ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 42

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ ПРАЦІ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1984

УІ
Ф 83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

О. І. Дей

Упорядкування та коментарі

М. Т. Яценка

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{4603000000\text{-}105}{\text{М221(04)-84}}$ передплатне видання

© Видавництво «Наукова думка», 1984

СТУДІЇ НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНИМИ ПІСНЯМИ

ВІД АВТОРА

Видаючи перший том моїх «Студій над народними піснями» поперед усього українського народу окремою відбиткою з «Записок Наукового товариства імені Шевченка»* в дуже обмеженім числі примірників*, уважаю потрібним подати тут дещо про те, як зложився сей том.

Студії над народними піснями нашого народу почалися в мене вже досить давно, а з важніших праць на тім полі згадаю тільки: «Козак Плахта, українська народна пісня, друкована в р. 1628», студію, друковану 1902 р. в XLVII т. «Записок», стор. 1—28, і студію «Пісня про правду і неправду», друковану в р. 1906 у LXX т. «Записок», стор. 5—70. В тім же році восени я розпочав довший ряд студій* над українськими народними піснями, думами та віршами на основі друкованих та рукописних матеріалів і написав зразу студійки про бандурку, про «Пісню про Варшаву», про битву під Хотином* і просторішу студію над піснями про комара. Та одержавши від д⟨обродія⟩ В. Гнатюка* розвідку Потебні* про пісню про Стефана-воєводу, я головно на її основі написав свою студію про сю пісню, а потім, зробивши інвентар історичних народних пісень про турків, татар і козаків, я написав дальший ряд студій (ч⟨исла⟩ II—XVI), що були друковані в «Записках Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка» 1907 р., т. LXXV, стор. 14—84, т. LXXVI, стор. 39—63, т. LXXVII, стор. 90—145 і 1908 р., т. LXXVIII, стор. 5—30. В тім році наслідком мойого занедужання настала перерва в моїх «Студіях», і опубліковані досі числа видав д⟨обродій⟩ В. Гнатюк зі своїми доповненнями окремою брошурою як

часть першу*. Аж у початку 1910 р., віднайшовши між моїми паперами давніше написані розвідки (ч⟨исла⟩ XXVII—XXXII) і доповнивши їх подекуди новими матеріалами, я розпочав у «Записках» друкувати дальшу серію «Студій», що появлялася в тій публікації в томах XCIV (стор. 40—57), XCV (стор. 30—53) та XCVIII (стор. 31—54), далі в р. 1911, т. CI (стор. 39—62), т. CIII (стор. 28—53), т. CIV (стор. 38—72), т. CV (стор. 18—49) і т. CVI (стор. 25—40), а нарешті в р. 1912, т. CVII (стор. 10—38) і т. CVIII (стор. 39—56).

Мої «Студії», друковані протягом кількох літ, звернули на себе увагу* деяких старших і молодших дослідників нашої історії та етнографії і викликали з їх боку деякі уваги. Їх згадує в різних місцях своєї «Історії України-Руси»*, тт. VI і VII, проф. М. Грушевський*, а більш або менше важні поправки та причинки подали д-р С. Томашівський*, В. Гнатюк*, М. Тершаковець*, д-р Б. Барвінський*, пок⟨ійний⟩ В. Доманицький* та д-р Я. Окуневський*. Надто в мене самого призбиралося немало нового рукописного та друкованого матеріалу, з якого зложилися «Додатки й поправки» до першої часті сих «Студій», що зайняли в тт. CX стор. 5—30, CXI — стор. 25—52 і CXXII — стор. 29—58, а стор. 451—532 окремої відбитки.

По невеличкім екскурсі в XVIII в., до якого належать пісні про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку та почасти про комара (ся остатня розвинулася ширше аж у XIX в.), я вернув знов у половину XVII в. і в просторій студії про початки Хмельниччини попробував дати розбір пам'яток нашої народної творчості, що відносяться до пам'ятних подій 1648 р., на основі сучасних і пізніших історичних джерел. Метою досліду було показати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії — в якім часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу. В тій студії про Хмельниччину в думах, піснях та віршах я дав зразок аналітичної історіографії і видобув сею методою не одно таке, чим може покористуватися також автор т⟨ак⟩ зв⟨аної⟩ прагматичної історії* нашого краю. Тою самою аналітичною методою оброблена також вірша «Жарт непотребний» про події 1702 р., яку я вважав можливим обробити тепер, перериваючи ряд студій про Хмельниччину.

Хоч і писані без уложеної наперед програми і складані подекуди навіть досить припадково, мої «Студії» дали все-таки досить основно науково оброблений, майже повний цикл пісень, який можна би назвати циклом пісень про турків. Сей цикл починається хронологічно піснею про смерть королевича в битві з турками, яку я вважаю народною пам'яткою битви під Варною* в р. 1444. До сього циклу належать оброблені в моїх студіях пісні про Стефана-воєводу, про Івана та Мар'яну, далі н(оме)ри III—XV. Дальший ряд пісень відноситься до козаків і татар і хронологічно належить до XVII віку.

На основі отсих студій треба приняти, що пісні першого циклу походять із XV до XVI віків. Не обробленою в тім циклі лишилася пісня про Байду*, для якої збирається в мене невизисканий досі матеріал. До циклу пам'яток про зносини нашого народу з турками належать також найстарші козацькі думи, особливо про бурю на Чорнім морі, про Марусю Богуславку* та про Самійла Кішку*. Ті думи постали в часі від кінця XVI до половини XVII в. і будуть оброблені в дальшім томі моїх студій*.

Не зайвим буде зазначити тут, що найдавніші пісні нашого народу, про які дійшли до нас писані згадки, вказують на зносини з Волощиною*. Польський історик із другої половини XVI в. Сарницький* згадує про смерть братів Струсів у битві з волохами в р. 1506 і додає, що про них «іще й тепер співаються елегії, звані у русинів думами» (М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VI, стор. 363). Про зміст сеї пісні може дати деяке поняття оповідання польського історика Кромера* про події 1506 р. Се був остатній рік панування короля Олександра*. З початком року відбувся сойм у Любліні*, на якім між іншим ухвалено, «aby król nowę ze srebra monetę bić rozkazał, i też, aby pobór zwyczajny na żołnierza, którego dla bronienia ruskich i podolskich granic, a zaraz dla wyparcia y pokuckich dzierżaw Bogdana* wysyłano, mieszczanie i wieśniacy składali». Далі оповідає Кромер, що волоський воєвода Богдан старався о руку сестри короля Єлисавети, а одержавши від неї відмову, «gniewem przejęty z wojskiem plondrującem na Pokucie* wtargnął, gdzie iż najmniej ludzi warunkowych, ani też miast mocnych nie było, krom wielkiej trudności pod moc swoją wszystko zagarnął. Przeto cztery tysiące ludzi pieniężnych z nakazania sejmowego do Rusi wyprawionych, pod sprawą i pod chorągwiami na Po-

kucie przypadło, którzy poraziwszy i wypędziwszy sześć set warunkowych Wołochów, wszystek on powiat nie z wiele większą trudnością, jak był podbity, odbili, a potym grunty wołoskie szkodliwymi najazdami orężnie wojowali. Kędy dwaj Strusowie, bracia rodzeni, szlachetni, zacni i waleczni młodzieńcy, ruskiej szlachty ozdoby, z pocztem piącidziesiąt koni opodal zagnawszy się, na nierówno większy orszak Wołochów trafunkien wpadli; z któremi śmielszem sercem, aniż było potrzeba, uderzywszy się, na ostatek gęstych nieprzyjaciół nawalnością potłumieni zginęli. Aczci wprawdzie Szczęsny mężnie potykając się w boju zrażony poległ, ale zaś Jerzy, gdy bratu unaglonemu środkiem nieprzyjaciół serdecznie przebijając się ratunku dodać siłuje, wnet z konia przebitego na ziemię spada, a do hospodara zaprowadzony przed oczyma tyrana onego pod miecz głowę dać musiał»[1]. Як бачимо, тема дуже вдячна для геройської пісні, хоч можливо, що оповідання являється вже відгуком такої пісні.

До сього видання долучено фотографічну подобизну рукописного тексту пісні про воєводу Стефана, а також голоси вісьмох пісень, записані від мене проф. Філаретом Колессою*, якому за його поміч висловлюю сердечну подяку.

Писано д(ня) 28 лютого 1913.

---

[1] «Marcina Kromera Kronika polska», wyd. Turowskiego, Sanok, 1857, стор. 1369—1370.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Зайва річ говорити про важність і вартість українських народних пісень. І серед суспільності, і в науці вони мають вироблену славу. Се одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості. «Чи мені ж доказувати,— писав д⟨ня⟩ 8 лютого 1886 р. М. Драгоманов* у своїм листі до киян[1], — яку ціну має сама по собі і для всього укр⟨аїнського⟩ питання наша нар⟨одна⟩ словесність, найхарактерніша й найліпша проява укр⟨аїнського⟩ народу на культурно-історичній сцені?» І не можна сказати, щоб наша суспільність байдуже ставилася до збирання і збереження того національного скарбу. Українці, й галицькі русини,і поляки наввипередки збирали й збирають, публікували й досі публікують наші нар⟨одні⟩ пісні або присвячують їм наукові праці. В останніх десятиліттях попереднього віку завдяки працям Антоновича* й Драгоманова, Костомарова*, Житецького*, Потебні зроблено було важний крок наперед у використанні пісенного матеріалу для дослідів історичних, естетичних та язикових. І російські вчені, такі як О. М. Веселовський*, Орест і Всеволод Міллери*, Буслаєв* і інші, присвячували нашим пісням чи то окремі праці, чи то втягали їх як порівняльний матеріал у свої студії на ширші теми. Те саме робили й західні славісти, такі як Міклошич* та Ягич*, і за їх прикладом іде також молодша генерація. Згадаємо тут лише празького професора Ю. Полівку*, що пильно слідить за кождою збіркою нашого казкового та пісенного матеріалу і додає до них багату бібліографію, потрібну для студій над поодинокими темами.

[1] М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, 1881—1886, Львів, 1906, стор. 170.

В однім напрямі досі слабо поступила наша наука. Маємо купу більш або менше багатих, більш або менше старанно та розумно уложених збірників пісень, але мало праць, які б орієнтували нас у тій масі пісенного матеріалу. Бібліографічні проби Матвеєва та Грінченка*, хоч і як цінні, все-таки не входять занадто в деталі, реєструють томи, їх розділи, групи або розвідки, але не дають детального і систематичного огляду самого матеріалу. Зрештою, сама бібліографія, сухий реєстр титулів, хоч би й усіх пісень одної за одною, не дасть іще ніякої користі для науки. Тут потрібне щось більше, потрібне спеціальне оброблення, виконане по правилах історичної та літературної критики, яке б перебрало текст за текстом, варіант за варіантом, віднайшло й усталило їх взаємний зв'язок, вияснило різниці та розгалуження редакцій і позволило нам пов'язати ті пісні скільки можна з певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями, з культурною і політичною еволюцією нашого народу.

Почин до такого монографічного оброблювання чи то поодиноких пісень, чи більших груп дав, як відомо, М. Драгоманов, виступивши д⟨ня⟩ 16 лютого 1874 р. на річних зборах київського Південно-Західного відділу Р⟨осійського⟩ геогр⟨афічного⟩ товариства* з майстерним рефератом «Відгук лицарської поезії в українських народних піснях»[1] і того ж року на археологічнім з'їзді в Києві 1874 р. з рефератом, не друкованим тоді, про кровосумішку*, де студіював українські пісні на сі теми в зв'язку з піснями, легендами та переказами інших європейських та азіатських народів, полемізуючи головно з міфологічною школою дослідників, які вважали зародження таких переказів і пісень самостійним і незалежним у кождого народу і виводили їх від міфічних уяв того ж народу[2].

Слідом за Драгомановим пішли київські вчені П. Житецький і Петров*, які в другім річнику Ягичевого «Archiv für slavische Philologie»* (1877) опублікували віднайдену

[1] Друковано: «Записки Юго-Зап⟨адного⟩ отд⟨еления⟩ Р⟨усского императорского⟩ геогр⟨афического⟩ общества», т. II, Киев, 1875 (стор. 47—70), а відси в перекладі на укр⟨аїнську⟩ мову в першім томі збірного видання: «Розвідки Мих. Драгоманова про українську народну словесність і письменство», т. I. У Львові, 1899, стор. 66—87.

[2] Надруковано аж 1881 р. в пізнішій редакції в т. V і VI болгарського «Сборника за народния умотворения, наука и книжнина» і вийде по-українськи в IV томі збірного видання.

д(обродієм) Петровим пісню-віршу про битву під Берестечком* з поясненнями, до яких важний причинок подав Ягич у III річнику того ж «Archiv» (стор. 219—220). Того самого 1877 р. вийшла в воронезьких «Филологических записках» замітна стаття О. Потебні «Малорусская народная песня по списку XVI в. Текст и примечания» (в окремій відбитці, стор. 1—53).

Далеко більше дали 80-ті роки мин(улого) віку, на які припадають такі фундаментальні на свій час праці, як Потебні «Объяснения малорусских и сродных народных песен» (1883 і 1887), де в першім томі розглянено головно веснянки, а в другім колядки і щедрівки. В р. 1880 і 1883 у московськім журналі «Русская мысль»* друкувалася простора розвідка М. Костомарова «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» як продовження його статті «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества», друкованої ще 1872 р. в московськім журналі «Беседа»*. Продовження тих статей п(ід) з(аголовком) «Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества» вийшло 1890 р. по смерті Костомарова в книжці «Литературное наследие Н. И. Костомарова», виданій у Петербурзі. Рівночасно проф. Сумцов* публікував у «Киевской старине»* ряд студій над поодинокими піснями і більшими групами: «Новый вариант думы «Алексей Попович» (1885, кн. 1), «Опыт объяснения малор(усской) песни о Журиле» (1885, кн. 7), «Научное изучение колядок и щедровок» (1886, кн. 2), «Коломыйки» (1886, кн. 4), «Малорусские пьяницкие песни» (1886, кн. 6). Тут появляються також нові праці Драгоманова (під різними псевдонімами) *, в тім числі про українські відгуки великоруських пісень про здобуття Азова і про Стеньку Разіна (1882, кн. 11), «Малорусские песни об освобождении крестьян» (1887, кн. 3 і 4), «Фатальная вдова» (1888, кн. 12) і його ж уваги про псування нар(одних) пісень (1893, кн. 6). Слідом сих провідників ішли й молодші сили, з яких головно треба згадати М. Васильєва* «Рекрутчина в малорусской песне» (1889, кн. 8 і 9), Ц. Неймана* — «Куплетные формы народной южнорусской песни» (1883, кн. 8), Николайчика* — про весільні пісні (1883, кн. 2) та Ящуржинського* — причинки до студій над колядками (1889, кн. 11), веснянками (там же, кн. 5—6), п'яницькими піснями (1892, кн. 3) та статтю В. Науменка* про думу · про Самійла Кішку

(1883, кн. 6). Та й поза сим центральним тоді органом українознавства появлялися окремі студії про укр⟨аїнські⟩ пісні. Назву особливо забуту не по заслузі книжечку М. О. Андрієвського* «Козацкая дума о трех азовских братьях в пересказе с объяснениями и разбором ее» (Одеса, 1884, 8-ка, стор. 84, з мапкою), працю взірцеву щодо методичності трактування та ясності викладу. В Женеві вийшла 1881 р. праця Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи», а 1883—1885 почали виходити «Політичні пісні укр⟨аїнського⟩ народу з XVIII—XIX в.»*, яких, одначе, вийшли лиш два випуски, а третій, готовий до друку, лишився неопублікований і досі.

Зате 90-ті роки дали на полі оброблення наших пісень дуже мало. Появилися замітні нові збірки Булгаковського* та Довнара-Запольського*, що зібрали пісні забутої частини укр⟨аїнського⟩ народу, пінчуків, далі Ястребова* та Манжури* з Лівобічної України, Б. Грінченка з обох берегів Дніпра*, Бігдая* з землі Кубанського війська, але студій над тими піснями було дуже мало. Для весільних пісень зробили дуже важні студії В. Охримович* та Ф. Вовк* (його праця, видана по-французьки та по-болгарськи*, так і лишилася досі невідома нашій ширшій громаді), а П. Житецький у ряді інтересних студій*, друкованих у «Киевской старине», попробував аналітично доходити до вияснення питань, як, і де, й коли складалися козацькі думи. Спеціальну розвідку про думу про Олексія Поповича дав проф. Сумцов* у «Киевской старине», 1894, до чого пор⟨івняй⟩ уваги Драгоманова й мої* в «Житті і слові», т. II. Колядками релігійно-апокрифічного змісту займався там же Ящуржинський* (1894). Надто повиходили в тих часах численні праці російських учених Веселовського, Жданова*, Халанського*, Пипіна*, чеських Махала* та Ю. Полівки і інших, де українські пісні служили порівняльним матеріалом при ширших студіях тих авторів.

Небагато наперед посунулися досліди над нашими піснями і в перших роках двадцятого віку. На першім місці треба тут поставити праці В. Перетца*, який, щоправда, безпосередньо не доторкався укр⟨аїнських⟩ народних пісень, але зібрав велику силу рукописного матеріалу віршового з XVII і XVIII в., який кидає багато світла також на постання і розповсюдження усної пісенної традиції. Обік нього замітна також праця П. Житецького з приводу століття написання «Енеїди»*, в якій автор дошукується

основ нової укр(аїнської) літератури в письменській і усній традиції XVII та XVIII в. Додаймо до них ті новіші праці та збірки, що появилися в остатніх роках у Львові, головно В. Гнатюка* («Словацький опришок Яношік...» та «Лірники і їх пісні»), М. Грушевського (публікації рукописних співаників)* і мої (оброблення пісні козака Плахти, про правду і неправду), то будемо мати загальний, хоч, певно, не зовсім повний образ того, що зроблено у нас на полі досліду над народними піснями.

Всі ті праці, і чисто бібліографічно, і речево цінуючи, ставлять українську наукову роботу високо в ряді того, що зроблено серед інших слов'янських племен. Хіба праці над великоруською людовою традицією виявляють багатший обсяг та більшу різнородність наукових метод і більше оживлення; у інших слов'янських народів учений дослід народної поетичної традиції або майже не будить зацікавлення і стоїть дуже низько щодо якості (прим(іром), у поляків), або хоч і приваблює до себе талановитих робітників, усе-таки супроти інших національних праць являється досить спорадичним. Та проте не слід нам забувати, що, незважаючи на число друкованих збірників нашої усної традиції і на число та якість роблених досі проб їх вистудіювання, лишилося ще дуже багато діла. Наша народна традиція незвичайно багата та різнородна, а наукові сили, що бралися до її вияснювання та толкування, не все стояли на висоті сучасної науки. Найліпші з них, такі як видання Антоновича й Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» та «Політичні пісні укр(аїнського) народу», переважно займаються піснями як пам'ятками історичними і громадять відповідний для сього матеріал, менше вдаючися в критику їх тексту; в тім самім напрямі йдуть і статті Костомарова, присвячені українським пісням*.

А тим часом нема нічого легшого, як попасти на хибну дорогу, оперуючи чи то в історичних, чи в літературних, чи в естетичних розвідках непровіреним критично матеріалом. Відомий приклад такого схиблення бачимо, прим., на розвідці Буслаєва «Об эпических выражениях украинской поэзии»[1], що, оперта переважно на фальшованих думах, поміщених у «Запорожской старине» Срезневського*, стратила нині всяку наукову вартість. Навіть у працях

[1] Ф. Буслаев, Исторические очерки русской народной словесности и искусства, Санкт-Петербург, 1861, стор. 210—240.

таких обережних дослідників, як Потебня, Драгоманов та Веселовський, стрічаються непорозуміння та помилки, спричинені браком історично-критичного розсліду текстів і філіації поодиноких пісень — порівняй далі мої монографійки про Стефана-воєводу, про мшанецьку колядку та про Ведмедівку*.

Отсе, власне, був головний мотив, який склонив мене взятися за працю, якої початок подаю тут читачам. Не вдаючися ні в які загальні міркування ані системи, брати текст за текстом пісні, опубліковані в наших збірниках або перехованні в рукописах, зводити докупи всі їх відомі й невідомі досі варіанти і студіювати їх детально, розширяючи в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні виявляють органічний зв'язок, притягаючи до порівняння матеріал прозовий, старі друки, загалом усе, що може причинятися до якнайповнішого зрозуміння даної пісні,— отсе моя мета. Наші збірки пісень, друковані й не друковані, містять таку масу різнородного матеріалу, дуже часто накиданого безладно, записаного руками мало тямучих збирачів, усного й книжного, що вже саме прочищення сих хащів і внесення якогось ладу в ті праліси може бути корисною роботою. Але слідом за сим елементарним ділом виринають інші, далеко важніші проблеми: зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок із загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, з психологією його творчості. Такі критичні досліди над поєдинчими піснями дуже часто позволять нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народної маси плили дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили. Все це вимагає великої обережності в досліді і якнайбагатшого матеріалу; чи далося мені осягнути одно й друге, нехай судить компетентна критика.

Про свої матеріали не буду тут говорити загально, вони будуть цитовані всі в відповідних розвідках. Одно тільки загальне бажання до всіх громадян позволю собі висловити при кінці сеї передмови: хто посідає який-будь пісенний матеріал, зібраний чи то ним самим, чи поміщений у старших рукописних збірниках, співаниках, кантичках і т. і., звольте зголошуватися з ними до мене чи до Наукового тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка. Що знайдеться цінніше в тих збірниках, буде опубліковане, і жодне зеренце дійсно вартної записки не буде змарноване.

СТЕФАН-ВОЄВОДА

Ян Благослав*, один із найвизначніших членів і настоятелів церкви «Чеських братів»*, що вмер 1571 р., був обік своєї церковної діяльності також одним із найучепіших чехів свого часу, гідний стояти обік творця новочасної педагогії Яна Амоса Коменського*. Обік праць історичних та релігійно-полемічних в обороні «Jednoty» проти католиків і протестантів, він довершив редакції славного братського канціоналу*, що був надрукований 1561 р. в Шамотулах у Польщі, написав підручник музики і також граматику чеську, що, одначе, не була видана за його життя. Ся граматика складається з двох частин. У першій Благослав розбирає давніші граматичні писання чеських авторів Бенеша Опата*, Петра Гзеля* та Вацлава Філоматеса*, уступ за уступом додаючи свої критичні уваги, доповнення та пояснення, «як чоловік, що хоч сам дуже зайнятий іншими речами, а проте дуже запопадливий на вичищення та звеличання чеської мови»,— як каже він про себе на стор. 155 далі цитованого видання. В другій частині йде насамперед інтересна передмова до читача, де Благослав з ентузіазмом говорить про потребу держати чеську мову в чистоті і цитує слова Гуса* проти «двоєння язика», себто против національного і шкільного утраквізму. «Pojmeli Čech Němkyni, aby se hned děti česky učili, a ne dwojili řeči. Nabo řeči dwojeni jest hotowe zawiděni, roztrzěni, popauzeni a swar. Protož česky král, swate paměti Karel cisař, był přikazał Pražanům, aby swe děti česky učili, a na radnem domu, jemuž německy řikaji Rathaus, aby česky «młuvili»[1] (стор. 160—161). Далі йдуть просторі розвідки

[1] «Хоч чехи й опанували німецьку мову, але надалі треба, щоб діти вчили чеську мову, а не двоїли її. Бо двоєння мови є не що інше, як справжнє лихо, розбрат, озлоблення і чвари. Тому ж

Благослава про прикмети чеської мови, про метафори, про чужі слова в чеській мові, про образові речення, звані enallage, про фразеологію, в тім числі приповідки, яких збірка, звиш 80 нумерів, тут же в тексті, про музику, віршування, діалекти і т. і. Оця граматика, невідомо коли, та, певно, в остатніх роках життя Благославового зложена*, не була тоді друкована і дійшла до нас у одинокім рукописі, що зберігається в бібліотеці Theresianum* у Відні. Із того рукопису видали її 1857 р. бібліотекар І. Граділь* і Йосиф Іречек* п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Jana Blahoslava Grammatika česká dokonaná I. 1571. Z rukopisu bibliotheky Theresianské we Wídni widali Ignác Hradil a Josef Jiriček, We Widni, 1857», стор. XV + 390[1]. Для нас цікавий у тій граматиці особливо розділ про «слов'янський» діалект (стор. 340—342).

«S ł o w e n s k ý d i a l e c t u s. Деякі держаться тої думки, що те слово «Słowenska řeč» — загальне, сумаричне, обіймає в собі всі поділи та діалекти вже згадані, і, на їх думку, словенський язик ділиться на чехів, поляків, хорватів, русів і т. і. Інші хочуть усі ті язики обняти назвою «болгарська річ». А інші вишукують на се ще інші слова. Филип Меланхтон* на чехів та словаків мовляв Heneti. Я хоч не хочу тому перечити, ані потверджувати се рішучо, щоб слов'янський язик був початком та джерелом інших діалектів нашого широко по далеких краях розповсюдженого язика, але скажу просто те, що вважаю найближчим до правди, не ганьблячи при тім інших осудів і розумінь. Отсе ж і кажу, що не маємо такого слова, в якім би могли бути обняті всі діалекти і розділи або відмінні вислови нашого язика. Німці мають. Чи саський, чи ракуський, баварський, швабський, швейцарський, нідерландський, марецький і т. і. говір — усі вони частини одного язика, що зветься німецький язик, і всі вони від сього зовуться німці, або німецький народ. Ітак німці, будь вони в яких хочете краях, усе-таки не що, як німці. Але з людьми нашого язика не те. Бо словаки сидять в краю словенськім, хорвати в хорватськім, чехи в чеськім, поляки в польськім і т. д. А хто з них дістанеться до іншого краю, мають своє

бо чеський король, святої пам'яті Карл, наказав пражанам, аби своїх дітей вчили чеської мови і в ратуші, що по-німецькому зветься ратхауз, також розмовляли по-чеському *(чеськ.)*.— *Ред.*

[1] За визичення для мене сеї книжки щиро дякую проф. Юрію Полівці в Празі.

спеціальне ім'я, non generale uti Germani[1]. Чи то вони в Італії, в Угорщині, в Німеччині — все вони лишаються і зовуться чехи, а поляки також поляки або словаки теж. Натомість німець з якого-будь краю не зветься інакше, як німець, хоч би з іншим німцем, захожим з іншого краю, й не міг гаразд розмовитися.

А той словенський діалект — який він, чим різний від інших діалектів, про се не здається мені багато писати, та й не знаю, на що би се придалося. Ті, що розмовляли з ними, можуть судити і знати отсе:

1. Що той діалект не легкий до зрозуміння і нам, чехам, і полякам узагалі. Має свої звороти і склади (trhy, spady), майстерні в глаголах, in pronuntiatione[2], не зовсім подібні до тих словаків, що живуть в угорській землі при моравській границі, та все-таки не зовсім не східні з ними.

2. Non est inexculta dialectus[3]; кажуть, що й граматику свою мають, але я не бачив її. Зате мають багато метафор і інших різних фігур; і є в тім язиці пісень і віршів або римів множество. А які вони, можна дещо зрозуміти з отсеї одної світської їх пісеньки».

І далі подає Благослав сю пісню, в якої титулі читаємо ось що:

Piseň słowenska od Benátek,
kdež hojně jest Slowaků
neb Charvatů, přinesena
od Nikodema

Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?
Na werši Dunaju try roty tu stojú.
Perwša rota Turecká,
Druhá rota Tatarská,
Treta rota Wołoská.
W tureckúm rotě šablami šermujú,
W tatarským rotě strylkami strýlajú,
Wołoským rotě Štefan wyjwoda.
W Štefanowy rotě dywonka płačet,
I płačuci prowidała: «Štefane, Štefane!
Štefan wyjwoda, albo mě půjmi, albo mě liši».
A što mi rečet Štefan wyjwoda?
«Krásná dywonice, půjmił bych ťe dywońko,

[1] Не належать до цього роду *(лат.)*.— *Ред.*
[2] У вимові *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Не є необроблений діалект *(лат.)*.— *Ред.*

Nerownaj mi jes, lisił bych tě, milenka mi jes».
Šta mi rekła dywonka: «Pusty mne, Štefane,
Skoču já w Dunaj, w Dunaj hłuboký,
Ach kdo mne dopłynet, jeho já budu».
Něchto niě dopłyneł krasnu dywoňku,
Dopłynuł dywoňko Štefan wojwoda,
I wzal dymoňku za biłuju ručku:
«Dywońko, dušenko, milenka mi budes». Amen.

І далі додає Благослав: «Інша пісня, подібна до сеї, яку я чув у Базилеї* у Єленя (Geleń) від хорватів, має в собі отсі слова: «Pryliko andelska, koie me prychyny» — і пояснює сі слова, толкуючи «prylika» — «подоба», «koia» — «cui», «prychyny» — «прихилити», «diligere». Потім іде коротенька увага про польський діалект, очевидно, найближчий для Благослава з усіх слов'янських. Подаємо ще одну виписку зі стор. 337 — пробу класифікації слов'янських діалектів. Перший і чільний діалект, на його думку,— чеська мова, до якої належать морав'яни* і часть шлезаків. Другий діалект — словенський, до якого належать своїм способом вимови різнородні хорвати, що живуть від Угорщини аж до Костянтинополя, відси аж до Венеції в Італії, далі є їх частина в Африці за морем, що зветься Mediterraneum[1], а ті мають різні назви відповідно до країв, як ось croatae in Croatia[2], босняки* в Боснії, країні не малій, іллірики*, ті, що в Іллірії, які там переважно називаються слави = Sclavi. Третій діалект — се польська мова, до якої подекуди можна причислити й шлезьку (хоч ті, що живуть ближче до чехів і морав'ян, говорять подібніше до чехів, ніж до поляків). Далі руська, мазовецька*, московська і якась часть татарів. Та котра б із сих мов або діалектів була найпервісніша, про се не треба багато думати, ані того докладно досліджувати. Бо такі речі повні різних недокладностей (nejistot) і помилок». Автор тільки на одному стоїть: «Boëmicam dialectum tum excultissimum, tum elegantissimum esse»[3], що для його часу до певної міри й було правдою.

Хто такий був той Никодим, що перейняв у Венеції* і приніс до Моравії* пісню про воєводу Стефана, не знаємо.

---

[1] Середземне *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Хорвати в Хорватії *(лат.)*.— *Ред.*
[3] «Богемський (чеський) діалект вироблений, тому й витончений» *(лат.)*.— *Ред.*

Проф. Потебня в цитованій далі праці про нашу пісню подає його назву «Вацетинський» — на якій підставі, невідомо. Зрештою, й так сама назва не говорить нам нічого. Видавці Благославової граматики в покажчику імен зауважують, що Благославова передмова до «Граматики», що має титул «J. B. P. charissimo fratri N. S. D.», повинна читатися «Joannes Blahoslav P. charissimo fratri Nicodemo salutem dicit[1]». Коли ся догадка вірна, то передмова набирає для нас деякого значення, оскільки в ній стрічаємо натяки на характер і життя його друга. Отже, читаємо в ній: «Часті згадки в многих побожних наших розмовах — бували, найлюбіший, о господи брате, про прикмети чеської мови. Що нам обом бувало жалко, так се те, що така благородна мова ... так запущена і занедбана». Отсе і все, що торкається Никодима, та й того досить, щоб бачити, що сей Никодим був чоловік високоосвічений, бувалий по світі, належав, як і більшість «чеських братів», як і сам Благослав, до шляхетського стану, до людей маючих, і жив з Благославом у такій приязні, що доводила їх до інтимних зносин та до розмов не лише про спеціальні, цікаві для них теологічні теми, але також про інші, світські, загальнокультурні, в тім числі також про чеську мову. Можливо, що власне від сього Никодима мав Благослав ті звістки про південно- і східнослов'янські діалекти, яких він, очевидно, з власного наслуху не знав і які висловив у цитованім вище розділі своєї граматики.

Отсей трохи подовгий екскурс про Яна Благослава та його граматику видався мені потрібним тому, що маємо в нім не лише найстарший досі відомий текст української пісні, але також цінне свідоцтво вигляду нашої тодішньої нар⟨одної⟩ мови, і то навіть з виразним діалектичним* відтінком, і не менше давнє та цінне свідоцтво про те, що вже тоді, в половині XVI в., нашою мовою було уложено багато пісень і віршів, які мусили мати добру славу серед інших слов'ян, коли один чех міг чути і переймити отсю пісню аж у Венеції і передати її в такій докладній формі Благославові в Моравії. Щоправда, сам Благослав не досить ясно уявляв собі національність того народу, якого пісню списав з уст Никодима. З його уваг про слов'янські

[1] «Ян Благослав з любов'ю братові Никодиму присвячує» *(лат.).— Ред.*

Автограф запису пісні про Стефана-воєводу

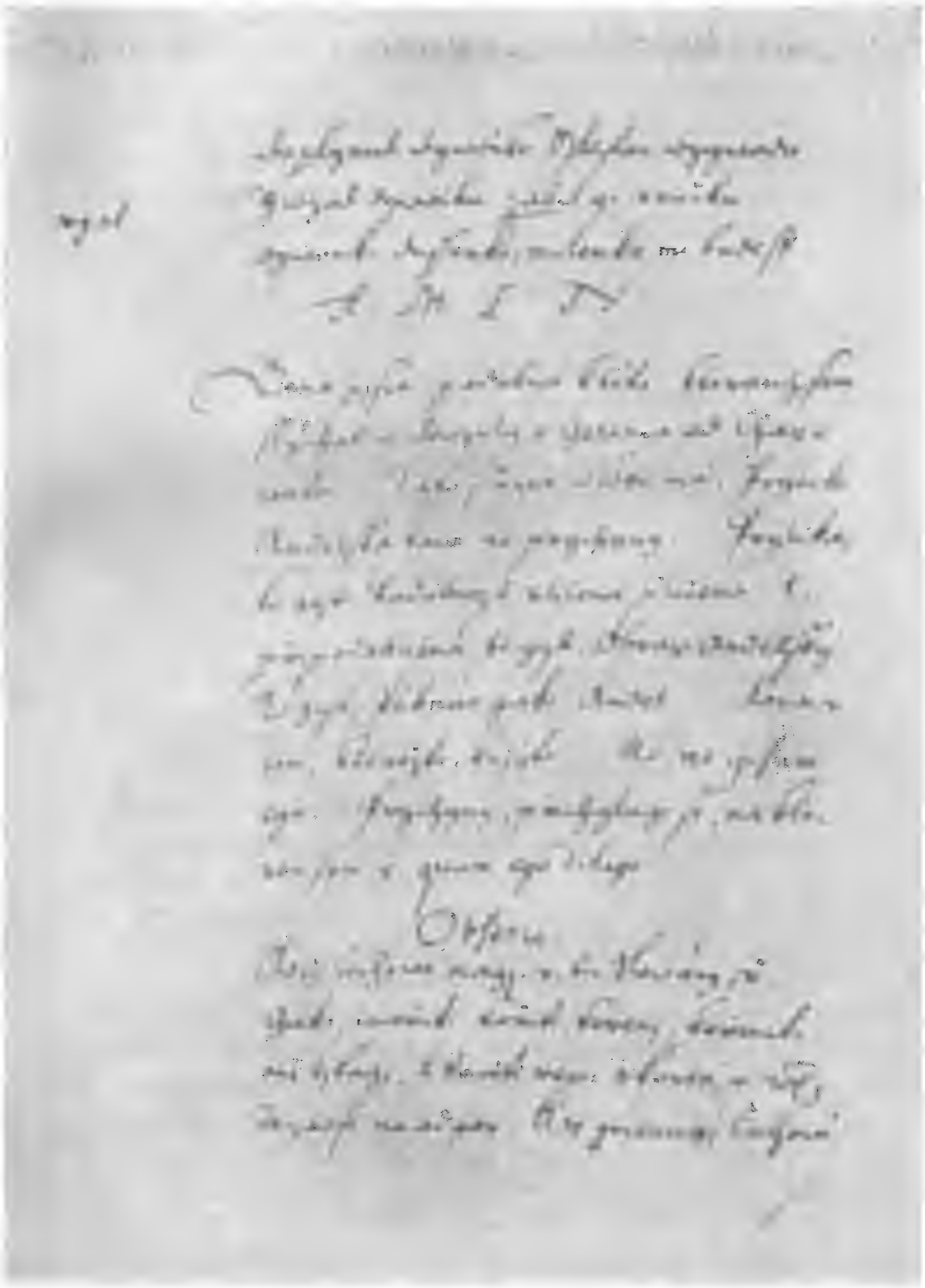

в граматиці Я. Благослава

діалекти можемо переконатися, що оскільки він докладно розумів і відчував діалектичні різниці північно-західних слов'ян, поляків, чехів та словаків, підносячи в своїх увагах навіть дрібні локальні відтінки, прим⟨іром⟩ говір ганаків*, остільки ж неясне поняття мав про східних і південних слов'ян. Та й тут обік явних помилок, про які згадаємо далі, проблискують інтересні думки, прим⟨іром⟩ згадка про тих, що вважають болгарську мову матір'ю всіх слов'янських, очевидний відгук тої теорії, що ідентифікувала староцерковну мову Кирила й Мефодія* зі староболгарською. Слова Благослава про слов'ян у Африці полягають, очевидно, на популярнім колись твердженні про слов'янство вандалів*. Інтересно, що Благослав не знає назви сербів і обік босняків, виразно відрізнених від Croati, таки обіймає їх спільною назвою хорватів. Але ся назва обіймає далеко більше слов'янських племен, яких мова була менше зрозуміла чеському вченому. Ітак хоча руський діалект він кладе окремо від інших,— щоправда, зачисляє до нього й широ польський діалект мазовецький,— то все ж таки нашу пісню подає як specimen[1] не руської, а словенської мови Що ж він розуміє під слов'янськсю мовою? І тут інтересна його двоїстість: раз він натякає, що словенами, славами називається одна часть слов'ян іллірійських, про яких він міг чути італійський вислів «Sclavi» («schiavi»), а другий раз виявляє знайомість такого погляду, що слов'яни — то загальне ім'я всіх слов'янських племен, і хоча не рішається сам потверджувати сю думку, то все-таки не хоче перечити їй рішуче. Певно, що на рахунок тих іллірійських слов'ян треба покласти й те, що каже Благослав про граматику і взагалі культурність їх язика — се відгук дубровницької культури*, що вже сто літ перед тим під італійським впливом почала розцвітатися.

На сю пісню звернув увагу вченого світу проф. К. Іречек у «Časopis-i Českého Musea»* 1876 р. в рецензії на Ягичеву статтю «Дунав-Дунай у слов'янській народній поезії», висловивши своє здивування, що ні один слов'янський учений не зайнявся досі ближче сею одинокою в своїм роді пам'яткою руської мови та народної словесності. На сей поклик відгукнувся харківський професор, відомий українець Потебня, який присвятив пісні про воєводу Стефана спеціальну статтю, друковану 1877 р. в воронезьких

[1] Зразок *(лат.)*.— *Ред.*

«Филологических записках» і видану також окремою брошурою п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания А. Потебни, Воронеж, 1877», 53 сторони. Стаття складається з чотирьох розділів, із яких перший займається текстом пісні і язиковими увагами (стор. 1—12), другий говорить про розмір пісні (стор. 12—14), третій, найширший, дає «дещо про початки цісень та про заспів до «Дунаю» (стор. 14—50), а в четвертім «щонайважніше про зміст пісні» (стор. 50—53). Властиво текстові пісні, її оцінці та розборові змісту присвячено ледве кілька сторінок; усе інше займають різні á propos[1] уваги та причинки, дуже слабо зв'язані з піснею, просторі екскурси про заклинання, про «Слово о полку Игореве», про народну символіку та способи вислову, і скрізь пробивається улюблена тенденція автора перебігати з поля літературно-історичного досліду на поле психологічної спекуляції та вникання у душу кождої фрази при помочі незліченних аналогій. Не відмовляючи такій методі її вартості, особливо для естетичного відчуття пісень, усе-таки треба пожалкувати, що Потебня занадто мало зробив для нашої пісні.

Найцінніші, без сумніву, хоч якось не доведені до кінця, його уваги про її мову. Потебня відразу пізнає в ній мову українську і силкується зрозуміти й вияснити кожде слово на підставі української граматики й діалектології. Ітак замість «stojú» він читає «стоя», хоч, на мою думку, ближча лекція «стоють», уживана й досі в галицькім покутськім діалекті; аналогічні форми «šermuju» і «strýlaju», де, очевидно, чех пропустив непривичне йому кінцеве «t», Потебня лишив нетикані. Форми «w tureckým rotě», «w tatarským rotě», «wołoským rotě» Потебня транскрибує: «в турецкий мі», «в татарский мі», «в волоский мі»; ближча була би транскрипція «в турецькі ми», «в татарські ми», «в волоські ми». Лишив Потебня форми «мє» в рядку «albo mě přijmi, albo mě liši», які, на мій погляд, краще вважати за чехізми, що зайняли місце руського «мене», якого тут домагається розмір. Так само можна вважати чехізмами форми «tě» в дальших рядках і транскрибувати їх нашим «тя». Може, до тої самої категорії змін належить також форма «pusty mne», яку Потебня транскрибує на «пусти м'не» зам⟨ість⟩ далеко ближчого нам «пусти мя» або «мня».

---

[1] Принагідні (*франц.*).— *Ред.*

Натомість вірно транскрибує Потебня чеське «Nĕchto» руським «не хто» зам⟨ість⟩ «ніхто»; характерна руська форма «не хто, але Стефан» могла бути не зрозуміла для чеського вуха. Чи конче транскрибувати чеське «Ach kdo» на укр⟨аїнське⟩ «А хто» зам⟨ість⟩ «Ах, хто», про се також можна сумніватися. Лишає без поправки Потебня форму «взял» у передостатнім рядку, незважаючи на те, що укр⟨аїнське⟩ вухо толерує тут, а розмір домагається повної форми «узял». Користуючися тими своїми увагами, Потебня дає транскрипцію тексту Благослава на руські букви, доповняючи декуди той текст такими повтореннями (вони скрізь зазначені скобками), яких домагається розмір пісні.

Далі ми покористуємося увагами і доповненнями Потебні, даючи свою реконструкцію тексту, а тепер піднесемо дальші цінні здобутки його праці.

Щодо язика нашої пісні Потебня не сказав нічого рішучого. Се, очевидно, тому, що він занадто мало знав власне галицькі діалекти, про які він говорить на підставі таких недостаточних джерел, як «Русалка дністровая»* та Купчанкова збірка буковинських пісень*. Та все-таки бистрому оку Потебні не уйшли діалектичні прикмети власне тих прикарпатських сторін. Я схарактеризував би діалект, у якім уложена пісня, незважаючи на те, що з нього при усній передачі, певно, стерто деякі особливості, за галицький, а спеціально підгірський чи, краще, покутський. На Покуття (з Буковиною) вказують згадки про волоську роту, до якої належить і Стефан. Із діалектичних особливостей Потебня підносить такі форми, як «Стефан», властиві й досі всім галицько-підгірським діалектам від Пруту до Сану; старинне «чему» чується й досі в долині між Прутом і Черемошем, між гуцулами навіть «чіму»; що форми «ми», «ти», «тя», або «тє» (у гуц⟨улів⟩ «ті», «мі») уживаються в тих околицях загально, се нині відомо всім знавцям язика; так само відома у гуцулів і на Покутті форма «бих» замість «бим», уживаного в інших околицях; не чужа гуцулам також форма «шьто» зам⟨ість⟩ «що». Так само уживаються тут і досі старі форми «речет», «плачет» поряд з новішими «рече», «плаче». Навіть така, на перший погляд, анормальна форма, як «nerownaj mi jes», чується майже в кождій пісні, співаній покутянином при протяганні голосу, отже, «ідей» зам⟨ість⟩ «іде», «милай» зам⟨ість⟩ «мила», «Марчай» зам⟨ість⟩ «Марча» (ся остатня форма навіть увіковічена пару разів у збірці пісень Головацького*).

Про розмір нашої пісні Потебня знайшов лише стільки сказати, що він «обычен в малор⟨усских⟩ песнях» (стор. 12). Що значить «обычен»? Прим⟨іром⟩, у Галичині, де переважають коломийки, він зовсім «необычен». Та й деінде по Україні він незвичайний, а лише властивий певним, досить різко зазначеним групам пісень. З виїмком трьох рядків (3—5), може, зіпсованих пам'яттю Никодима або й того, що зі своїх уст передавав йому пісню, вся решта її, 20 рядків (по нашій реконструкції) збудована правильним, не силабічним, а тонічним розміром, так що кождий рядок числить 12 складів, що діляться цезурою на дві рівні половини, і кожда з них має два наголоси. Рими нема, хоча декуди попадаються замітні для слуху асонанси та алітерації: «чем*у* с*му*тен», «*тр*и ро*ти* *ту* с*то*ят», «стрілка*ми* стріл*яют*», «в вол*о*скій ми р*о*ті С⟨тефан⟩ воєв*о*да». До музикальних засобів пісні належать також повторювання поодиноких і синтаксично важних слів, як «Дунай», «Стефан», «дівонька».

Щодо часу, в якім могла постати наша пісня, то вже та щаслива обставина, що вона в р. 1571 зайшла через Венецію до Чехії і тут була записана, показує нам, що на Русі в половині XVI в. мусила вона бути досить популярна. Чи маємо думати про сербохорватських музикантів та мандрованих співаків як носителів її й подібних пісень? Нічого рішучого про се сказати не можемо, хіба що Никодим у Венеції чув її власне від такого мандрованого співака, якого мав право зачислити до «словенської», себто південнослов'янської породи, а його пісню вважати за взірець його мови. Зрештою, щодо імені воєводи Стефана, то воно вводить нас у історію Молдовалахії, і то спеціально в XVI вік, коли на господарському стільці того краю під турецькою зверхністю сиділи один по одному чотири Стефани, з яких перший, Стефан Великий, умер 1502 р.*[1], а п'ятий жив ще тоді, коли писалася Благославова граматика. Котрого з них уважати героєм руської пісні, се для нас байдуже; для означення часу, ранше якого пісня не могла постати, вистарчить пригадати, що для її автора три роти — турецька, татарська і волоська — се, очевидно, три часті одного війська, що стоять над Дунаєм, може, ждучи по-

---

[1] Ал. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности, С.-Петербург, 1904, стор. 101 і далі.

клику до походу, а се вказує на васальне становище Молдавії супроти турків, становище, яке закріпляється в Молдавії з перших літ XV в.

Далеко цікавіше те, що підніс Потебня в своїй пізнішій праці[1], що фактично в тім розмірі маємо зразок найстаршого слов'янського епічного розміру. Правда, найстарша пам'ятка південнослов'янської, дубровницької поезії, Гекторовичева* поема «Rybianie» вийшла ще 1551 р. і зложена хореїчним 16-складовим віршем; але не забуваймо, що Гекторович не був людовий співак, але писав під впливом тогочасної міщанської італійської моди. Натомість найстарші людові сербські та болгарські пісні всі складені таким розміром, як отся наша. Той розмір, що відповідає греко-візантійському т⟨ак⟩ зв⟨аному⟩ політичному віршеві, ще в X або XI віці разом із грецькими поезіями перейшов до Болгарії і був тут ужитий у перекладах грецьких віршів[2]. Майже рівночасно з повстанням нашої пісні повставали в Північній Русі билини; вправді найстарший їх запис, зроблений англічанином Річардом Джемсом* у Москві, походить аж із 1620 р., та все-таки в ньому більша часть віршів такого ж розміру, як і наша пісня.

Ино, боже-боже!
Сотворил ты, боже, да и небо, землю,
Сотвори же, боже, весновую службу.

Варто зазначити, що, прим⟨іром⟩, у першій часті п'ятого тому Чубинського* на 827 пісень маємо ледве 23 пісні[3], збудовані сим розміром, та й то всі вони лише задля недбальства редактора розсипані на стільки нумерів, а впорядковані критично ті уривки та варіанти дадуть, певно, не більше 5—8 пісень. І, що найцікавіше, власне ті пісні визначаються поважним тоном, звичайно дуже серйозним або й трагічним змістом і подекуди моралізаційною тенденцією. Я далі присвячу їм окрему розвідку*

---

[1] «Объяснения малорусских и сродных народных песен, II. Колядки и щедровки», Варшава, 1887, стор. 7.

[2] Див.: А. И. Соболевский, Черковнославянските стихотворения от IX—X век и техното значение за черковнославянзкия език («Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»), София, 1900, кн. XVI—XVII, стор. 314—324. (Місце виноски 2 в авторському тексті не вказано. Ставимо її за контекстом.—*Ред.*).

[3] Див. п⟨оме⟩ри 1, 5, 6, 8, В і Г, 69 А, 150, 164, 178, 190, 209, 313, 408, 428, 465, 512, 548, 558, 569, 586, 692, 715, 763, 816.

Між іншими речами, які притягнув Потебня для естетичного коментаря нашої пісні, вказав він також інтересну великоруську пісню, опубліковану ще Сахаровим* у III томі його «Сказаний русского народа». Для цікавих наводжу її тут:

Ой ты наш батюшка, тихой Дон!
Ой что же ты, тихой Дон, мутнехонек течешь?
Ах, как мне, тиху Дону, не мутному течи?
Со дна меня, тиха Дона, студены ключи бьют,
Посеред меня, тиха Дона, бела рыбица мутит,
По верху меня, Дона, три роты прошли.
Ай первая рота шла — то донские казаки,
Другая рота шла — то знамена пронесли,
А третья рота шла — то девица с молодцом.
Молодец красну девицу уговаривает:
«Не плачь, не плачь, девица, не плачь, красная моя,
Что выдам тебя, девица, я за верного слугу.
Слуге будешь ладушка, мне миленькой дружок,
Под слугу будешь постелю слать, со мной вместе спать».
Что возговорит девица удалому молодцу:
«Кому буду ладушка, тому — миленькой дружок,
Под слугу буду постелю слать, с слугой вместе спать».
Вынимает молодец саблю острую свою,
Срубил красной девице буйну голову
И бросил ен её в Дон, во быструю реку.

Про сю пісню каже Потебня: «Песня XVI в., давая повод к настоящим заметкам, поначалу (ст. 1—8) так сходна со следующею*, что единство происхождения начала той и другой кажется несомненным» (стор. 31). На жаль, він і тут замість дальшого розсліду основних мотивів обох пісень погнався за деталями язикових висловів і вже на стор. 50, вертаючи до «головного змісту пісні про Стефана», якого, зрештою, і тут не розбирає детально, зазначує голословно, що той зміст «совершенно отличен от сходной поначалу в⟨елико⟩р⟨усской⟩ песни ⟨...⟩. Кажется [?], что эта последняя имеет предметом событие действительное от начала до конца: девица не хочет быть холопской женой и барской полюбовницей, и за то убита. ⟨...⟩ В м⟨ало⟩р⟨усской⟩ песне к области мало идеализованной действительности относится желание девицы выяснить свои отношения к волошскому воеводе Стефану, его колебание между любовью и опасением неравного брака и конечное решение». Сі рефлексії зовсім невірні. Те, що розказано в великоруській пісні, від початку до кінця попросту не може бути дійсним фактом уже для того самого, що вона від початку до кінця —

поетична кристалізація якогось — байдуже, чи дійсного, чи фіктивного — факту. Могли собі сотки й тисячі дівчат гинути в подібних конфліктах; хто би хотів оповідати про їх долю, зумів би знайти вислови, відповідні до кождочасної ситуації, але щоб два поети такими схожими словами запускалися зразу в розмову з рікою, потім так само схематично малювали ситуацію («три роти», навіть слова ті самі!) і так само пластично та знов-таки близькими словами малювали в обох разах той сам конфлікт, допускаючи лише невеличку відміну в характеристиці дійових осіб, що веде за собою відмінну катастрофу, се, на мою думку, зовсім не «действительное событие», а виразнісінький факт літературного запозичування. Треба припустити, що українська пісня про воєводу Стефана була колись розширена не лише до Венеції, але й до Дону і породила великоруську відміну, яка, зрештою, через розкішне зазначення того самого конфлікту, що і в нашій, робить честь психологічній проникливості її автора. За правдоподібністю такого широкого розповсюдження сеї пісні в давніших століттях промовляє, на мою думку, також уривок білоруської пісні, цитований Потебнею:

В чистом поли не дым, не вада,
Горы, далины и сыра земля,
А на далинах чатыри палка:
Ув адном палку шабли зіяюць,
А в другом палку галовки летаюць,
А в трейцем палку ацец тужит.
(П о т е б н я, op⟨us⟩ cit⟨atum⟩, 33)

Щоправда, продовження сеї пісні Потебня відкидає, признаючи його, «може, фальсифікатом», та цитовані рядки, мабуть, автентичні і сама їх старинна (колядкова) форма свідчить про їх близьке генетичне свояцтво з нашою піснею.

Порівняння нашої пісні з сими варіантами, а особливо з великоруським, позволяє нам з великою дозою правдоподібності реконструювати початок нашої найстаршої пісні в повнішім виді, ніж її заховав нам запис Благослава. Один погляд на текст вистарчить для переконання, що по першім рядку нашої пісні, який містить у собі поетичне запитання до Дунаю, мусить іти відповідь на те запитання, і та відповідь мусить творити логічний зв'язок початку з головною основою. Пригадаю для аналогії загально тепер відомі пісні, такі, як:

«Гей, орле-орле, сивий соколе,
Ой чи бував ти в моїй стороні,
Ой чи чував ти о якій новині,
Ой чи не тужить миленька по мні?»

На се питання йде зараз відповідь орла:

«Ой тужить-тужить, на ліжку лежить,
Правую рученьку на серці держить».

Або друга пісня старшого складу:

Ой там в полі береза стояла,
На березі зазуля кувала.
Питається зазуля берези:
«Чом береза біла, не зелена?»

На що береза відповідає:

«Як я маю зеленою бути?
Підо мною стояли рекрути.
Підо мною стояли татари,
Шабельками гиле обтинали» і т. д.

Слово «рекрути» тут, очевидно, пізня вставка, а основа пісні, тепер, зрештою, сильно затемнена, сягає XVII або й XVI в. Подібно мусив виглядати й початок пісні про Стефана-воєводу, а великоруська парість тої пісні позволяє нам реституювати в ній хоч три рядки. Приймаючи на увагу всі ті замітки, ми мали би текст нашої пісні ось у якій формі:

1. «Дунаю-Дунаю, чему смутен течеш?»
2. «Ой як мні, Дунаю, не смутному течи,
3. Що дно моє точуть студені криниці,
4. А посередині біла рибка мутить».
5. На версі Дунаю три роти ту стоють:
6. Перша рота турецька,
7. Друга рота татарська,
8. Третя рота волоська.
9. В турецькі ми роті шаблями шермують,
10. В татарські ми роті стрілками стріляють,
11. В волоські ми роті Стефан-воєвода.
12. В Стефанові роті [та] дівонька плачеть,
13. [Та дівонька плачеть], плачучи повідат[1]
14. «Стефане-Стефане, Стефан-воєвода,
15. Альбо мене пуйми, альбо мене лиши!»
16. А што ми [од]речет Стефан-воєвода?

---

[1] Пр⟨офесор⟩ Потебня подає сю форму в нотці зам⟨ість⟩ чеського «powidała». Пот⟨ебня⟩ думає, що се форма лемківська, тим часом коли вона уживається скрізь у бойків і гуцулів аж до румунської границі.

17. «Красна дівонице, пуймил би я тебе,
18. [Пуймил би я тебе], неровная ми єс».
19. Што рекла дівонька? «Пусти мня, Стефане!
20. Скочу я у Дунай, у Дунай глубокий.
21. Ах, хто мня достанет, [то] єго я буду».
22. Не хто мя доплинул, красную дівоньку,
23. Доплинул дівоньку Стефан-воєвода.
24. І узял дівоньку за білую руку:
25. «Дівонько-душенько, миленька ми будеш».

Кінчу висловом подяки для чеського вченого, що зберіг нам від забуття сю перлину нашої народної творчості, яка відтепер повинна стояти на чолі збірок наших народних, а особливо історичних пісень.

І ще одна увага. Вацлав Ганка*, відомий творець т⟨ак⟩ зв⟨аних⟩ Зеленогірського та Королеводвірського рукописів, знав також Благославову граматику, користувався нею в рукописі, опублікував Благославову збірку приповідок із тої ж граматики. Хто, читаючи початок його прославленого «Любушиного суду» з його поетичною апострофою:

Aj Vitavo, če mutiši vodu,
Če mutiši vodu strebropěnu[1],—

не згадає нашої пісні, що послужила йому взірцем для його концепції? Не менше цікаво й те, що Потебня, який вишукував до поодиноких зворотів і висловів нашої пісні аналогії у великоруських, сербських та хорватських піснях, саме отсеї найвиразнішої не добачив.

СТЕФАН-ВОЄВОДА

До сеї найстаршої з відомих досі українських пісень новіших часів, записаної коло р⟨оку⟩ 1570, набралося від часу появи моєї студії в «Записках» декілька досить важних причинків, які позволяють де в чому доповнити або спростувати те, що я сказав у студії. Найважнішим із тих нових причинків, на який досі ніхто не звернув уваги, я вважаю той незвичайний історично-літературний факт, що ся пісня була уперве опублікована в найбільш автентичнім тексті галицьким русином Василем Ковальським*, який у ч⟨ислі⟩ 41—42 віденського «Сборника оте-

[1] Ой, Вітаво, чому каламутиш воду,
Чому каламутиш воду сріблопінну *(чеськ.)*.— *Ред.*

чественного», 1856 р., на стор. 161—163 і 165—167 у статті п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Иоанн Благослав и диалект словенский» уперве з рукопису опублікував текст сеї пісні, писаний готицькими буквами, з деякими увагами чеського записувача, доданими до тексту в скобках, о рік вчасніше від видання Благославової граматики, в якім поміщено сю пісню латинськими буквами без уваг Благослава.

Подаю тут важніші уступи сеї статті в перекладі на нашу сучасну мову, пропускаючи все те, що відноситься до граматичної часті. «Трапилося нам сими днями,— так починає свою розвідку В. Ковальський,— оглядати старинний рукопис п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Граматика чеська Іоанна Благослава, єпископа Моравських братів», що вмер 1571 р. і писав се діло між рр. 1550—1570. Сей рукопис віднайшов недавно о. Ігнатій Граділь, єромонах ордену піаристів, поставлений бібліотекарем при бібліотеці ц⟨ісарсько⟩-к⟨оролівської⟩ Терезіанської Академії у Відні. Між іншими уваги гідними статтями того діла, що, властиво, являється більше синтаксою, ніж цілою граматикою, знаходимо також статтю «Про словенський діалект». Із сеї статті В. Ковальський наводить деякі уступи, подані також у моїй розвідці на стор. 20—21*, а далі пише ось що: «Благослав, письменник чеський, а при тім добре обізнаний з польською мовою, жив у рр. 1550—⟨15⟩70 на Мораві, де мав нагоду пізнати також сусідів словаків, що жили в північно-західній Угорщині. Він, видно, зносився з ними і вслухався в їх бесіду, яку, одначе, розрізняє від так званого ним словенського діалекту, нелегко зрозумілого йому як чехові, а також і полякам. Чиєю бесідою був той «словенський діалект», Благослав не говорить виразно, а тільки зазначує посередньо або через порівняння, що він «не зовсім подібний до тих словаків, що живуть в угорській землі при Мораві». Отож Благослав, живучи в Мораві, вказує, очевидно, на якихось інших, подальших словаків, не зовсім подібних до тих словаків, що були йому сусідами, але також не чужих їм, хоч і відмінних від них у виговорі, який він називає словенським діалектом. Напевно, уважав він бесіду словаків окремим язиком, а словенський діалект його наріччям і вкладав те наріччя в уста народу, що жив за межами суміжних йому словаків. Зважившись географічне положення, він не міг під тими позамежними мешканцями розуміти нікого іншого, як або якесь південнослов'янське плем'я, або, що здається подібнішим до правди, наших

братів русинів, що поза словаками (scil(icet)[1], на схід) уже віддавна перед тим жили в Угорській землі. Адже ж і теперішні русини, що живуть у сусідстві словаків, многими уважаються за словаків, і тільки їх віроісповідання творить правильну границю між обома народностями. Так буває тепер, тим легше могло се бути й давніше. А коли надто зважимо те, що сучасники Благослава говорили про слов'янські племена і про болгарський народ, то справді не тяжко буде відгадати, чому Благослав говорить про словенський діалект, вибираючи його як середину між поглядами своїх сучасників. Він, видно, розуміє тут нібито Словенщину й Болгарщину разом, а ті дві головні течії життя та побуту слов'ян лучаться безперечно в руськім народі, що має свій рідний язик, а при тім уживає також болгарського або церковного.

І що говорить далі Благослав про сей словенський діалект або — sit venia verbo[2] — про руський язик? Він не понижає його, але, навпаки, говорить про нього як про вироблений, або, по-нашому, образований язик, що має свої питомі форми, які йому, що не вслухався в них гаразд, видаються вправді непривичними, але не неприличними. Ми віримо, що вони не можуть бути неприличними для жадного вуха, бо нема в них скуплення многих співзвуків, які утрудняють кождий виговір. Русин не проковтує самозвуків, але радо переплітає ними склади і тому легше вимовляє їх. Руська мова власне тому найпридатніша до пісень, бо через багатство самозвуків робиться дуже плавною. А коли далі Благослав зауважує, що сей діалект «non est inculta»[3], бо має навіть свою граматику, то ми дуже вдячні йому за ту відомість, хоч ми так само, як і він, не бачили тої граматики. Пригадаємо, одначе, що вже давно перед тим, бо ще 1360 р., наші угорські русини одержали народну просвіту, коли подільський князь Теодор Коріатович осів між ними в Мункачі і позакладав там розсадники освіти, василіанські монастирі. Тому не диво, що Благослав знаходить у тім діалекті багато метафор і інших взірцевих фігур,— се неминучий наслідок вироблення язика, багатого по своїй природі. Але не знаємо, як толкувати дальші слова нашого дослідника, який пише: «А є в тім язиці багато пісень» і т. д. Тут нараз він забуває, що говорив

[1] Тобто *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Пробачте на слові *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Не є невиробленим *(лат.)*.— *Ред.*

про діалект, і називає той діалект язиком. Із того видно, що Благослав не конче твердо стояв на своїм погляді і сам собі, нарешті, не довіряв, чи він остоїться. Вправді мимоходом він говорить про діалект, а проте наводить досить такого, що лише про розвитий та вироблений, хоч мало йому відомий язик свого часу міг сказати. Згадуючи в додатку, що в тім язиці зложено багато пісень, віршів та римів, він потверджує те, що й ми всі знаємо, що в русина нема життя без пісні; чи він веселий, чи сумний — усе співає на різні лади, як йому припаде до серця або прийде на ум. Тому й пісень у нас без кінця і міри, і ледве чи який інший слов'янський народ дорівняє нам у тім багатстві.

Бажаючи вкінці подати зразок «словенського» діалекту, наводить Благослав одну пісеньку світського змісту. Без сумніву, серед вище згаданого множества пісень було багато церковних, на що вказує вже само протиставлення їм світської пісні, але Благослав, хоч сам духовний, любувався, очевидно, також у світських піснях, а може, не мав під рукою жодної іншої, чи то світської, чи духовної, крім тої одної світської, яку пізнав із усної передачі і навів як приклад того словенського діалекту, а також як приклад ладу та складу подібних пісень для тих, хто хотів би ближче познайомитися з тим діалектом»[1].

В докінчення сеї статті в ч⟨ислі⟩ 42 сього часопису автор її наводить текст пісні в оригіналі готицькими буквами, подаючи обік того тексту свою транскрипцію на кирилицю. Цікаво те, що назву «od Benatek», яку поклав Благослав у титулі пісні, наш автор перекладає словами «Из Венеции»; тут трапилася йому та сама помилка, що й мені, помилка, справлена пізніше нашим знавцем Угорської Русі С. Томашівським, який сконстатував у дальше наведеній розвідці, що Бенатки зовсім не королева Адріатики Венеція*, а невеличке словацьке містечко на пограниччі між словаками й русинами. Супроти сього не вважаю потрібним передавати тут дальшого міркування нашого автора про те, яким способом ся пісня дісталася до Венеції, хто був той Никодим, що чув її там, і як він передав її Благославові. Так само зайвим уважаю передавати тут аналіз змісту пісні, яку подає В. Ковальський на стор. 106 ч⟨исла⟩ 42 цитованого часопису, а наводжу тільки три уступи з закінчення його статті.

---

[1] «Сборник отечественный», р. 1856, ч. 41, стор. 161—163.

«Не перечу, що та пісня де в чому подібна до словацької мови, та треба признати, що, крім словаків, також інші слов'янські племена можуть знайти в ній слова й цілі речення, властиві своїм язикам. Се пояснюється головно тим, що перед трьома або чотирма століттями всі слов'янські язики були ближчі до себе остільки, оскільки користувалися старослов'янським язиком. Та при всім тім жоден слов'янин не заперечить, що та пісня зложена поперед усього під впливом руського язика. Вже ті самі слова, котрі Благослав толкує чеськими або латинськими, русинові зрозумілі без толкування, бо властиві йому. Слова «на версі», «первша», «волоска», «плачет», «лиши», «взял» назве, певно, кождий русин своїми питомими. А що ж сказати про слова утончені, які так часто повторяються в тій пісні: «дівонька», «миленька», «душенька»? Де і в котрім із слов'янських язиків вони вживаються так радо, як у нашім, руськім? Далі, котрий із сусідніх нам язиків уживає такі форми, як: «плачучи», «рекла», «речет», «пусти мя», «єсь» і т. і.? Отим-то ми сміло можемо хоч у части причислити сю пісню до творів, зложених нашою мовою, а се тим більше, що й воєвода Стефан, бувши волохом, міг швидше по-руськи, ніж якою іншою слов'янською мовою, розмовляти з красною дівонькою. Адже ж відомо, що волоські господарі або воєводи, як і весь волоський народ, добре знали руську мову і що урядова та церковна мова у них була русько-слов'янська та що вони задля того густо-часто лучилися з русинами-одновірцями. Про котрого Стефана-воєводу тут мова, се байдуже, досить, що він волоський і належав до того часу. Волоських воєводів треба, одначе, відрізнити від молдавських, із яких більше відомі Стефан із р. 1346, потім Стефан-воєвода з р. 1497—1500; сей остатній пам'ятний у історії своєю помстою на польськім королі Яні Ольбрахті*, що зрадив його перед турками. Сей Стефан, погубивши польську шляхту в буковинських лісах, пустошив нашу землю по ріку Вислоку, знищив Перемишль, Радимно, Переворськ, Ланцут і загрозив навіть Краків. Але той Стефан був воєвода молдавський, а в нашій пісні говориться про волоського, яких із іменем Стефан було кілька».

На сьому кінчу виписки з сеї статті, в якій будь-щобудь треба бачити серйозну пробу всестороннього пояснення сеї незвичайної пам'ятки нашої мови та народної творчості і всякого признання гідне зусилля присвоїти її

нашій народній традиції. Не можна сього сказати про другого визначного письменника, галицького русина Івана Вагилевича, який познайомився з текстом сеї пісні, правдоподібно, незабаром по її опублікуванню в граматиці Благослава, але не зайнявся нею спеціальніше і задоволився самим скопіюванням її тексту на окремій картці, що міститься вклеєна в один рукопис його історичних дослідів над початками Польщі в бібліотеці Оссолінських, ч⟨исло⟩ 2411.

Найважнішим причинком із усього того, що появилося після моєї опублікації для пояснення сеї пісні, була д-ра Ст. Томашівського «Замітка до пісні про Штефана-воєводу», надрукована в «Miscellanea» тих же «Записок», 1907 р., кн. VI, стор. 128—134. Найважнішим із того, що сказав д-р Томашівський про сю пісню, треба вважати те, що він сконстатував її угорсько-руське походження, стверджуючи сей погляд розбором язика пісні, що в ній виявляються прикмети угроруського діалекту, а власне того, що граничить із словаками. Друга важна вказівка була та, що за місцевістю Бенатка не треба шукати в Венеції, але така місцевість існує на захід від Бардієва. Він зазначив також, що місцевості з такою назвою «Бенатка або Бенатки» існують також у Чехії, Моравії та Познанщині. Про чеську місцевість з такою назвою — додам я — згадує два рази Гінделі* в своїй книжці «Geschichte der Böhmischen Brüder», erster Band, Prag, 1857, стор. 345 і 346. Свої уваги про мову пісні д-р Томашівський резюмує ось у яких словах: «Розбір мови пісні показує, що перед нами не чиста українська мова, тільки західноугорське руське наріччя, добре пословачене, підмішане діалектом, який під назвою шариського, бачванського, словенського або східнословацького знаний етнографам і лінгвістам». На думку д-ра Томашівського, також сам сюжет пісні «вказує більше на Угорщину, ніж на інший край». Зазначуючи факт, що в р. 1577 семигородським воєводою став Стефан Баторій*, пізніший польський король, д-р Томашівський схиляється до думки, що пісня могла відноситися не до дійсно волоського, але до якогось семигородського воєводи, може навіть до самого Стефана Баторія, який був турецьким васалом і якого військо в значній часті складалося з волохів, а турецькі та татарські роти в тім війську були зовсім на місці. Далі висловлює д-р Томашівський відмінний від мойого погляд на розмір пісні і подає свою власну пробу реконструкції

її тексту. Закидаючи мені деяку довільність у моїй реконструкції там, де я додаю в рядках поодинокі склади для вирівняння язика та осягнення одностайного пісенного розміру, він висловлює погляд, що пісня зложена не 12-, а 11-складовими віршами, але при своїй реконструкції допускає знов-таки довільність, пропускаючи слова, поміщені в тексті. Познайомившися ближче з текстом пісні, опублікованим В. Ковальським і значно відмінним від того, який у транскрипції німецьких букв на чеську латинку опубліковано в виданні граматики Благослава з р. 1857, я дійшов до переконання, що, не відступаючи від основної ідеї реконструкції тексту, можна обійтися без деяких із тих змін, які були допущені мною та д-ром Томашівським, в якій дійсно зложена пісня, та без претензії на осягнення одностайного розміру.

Тепер можу подати дещо докладніше про обох тих мужів чеської нації, яким завдячуємо записання та захування нашої найстаршої народної пісні. Ян Благослав, уроджений 1522 р.* в Прерові на Моравії, належить до найвизначніших проводирів того релігійного руху, що ще від половини XV віку захопив велику часть чеського народу і втягнув її в трагічну та геройську боротьбу за реформу церкви і взагалі релігійного життя і прославився такими іменами, як Гус, Рокичана*, Жижка*, Хельчицький*, Благослав та Комені*. Від гуситизму, під впливом далеко давнішого богомильства, що в Західній Європі доживало свойого віку під назвами вальденсів* та пікардів, постала в початках XVI віку в Чехії т⟨ак⟩ зв⟨ана⟩ «Єднота братів», прозвана пізніше «Чеськими братами». Переслідувані в Чехії, вони користувалися якийсь час більшою свободою в Моравії, а коли з Чехії наслідком цісарського утиску мусило виандрувати 1600 родин, вони перенесли свої огнища до Пруссії та в Познанщину. Не мішаючися ані з чеськими гуситами, т⟨ак⟩ зв⟨аними⟩ утраквістами, ані з жодною протестантською конфесією, вони держалися своєї виборної ієрархії і свойого віросповідання, на їх думку, очищеного від людських вимислів ліпше, ніж у інших реформованих сектах, та основаного головно на письмі св⟨ятого⟩ Нового завіту, перекладеним не з латинської, але з грецької мови.

Ян Благослав, один із єпископів тої чесько-моравської секти, визначався між іншими своєю незвичайною здібністю, високою освітою, постійністю характеру та літературним талантом. Одержавши незвичайну, як на свій час, освіту

в рідній Моравії, він у молодих літах висланий був «Єднотою» зразу до Королевця, де вчив славний гуманіст Озіандер*, а потім до Базилеї в Швейцарії, але, не пробувши тут довго задля слабого здоров'я, він вернув назад до рідного краю, де спокійно міг займатися наукою та літературними працями, поки вибір братів не покликав його на високе становище єпископа, яке повело за собою ненастанні заняття публічними справами. Між рр. 1555 і 1570 він мусив у обороні прав та свобід «Єдноти» їздити чотири рази до Відня, пробувати кілька разів у Празі та в інших містах і займатися різнородними справами, що виникали з чимраз тяжчого положення «Єдноти». Як єпископ, він проживав головно в Молодім Болеславі, де устроєна була також братська друкарня. По дволітній недузі він умер 24 падолиста 1571 р. в моравськім Крумові. Із його літературних праць, друкованих за його життя, найважніші: «Kancional bratrský», друкований у Шамотулах у Познанщині, в якім міститься 51 духовна пісня, уложена самим Благославом, і 18 старших, поправлених ним; «Nowy zakon» — переклад біблійних книг Нового завіту, доконаний ним із грецької мови, друкований уперве 1565 р. в маленькім форматі 16-ки, а вдруге 1569 р. дуже оздобно в форматі великої 8-ки. Незвичайною літературною вартістю визначається його «Život Jana Augusty», найвищого старшини «Єдноти» в рр. 1547—1571, якого життєпис Благослав довів, одначе, лише до 1555 р. Сей життєпис, доведений іншими не так уже талановито до смерті Аугусти, що вмер лиш трохи пізніше по Благославі того самого року, заховався в кількох рукописах і був аж у першій половині XIX в. опублікований по-німецьки і по-чеськи. В часі свого урядування як єпископ та письмоводитель «Єдноти» Благослав провадив також літопис братської церкви п(ід) з(аголовком) «Dějiny bratří českých», що заховався до наших часів також у рукописі. Свою граматику чеської мови він мусив написати у всякім разі перед 1550 р.[1]

Про Никодима, який у словацькій Бенатці чув і, правдоподібно, записав руську пісню про воєводу Стефана,

---

[1] Отсі дати виймаю з праці чеського історика Антона Гінделі п(ід) з(аголовком) «Životopis B. Jana Blahoslava», поміщеної в часописі «Časopis Musea kralovstvi českého», 1856, ч. 1, стор. 20—44, і ч. 2, стор. 3—23, а також із його просторої «Geschichte der böhmischen Brüder», Prag, 1857.

довідуємося з книги проф. Гінделі лише стільки, що він був членом «Єдноти» і в цвітні 1568 р. був два рази її послом у Відні, мав там розмови з цісарським лікарем д-ром Крато та передавав Благославові листи цісарському секретарю Николаю Вальтерові (G i n d e l y, Geschichte der böhmischen Brüder, II, стор. 46—48). Сей сам Никодим того самого року, вернувши з Відня, їде з поручення Благослава до Голомуца для конференції з католицьким єпископом. Що сей Никодим був освічений і письменний чоловік, доказує його по-чеськи писана реляція про його дворазове посольство до Відня, захована в рукописі і визискана проф. Гінделі (op. cit., II, стор. 48—50 і стор. 462, нотка 18).

Мушу ще поправити одну помилку, допущену в моїй студії на стор. 14—15*, де я, покликаючися на слова проф. О. Соболевського*, пишу ось що: «Найстарші людові сербські та болгарські пісні всі складені таким розміром, як отся наша. Той розмір, що відповідає греко-візантійському т⟨ак⟩ зв⟨аному⟩ політичному віршеві, ще в X або XI віці разом із грецькими поезіями перейшов до Болгарії і був тут ужитий у перекладах грецьких віршів». Те, що сказано про грецький політичний вірш, я взяв на віру проф. Соболевського, та пізніше переконався, що се зовсім неправда, бо грецький політичний вірш має розмір 15-складовий, ритмічної формули 8+7, коли натомість т⟨ак⟩ зв⟨ана⟩ проф. Соболевським болгарська вірша, а властиво віршована «Азбучна молитва» Костянтинова* має розмір 10-складовий, ритмічної формули 5+5. Сей розмір справді зробився прототипом болгарських та сербських епічних пісень та наших колядок світського змісту, але відмінний від розміру пісні про воєводу Стефана, в основі своїй 12- або 11-складового, типічного для наших козацьких пісень XVII—XVIII в.

Подаючи на чолі сього тому фотографічну подобизну тексту сеї пісні* з рукопису Благослава, вважаю можливим на основі сього тексту поробити деякі поправки в тім тексті, який опублікували чеські видавці сеї граматики і який зробився основою пізніших дослідів над піснею. Титул пісні в граматиці, даний, очевидно, самим Благославом, містить у собі одно дуже цінне історичне свідоцтво, на яке досі не звернено уваги. Назвавши місце, де була записана пісня, Бенатками («od Benatek» треба розуміти: «з околиці Бенаток»), Благослав додає: «kdež hojně jest Slowaků neb

Charwatů», по-нашому: «де живе багато словаків або хорватів». Знаючи, що Бенатки — містечко, положене на етнографічній границі словаків і русинів, та знаючи, що Благослав відрізняє тих слов'ян, що живуть у сусідстві словаків і яких діалектом зложена пісня про Стефана-воєводу, від дійсних словаків, будемо мати в наведених словах Благослава важне історичне свідоцтво, що угорських русинів іще в половині XVI в. називано хорватами. Се свідоцтво, без сумніву, останок тої самої традиції, що знайшла собі вираз іще в найстаршім київськім літописі*, де під р. 993 коротко згадано про якийсь похід Володимира В⟨еликого⟩ на хорватів.

Як читати ім'я героя пісні? Чеські видавці прочитали німецькі букви st як німецьке st, по-нашому і по-своєму «шт» («Stand», «Stube», «stehen» і т. і.). В оригіналі чеської граматики скрізь стоїть «Stefan», а не «Štefan», як подали видавці; значить, ім'я треба читати Стефан, а не Штефан. Так читає його також скрізь В. Ковальський. В німецькій азбуці «g» читається як «j», значить, пишеться: «Dunagu» («Дунаю»), «stogu» («стою»), «szermugu» («шермую»), «strilagu» («стріляю»), «wygwoda» («вийвода»), «pugmi» («пуймі», «пійми», «візьми»), «pugmil» («пуйміл»), «nerownagmi» («не ровнайми»), «ges» («єс», «єси»), «ga» («я»), «geho» («єго»), «gi» («ї».) Нашому звукові «ш» відповідає знак «ß»: «teče ß», «werßi», «perwßa», «ßablami», «budeß». Але в деяких випадках сьому звукові відповідає одно «f» або подвійне «ff»: «lifi» («лиши»), «ffto» («што»), «liffil» («лишил»), «sftum» («штам», може, помилка замість «што ж»), «duffenko» («душенько»). Над буквою «s» ніде нема чеського значка ˇ, натомість маємо такі значки над буквами č, ř, ě, ň у словах «cěmu», «teče ß», «ßřehu», «rotě», «Aě», «plačet», «plačučy», «rečet», «vručku», «dywońko», «mileńka». Vocativ[1] «Stefane» має на кінці звичайне «e», отже, видно, й чехи вимовляли його як «e», а не як «ie». Визначною чеською прикметою правопису треба вважати акцентування «a» або «e» в словах: «Turecká», «Tatarská», «Woloská», «Wlaská», «mé» (читай «мє»), «té» (чит. «тє»), «gá» («я»).

Деякі менше зрозумілі або й зовсім неясні йому слова Благослав у своїм рукописі поясняв чеськими, а один раз латинським. Ітак слова другого рядка «Na werßi» пояснив чеськими словами «na břehu», хоч, очевидно, се пояснення

[1] Клична форма (відмінок) *(літ.)*.— *Ред.*

хибне, бо слова «Na werßi» треба читати «на версі». Слово «Perwßa» пояснив чеським «prwnýˊ», слово «Wołofka» чеським «Wláfká», слово «plačet» латинським «flet», слово «lifi» чеським «propusti», очевидно, також недобре, бо «лишити» відповідає чеському «zustaviti», а німецькому «lassen» або «verlassen», слово «wzal» («взяв») пояснив чеським «uyal». В однім слові рукопису «j» стоїть у значенні «і»: «powjdala». Нашому «мя» або «мня» (acc⟨usativus⟩[1] займенника особового «мене») відповідають у чеськім рукописі форми: «me» («albo mé pugmi, albo mé lifi»), «mie» («kdo mie doplynet»), або «mne» («pusty mne, Stefane»). Наше «не», знак заперечення, пишеться раз «ne» («Ne rowna»), а другий раз «nie» («nie doplynul»). Наше «ніхто» («nemo») транскрибовано в чеськім «Nechto». З огляду на довге виговорювання у чехів букви «у» в кінці слів («Došly» чит⟨ається⟩ «Дошлєй» або «Дошлій») не подивуємо, коли чеський автор переписує наше «глибокий» німецькими буквами «hluboký». Теперішні чехи звичайно акцентують таке «у». Зазначу, нарешті, в однім наведенім уже слові чеське «a», рівнозначне нашому «я»: «wzal» = «взяв». Що переголосу «л» на «в» у закінченнях минулого часу дієслів чех або не чув, або не відчув і пише скрізь: «liffil», «doplynul», «wzal», сьому не подивуємося, бо такого переголосу інші слов'янські язики не знають.

Для характеристики язика, яким зложена пісня, не зайвим буде переглянути систематично весь запас слів, ужитих в ній. У тексті пісні маємо всього 117 слів, із яких 37 іменників, 15 прикметників, 24 дієслова, 18 займенників, 4 числівники, а решта побічних частин мови. Іменники маємо ось у яких формах:

Д у н а й — voc⟨ativus⟩ «Дунаю», acc⟨usativus⟩ «в Дунай».

Р о т а — nom⟨inativus⟩ plur⟨alis⟩[2] «три роти», nom⟨inativus⟩ sing⟨ularis⟩[3] — 1, 2, 3 «рота», ablat⟨ivus⟩ sing⟨ularis⟩[4] «w Tureckym rote» — форма, властива словацькій мові, а також деяким угроруським діалектам.

В е р х — locat⟨ivus⟩[5] «na werßi», по-нашому «на версі» з м'яким «і»; слово, незрозуміле чеському авторові, і сам звук — м'яке «і» — недоступний ані чеській, ані словацькій мові, і для того

---

[1] Знахідний відмінок *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Називний відмінок множини *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Називний відмінок однини *(лат.)*.— *Ред.*
[4] Орудний відмінок однини *(лат.)*.— *Ред.*
[5] Місцевий відмінок *(лат.)*.— *Ред.*

склад «сі» заступлений складом «ші» аналогічно до того, як німець польське «psiakrew» вимовляє «pschakreff».

Ш а б л я — ablat⟨ivus⟩ «ßablami», форма, властива словацькій мові і деяким угроруським діалектам.

С т р і л к а — ablat⟨ivus⟩ «ſtrylkami»; руському складові «рі» відповідає в чехословацькім і польськім язиках склад «rża», або «ři», отже, стріла — «stržała», «střila». Задля невластивості сього складу чесько-словацькій мові чеський учений передав його буквами «ry».

В о є в о д а — nom⟨inativus⟩ sing⟨ularis⟩ «wygwoda», в тій формі ужито в пісні 4 рази, в тім числі раз у voc⟨ativus⟩. Форма «вийвода» відповідає потроху словацькій формі «wejwoda», але все-таки з тою різницею, що тут чується грубший звук. Коли взяти на увагу, що в семигородсько-руськім діалекті маємо форму «вайвода», яка перейшла також і в мадярську мову, то не буде невластивим прийняти, що в угроруськім діалекті була форма «вийвода», посередня між словацькою і семигородською.

Д і в о н ь к а — nom⟨inativus⟩ sing⟨ularis⟩ «dywonka», voc⟨ativus⟩ «diwońko» або acc⟨usativus⟩ «dywonku». Зі складом «dy» в початку сього слова повторяється те саме, що було зі складом «сі». Чех не міг переписати склад «ді», не властивий його мові, інакше, як твердим «dy». Форму voc⟨ativus⟩ «dywonku» в остатнім рядку пісні можна вважати помилкою чи то записувача, чи автора граматики, чи, може, навіть друкаря, бо зараз другий іменник, доданий до сього, «duffenko» («душенько») написаний правильно. Так само помилкою треба вважати форму accusat⟨ivus⟩ sing ⟨ularis⟩ «dywonko» зам⟨ість⟩ «дівоньку».

Д і в о н и ц я, слово, ужите тільки раз у формі «Krafna dywonice». Що вона не словацька, доказує перший склад «dy», який заступає первісне руське «ді»; форма «д і в о н и ц я» — здрібніла від форми «д і в о н а»; ся форма не відома досі в нашім лексиконі; що вона могла існувати колись, можна догадуватися з аналогії лірницького слова «к а р а в о н а», яким лірницький жаргон означує дівчину. (Пор⟨івняй⟩: К. С т у д и н с ь к и й*, Лірники, Львів, 1894, стор. 22). Деяку аналогію до слова «дівониця» бачимо в одній поезії Афанасьєва-Чужбинського*, де він ужив слово «дівина» зам⟨ість⟩ «дівчина» (пор⟨івняй⟩: А ф а н а с ь є в - Ч у ж б и н с ь к и й, Українські поезії, вид⟨ання⟩ Львів, 1912, стор. 49).

Р у ч к а — в тексті пісні в передостатнім рядку написано на позір зовсім абсурдні слова: «zabil gi oručku». Коли взяти на увагу, що в рукописі Благослава ті слова були записані одним тягом, як се часто трапляється в старших рукописах, то можна допустити, що при переписуванні «y» переставлено «gi», а властиво треба було читати «zabil gi ručku», по-нашому: «за білу ї ручку». Здрібніле слово «ручка» знов властиве тільки руській мові.

Із прикметників маємо в нашій пісні ось які форми:

С м у т е н — староруська форма, уживана також у старших пам'ятках нашої народної поезії, пор⟨івняй⟩ нагуївську весільну пісню*:

Уставай, сваненько, раненько,
Підливай виноград частенько.
Аби той виноград зелен бив,
Аби наш староста весел бив.

В турецьким, татарським, волоським роте — д-р Томашівський зауважує аналогічну складню в угроруськім діалекті: «с том свойом женом, под ньом («scil⟨icet⟩ під сосною») мой міла седзела». В сих формах можна, одначе, підозрівати польські носівки, коли натомість форми наведених прикметників у нашій пісні таким способом не виясняються. На мою думку, вони виясняються ліпше як стягнення прикметника з займеннником «мі» або «ми»: «в турецькі ми роті»; при прикметнику «волоський» пропущено навіть прийменник «в», може, через помилку.

Красна — слово, спільне руській і чеській мові.

Неровнаймі — очевидно, злучено два слова: «нерівна ми» («мені»); про вставлене між ними «й» я сказав дещо в моїй студії, стор. 27*.

Миленька — раз ужите в формі «milenka», а другий раз у формі «mileňka»; ся друга форма властива тільки руській мові. Натомість перша в чеській мові вживається як іменник у значенні «die Geliebte».

Щодо дієслів, то форми: «стою», «шермую», «стріляю» зам⟨ість⟩ «стоють», «шермують», «стріляють» треба вважати угроруськими, спільними зі словацькою мовою; в Нагуєвичах чув я початок пісні, мабуть, чеського походження, перенесеної вояками на наш грунт:

Ой у полю, в полю,
Там жовняри стою;
Як стоят, так стоят,
Аж їх ніжки болят.

Гуцули загально говорять: «ходе» зам⟨ість⟩ «ходять», «робе» зам⟨ість⟩ «роблять», «говоре» зам⟨ість⟩ «говорять».

Плачучи — в чеськім тексті виразно «plačučy», отже, догад про словацьку форму «plačuci», висловлений др-омТомашівським на стор. 131, відпадає. Форма того самого слова: «plačet» — староруська, уживана декуди також тепер в устах люду.

Повідат — 3 особа sing ⟨ularis⟩ praes ⟨ens⟩[1] у характерній гірській, спеціально бойківській, а також угроруській формі зам⟨ість⟩ правильного руського «повідає».

Пуйми — «pugmi», в оригіналі має «u», а не «и» отже, рішуче відрізняється від словацького «pojmi».

Лиши — imperativ⟨us⟩[2] від «лишати», без сумніву, руське слово, невідоме західнослов'янським мовам, але зате близьке своїм походженням до німецького «lassen».

Рекла, речет — форми староруські, вживані подекуди й досі в устах люду.

Пусти — характерно переписано німецькими буквами: «pusty», з твердим «y» на кінці, без сумніву, руська форма.

Скочу — fut⟨urum⟩[3] від «скочити»; руськість сеї форми не підлягає сумнівові.

Доплинул і доплинет — перша з тих форм спільна русинам і словакам, але друга тільки руська.

---

[1] Однини теперішнього часу *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Наказовий спосіб *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Майбутній час *(лат.)*.— *Ред.*

В з я л — німецькими буквами написано в чеській формі «wzal», але, мабуть, тільки тому, що чехові неможливо було транскрибувати руське «я» інакше, як тільки через додання «і» перед «а»; поясняючи се слово чеським, він пише своє: «uyal».

Від слова «б у т и» маємо в пісні форми: «bych» (староруське «быхъ», уживане й досі на Покутті та в Гуцульщині, пр⟨иміром⟩ «так бих здоров був!»); «єс», червоноруська тверда форма зам⟨ість⟩ староруського «єси», скороченого на «єс» (у Нагуєвичах я чув: «Оть єс тут!»); форма futuri «б у д у», спільна русинам із чехами, а відмінна у поляків («będę»), не викликає ніякого сумніву. Те саме треба сказати про форму «будеш».

Зупинюся ще на двох групах слів. У рядку 12 читаємо на початку «Ač ffto mi rečet». Початкове «Ač», чуже нашій мові, але властиве польській та чеській у значенні «хоч», «хоча», видається мені тут тільки помилкою переписувача; дотичне речення, на мою думку, треба читати: «А чшто ми речет». Займенник «що», ужитий у отсій пісні два рази і оба рази в незвичайній формі: раз у рядку 12 написано «ffto», а властиво «čffto», а другий раз у р⟨ядку⟩ 15: «Sftam mi rekla» — перше слово знов зовсім загадкове, хоч його значення не може бути інше, як тільки «Што ж ми рекла». В старих рукописах дуже часто остатня буква одного слова переміняється на таку саму букву, якою починається слідуюче слово, особливо, коли те друге тісно в'яжеться з першим. Таким способом можна би вияснити собі постання вислову «Штам ми рекла» зам⟨ість⟩ «Што ж ми рекла». Займенник «х т о» стрічаємо в тексті нашої пісні два рази, а то раз у чесько-словацькій формі «kdo», а другий раз у чисто руській людовій формі «Nechto». Розуміється, першу форму треба вважати припадковою заміною того, хто записував пісню, а друга, не властива його язикові і записана не зовсім докладно, «нехто» зам⟨ість⟩ «ніхто», лишається важним свідоцтвом руського походження пісні. В тексті по слові «Nechto» стоїть справді «піе», а не «пе», як догадувався д-р Томашівський, стор. 132.

В тій формі, як її маємо опубліковану в статті В. Ковальського, отся пісня має 21 рядок. Із тих рядки 1, 2, 19 і 21 мають по 12; 3, 4, 5 — по 7; 6, 7, 8, 9, 17, 18 — по 11; 12, 16 і 20 — по 10; 10, 13 і 15 — по 13, р⟨ядок⟩ 11 має 15, а ⟨рядок⟩ 14—14 складів. Вже з того самого перегляду розміру видно, що запис чеського брата Никодима не був зовсім поправний і, правдоподібно, списаний із усного оповідання співака, а не з його співу.

Після сих уваг можна приступити до нової реконструкції тексту пісні, як вона могла виглядати в співанні. Д-р Томашівський стоїть на тім, що пісня зложена одинадцятискладовим розміром і відповідно до того реконструює текст Благослава* латинськими буквами (стор. 132—133), а далі подає свою повнішу реконструкцію руськими буквами (стор. 134—135). При обох реконструкціях, одначе, він допускає 9 більше або менше важних змін, переважно пропусків у тексті Благослава, а при тім усе-таки не доходить до повної одностайності розміру в своїй руській реконструкції. Я вважаю можливим після сказаного досі

стояти далі при своїм погляді, що пісня зложена 12-складовим розміром, що рядки чеського запису з більшим або меншим числом складів треба вважати свідоцтвами про недокладність запису, що, одначе, пропускання в давнім записі чи то поодиноких слів, чи цілих речень або рядків треба вважати дуже великою хибою реконструкції. Придивляючися добре текстові пісні в публікації В. Ковальського, я зауважив, що в 5 рядках рівномірність тексту можна привернути, читаючи старе чеське «w» як наше «у». Не вважаю також потрібним реконструювати рядки 3—6 при помочі скорочення тексту і повторення одного рядка два рази, як се вчинив д-р Том⟨ашівський⟩, ані пропускати ті рядки, як се вчинив проф. Грушевський*; вони, щоправда, зложені коротшим, 7-складовим розміром, але сей розмір також не чужий нашій народній поезії; ним зложені деякі пісні баладового змісту, пр⟨иміром⟩ галицько-руська пісня про чабана, що, притягнений чарами дівчини, прилетів до неї на білім коні, і українська пісня про чумака, що взяв за жінку свою власну сестру[1].

З доповненнями, мотивованими в моїй студії на стор. 15—17*, текст сеї пісні в новій реконструкції виглядав би ось як:

Дунаю-Дунаю, чему смутен течеш?
[Ой як же Дунаю смутному не течи,
Що дно його точуть студені криниці,
А посередині та рибоньки мутять],
На версі Дунаю три роти ту стою.
Первша рота турецка,
Друга рота татарска,
Трета рота волоска.
У турецкі-м роті шаблями шермую,
У татарскі-м роті стрілками стріляю,
У волоскі-м роті Стефан-воєвода.
В Стефанові роті дівониця плачет,
[Дівониця плачет], плачучи повідат:
«Стефане-Стефане, Стефан-воєвода!
Альбо ме[не] пуйми, альбо ме[не] лиши![2]

[1] Перша з тих пісень починається рядками:

Ой у гаю, у гаю
Чабан вівці зганяє.

Друга починається рядками:

У Киеві на ринку
П'ють чумаки горілку.

[2] Досить близький варіант* сього рядка можна бачити в народній коломийці, записаній мною в Нагуєвичах:

Або мене, любку, люби, або мене лиши,
Або мої чорні брови на папері спиши!

А што ж ми [од] речет Стефан-воєвода?
«Красна дівонице, пуймил бих [я] тебе,
[Красная] дівонько, неровнай ми єси;
Лишил бих [я] те[бе], миленька ми єси».
[І] што ж му [од]рекла [красная] дівонька?
[Одрекла дівонька]: «Пусти мня, Стефане.
Скочу я у Дунай, у Дунай глубокий.
А хто мя доплинет, [то] єго я буду».
Ніхто не доплинул красну[ю] дівоньку,
Доплинул дівоньку Стефан-воєвода
І узял дівоньку за білу ї ручку:
«Дівонько-душенько, миленька ми будеш».

Нема потреби допускати якийсь пропуск у тексті пісні перед остатнім рядком, як се пропонує д-р Томашівський, який зазначує сей пропуск рядом точок, хоч у тексті, опублікованім В. Ковальським, між остатнім рядком і попереднім у друку полишено значну прогалину.

Хоча пісня про воєводу Стефана в своїй основі не історична, бо оповідає про факт приватного життя, то все-таки немаловажна річ була би знати, до котрого волоського воєводи Стефана вона відноситься. Немаловажна вже хоч би тому, аби вберегтися від таких необережних догадок, як д-ра Ст. Томашівського, що вона може відноситися до Стефана Баторія, який у р. 1571, т⟨о⟩ зн⟨ачить⟩ у році смерті Благослава, став воєводою семигородським, а пізніше був королем польським. Що пісня не може відноситися до особи сього короля, се випливає з того, що вона була записана коло р⟨оку⟩ 1550 і відноситься не до семигородського, ані молдавського, але до волоського воєводи.

Волоських воєвод Стефанів знаємо кілька. Найдавніший із них той, про якого згадав король Ягайло* на з'їзді з німецьким цісарем Зигмунтом* у Луцьку в перших днях січня 1429 р. ось із якого приводу.

Потерпівши значне пораження від турків у Семигороді 1428 р., німецький цісар Зигмунт приїхав до короля Ягайла з наміром приєднати його до союзу, що мав би зламати турецьку силу, а між іншим «освободити з поганських рук Мізію*, Тракію*, Македонію*, яку недавно опанував Амурат*, а також усю Грецію і не допустити, аби його панування ширилося далі в християнські землі. Для сього дуже велику підмогу дає йому земля волоська, куди можна Дунаєм спускати живність і інші воєнні потреби. Сю землю повинні оба вони, цісар і король, насамперед спільно опанувати, а потім поділитися нею». На се король Ягайло

д⟨ня⟩ 7 січня відповів цісарю відмовно, а особливо щодо волоської землі сказав з докором, «що її не треба видирати нікому, бо се було би не християнське діло, а ся земля — власність волоського воєводи Стефана*, мойого «ołdownika» [підвладного], котрий і без того все буде з нами»[1].

Мабуть, про іншого Стефана, воєводу волоського, згадує той самий Бєльський під р⟨оком⟩ 1460*, оповідаючи, що король Казімір Ягайлович*, «будучи на Русі, послав до татарського хана Єцингірея і до Стефана, воєводи волоського, жадаючи їх помочі проти хрестоносців» (стор. 766)*. Той сам Стефан, воєвода волоський, згаданий другий раз під р⟨оком⟩ 1462, що зложив присягу перед послами польського короля, прирікаючи, що приїде сам до короля і «ołd mu uczyni»[2], коли король повелить. Хоча той Стефан присягав уже перед тим, але що був перенісся на Угорщину, то тепер присяг наново» (стор. 785—786).

Під р⟨оком⟩ 1468 Бєльський оповідає ось що про вмішання короля угорського Матвія Корвіна* в справи волоської землі. «Три брати не могли погодитися в пануванні над тою землею: Стефан, Петро й Беринда, а коли Стефан вигнав обох, ті втекли до Казіміра*, але Казімір більше сприяв Стефанові. Тоді вони пішли на Угорщину до Матвія, аби їм поміг відзискати власть у Волощині. Матвій зібрав 40 000 людей і з ними просто через гори потяг у Волощину, воюючи її мечем і огнем. Стефан, хоч мав поміч із Польщі, не смів одверто виступити проти нього, маючи меншу силу людей від його війська, тільки шарпав його з боків. А коли побачив, що угри розложилися з королем у містечку Баня*, послав потайно двох волохів, які запалили містечко. Угри, тікаючи з містечка перед огнем, натрапили на Стефанових людей, яких той розставив довкола, і тоді Стефан поразив угорське військо так сильно, що Матвій, ранений, ледве втік через гори, покинувши все, а угорських людей, як пишуть, полягло 10 000. Тоді Стефан послав королеві Казімірові добру часть добичі і всі хоругви до Вільна...» (стор. 823).

Той сам Стефан-воєвода в р⟨оці⟩ 1469 мав прибути до Львова, аби тут поклонитися королеві, що перед кількома роками обіцяв польським послам у Сучаві, але не посмів приїхати сам, бо дехто страшив його, що король хоче

[1] «Kronica» Marcina Bielskiego», Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego, Sanok, 1856, т. I, стор. 591 — 592.

[2] І виявить йому послух *(польськ.)*.— *Ред.*

ув'язнити його (стор. 828). Другий раз мав з'їхатися сей воєвода з королем у р⟨оці⟩ 1470 на Русі, невідомо де, але знов не прибув, вимовляючися тим, що воює з молдавським воєводою Дракулом*. Стефан просив короля через своїх послів, аби погодив його з Дракулом, і король вдався в се, боячися, аби Дракул не піддався туркові, а Стефан мав іншого часу поклонитися королеві (стор. 833).

В р. 1474 знов читаємо, що «до польського короля прибули посли волоського воєводи Стефана, оповідаючи, що йому пощастило в війні з молдавським воєводою Дракулом, якого він побив і взяв йому між іншим головний його замок Дімбровицю, а в ньому забрав його скарби і його жінку з двома дочками. З тої добичі принесено королеві 28 хоругов. Але швидко приїхав другий посол, просячи в короля помочі, бо Дракул поїхав до турка за підмогою, і турки вже воюють волоську землю.

Король вислав до Волощини двох панів, аби осягнули перемир'я з турками, а пану Бучацькому гербу Габданк велено, аби з усею подільською шляхтою тягнув на поміч Стефанові, воєводі волоському.

Турецький цісар Магомет* вислав молдавському воєводі Дракулові 120 000 турецького війська з татарами та молдаванами проти Стефана до Волощини. Стефан, воєвода волоський, маючи підмогу пана Бучацького з подолянами від короля польського Казіміра, яких було всіх 2000, а волохів 40 000 і 5000 чаклів [секлерів], яких воєвода Стефан відібрав був від короля угорського Матвія, вирушив із тими людьми проти турків і, поступаючи більше хитрощами, ніж силою, з усіх боків страшенно шарпав величезне турецьке військо. Особливо ушкодив його тим, що на широкій долині, якою мусили тягти турки, винищив перед ними все і навіть трави випалив, так що й самі вони, і їх розкішні коні здихали з голоду. Довівши їх отак у небезпечне місце над озеро Раковець над рікою Берладом, ударив на них і там малим народом поразив наголову 100 000 турків і татар, а трупи побитих велів позносити на купи; кості з них і досі лежать там громадами і стоять три муровані хрести, поставлені на знак сеї побіди. Кількох башів, головних гетьманів, убито, воєнних хоругов узято більше ніж 100. Бранців усіх велів повбивати на палі, а тільки чотирьох головних, а також 36 хоругов і часть добичі з ворогів вислав через панів королеві Казімірові до Литви» (стор. 849—850).

З р. 1475 Бельський подає відомість, що весною приїхали до короля Казіміра посли від Стефана-воєводи, просячи помочі проти турків, які знов готуються на Волощину з Дракулом (op. cit., стор. 861). Наслідки сеї просьби невідомі, але вже в слідуючім році король польський вислав свойого посла до Магомета, султана турецького, який, «зустрівши султана в Варні в поході на Волощину, іменем короля просив його, аби не йшов на той край, бо се край королівський». Султан відповів йому: «Якби ти був застав мене в Адріанополі*, а не тут, так далеко, то я не був би рушався. А так, вирушивши, вже мушу йти далі, особливо задля моїх перекопських татар, що просять у мене підмоги проти волоського воєводи. Коли волоський воєвода хоче мати спокій, нехай дасть мені гарач, верне в'язнів і віддасть Кілію*». На се Стефан-воєвода не хотів пристати, а турки, збудувавши наскоро міст через Дунай, перейшли до Волощини. Хоч воєвода боронив їм переправи, але не міг спинити їх, бо з другого боку налягли на нього татари, на яких мусив обернутися. Се доніс королеві Вроцімовський, а швидко потім прибіг посол від Стефана, сповіщаючи, що сей поразив татар наголову і гонив їх аж до Дністра, а тепер обернувся знов на турків, але не має змоги видати їм битву, тільки шарпає їх з боків, палить трави та живність, аби їх виморити голодом, а свої достатки з людьми вислав геть у гори. Вже побив немало турків, а отсе недавно поразив їх 30 000, давши їм битву з лісу, в якім вони облягли його; своїх утратив тільки 200 і так пробився крізь них силою. Та се ще невелика річ, бо їх дуже багато, тож він просить помочі в короля, до якої сей обов'язаний. Король, якому ходило не тільки о Волощину, але також о Поділля, аби турки, звоювавши Волощину, не напали й на Поділля (як уже перед тим спалили були кільканадцять сіл), велів рушитися до границь шляхті подільській і холмській з Павлом Ясенським, скарбником і старостою белзьким та холмським; але ті, прийшовши до Волощини, наробили шкоди не меншої від турків і, не давши воєводі ніякої підмоги, вернули додому (op. cit., стор. 864—865). Характерне свідоцтво польського письменника про те, яким «przedmurzem chrześciaństwa»[1] була польська шляхта вже в тих часах.

Під кінець р. 1477 Бельський нотує відомість, що Стефан, воєвода волоський, спіймав свойого ворога Дракула,

[1] «Підмурком християнства» *(польськ.)*.— *Ред.*

до чого допомогли йому міщани Брашова, які побили турків. Таким способом Стефан-воєвода опанував усю ту гарну землю (Молдавію) та надто звоював та попалив іще деякі турецькі твердині і відібрав від турків соляні жупи, що приносили велику користь («Kronika», стор. 870).

Король Казімір таки діждався, нарешті, поклону від воєводи Стефана, і то поклону досить незвичайного. Читаємо про се у Бєльського: «Року божого 1484 султан турецький Баязет, що настав по Магометі, хотячи помститися на Стефані за пораження свойого вітця, взяв Кілію в долішній землі та Білгород, оборонні замки, хоч і не без шкоди для своїх. Молдавську землю повоював шаблею й огнем. Стефан, бачачи нерівні сили супроти своїх, уступив на бік в оборонні місця, бо волоська земля гориста та болотиста та поросла лісами в многих місцях, а до Казіміра послав, просячи підмоги. А так р〈оку〉 б〈ожого〉 1485 по жнивах рушив король до Львова і велів усім руським землям готовитися та стягатися до нього, а також і Литві. Багато було таких, що з доброї волі йшли та їхали на свою шкоду, а всіх людей, здібних до бою, було більше як 20 000. З ними король, переправившися через Дністер коло Галича, прийшов до Коломиї. Там на полі розп'ято намет, під яким уставлено престол для короля, на якім він засів, а Стефан приїхав на коні стрійно. Коли зліз із коня, взяли його королівські двораки між себе і привели до короля. Тут він кинув перед короля хоругов і сам упав перед його ногами, а втім упав намет, умисно приладжений на те, аби люди дивилися на се. Потім зложив відповідну присягу перед королем і його радними панами, що буде послушним королеві польському довіку він сам і його потомки, буде з ним проти кождого його ворога, остереже його про все, що могло би бути йому на шкоду, і ні з ким без його волі не почне війни... Потім, уставши, поцілував короля в руку, а запрошений на обід, засів до стола в 14 осіб зі своєю радою» («Kronika», стор. 880—881).

Відтепер нема у Бєльського ніякої відомості про волоського воєводу аж до смерті короля Казіміра, який умер у червні 1492 р., проживши 64, а панувавши 45 літ. Його наступник Ян Ольбрахт літом 1494 р. з'їхався в Левочі в північній Угорщині зі своїм братом Владиславом*, королем чеським і угорським, де, між іншим, оба повзяли таємну постанову прогнати воєводу волоського з Волощини, а на його місце посадити королевича Зигмунта*

(«Kronika», стор. 892—893). Наслідком сеї умови король Ян Ольбрахт розпочав у р. 1497 правдиво фатальну війну, про око вимірену проти Туреччини, а направду проти волоського воєводи Стефана. Хід тої війни оповідає Бєльський («Kronika», стор. 907—912); скажу тут коротко, що вона скінчилася соромним пораженням польського короля, а надто потягла за собою напад воєводи Стефана на польську землю, яку він пройшов аж до річки Вислоки літом 1498 р. З ленника Польщі Стефан воєвода волоський зробився тепер її завзятим ворогом і побуджував проти неї особливо турків і татар. Остаточно польський король мусив перепроситися з волоським воєводою; умову заключено в р. 1499.

Ще раз було невеличке діло у Стефана-воєводи з польським королем Яном Ольбрахтом. Ось що пише про се Бєльський: «В р. 1501 прибули до короля посли від волоського воєводи Стефана на сойм у Пйотркові* з просьбою, аби король відповідно до заключеної угоди видав йому втікача Петра*, сина першого воєводи Іллі, який садився на волоське господарство. Про се король довго нараджувався зі своїми панами, а не хотячи гнівати на себе Стефана, велів претендентові відрубати голову в Хові в присутності волоських послів. Аби ся кара смертна не видалася безпричинною, розголошено, що він сфальшував королівські листи» (стор. 911).

Остатня відомість, яку подає Бєльський про сього незвичайного волоського володаря, міститься під р. 1504. Читаємо там: «Р. 1504 вмер Стефан, волоський воєвода, пан хоробрий і щасливий, бо одного разу поразив турків більше як 100 000, а побивав їх іще кілька разів, побивав також татар і угорського короля Матвія, якому відібрав чакельську землю, побив навіть польського короля Ольбрахта на Буковині. З тим його щастям при такій малій державі може кождий історик класти його нарівні з усіми великими та славними гетьманами. Тому-то й волохи називають його Кара Богдан, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ дорогий Богдан, а задля його надзвичайної хоробрості кладуть його між святими» («Kronika», стор. 920). Назву «Кара Богдан» Бєльський толкує невірно, бо «кара» по-турецьки значить «чорний», а «Богдан» тут, очевидно, треба брати в значенні «Богом даний».

ПІСНЯ ПРО СТЕФАНА, ВОЄВОДУ ВОЛОСЬКОГО

Пісню цю я відреконструював і обробив у 1-му томі своїх «Студій над українськими народними піснями», стор. 6—19 та 451—471, а тут подаю тільки її оригінальний текст і мою реконструкцію та умотивування того, що виникла вона не пізніше другої половини XV віку. Із сказаного в першому томі зазначу тільки, що честь першого опублікування тієї пісні належить галицькому діячеві Василеві Ковальському, що опублікував 1856 р. у «Сборнике отечественном», що видавався у Відні, числа 41—42, статтю під заголовком: «Иоанн Благослав и диалект словенский». Тут опубліковано текст пісні готицькими буквами і додано скількись уваг від видавця про воєводу Стефана. Для своєї роботи я постарався про фотографічний знімок з рукопису і побачив, що він, як і вся граматика Благославова, писаний не готицькими буквами, але німецьким курсивом, і текст пісні в транскрипції латинськими буквами виглядає ось як:

Pjsen Slovenská, od Benatek
kdež hogné gest Slováků neb
Charvátů, přinesena od
Nykoděma

Dunagu Dunagu čemu smuten tečess
na břehu Na werssi Dunagu try roty tu stogu
prwnj Perwssa rota Turecká
Druga rota Tatarská
wlaská Treta rota Woloska
W Tureckým roté ssablámi ssermugu
W Tatarským roti strylkami strilagu
Woloskym roti Stefan wygwoda
W Stefanowy roti dywońka plačet flet
Y plačučy powjądala Stefane Stefane

Stefan wygwoda, albo mé pugmi albo mé lissi ⸗ propust
Ač to ssto mi řečet Stefan wygwoda,
Krásna dywonice pugmil bychtě dywońko
Nerownagmi ges, lissilbychte, milenka mi ges
Sstam mi rekla dywonka, pusty mne Stefane
Sskoču ya w Dunag, w Dunag hluboky
Ach kdo mé doplynet geho gá budu
Nechto né doplynul krasnu dywonku
Doplynul dywońku Stefan wygwoda
vgal Y wzal dywońku zabil gi v ručku
Dywonko dussenko, milenká mi budess.

Щодо транскрипції цієї хорватської чи української пісні на давньочеський правопис треба зауважити, що *g* в ньому читається як *j*, *ss* та *ß*[1] як *š*, *st* треба читати по-чеськи як *st*, а не по-німецьки як *št*. Чеський письменник, що включив цю пісню до своєї граматики як зразок одного з слов'янських наріч, про яке він не мав точного уявлення, додав до її тексту шість своїх уваг: із них п'ять чеських і одну латинську. Із чеських уваг чотири правдиві, але п'ята, остатня — неправдива. У вірші читаємо «y wzal dywońku zabil gi v ručku»; до слова «zabil» автор граматики додає пояснення «vgal», тобто «ujal», очевидячки, не зрозумівши значення відповідних, неточно записаних слів. В автентичному тексті мали б бути слова: «за білую ручку».

Для реконструкції тексту цієї пісні використав я одним-одну великоруську пісню, видану в Сахарова в його «Сказаниях русского народа», т. III, і наведену в статті Потебні під заголовком: «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечения А. Потебни», Воронеж, 1877 (стор. 30—31). Не зайвим буде, гадаю, навести її тут як рідкий зразок подібності поетичних мотивів на великому протязі часу і простору.

Ой ты наш батюшка, тихой Дон!
Ой что же ты, тихой Дон, мутнехонек течешь?
Ах, как мне, тиху Дону, не мутному течи?
Со дна меня, тиха Дона, студены ключи бьют,
Посеред меня, тиха Дона, бела рыбица мутит,
Поверху меня, [тиха] Дона, три роты прошли.
Ай первая рота шла — то донские казаки,
Другая рота шла — то знамена пронесли.
А третья рота шла — то девица с молодцом.
Молодец красну девицу уговаривает:

[1] У тексті його так само транскрибовано через ss.

«Не плачь, не плачь, девица, не плачь, красная моя,
Что выдам тебя, девица, я за верного слугу.
Слуге будешь ладушка, мие миленькой дружок,
Под слугу будешь постелю слать, со мной вместе спать».
Что возговорит девица удалому молодцу:
«Кому буду ладушка, тому миленькой дружок.
Под слугу буду постелю слать, с слугой вместе спать».
Вынимает молодец саблю острую свою,
Срубил красной девице буйну голову
И бросил ен её в Дон, во быструю реку.

Не вдаючись у розбір цієї пісні та її подібності і відмінності від української пісні про Стефана-воєводу, я подаю тут реконструкцію тексту цієї остатньої* так, як він поданий у першім томі моїх «Студій», стор. 465*:

Дунаю-Дунаю, чему смутен течеш?
[Ой як же Дунаю смутному не течи,
Що дно його точуть студені криниці,
А посередині та рибоньки мутять],
На версі Дунаю три роти ту стою?
Первша рота турецка,
Друга рота татарска,
Трета рота волоска.
В турецькі-м роті шаблями шермую,
В татарські-м роті стрілками стріляю,
В волоскі-м роті Стефан-воєвода,
В Стефанові роті дівониця плачет,
[Дівониця плачет], плачучи повідат:
«Стефане-Стефане, Стефан-воєвода!
Альбо ме[не] пуйми, альбо ме[не] лиши!»
А што ж ми [од]речет Стефан-воєвода?
«Красна дівонице, пуймил бих я тебе,
[Красная] дівонько, неровнай ми еси;
Лишил бих [я] те[бе], миленька ми еси».
[І] што ж му [од]рекла [красная] дівонька?
[Одрекла дівонька]: «Пусти мия, Стефане!
Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий.
А хто мя доплинет, [то] єго я буду».
Ніхто не доплинул красну[ю] дівоньку,
Доплинул дівоньку Стефан-воєвода,
І узял дівоньку за білу ї ручку:
«Дівонько-душенько, миленька ми будеш».

Щодо часу, коли записано цю пісню, то можна припускати, що сталося це коло року 1540. Записав її Никодим, що належав до громади моравських братчиків у Бенатці — місті, заселеному наполовину словаками, а наполовину угорськими українцями. Свій запис передав він ученому і поетові Янові Благославу, що до 1550 р. закінчив свою

граматику словенського язика. Року 1555 вибрали його єпископом Єдноти (спілки) моравських братчиків і це припинило його літературну й наукову діяльність.

Щодо Стефана воєводи волоського, то треба припустити, що героєм пісні зробився Стефан Великий, що засів на волоському престолі 28 червня 1456 р.*, а помер 2 липня 1504 р., прогосподарювавши 40 років. Скільки років жив він, точно не відомо, але що воєводою зробився він уже в зрілих літах, коли міг розуміти всі тонкощі складних і заплутаних політичних справ, то можна припустити, що в році 1456 було вже йому принаймні хоч 25 років. У пісні виступає вже він воєводою, виходить, що отая окрема подія з його життя, оспівана в наведеній пісні, могла статися років п'ять або й десять пізніше*. Тоді ж, коло року 1470, могла виникнути й пісня про цю неісторичну пригоду одного з найвизначніших людей XV століття.

Писано 9—19 лютого 1915 року.

ІВАН І МАР'ЯНА

Отсеї інтересної пісні маємо п'ять варіантів, які роздивимо попереду усього. Два варіанти були надруковані в збірці Оскара Кольберга* «Pokucie», т. II, стор. 17 і 18, сей другий з музикою. Третій варіант, записаний мною від Францішка Батовського* з Ценева в р. 1880, був надрукований мною 1895 р. в «Житті і слові», т. III, стор. 369—370, де були також передруковані оба Кольбергові варіанти. Четвертий варіант міститься в рукописній збірці пісень із Стецеви*, записаних селянином Ол. Рошкою і присланих на мої руки, а п'ятий, записаний учеником Стефанчуком* у Воскресінцях біля Коломиї 1884 р., тим різний від попередніх, що герої пісні замість Іван і Мар'яна називаються Роман і Катерина. Перший варіант Кольберга, записаний в Іспасі, мій варіант із Ценева, варіант із Стецеви та варіант із Воскресінець заходяться досить близько і доповняють себе, причім мій варіант виявляє найпоправніший текст, тим-то я й приймаю його за основу для реконструкції тексту пісні. Другий варіант Кольберга, записаний у Чортівці, виявляє вже другу, пізнішу редакцію пісні, і я подаю й обговорюю його окремо.

Та не мав[1] Іван що робити,
Та мусів[2] сі оженити,
Та взяв собі Мар'яночку[3],
Мар'яночку за жіночку[4].

---

[1] Стец⟨ева⟩ — «Ни знав».

[2] Кольб⟨ерг⟩, А — «Мусів він».

[3] Стец.— «Узяв жінку Мариночку», Кольб., А — «Взяв си жінку».

[4] Кольб., А і Стец. замість сього рядка мають «⟨Гей,⟩ на свою головочку».

«Ой, Іване-Іваночку,
Покинь[1] пити горівочку[2],
Покинь пити, гайнувати[3],
Будемо си[4] газдувати.
Дай коники за волики,
А возочок за плужочок,
А сіделце за яремце,
А канчучок за истичок[5],
Та підемо[6] в чисте поле,
Та віорем собі[7] нивку[8],
Яні вузку, ні широку,
Ані довгу, ні коротку»[9].
Оре Іван оден деньок,
Мар'яночка воли гонит[10]
Та й до него не говорит[11].
На другий день поступає,
Мар'яночка промовляє[12]:
«Ой Іване-Іваночку,
Ци видиш ти дорожечку?
Тов доріжков[13] турчин грає,
Відай, до нас повертає».
«Ой Іване-Іваночку,
Продай жінку Мар'яночку!
Продай ми жінку, Іване,
Нехай буде мойов панев[14].
Як ми не меш[15] продавати,
Будемо сі[16] прубувати».
Стали вни сі прубувати,
Та став турчин замагати.
Ой як став го замагати,

---

[1] Кольб⟨ерг⟩, А — «Лиши».
[2] Стец⟨ева⟩ — сей рядок «vac⟨at⟩» ⟨відсутній *(лат.)*. — *Ред.*⟩.
[3] К⟨ольберг⟩ — «Лиши... та й гуляти», Ст.— «Покинь... гуляти».
[4] К. і Ст⟨ецева⟩ — «Та будемо».
[5] У Ст. сих 4 рядків нема, у Кольб. замість них лиш два:
Купи плужок та й воликй,
Та й істичок та й коники.
[6] Кольб.— «поїдем».
[7] Кольб.— «файну».
[8] Кольб.— «ниву».
[9] В моїм варіанті тих 4 рядків, а в Кольберговім двох остатніх нема.
[10] Стец.— сей рядок «vac.».
[11] Стец.— «Мариночка...» В моїм варіанті сих трьох рядків нема.
[12] В моїм вар⟨іанті⟩ і сих обох рядків нема.
[13] Стец.— «дорогов».
[14] Отсі два рядки мае лише Кольб.
[15] Кольб.— «Як ни схочеш».
[16] Кольб.— «Та будем сі».

Став сі Іван покликати[1]:
«Ой, Мар'яно-Мар'яночко[2],
Най ті знесе сумлінечко[3],
Поможи ми цес разочок,
Най не буде загибочок!»
Маріяна як то[4] вчула,
Плечима сі обернула.
«За Іваном би бідувати,
За турчином панувати»[5].
Став сі Іван поправляти,
Став турчина замагати,
Взяв сі турчин покликати:
«Ой Мар'яно-Мар'яночко,
Поратуй мі цес разочок,
Бо ми буде загибочок!»[6]
Взяли[7] Івана, ізв'язали
Та й до коня прив'язали.
Ой сів турчин на коника,
Маріяна на другого,
А Івана попри коня[8].
Їдут гору, їдут[9] другу,
А на третій треба стати,
Треба стати, ночувати,
Ворон-коні попасати[10].
Ой турчине-турчиночку,
Буду в тебе за служечку,
Попусти ми білі руки,
Най ни терпю тьижкі муки!»
Ой турчин сі не здогадав,
Іванови ручки пускав[11].
«Ой турчине-турчиночку[12],
Ци видиш ти дібровочку?

---

[1] В моїм варіанті замість сих 6 рядків лиш два:

Я взялися прубувати,
Я взяв турчин замагати.

[2] Кольб ⟨ерга⟩ — «Маріе-Маріечку».

[3] У Кольб ⟨ерга⟩ сього рядка нема, зате повторено дальший два рази.

[4] Кольб.— «Маріечка як се».

[5] Стец.— сих 4 рядків нема.

[6] Сих 6 рядків є лише в варіанті з Воскресінець.

[7] Кольб., Воскр., Стец.— «Били».

[8] Кольб. і Стец.— сих 3 рядків нема.

[9] Кольб.— «йодну».

[10] Кольб. замість сих двох рядків має лиш один: «В третій стали, попасали»; Стец.—

«А на треті стали
І там коня попасали».

[11] У моїм варіанті і в Стец. сих 6 рядків нема.

[12] Так у Кольб. і в Стец., в моїм вар⟨іанті⟩ — «Ой Іване-Іваночку»,— немов би се говорить Мар'яна.

Край діброви є два дуби,
На них сидя два голуби[1].
Як би їх тут а й убити,
Вечереньку зготовити?
Ой турчине-турчиночку,
Позволь мині лучка свого,
Най я уб'ю два голуби![2]
Оден буде, пане, тобі,
Другий буде пани твоїй,
Пани твоїй, жінці моїй!»[3].
Гей, турчин сі не здогадав,
Іванови лучок подав.
Ой взяв Іван[4] та як змірив,
Турчинови в серце стрілив.
Маріяна як то вздріла,
Та й на ногах обімліла[5].
«Ой Іване-Іваночку,
Най ті знесе сумлінечко[6],
Подаруй ми цес разочок[7],
Не роби ми[8] загибочок!
Буду других научати;
Треба вірнов мужу бути»[9].
«Зараз я ти подарую,
Най лиш лучок наладую».
Іван лучком як ізмірив,
Маріяні в серце стрілив[10].
Заніс її на долину,
Поклав її при турчину:
«Тут, невірна, будеш гнити,
А я буду в світі жити»[11].

---

[1] Кольб. і Стец.— «...дубочки... голубочки».

[2] Кольб. і Стец. замість сих 3 рядків мають два:

Подай же ж ми, пане, лучки,
Та най уб'ю голубочки.

[3] Стец. замість сих трьох рядків має лиш два:

Оден буде тобі, пане,
Другий буде твої пани.

[4] Так у Кольб.; Стец.— «Іван лучком та як змірив»; у мене — «Ой я Іван як ізмірив».

[5] Кольб.— «Трохи з страху ни й умліла».

[6] Кольб. і Стец.— сей рядок «vac.».

[7] Стец.— «Даруй мині годиночку»; дальших трьох рядків нема.

[8] Кольб.— «Най не буде».

[9] Ті два рядки лиш у Кольб.

[10] Остатніх двох рядків у моїм варіанті нема, та є в Кольб. і Стец.

[11] Сі 4 рядки є лише в вар(іанті) з Воскресінець.

Другий Кольбергів варіант коротший (44 рядки) та поплутаний. Він починається словами: «Не міг Іван в світі жити». В рядках 5—6 упімнення звертається не до Івана, але до Мар'яни:

А Мар'янко-Мар'яночко,
Покинь пити горілочку.

Нашим рядкам 17—19 відповідають у тім варіанті два ось які:

Орав-орав, богу молит,
Маріянка не говорит,—

по чім іде те, що у нас міститься в рядках 26—37, у такій формі:

Приїхали турчанини:
«А, дзінь добрий, Іванине!
Годі, годі вже орати,
Маріянку збиткувати.
Маріянку до поязду,
А Івана до гайданків!»

І зараз оповідання перескакує на рядки, що відповідають нашим 42—58, у такій формі:

Вона їде у поязду,
А він біжит разом з кіньми.

Потім знов оповідання перескакує на наші рядки 65—76:

Отак каже Іваночко:
«Ци видиш ти, мій паночку,
Ци видиш ти два дубочки,
На них сиде голубочки.
Позич, пане, свого лучка,
Та най уб'ю голубочка:
Оден тобі, другий мині,
Третий буде моїй жині».
Як він змірив, як вістрілив,
Та й і пана в серце вцілив.

«А Іване-Іваночку,
Подаруй мені сес разочок,
Так будемо панувати
Та й будемо газдовати».

«Я ти, шелъмо, подарую,
Та най лучок наладую!»

А як лучок наладував,
Та й то і еї застрілив.
«Ти з турчином будеш гнити,
А Йван буде в світі жити».

У сім другім варіанті пісня вже значно попсована, майже половина тексту забулася, мова занечищена полонізмами («поязд», «дзінь добрий», «гайданки»), вказує на вплив двірської служби, змінено й деякі побутові деталі: турчин ідентифікується просто з «паном», він не їде верхи, а в повозі, до якого й забирає Мар'яну, він, зрештою, виступає не як чужинець, а як якийсь близький сусіда, який знає, що Іван кривдить свою жінку.

Ся пісня мало розповсюджена, заховалася лише на Покутті, в вилах між Прутом і Черемошем. Вона вже, очевидно, забувається, може, задля своєї довготи, задля мало вже зрозумілого змісту та незвичайної, старосвітської мелодії. Деякі подробиці змальованого в ній побуту вказують на значну її старовину. Нема згадки про село, в якім жив Іван; навпаки, зі змісту пісні виходить, що він живе зовсім не в селі, а десь немов на хуторі, на самоті, так що против турчина він не може кликати до помочі нікого, крім своєї жінки. Він з жінкою оре нивку, яку йому подобається, то значить, заорює вільну ще, необмежену землю. Він перед женячкою, очевидно, жив не хліборобським, а вільним, бурлацьким чи козацьким життям, так що аж жінка мусить намовляти його, щоб проміняв коні на воли, віз на плуг, сідло на ярмо та канчук на істик, то значить, щоб із рицарського, козацького побуту перейшов на хліборобський. Додаймо ще, що Іван і турчин оба стріляють з лука, що Мар'яна їде на коні, як і слід степовій козачці,— і будемо мати досить виразні вказівки на часи XV—XVI віку, коли ті риси відповідали ще дійсності, особливо в тих частинах нашого краю, що лежали на південь і на схід, ближче границь турецько-татарської власті.

Та маємо тут такі риси, що не відповідали ніколи нашій дійсності. Наша історія знає турецькі напади на південно-східну Галичину в XV і XVI в., знає татарські напади в XVI—XVIII в. Але все се були оружні напади більших, по-воєнному зорганізованих сил, з пожежами, різнею людей та забиранням значної часті людності, особливо жіноцтва та взагалі молодежі у ясир. У нашій пісні, одначе, бачимо зовсім не те. Про напад тут нема ані мови; турчин приїздить до Івана як знайомий до знайомого, чи, краще, як пан до підданого. Він хоче купити у нього жінку, яка сподобалась йому, і тільки в такім разі, коли б Іван не хотів продати жінки, грозить бійкою. Таких відносин у нас ніколи не було; се відносини завойованого краю, де турки—

пани і мають право поводитися з християнами, як самим хочеться, а християни не мають ніякої правної оборони від їх утисків. Такі відносини — маємо на се величезну силу свідоцтв — були в XV—XVII віках у Сербії, в Болгарії, але не у нас. А в такім разі виходить, що основа сеї пісні не постала на нашім грунті, а була занесена до нас із південнослов'янських країв захожими співаками, про яких гостювання в нашім краї маємо немало писаних свідоцтв із XVI та XVII в. Сей догад потверджував би наш вище висловлений погляд на час, коли була зложена ся пісня нашою мовою; щоб підперти його, досить буде оглянути варіанти аналогічних сербських та болгарських пісень, що належать там до загальнолюблених і широко розповсюджених і заховалися досі в значнім числі в устах народу.

Візьмім пару прикладів.

Твои двори, бане, опленети!
Оплени́ и туре арнауче —
Девет мъски той бело иманье
И десето той жълти желтицы,
Одкарана Елена невеста,
Твоя майтя,— она зарóбена,
Мъшко дете под кон удáрено[1],—

так зачинається одна болгарська пісня. Се не війна, се проста, щоденна забавка турчина-арнаута! Він їде на такі лови безпечно, як у ліс на звіра. Марко Кралевич* в одній пісні їде за ділом і здибає турчина («динче арнауче»).

— Добра дорога, невідомий вояче! — каже Марко.

— Дай бог добро, невідомий юначе! — відповідає турчин.

— Куди їдеш на коні?

— Їду до Маркового двора.

Марко по хвилі, надумавшися, питає турчина:

— Чого їдеш до Маркового двора?

— Хочу спалити його двір і погубити його сім'ю[2].

---

[1] Твої двори, воєводо, захоплені!
Захопили їх турки-арнаути —
Дев'ять ослиць з твоїм добром,
А десята із золотими грішми,
Забрано дружину Єлену,
Твою матір обернено на рабиню.
Твою дитину кинуто коневі під копита *(болг.)*.— *Ред.*

[2] Див.: В л а д и м и р К а ч а н о в с к и й*. Памятники болгарского народного творчества, С.-Петербург, 1882, стор. 504.

Вкажемо ще сербську пісню про старину Новака, чому він пішов у опришки («хајдуке»). «Був у Смедереві* Єрина, згодив мене возити каміння і дерево на будову. Мучився я три роки, тягаючи дерево й каміння, та він не дав мені гроша. Се би ще нічого, та він почав будувати собі палац із золоченими верхами і накинув податку на кожду хату по триста дукатів. Хто дав, той лишився, а я, бідний чоловік, не мав нічого, то взяв на плечі дзюбак, яким лупав каміння, і пішов у опришки. Дійшов я, не зупиняючись, аж на гору Романію, де здибав турецький весільний похід. Ніхто з гостей не чіпав мене, але коли я проходив повз молодого, він замахнувся канчуком і вдарив мене по плечах. Я попросив його ім'ям божим: «Прошу тебе, турчине молодий, пусти мене в спокої, бачиш, що я чоловік бідний». Але турок почав ще дужче бити. Та як мене заболіло, я вхопив дзюбак із плеча і вдарив його по хребті. І так легенько я вдарив його, що він зараз же впав із коня. Тоді я прискочив до нього і вдарив його ще два чи три рази, забрав його гроші й оружє, а при ньому лишив свій дзюбак, щоб мали турки чим викопати йому могилу»[1].

Та маємо цілу групу сербських і болгарських пісень, що безпосередньо в'яжуться з основною темою нашої пісні. Деякі з тих пісень оповідають про спільного героя сербів і болгар Марка Кралевича (убитий у битві «на Ровінах» д(ня) 10 жовтня 1394), інші приточують оповідання про жінку-зрадницю до Груя Новаченка або до інших, менше голосних героїв національної боротьби з турками. Маємо історичне свідоцтво, що справді жінка Марка Королевича, Єлена, зраджувала свойого мужа з воєводою Бальшем II. Маркова жінка Єлена, дочка князя Радослава Хлапека, була широко відома своїм неморальним життям, і Марко нарешті прогнав її зі свого дому. Вона пішла до города Касторії*, що був її віном, і передала той город Бальшеві; відси почалися довгі бої Марка з Бальшем за Касторію, яка остаточно лишилася при Бальші, хоча й він по кількох місяцях прогнав Єлену від себе[2]. Можливо, що сей факт став основою пізніших народних пісень, які й украсили його різнородними чи то побутовими, чи міжнародними

---

[1] Вук Стеф. Караџић, Српске народне пјесме, књига трећа, Београд, 1894, стор. 1—3.

[2] Див.: Constantin Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag., 1876, стор. 331—332.

книжними додатками. Найпростіші варіанти сих пісень такі, де не говориться ні про який посторонній напад, а драма відіграється в самій Марковій родині. Приїхав Марко із Солуня* і привіз три солунські щаблі; Маркова сестра, стрічаючи його, говорить: «Заховай собі ті три шаблі, бо твоя жінка любить іншого вояка». Марко жадає від неї доказу, а вона каже: «Справ великий пир, запроси на нього всіх воєвод, лише не проси Дуку Санковича». Марко так і зробив, і його жінка дуже розсердилася; Марко питає її, чого вона сердита, а вона каже: «Чом ти не запросив Дуку Санковича?» — «То запроси його сама»,— каже Марко. Справді, жінка запросила Дуку, але Марко посадив його на кінці стола, і знов жінка розсердилась. Тоді Марко, переконавшися, що вона йому невірна, спалив її живцем[1]. В іншій пісні, очевидно, вже пізнішій, Марко задовольняється тим, що свою жінку, переконану в невірності, провчає канчуком, поки вона не попросила прощення і не закаялася на будуще любити когось іншого, крім свого мужа (Халан⟨ський⟩, op. cit., 65). Подібна пісня є і в болгар, тільки що тут Марко від двох прачок* на річці дізнається, що його жінка любить іншого; він справляє пир, запрошує й того воєводу, з яким любилася його жінка, і при всіх гостях обвиває жінку рогожею, намоченою в смолі, і спалює її живцем[2].

Далеко ближчі до нашої пісні ті варіанти болгарських та сербських пісень, де зрада жінки являється, так сказати, хвилиною слабості в хвилі нападу та небезпечної боротьби її мужа. І тут героєм виступає Марко. В збірці «Hrvatske narodne pjesme u Istri i na kvarnerskih otocih», виданій у Трієсті 1880 р. під ч⟨ислом⟩ XXV, стор. 69—71, читаємо пісню: їхав Марко лісом-горою зі своєю жінкою Анджелією і попросив її, щоб заспівала пісню. Анджелія відповідає, що боїться співати, щоб не напав на них опришок Міят і не вбив Марка. Не скінчили вони своєї розмови, коли справді напав на них опришок і почав боротися з Марком. Боролися від ранку до півдня, у Марка виступила біла піна, а у Міята біла і кровава. Тоді Міят промовив

---

[1] «Даница», 1863, стор. 126—127, цитую із праці проф. Халанського «Южнославянские сказания о Кралевиче Марке», гл. XIV, «Русский филол⟨огический⟩ вестник», 1895, кн. 1—2, том XXIII, стор. 587.

[2] Братья Миладиновци*, Български народни песни, В Загребе, 1861, стор. 254, ч. 163.

до Анджелії: «Анджеліє, Маркова люба, поможи або мені, або свому Марковi!» Анджелія вийняла ніж із-за пояса у Марка і вдарила на нього, та перерізала лише очкур на його штанях. Штани впали йому на коліна. Але Марко каже опришкові: «Не бійся, Міяте, ще сонце стоїть на своїм місці!» Міят зирнув на сонце, а Марко повалив його на землю і відрізав йому голову. Бачачи се, Маркова жінка сіла на Міятового коня і почала тікати в темний ліс. «Чекай суко,— крикнув Марко,— не втечеш, а як утечеш сьогодні то я догоню тебе завтра». Він дігнав її і спалив живцем.

Подібне оповідання, приложене до Марка, маємо в збірці хорватських пісень Мар'яновича* (ч⟨исло⟩ 6) та сербських Філіповича* (ч⟨исло⟩ 22). В деяких варіантах жінка лишається вірною чоловікові і допомагає йому в боротьбі з ворогом; взятого вже в неволю і зв'язаного вона нібито хоче вбити своєю рукою, бере у турчина шаблю та розтинає нею посторонки на його руках, чим і дає йому змогу побити турків (Халан⟨ський⟩, op. cit., 598).

Та найближче до нашої пісні підходять ті сербські та болгарські варіанти, де героєм являється не Марко Королевич, а опришок («хајдук») Груйо Новаченко. В третім томі Вукової збірки сербських пісень під ч⟨ислом⟩ 7 маємо ту пісню*, одну з найкращих перлин сербської народної творчості. В р⟨оці⟩ 1895 я подав переклад сеї пісні на нашу мову в «Житті і слові», т. III, стор. 326—333, і тепер подаю з неї в перекладі лише ті місця, що оповідають про події, аналогічні до тих, що малюються в нашій пісні. В сербській пісні Груйо Новаченко — опришок, живе в лісі під шатром зі своєю жінкою Максимією і сином-хлопчиком Степаном.

Сів наметом Новаченко Груйо
Між горами вище Дренополя;
Під наметом сів, вино спиває.
Син Степанчик вина доливає,
Максимія край намету шиє,
Злотом шиє по білому шовку.
Обізвався Груйо Новаченко:
«Максиміє, моя жінко вірна,
Сторожи ти там перед наметом,
А я ляжу трохи припочити».

Максимія край намету шиє,
Аж ось їдуть три турки-вояки.
Обізветься Степанчик-дитина:
«Ей, чи бачиш, Максиміє-мамо,
Ось надходять три турки-вояки,
Піду зараз тата розбудити».

Максимія не велить Степанові будити батька, а коли Степан таки хоче се зробити, вона б'є його п'ястуком у лице і змушує мовчати. Турки вітаються з нею і питають, чия вона жінка. Довідавшися, що вона жінка загальновідомого опришка, вони говорять до неї:

«Ей ти пані, Груєва дружино,
Видай ти нам Груя Новаченка!
У Груя ти в чистім шовку ходиш,
У нас будеш по шовку ходити,
Будеш срібло й золото носити,
Будеш наша ти вельможна пані,
Будеш часто у гості ходити
Щоп'ятниці з іншими панями».

Максимія дає себе переконати турецьким намовам, сама в'яже сонного Груя і зав'язує кінець шнура до важкого стовпа. Тоді турки натисли на нього, але Груйо, прокинувшися, підняв на собі трьох турчинів і четверту жінку і був би втік, але жаль йому стало сина. Турки в'яжуть його, садять Максимію на коня, а Груя з сином ведуть попри коні. Степанко плаче:

«Милий тату, Грує Новаченку,
Болять ноги у Степанка твого!
Я не можу попри коні бігти,
Турки 'д горі не дають спочити,
Канчуками б'ють помежи очі».

Груйо радить йому просити матір, щоб узяла його до себе на коня, але Максимія б'є його нагаєм і кричить:

«Геть від мене, ти, собаче плем'я!
Мала б тебе на коня саджати,
Не була б вас дала туркам в руки!».

Доїхавши до Дренополя, турки розіп'яли два шатри, в однім поклали зв'язаного Груя з сином, у другім Максимію, один лишився на сторожі, а два пішли до міста і сповістили пашу про свою добичу. Паша дав їм сто дукатів і велів другого дня приставити до себе Груя й його жінку. Туркам захотілося упитися на радощах медом; купуючи мед у шинкарки, вони хваляться, що зловили Груя; шинкарка, що була «в бозі посестрою» Груєвою, досипає їм до меду сон-зілля. Попившися, турки заснули в своїм шатрі разом з Максимією. Коли вони поснули, малий Степанко за радою батька витяг у сонної матері ніж, перерізав шнура, яким був зв'язаний Груйо, і сей повідтинав туркам голови, лишивши жінку нетикану. Вона прокинулася вранці і

почула, що Груйо в своїм шатрі співає; кинулася будити турків та побачивши, що вони без голів, догадалася всеї правди. Знаючи, що від Груя не може втекти, вона пішла сама до нього і каже:

«О мій мужу, Грую Новаченку,
Мене бідну вчарували турки».
Відмовляє Новаченко Груйо:
«Максимієе, ти зраднице клята!
То живії тебе вчарували,
А мертвії до мене прислали?»

Груйо іде з жінкою і з сином на своє давнє місце і там питає жінку:

«Максиміє, ти зраднице клята,
Чи волиш ти свічкою світити,
Чи волиш ти шаблю цілувати?»
Відмовляє гарна Максимія:
«Ой мій мужу, Грую Новаченку,
Не хочу я шаблі цілувати,
Твоя шабля кров'ю обкипіла.
Буду тобі свічкою світити,
Ні одної нічки спать не буду».

Та Груйо не так розумів свої слова: він поздирав із неї пишне вбрання, обілляв її воском і смолою, посипав сіркою, обкрутив повісмом і обілляв горілкою, вкопав по пояс у землю і запалив.

Пісню того самого змісту записано й між болгарами. Тут Груйо сидить на Юруш-планині, його жінка називається Ангеліна, подібно як Маркова жінка в деяких болгарських піснях. Груйо хоче заснути і дає жінці своє оружжя, щоб вартувала. Ледве Груйо заснув, надійшло 500 турків, і жінка сама кличе їх, щоб в'язали Груя. Турки бояться Груєвої сили, тоді вона сама в'яже сонного. І тут Груїв син плаче, іде до матері, та вона відпихає його:

«Назад, назад, юначко купело!»
И търнала сабля, да го уби[1].

Турки стали при криниці, пороздягалися й заснули, а син Груїв Міялат украв від матері ніж, розрізав шнури на батькові, сей ухопив оружжя, посік усіх 500 турків і вбив також жінку, що кинулася була тікати[2].

---

[1] «Назад, назад, юнакова дитино!»
І витягла шаблю, щоб його вбити *(болг.)*.— *Ред.*

[2] В. Качановский, Памятники болгарского нар(одного) творчества, стор. 473—476.

Коли порівняти ті сербо-болгарські пісні з нашою та з тим, що говорять історичні свідоцтва про дійсного Марка Королевича та його жінку, то побачимо, що у всіх піснях закінчення не історичне, а придумане пізніше. Марко не проганяє невірну жінку, а робить їй смерть більше або менше жорстоку — знак морального отупіння і здичіння, яке виробилося у болгарського та сербського народу, мабуть, аж пізніше, під впливом турецького панування. Чуття нашого народу не могло зрозуміти такої жорстокості; і тут Іван, щоправда, карає смертю зрадливу жінку, але чинить се в хвилі великого зворушення, п'яний побідою над турчином, а не з такою холодною жорстокістю, як Марко або Груйо.

І в сербо-болгарських піснях, і в нашій причина зради жінки та сама — охота до вживання і панування. Тільки що в болгарських піснях, де жінка все-таки цариця і зраджує мужа, удільного царя, раз задля підрядного воєводи, то навіть задля розбійника, отже, її поступок,— поминувши її вроджену розпутність, якої пісні спеціально не підносять,— менше для нас зрозумілий; у нашій пісні його мотивовано краще, хоч ще дальше від історії, соціальним контрастом: турчин — пан, а Іван — бідний хлібороб.

За Йваном би бідувати,
За турчином панувати.

Так само в нашій пісні сильно зм'якшено поступування Мар'яни: вона не помагає турчинові, тільки не хоче помогти Іванові. Складач пісні, коли мав перед собою сербські чи болгарські оригінали, пропустив також усі згадки про сина Івана та Мар'яни, щоб не показувати її в надто чорнім світлі. Зрештою, можливо, що наша пісня була зложена на основі якогось старшого варіанта сербського чи болгарського, де про сина також не було мови. Маємо болгарську пісню (В. Качановский, 366—368), де сімейна драма Маркова представлена значно не так, як у цитованих піснях. Три королі визвали Марка на війну; він воював 9 літ, пройшла чутка, що він погиб на війні, і ось «юнак Бельо» (відгук історичного противника Маркового Бальша) захапує Маркове добро, його жінку й осьмилітнього синка. Якраз справляють весілля, коли приходить Марко, перебраний за черця, і вбиває всю весільну дружину, а нарешті й самого Беля. І тут жінка Маркова змальована не дуже симпатично; коли її синок хотів натягти Марків

лук, вона «люто закляла його»; та проте про якесь її покарання нема мови.

Спосіб, яким герой пісні видобувається з тяжкого положення і доходить до того, що може помститися над своїми ворогами, також неоднаковий. У піснях про Груя Новаченка його рятує хлопчик-син, який у сонної матері викрадає ніж і перерізує ним Груєві пута. В нашій пісні сам Іван намовляє турчина, щоб розв'язав його пута і дав йому лук, обіцяючи застрілити трьох голубів. І се в нашій пісні взято з південнослов'янських пісень. Ітак у збірці В. Качановського під ч⟨ислом⟩ 158 (стор. 359—365) маємо просторе оповідання про те, як Марко завоювався три роки, а за той час Янко з Косова напав на його двір і забрав собі його жінку.

Марко передягається черцем і йде до Косова до Янкового двора. Янко питається його, відки він має Маркового коня; чернець відповідає, що Марко, вмираючи тому три роки, лишив йому того коня. Почувши про Маркову смерть, його бувша жінка починає плакати, та Янко за се б'є її в лице, так що їй вибиває два зуби. Тоді Марко каже до Янка:

«Таком' бога, Янко, млади Янко!
Я ми подай тая остра сабля,
Да понишам тая остра сабля,
Да поиграм калугерско оро;
Да розговара Ерина госпожа,
Да не рони тня дробни сьлзи,
Да не жали Марка, млада Марко»[1].

Янко дає йому шаблю, чернець починає ніби танцювати «чернечий танець», щоб забавити Єрину і втім відтинає Янкові голову, признається жінці, що він її муж, і їде з нею додому. І в іншій пісні тої самої збірки (ч⟨исло⟩ 136, стор. 294—296) Марко, полонений та зв'язаний турками, випрошується, щоб йому розв'язали руки, аби написав лист до матері, щоб не надіялася його, а тим часом пише лист до товариша, передає його соколом, і товариш виручає його.

Та найцікавіший для нас той мотив, де Іван намовляє турчина дати йому лук з тим, що він на далекім дубі застрі-

[1] «Побійся бога, Янку, молодий Янку!
Та подай мені ту гостру шаблю,
Нехай розмахну тією гострою шаблею..
Та затанцюю чернечий танець,
Аби розважилася Єрнна-господиня,
Та не ронила тих дрібних сліз,
Та не тужила за Марком, молодим Марком» *(болг.)*.—*Ред.*

лить два голуби, а одержавши лук, убиває самого турчина. Сього мотиву не знаходимо в сербських, ані болгарських піснях, та зате маємо його в старій і дуже розповсюдженій нашій пісні про Байду. Ми розберемо далі сю пісню, про яку, зрештою, маємо дуже гарні уваги в першім томі Антоновича і Драгоманова «Историч(еские) песни малор(усского) народа», стор. 153—159, а тут зауважимо лише, що власне той епізод, де Байда, висячи на гаці, просить у свого чури чи у яничарів лука і стріл, буцімто на те, щоб убити пару голубів, і вбиває царя й царицю, не відповідає ані історичному характерові пісні, ані натуральності малюнка. Вчені видавці «Истор(ических) песен» справедливо називають те Байдине стріляння чудесним і зачислюють його до казок. Та ми не помилимося, коли скажемо, що в нашій пісні про Івана і Мар'яну сей мотив обставлений далеко натуральніше і виглядає як старший, первісніший. Пісня про Байду повторяє його майже дослівно, включаючи сюди й «поле і дубочки», про що серед стамбульських мурів, де Байді доводилось висіти на гаці, не могло бути й мови. Я схиляюся до тої думки, що відповідний епізод пісні про Байду запозичений дослівно власне з нашої пісні. Можливо, що з нашої ж пісні взяті й ті два рядки, вложені в уста Байди, які не заховалися в нашій пісні, але дуже добре надаються до ситуації:

Де я мірю, там я вцілю,
Де я важу, там я вражу.

Ті слова були б зовсім натуральні в устах Івана, щоб наклонити турчина до передання йому лука, щоб дав пробу своєї штуки.

А коли воно так, то ми мали би ще одно важне потвердження на ту думку, що отся пісня постала у нас не пізніше XVI в. Пісня про Байду в тій формі, в якій дійшла до нас, постала не пізніше кінця XVI в. і вже 1669 р. була відома краківському вченому Темберському*, який латинською мовою переповів її зміст; про її популярність свідчить віднайдена мною вертепна драма* з кінця XVII або початку XVIII в., де виставлений на сцені козак співає сю пісню. А в такім разі пісню про Івана і Мар'яну мусимо вмістити в XVI віці і зачислити її до найстарших пісенних пам'яток нашого народу, обік пісні про Стефана-воєводу.

Ще одна увага на закінчення сеї розвідки. Проф. Халанський, що два рази вертався до сеї теми («Русский фило-

логический вестник», т. XI) у статті «Сказание об увозе Соломоновой жены и песни о похищении жены Марка Королевича» і том XXXIII тої ж часописі (1895 р.) в статті «Южнославянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса», розд. XIV, стоїть на тім, що сербо-болгарські пісні про зраду Маркової та Груєвої жінки та наша про Івана і Мар'яну (якої він, зрештою, не розбирає докладно) мають зв'язок з широким циклом легенд, приторочених до царя Соломона та велетня Китовраса*, в західних версіях переміненого на карла Морольфа або Маркольфа, а з них перенесеного й на інші особи. Відгуки тих легенд стрічаються і в наших апокрифічних повістях і в великоруських билинах і були спеціально оброблювані російськими вченими Пипіним та Веселовським, а також німецькими Бенфеєм* і Лібрехтом*. Та, скільки мені здається, ті легенди не мають нічого спільного з сербо-болгарськими піснями та й з нашою піснею про Івана і Мар'яну, що виросли не з чужого, міжнародного пня, а з місцевих побутових обставин. Тема жіночої зради і чоловічої помсти за неї стара, як світ, і оброблялася та обробляється досі в літературах усіх народів на тисячні лади, і без важної підстави не можна всі ті оброблення зводити до одного джерела. Зрештою, до сеї соломонівської легенди будемо мати нагоду ще вернутися при публікації гарного її тексту*, що заховався в однім рукописі в бібліотеці Народного дому* у Львові.

Ще кілька слів про мелодію нашої пісні. Кольберг у своїй збірці («Pokucie», II, стор.18) подав мелодію тільки до одного чортовецького варіанта, яку репродукую ось тут.

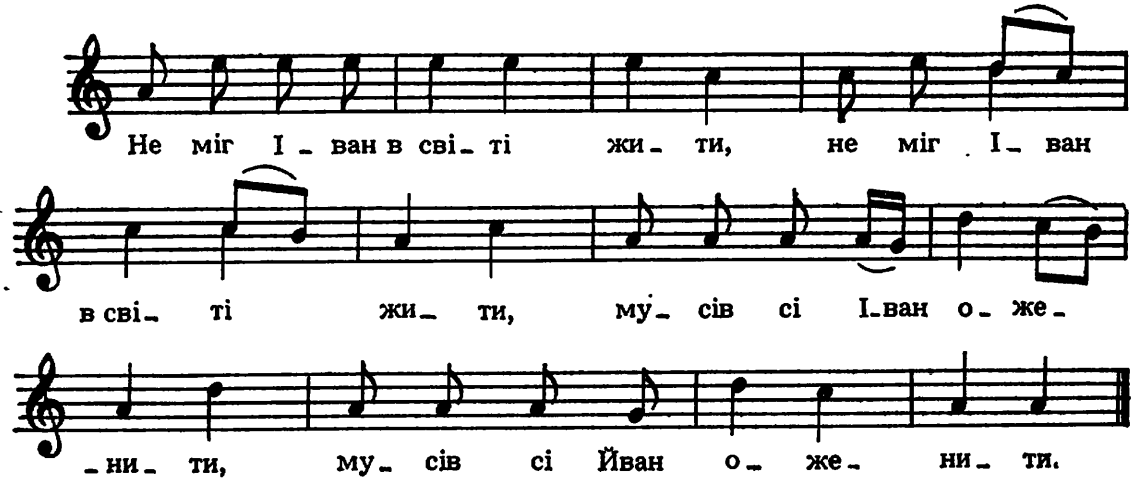

Для порівняння з сею мелодією подаю другу, перейняту мною від Фр. Батовського. Про сю мелодію він казав, що

її співають лише старі люди, дуже повільно, а молоді не люблять її, бо нудна, і співають сю пісню на нуту Довбуша або інших подібних пісень. За переписання сеї мелодії на ноти дякую панні Асі Шеховичівній*.

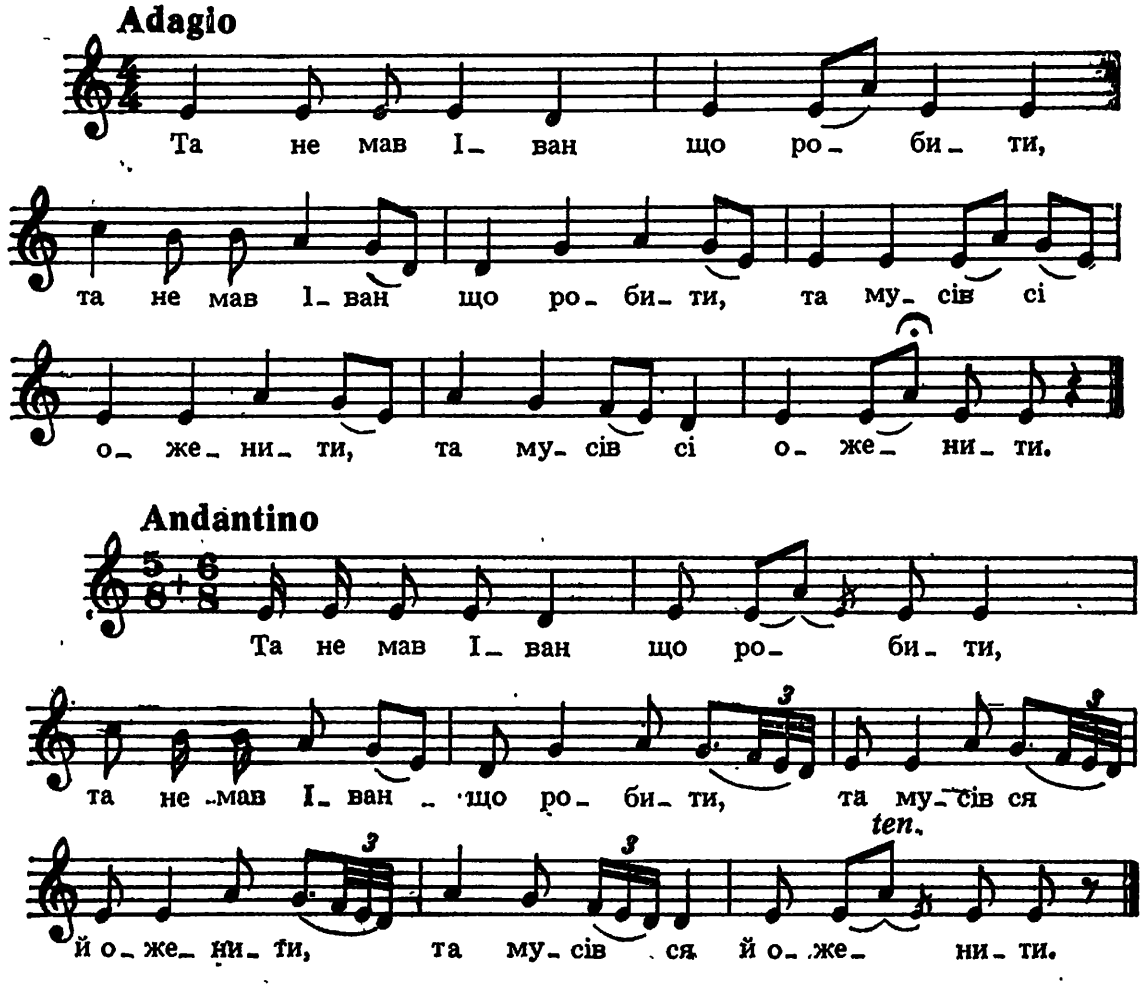

ІВАН І МАР'ЯНА

З приводу сеї пісні і моїх уваг до неї опублікував д-р Михайло Тершаковець досить просторий додаток до своєї статті «Beziehungen der ukrainischen historischen Lieder, resp⟨ective⟩ «Dumen» zum südslavischen Volksepos», поміщеної в «Archiv für slavischen Philologie», 1907, т. XXIX, стор. 221—240, який займає стор. 240—246. Сама стаття присвячена розборові статті пок⟨ійного⟩ київського професора М. П. Дашкевича* «Несколько следов общения Южной Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между проч⟨им⟩ в думах», поміщеної в збірній книзі «Изборник киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому»*, Киев, 1905, стор. 119—137. Д⟨обродій⟩ Тершаковець досить подрібно передає зміст статті

проф. Дашкевича і дуже скептично ставиться до всіх хоч би невеличких здобутків його праці. Основне твердження проф. Дашкевича: «С XV-го столетия, когда начал слагаться свой литературный облик в западной Руси, стали, вероятно, явственно обозначаться своеобразные черты южнорусской исторической поэзии и принимать то направление, которое находим в позднейших думах; до известной степени оно окончательно водворилось под тем южнославянским влиянием, которое обусловило поворот и во всей русской письменности со второй половины XIV века» (стор. 122),— наводить д. Тершаковець без застережень і без основного розбору, на який би заслугували ті слова. Підносить тільки те, що проф. Д⟨ашкевич⟩ замало дав доказів на своє твердження і задовольнився тільки вказанням «возможных путей южнославянского влияния и участия в создании украинских дум», та не вияснив «сродных и сходных явлений в этих песнях и в югославянском эпосе» (стор. 137). Причину сього д⟨обродій⟩ Тершаковець бачить у тім, що проф. Д⟨ашкевич⟩ зайнявся головно культурно-історичними фактами, а не звернув уваги на літературні. Щодо сих остатніх д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ зазначує, що в збірнім виданні українських історичних пісень Антоновича і Драгоманова виразно зазначено і мотивовано історичний та місцевий характер козацьких дум; те саме доказав Житецький у своїй основній праці «Мысли о народных малорусских думах», Киев, 1893, також щодо тих дум, які не мають ані козацького, ані воєнного характеру. На жаль, про обі ті праці, без сумніву, важні для історії української пісенної творчості, висловлює д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ осуди, не зовсім згідні з правдою. Ітак про публікацію Антоновича й Драгоманова він говорить, що ті вчені видавці «erblicken in den Dumen das, was man in ihnen beim ersten Anblick bemerken kann, nämlich eine treue Darstellung der Personen und Ereignisse aus der Geschichte der Ukraina des 16 und 17 Jh., aus der Zeit der kosakischen Feldzüge gegen Osmanen und der Emancipations-Kriege des ukrainischen Volkes gegen das polnische Joch»[1] (стор. 225). Не входячи в те, що справді сказали

[1] «Бачать у думах те, що можна помітити в них з першого погляду, а саме — правильне відображення осіб і подій з історії України XVI і XVII ст., з часів козацьких походів проти турків і визвольної війни українського народу проти польського гніту» *(нім.).— Ред.*

вчені видавці про опублікований ними матеріал, треба зазначити, що козацькі думи з кінця XVI і першої половини XVII в. зовсім не історичні, себто не описують ані одного історичного факту, не представляють правдиво ані одної історичної особи з тих часів. Не маємо історичних дум, ані пісень ані про Наливайка, ані про Сагайдачного, ані про Павлюка, Острянина та Гуню*, ані про жадну важнішу битву з тих часів. Що ж до дум про Хмельницького*, то їх історичність, як показано в отсих моїх «Студіях», зовсім не високої вартості. Так само про працю Житецького д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ висловлюється з великим признанням, пишучи: «Das von Žiteckij angeführte Material ist so reich und so überzeugend, dass seine Ansichten im Wesentlichen einer Aenderung nicht unterliegen können. Einem neuen Forscher blieb es nur übrig die Resultate beider Studien zu resümieren und nur wenig neues hinzuzufügen, um die bereits gewonnenen Resultate in einer entsprechenden Perspective hervortreten zu lassen»[1] (стор. 225—226). Ci слова свідчать про повний брак розуміння задач і методів наукового досліду. Адже ж пок⟨ійний⟩ Житецький у своїй праці не дав наукового аналізу ані одної думи хоч би такої, яку дав іще 1884 р. Андрієвський* про думу про втеку трьох братів із Азова, яка навіть лишилася йому невідомою. А про наукову вартість здобутків праці Житецького писав М. Драгоманов іще 1894 р.* в «Житті і слові» (т. 1, стор. 289—292) між іншим ось що: «...Стаття д. Житецького трохи розкидана і тому не досить строго з методологічного погляду обнімає предмет». Драгоманов підносить малу вартість погляду Житецького, буцімто творцями дум були вбогі та каліки, коли «тим часом зміст сих дум ясно говорить, що часть їх зложена була прямо в татарсько-турецькій неволі, в крепостях або на галерах, а зовсім не в тих «шпиталях» малоросійських, о котрих писав д. Єфименко* (по матеріалах переважно з XVIII в.) і котрі д. Ж⟨итець⟩кий показує нам як школи наших рапсодів, творців дум». Не буду цитувати більше сеї статейки, підписаної буквами Р. Л. Н., але написаної Драгомановим, та можу лише пожалкувати, що вона уйшла уваги д. Т⟨ершаковця⟩.

[1] «Наведений Житецьким матеріал настільки багатий і настільки переконливий, що його погляди, по суті, не можуть підлягати зміні. Новому дослідникові лишається тільки підвести підсумки обох досліджень і додати лише дещо нового, щоб показати у відповідній перспективі уже здобуті результати» *(нім.)*.— *Ред.*

Ширше зупиняється д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ над думою про Олексія Поповича або про бурю на Чорнім морі (стор. 227—232), але й тут його екскурс має переважно полемічний характер, а нового позитивного не дає нічого, і я знов-таки можу пожалкувати, що д. Т⟨ершаковець⟩ не звернув уваги на те, що про сю думу та про її розбір, доконаний проф. Сумцовим, було сказано мною та Драгомановим* у «Житті і слові», т. 1, стор. 300—303.

Одинокий уступ статті д. Тершаковця, в якім він задав собі трохи праці, та й то йдучи за слідами Міклошича та проф. Смаль-Стоцького*, се збірка виписок із дум, у яких vocativ стоїть замість nominativ-у (стор. 233—236). Ся збірка, вибрана переважно з дум пізньої формації, на мою думку, не має майже ніякої вартості для зрозуміння походження та історичного або літературного характеру тих творів.

Нарешті зупиняється д. Т⟨ершаковець⟩ на циклі пісень про турецькі напади та турецьку неволю, з яких найчисленніші і найкращі варіанти заховалися в Галичині і в яких Антонович і Драгоманов показали виразні сліди південно-, а то й західнослов'янського впливу, а властиво схожості з творами південно- та західнослов'янської народної епіки. Не можна сказати, що д. Т⟨ершаковець⟩ зрозумів значення тих західнослов'янських паралель до наших пісень, коли він уважав потрібним замаскувати їх слов'янський характер загальнішим висловом «andere europäische»[1] (стор. 238). Довше зупиняється він лише при пісні про Івана та Мар'яну, опублікованій мною у «Житті і слові», та при її сербськім варіанті «Зрада жінки Груї Новаковича», якої переклад я опублікував також у «Житті і слові». Для д. Т⟨ершаковця⟩ сербська пісня, без ніяких застережень, те саме, що й галицько-руська, тільки що в галицько-руській пороблено різні зміни з огляду чи то на різні місцеві відносини, чи то на психологію дійових осіб. Се порівняння (стор. 238—239), на позір наукове, властиво взірець ненаукової необережності, бо ж автор навіть не завдав собі питання, чи припадком сербська пісня не пізніша від української і чи вони обі не тому подібні, що мали якесь спільне джерело. Так само неясна для д⟨обродія⟩ Терш⟨аковця⟩ подібність закінчення сеї пісні з закінченням пісні (не думи, як каже д. Т⟨ершако-

[1] «Інший європейський» *(нім.)*.—*Ред.*

вець)) про смерть козака Байди, з якої він наводить відповідний уступ на стор. 239—240.

Одержавши вже по написанні сеї статті мою студію про сю пісню*, опубліковану в «Записках» із марта 1907 р., д. Т⟨ершаковець⟩ уважав потрібним розвести досить широку і в своїй основі зовсім безплідну полеміку з моїми поглядами, які він уважає unannehmbar[1]. На його думку, «sein Streben, die Enstehungszeit des Liedes festzusetzen dessen Helden keine geschichtlichen, ja, keine einheimischen, sondern der fremden Poesie entnommenen Personen sind, muss man schon im voraus sehr gewagt nehmen, geschweige denn, wenn der Verfasser über keine stichhaltigen Beweise verfügt»[2] (стор. 241). Сей осуд д. Тершаковця зовсім ненауковий, бо ж герої майже всіх історичних пісень звичайно не історичні особи, а час постання пісні можна означити досить докладно з різних внутрішніх і внішніх подробиць навіть тоді, коли знаємо напевно, що герої пісні — не історичні особи або щодо історичної особи пісня прикладає зовсім неісторичну подію, або таку, що була доконана не сею, але зовсім іншою особою. Адже ж означив д⟨обродій⟩ Андрієвський у приближенні зовсім вірно час постання думи про втеку трьох братів із Азова на кінець XVI в., хоч герої тої пісні зовсім не історичні особи, і коли вони, як бачимо в найстарших варіантах, усі три згинули, не дійшовши до України, то й відомості про фактичну втеку якихось невідомих невільників не могли дійти до краю, значить, дума була витвором свобідної фантазії, основаним на цілім довгім ряді типових різнородних фактів, із яких, може, ані один дійсно не відповідав тому, що оповідається в думі. З другого боку, до історичного імені козацького отамана Самійла Кішки, який у перших роках XVII в. брав участь у походах Жолкевського*, але, правдоподібно, ніколи не був у турецькій неволі, приложено оповідання про визволення козаків із турецької галери, що сталося, як се знаємо з інших джерел, коло р. 1640, і не на Чорнім, а десь на Егейськім або Іонічнім морі.

---

[1] Неприйнятними *(нім.).— Ред.*

[2] «Його (Франка.—*Ред.*) прагнення встановити час постання пісні, герої якої є не історичними, навіть не місцевими, а запозиченими з чужої поезії постатями, слід уже наперед вважати як дуже сміливе, не кажучи вже про те, що автор не має ніяких обґрунтованих доказів» *(нім.).— Ред.*

Навівши мої докази на те, що пісня про Івана та Мар'яну постала не пізніше XVI в. (стор. 24), д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ відкидає ті докази, «als unannehmbar, weil unser Lied sonst zu einem Flickwerk werden würde, das aus allerlei aus verschiedenen Gegenden zusammengebrachten Teilen zusammengestopft ist»[1] (стор. 242). На думку д. Т⟨ершаковця⟩, півкочовий побут можливий був тільки в українських степах, коли, на мою думку, він був можливий скрізь на східноукраїнських пограничних землях, отже, в ту пору також над Прутом і Черемошем, де польська держава межувала з краєм, підвладним Туреччині*. Д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ уважає такий півкочовий побут властивістю тільки козацького стану і запитує: «Ja, woher konnte denn der galizische Volkssänger einen Kosaken schildern, wenn er ihn erst 1648, zur Zeit des Bohdan Chmelnyckij, zum erstenmal in Galizien gesehen hat?»[2] (стор. 243). Д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩, очевидно, не знає, наскільки популярне було козацтво по всій Україні ще перед 1648 р. Не вдаючися в полеміку з дальшими увагами д. Т⟨ершаковця⟩, зауважу тільки, що він, аби поставити своє наверха, не цурається супроти старшого варіанта виставити пізніший, у якім буцімто Іван упоминає Мар'яну, аби покинула пити горілку (концепт, мабуть, того самого двірського слуги, від якого Кольберг записав сей варіант), аби умотивувати зраду Мар'яни, і додає глибокомисло: «Ein Weib, das die Zeit auf Zechgelagen vergeudet, die Wirtschaft seines Mannes vernachlässigt und ruiniert, ist im Stande auch ihn selbst zu Grunde zu richten»[3] (стор. 244). В тім варіанті д. Т⟨ершаковець⟩ бачить навіть поступ розвою теми, «indem sie das fremde, unbegreifliche, den hiesigen Verhältnissen zuwiderlaufende durch das einheimische, also mehr begreifliche, logische, natürliche Element zu ersetzen sucht»[4] (стор. 244). Розуміється, все те мудрування про

---

[1] «Як неприйнятні, бо в такому випадку наша пісня перетворилася б у клаптевий твір, зшитий із взятих із різних місцевостей і зібраних разом частин» *(нім.)*.— *Ред.*

[2] «Та звідки міг все ж таки галицький народний співець зобразити козака, коли він побачив його вперше у Галичині тільки в 1648 році, в часи Богдана Хмельницького?» *(нім.)*.— *Ред.*

[3] «Жінка, яка марнує час у пиятиках, занехаює і розоряє господарство свого чоловіка, здатна згубити і його самого» *(нім.)*.—*Ред.*

[4] «Намагаючись замінити чужий, незрозумілий елемент, що суперечить тутешнім взаєминам, елементом місцевим, отже, зрозумілішим, логічнішим, натуральнішим» *(нім.)*.— *Ред.*

причину зради Мар'яни зовсім безпредметове супроти ясних і рішучих слів, якими в пісні сама Мар'яна мотивує свою зраду:

«За Йваном би бідувати,
За турчином паиувати».

По всіх своїх міркуваннях д⟨обродій⟩ Т⟨ершаковець⟩ доходить до висновку: «Es ist also kein Anhaltspunkt vorhanden, um die Enstehungszeit dieses Liedes zu bestimmen. Wir müssen uns ledig lich damit begnügen, dieses demselben Zyklus zuzuzahlen, welchem die 4 anderen, angeführten Lieder angehören»[1] (стор. 246).

Сим признанням д. Т⟨ершаковець⟩, властиво, сам опрокидає всю свою попередню аргументацію, бо ж власне всі пісні того циклу, не тільки 4, але ч⟨исла⟩ II—VII моїх «Студій» належать безсумнівно до XVI в., як се й показано в мене при кождій пісні зокрема.

---

[1] «Отже, немає ніякої відправної точки, щоб визначити час постання цієї пісні. Ми повинні задовольнятися тільки тим, що можемо віднести її до того самого циклу, до якого належать чотири інші наведені пісні» *(нім.)*.— *Ред.*

БАТЬКО ПРОДАЄ ДОЧКУ ТУРЧИНОВІ

В зв'язку з піснею про Івана і Мар'яну подаємо й отсю, що походить, мабуть, із того самого часу, із XVI в., і була зложена так само, як і попередня, на тему, взяту з Болгарії або з Сербії. Вже в пісні про Івана і Мар'яну ми бачили, що турчин, приїздячи до Івана, зразу хоче турецьким звичаєм купити у нього жінку, та коли Іван не пристав на се, починає боротися з ним. Тут бачимо батька, який за значну суму грошей продає дочку турчинові. Ся пісня відома досі в трьох варіантах, із яких два були записані в Станіславівськім, а один у Стрийськім повіті. Сей остатній був друкований у збірці Головацького (т. II, стор. 587—588), два перші в виданні Антоновича і Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. I, стор. 302—306; там же була додана до неї увага М. Драгоманова (стор. 306—311). До сих варіантів можу додати ще три, а власне один, записаний у р. 1890 д⟨обродійкою⟩ Марією Гамораківною* в Стецеві Снятинського пов⟨іту⟩ від Явдохи Осадчук, що була родом із Майдана, також Станіславівського пов⟨іту⟩, другий із Орельця Снятинського пов⟨іту⟩, записаний учителем Равлюком*, і третій, записаний мною 1880 р.* в Коломиї від Кароля Батовського* з Ценева Коломийського пов. З тих варіантів пробую реконструювати повний текст пісні, значачи в нотах варіант Головацького буквою Г, перший станіславівський варіант, записаний пок⟨ійним⟩ Мелітоном Бучинським* (мабуть, у Гринівцях), буквою Б, другий буквою В, третій, із Майдана, буквою М, орелецький буквою О, а ценівський — буквою Ц.

Ой був газда[1] Андрієчко,
Та мав дочку[2] Маріечку,
Продав єї с у л т а н о в и[3]
За сім тисяч, міліони[4].
Ой п'є днинку та п'є другу[5],
А на треті спам'ятавси,
Прийшов домів, задумавси,
Та ляг собі в постілочку,
Зв'язав шовком головочку[6].
«Ой то, донько, серце болит,
Чей, воно си улагодит.
Подай води студеної
До тугочки великої».
«Здойміт, татку, головочку![7]
Що то в поли[8] за димове?
Ци воларі огонь кладут,

---

[1] Г — «батько», Б — «чоловік», В — «Ой був то брат».
[2] Б — «доиьку», В — «сестру».
[3] Кладу се слово на здогад, Г має «цісареви», в інших вар(іантах) сього рядка нема.
[4] В має тут:

За сім тисяч продав її,
За волоки шовковії.

[5] О — «Ой п'є Андрій ніч і днину».
[6] Замість сих 4 рядків Б має лиш два:

Ой приходит додомочку,
Склонив долі головочку*.

Натомість В має:

А сам прийшов додомоньку
Та й загадав загадоньку:
«Котрий турок перед веде,
То той тобі милий буде».
А вна шие, вишивае,
В віконце се поглядае, —

рядки взяті з покревної пісні про Романа і Олену, пор(івняй): Ант(онович) і Драг(оманов), I, 300.
[7] Замість сих 5 рядків Б і О мають:

«Ох, Маріє-Маріечко,
Іди в поле по водицю
И у студеную кирницю».
Приносит вна бай водиці
З студеної бай кирниці.
Прийшла вона додомочку*:
«Ой, татуню-татунечку» і т. д.

Мотив узятий також із пісні про Романа й Олену.
[8] Г — «татку».

Ци вівчарі вівці женут,
Ци то турки[1] людий берут?»

«Не вівчарі вівці женут,
Не воларі огонь кладут,
Ані турки[2] людий берут.
Ой то в полі не димове,
Марійчині боярове.
Поганий цар з весілечком
Та до тебе, Маріечко»[3].

«Ой, ти, татку Андріечку,
Де мені ся ісховати?»
«Іди, синку, в Чорну гору,
Там мулярі мур муруют,
Вони тебе замуруют»[4].

«Ой ти, татку Андріеньку,
Найміт собі служниченьку,
Найвірнішу ключниченьку,
Поставте ї в тисовий стів,
Та най шие, хоть не вміе,
Най панує, хоть не знає».

«Цить, Марійко, не лякайси,
Йди в комору та сховайси!
Я за тебе дам наймичку,
Найвіриішую ключничку».

Приїхали на подвір'е,
Подвір'е си аж здригнуло,
Всему миру дивно було[5].

«Ой ти, газдо Андріечку,
Віведи нам Маріечку!»
Війшла-війшла служниченька,
Вклонилася ізнизенька.
«Не Марисин то ходонько,
Не Марисин голосонько,
Не Марисині походи,
Лиш Марисині убори».

«Ой ти, газдо Андріечку,
Віведи нам Маріечку,

---

[1] Б — «Чи татари».
[2] Б — «Ні татари».
[3] У Б зам⟨ість⟩ сих 4 рядків читаемо:

«Ой то, сину, за тобов йдут,
Бом за сто миль тебе продав,
Гей, за сто миль, міліона,
Гей, за сто миль задалеко»*.

[4] Сих п'ять рядків маємо лише в Г.
[5] Сі три рядки лише в О.

Бо як кіньми я здвигнемо[1],
По кістці вас[2] рознесемо,
Марійку з собов возьмемо.
Ой ти, батьку Андрієчку,
Ти то любив сумку брати,
Люби ж за нас дочку дати».

Як вівели під ворота,
Вона краща бай від злота[3].
«Ци ти, тату, гроший ни мав,
Що ти мене туркам продав?
Ци ти, тату, волів ни мав,
Що ти мене туркам продав?
Ци ти, тату, коров ни мав,
Що ти мене туркам продав?»[4]

Усім людем дзінкувала,
Лиш татови не гадала.

«Тобі, мамко, подзінкую,
В коліна ті поцілую[5].
Та й братови я дзінкую,
Лиш татови не дзінкую,
І в коліна не цілую[6].
Бо за сто миль мене продав,
Ой за сто миль, міліона,
І за сто миль задалеко».
Їдут днинку, їдут другу,
А на треті спочивае[7],
Маріечка промовляе:

«Ой турчине-турчиночку,
Привиділам[8] калиночку,
Була би нам паличечка».

---

[1] М — «Бо ми самі як підемо».
[2] Б — «Подвір'е ти».
[3] У Б замість сих двох рядків читаємо:

Віводит він Маріечку,
Маріечку, як зоречку.

[4] В Б сих 6 рядків нема; в В замість них читаємо:

«Ай, брате наш Андрієчку,
Заслужив ти шибеницю.
Любив есть в нас гроші брати,
Люби тепер сестру дати».

[5] Так в О, у М — «Ой мачусі я дзінкую».
[6] Так в О.
[7] О — «На треті си спам'ятала».
[8] Б — «То я виджу».

Та промовив турчиночок:
«Ой маєш ти острий ножик,
Уріж собі, буде й мені».

«Ой я собі не требую,
Обі тобі подарую.
Стій, калнико, не лякайси,
Ой я тебе ни рубаю,
Лиш під тобов умираю».

Рукавцем си вна накрила,
Ніж у серце забуртила.
Покривальце на грудочках,
А хусточка на головці,
Черевички на ноженьках.
Ой йде турчин, блукаючи,
Маріечки шукаючи[1],
Надлетіла зазулечка
Та й узяла щебетати:
«Ой турчине-турчиночку,
Нема ж твої Маріечки!
Рукавцем си бай накрила,
Ніж у серце забуртила».

Ой промовив турчиночко:
«Волів ем си сам істяти,
Ніж мав ем їй ноже дати!»
Надлетіла зазулечка
Та до еї татунечка,
А він у ню наміряє,
Вна до нього промовляє:

«Іди собі в манастири,
Возьми собі попів штири;
Іди в поле під калинку,
Під калинков Маріечка!
Най си турок не збиткує,
Ворон тіло не шматує».

Варіант В, що робить Андрія братом, а не батьком проданої дівчини, найкоротший зі всіх і кінчиться словами, зверненими до турків:

Ідіт же ви г Дунайови,
'Д найвишшому мулірови:
Там мулірі мур муруют,
Там вам її відмуруют.

Виходило би з того, що Марійка таки не дала себе взяти туркам, але невідомо, що сталося з нею й з її братом. Що се за мур, який мурують муляри чи то в Чорногорі, чи на

[1] Сі два рядки лише в О.

Дунаї і в який мали замурувати Марію, також невідомо; можливо, що се значить монастир, у якім продана дівчина знайшла собі захист. Драгоманов у своїх увагах до нашої пісні* догадується, що тут мова про замурування дівчини живцем у мур, про яке також говориться в сербській пісні про мурування Скадра*, в сербській, румунській* і болгарській про майстра Манолє та його жінку, та мені здається, що наша пісня не в'яжеться з тими південними, а коли й в'яжеться, то дуже невиразно.

Вже Драгоманов в увазі, доданій до варіантів сеї пісні, зауважив, що «українська дійсність ніколи не виявляла таких умов, серед яких мусили постати подібні пісні» (op. cit., 306). Не маємо ніяких слідів, щоб у нас батьки продавали дочок туркам, а натомість маємо багато слідів того, що турки, а особливо татари, в своїх воєнних походах чи «загонах» по нашім краї грабували силою жінок і дівчат і увозили з собою на схід. Натомість маємо багато слідів такого торгу людьми в Болгарії та Сербії, що довгі століття стогнали під турецьким ярмом. Ітак у збірці пісень братів Міладинових маємо під ч⟨ислом⟩ 137 пісню «Стоян, невеста и турче потуряче» (стор. 195—196), де Стоян для уплати великої данини до турецького скарбу мусить продати свою молоду жінку:

«А Стояне, господине!
Нищо ти да не прода'иш,
Сѫде мене прида'и ме
Да си платиш тешкн дефтер»[1].

В другій пісні тої самої збірки (стор. 196—198) дівчина Шенгюфа продає сама себе, щоб викупити брата з неволі. Сирота Кольо в іншій пісні продає свою жінку зараз по шлюбі, щоб поплатити довги (стор. 198). Що не лише зміст, але й поетичні образи в нашій пісні взяті дослівно з болгарських, бачимо, прим⟨іром⟩, із початку пісні про напад голих дервішів на болгарське село (Міладин⟨ови⟩, 108), де читаємо:

Сѣ здадеха темни мѫгли,
Темни мѫгли и праховит.

---

[1] «Ой Стояне, мій пане,
Нічого ти не продавай,
А продай мене;
Та сплати тяжку данину» *(болг.)*.— *Ред.*

Не са били темни мъгли,
Ток' били голи дервиши[1],—

що точно відповідає нашому стереотиповому «Ой що в полі за димове», хоч у нас той образ далі розмальований краще.

Не менше часто стрічаємо продавання туркам і в сербських піснях; із великої Вукової збірки цитує Драгоманов пісню про сестру Івана, з якою хоче на силу женитися турецький вояк, та вона, незважаючи на розказ брата, топиться (I, 535). В варіанті з Івана зроблено Богдана Лютицю. Та найвиразніший слід продажі дочки маємо в новім виданні Вукових праць, у томі III, стор. 4—11, де батько продає свого молодого сина Грую Новаченка, перебраного за дівчину, і його купує туркеня.

Особливу увагу звертає Драгоманов на пісню з тої ж Вукової збірки (I, 551) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Заручница ерцега Стјепана», де мати для зиску висватала свою дочку за турка, але дочка не хоче йти за нього і коли бачить наближення турецьких сватів, прикидається мертвою. Приїжджає турчин, а довідавшися, що його наречена нагло вмерла, робить усякі проби, щоб переконатися, чи вона справді вмерла: лоскоче їй лице своєю бородою, пускає гадину на горло і, впевнившися, що вона нежива, збирається геть; тоді дівчина встає й регочеться з турка. І ся сербська пісня має в собі болгарські паралелі (Міла⟨инови⟩, стор. 99—100, пісня п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Стефан и дели Магдалена»).

Від сербів мотив пісні про дівчину, запродану туркам, перейшов до хорватів, словінців і чехів. В чеській збірці пісень, виданій Челаковським* («Slowanské národnj pisně», 1827, t. III, пор⟨івняй⟩ також E r b e n*, Prostonárodní české pisně a řikadla, 1864, стор. 485—486), турецький князь сватається за дочку одного чеського «землянина» (дідича), але дівчина прикинулася мертвою, турчин приїздить на її похорон і складає багаті дарунки на її домовині. В другім чеськім варіанті, відомім також на Моравії, батько дівчини — воротар на турецькій границі. Побачивши раз Каченку, турчин докучає її батькові листами, щоб йому віддав дочку, а нарешті нападає на дім з великим стрілянням, та Каченка лягає в труну і удає вмерлу. Турок велить

[1] «Усе здалеку темні тумани,
Темні тумани і курява.
То не темні тумани,
То голі дервіші» *(болг.)*.— *Ред.*

її гарно вбрати і дзвонити по її душі, а сам засумований їде геть[1].

Окрему групу пісень про дівчину, запродану турчинові, творять моравські варіанти, поміщені під ч⟨ислом⟩ 147 під титулом «Za Turka provdaná» у збірці Ф. Сушіла*[2]. На Моравії ся пісня була в ту пору дуже популярна, і Сушіл зібрав її з десять варіантів, які поділив на чотири редакції. В першій редакції місця події не названо. Пісня починається так:

Seděl jeden vězeň sedumdesát neděl,
A tak těžko seděl, až tam osědivěl.
Sam sobě rozmlúval, kdo by ho vyjednal,
Že by mu dceru dal, svú dceru Barboru,
Polovicu dvoru[3].

Почув се сторож і сповістив турків:

Turci ne meškali, vězňa vyručali.
Přišel vězeň domů, sednul sike stolu,
Svěsil hlavu dolů.
«Což je vám tatičku, snad vás hlava bolí?»
«Mia hlava ne bolí, ani život milý;
Slibil sem ta dáti Turku pohanovi».
«A já bych zaň nešla, radši bych umřela»[4].

В іншім варіанті батько каже:

«Barbarko má milá, dy sem tě zaprodal
Turku škaredému, pohanu čirému»[5].

---

[1] Čelakovský. Slovanské národni pisňe, sebrané Frant. Ladisl. Čelakowským. Djl třetj. W Praze, 1827, стор. 124—125.

[2] Fr. Sušil, Morawské národní písně s napévy do textu vřadenymi, W Brne, 1853—1860, стор. 144—148.

[3] Сидів один в'язень сімдесят тижнів.
І так тяжко йому було, що аж посивів.
Міркував він, що своєму визволителеві
Віддав би свою доньку Барбару
Та половину господарства *(чеськ.)*.— *Ред.*

[4] Турки не барилися, в'язня виручали.
Прийшов в'язень додому, сів кінець столу
Та й схилив голову.
«Чи вам, таточку, голова болить?» —
«Ні голова, ні живіт у мене не болить;
Обіцяв віддати тебе туркові-поганинові».
«Ніж іти за нього, краще б я умерла» *(чеськ.)*— *Ред.*

[5] «Барбарко моя люба, я тебе продав
Туркові-скнарі, поганинові-чужинцю». *(чеськ.)*.— *Ред.*

Варварка визирає в поле і питає батька:

«Ptám se vás, tatíčku, co to tam černéje?
Jeli bukovinka, anebo chvosinka?»
«Jsú naši přátelé, ukrutná Turkyně»[1].

Турки заїжджають у двір і беруть дівчину з собою. Вона їде 15 день, не говорячи ані слова, а потім проситься у турка, щоб позволив їй скочити з воза і напитися води. Турок радить їй напитися вина, але вона біжить до ріки, кидає в неї свій вінець і приговорює:

«Plyň tý můj vínečku, až k mému tatíčku,
A pověz ty jim tam, že sem sa vydala
Bystrému Dunaju»[2].

І кинулася в воду. Турок на березі кричить і плаче, але не рятує, і вона тоне.

В другій редакції вже про поневолення батька нема мови. Починається тим, що одна вдова мала 15 дочок, усі повіддавала замуж, лише лишилася ще одна Верушка, по яку без ніякої причини приїхав турок, хоч, здається, по порозумінню з матір'ю. Приїхавши, турок вітається з усіми домашніми і питає: де «моя Верушка, що не вітає мене?» Йому говорять, що вона вмерла, але турок не вірить, шукає скрізь у домі і віднаходить її в коморі. Її беруть у кариту; по дорозі вона прощається з річкою, зупиняється під дубом, ламає з нього гілки і кидає під колеса карити, а на питання молодого, пощо се чинить, відповідає:

«A to na znameni, že tu Turci jeli»[3].

Доїхавши до моря, вона знов злізає з карити, аби напитися води в Дунаї, скаче в воду і топиться. Один варіант сеї пісні додає:

A ten starý hejtman na druhé straně stál,
A zlatým poharem voděnku vyléval[4].

---

[1] «Скажіть, таточку, що там чорніє?
Чи бучок чи ялинка?»
«То наші родичі, запродана туркеня» *(чеськ.)*.— *Ред.*

[2] «Пливи, мій віночку, аж до мого батенька
Та розкажи йому, що я віддала себе
Бистрому Дунаєві» *(чеськ.)*.— *Ред.*

[3] «А то на знак, що тут туркн їхали» *(чеськ.)*.— *Ред.*

[4] А той старий гетьман на другому боці (березі) стояв
І золотнм келихом воду виливав *(чеськ.)*.— *Ред.*

Третя редакція називає батька «Hodonský mýtný», але не подає причини, чому він продав дочку туркові. Він говорить їй:

«Vyhledni, dceruško, vyhledni oknem ven,
Prachy li to idú, nebo Turci jedů?»[1]

Дочка не ховається ані не вдає мертву, але на від'їзднім говорить батькові:

«Pěkně vám děkuju, můj tatičku milý
Za dobré chováni, za zlé vydáváni»[2].

Вона, так само як і в попередніх редакціях, топиться в Дунаї. В четвертій редакції батько зветься «Fraštacký mýtník». Він невідомо за що сидить у тюрмі в Червонім Камені:

«Živý sem já, zivý, a na polu shnilý,
Moje bilé tělo všecko očerňalo,
Moje bystré oči pískem zapadnuly»[3].

Увільнитися може, лише даючи невідомо кому свою дочку. Вернувши додому, він журиться тим і тут тільки на запити дочки відповідає: «Ale si ty dcerko Turkom zaprodana»[4]. Дочка Катеринка хоче одурити турків: «Máme dvě služebné, z tych jim jednu dáme»[5], але батько відповідає, що се годі зробити, бо турки

«Sklamat se nedajú, tebe oni znajú»[6].

Катеринка визирає в вікна,

«Či to dú mrakovy, či zore červené?»[7].

Один варіант сеї редакції не знає нічого про сцену розставання Катерини з рідним домом, але відразу переходить

---

[1] «Виглянь, донечко, виглянь у вікно.
Чи то курява знялась, чи то туркн їдуть?» *(чеськ.).— Ред.*
[2] «Красно вам дякую, мій любий таточку,
За добре виховання, за погане видавання» *(чеськ.).— Ред.*
[3] «Живий я, живий, а наполовину згнилий,
Моє біле тіло геть почорніло,
Мої бистрі очі піском припали» *(чеськ.).— Ред.*
[4] «Але ж ти, донько, туркові продана» *(чеськ.). — Ред.*
[5] «Маю дві служниці, одну з них і віддамо» *(чеськ.).— Ред.*
[6] «Не дадуть себе обдурити, бо тебе знають» *(чеськ.).— Ред.*
[7] «Чи то насуваються хмари, чи то зоря червона?» *(чеськ.).— Ред.*

до катастрофи: Катерина позичає у турецького дружби ножа, щоб перекроїти два яблука, розрізати шнурівку, і пробивається тим ножем. Інший варіант штукує сцену розставання мотивом із весільної пісні: одні дружби кличуть молоду — ще прощається з батьком-матір'ю; другі дружби кличуть — ще прощається з братами і сестрами; треті дружби кличуть — ще нап'ється води з Дунаю, і тут вона топиться.

Драгоманов, звівши всі ті чесько-моравські варіанти докупи і вірно зауваживши подібність, не раз аж дослівну, моравських варіантів до нашої пісні про Андрієчка, висловив догадку, що та моравська пісня «заключает в себе столько точек соприкосновения с нашими песнями, что едва ли не следует признать ее если не матерью, то ближайшей сестрою наших песен» (А н т⟨ о н о в и ч⟩ і Д р а г⟨о м а н о в⟩, op cit., 308). А далі (стор. 311) автор ще виразніше говорить, що «песня об Андриечке и Мариечке ближе к моравской». Думка в основі вірна, та все-таки зібраний матеріал дає нам можність розрізнити дві течії, що пливуть у різних напрямах і сходяться на чесько-моравськім грунті. Оскільки варіанти Челаковського та Ербена безпосередньо нав'язують до сербських та словінських, остільки далекі вони від моравських розгляненого вище типу, до якого найближче притикають наші варіанти пісні про Андрієчка. Ні в якім разі не можна припускати, щоб наша пісня взята була з Морави, вже хоч би тому, що історичні основи моравських варіантів зовсім баламутні, коли натомість у нашій пісні традиція турецьких нападів і малюнок побуту далеко живіший і вірніший історичній правді. Що моравські пісні (може, через посередництво польських, нині забутих) пішли від нашої і взагалі з українських джерел, се не було б нічого дивного, і ми будемо мати нагоду не раз іще вказувати такі переходи. Тут піднесемо лише, що спеціально в збірці Сушіла маємо численні натяки на українські традиції. Ітак у цитованій уже пісні дівчина Верушка, везена турками, «choji lamala, pod kočar chybala»[1], а на питання, пощо се чинить, відповіла, що «to na znameni, že tu Turci jeli»[2]. Драгоманов бачить у сих словах близькість до слів вар⟨іанта⟩ Б пісні про Андрієчка, хоч я такої близькості зовсім не бачу, бо там дівчина удає

[1] «Гілля ламала, під воза кидала» *(чеськ.)*.— *Ред.*

[2] «То на знак, що тут турки проїжджали» *(чеськ.)*.— *Ред.*

лише, що хоче вирізати калиновий прут на паличку. Далеко живіше нагадують чеські вірші нашу думу про втеку трьох братів із Азова, де кінні брати, тікаючи, рубають тернові віти, кидаючи їх пішому на знак, куди вони тікали. Се зовсім натуральне і зрозуміле в степовій околиці, а зовсім незрозуміле в чесько-моравській пісні, де дівчина їде каритою битим гостинцем. Немов уривок із нашої пісні, виглядає Сушілова пісня 149, поміщена зараз за варіантами пісень про дівчину, віддану туркові, де читаємо:

Sódijó synečka v Kyjově na právě,
Že zabil panenko na zelené trávě[1],

а парубок звиняється, що не вбив її, а був лише свідком, як вона сама вбила себе:

Vrazila nožeček do levýho bočka,
Z té rany vykvetla červená růžička[2],

зовсім так, як коли б був свідком самовбийства Марієчки. І ся пісенька, де вже забувся зв'язок того самовбийства з запроданням дівчини турчинові, виходить тут як «київська» історія, безперечне свідоцтво на те, що ся історія взята з українського, «київського» джерела*.

До варіантів сеї галицької пісні М. Драгоманов (op. cit., стор. 311) приторочив іще широко розповсюджену по Україні, відому також і в Галичині пісню про Лимерівну, або, як вона називається в галицьких варіантах, Немирівну. На мою думку, се зайве. Пісня про Лимерівну походить, судячи з її змісту, з далеко пізнішого часу, не має в собі нічогісінько історичного і постала зовсім незалежно від варіантів пісні про Андрієчка. Правда, її тема близька до теми галицької пісні: і тут дочка, віддана матір'ю за нелюбого їй чоловіка, втікає від нього і, догнана, робить собі смерть. Але поза тою схожістю змісту, зрештою загальнолюдського і тисячі разів оспівуваного в різних піснях, між обома ними нема нічого спільного: і мотивування фактів, і малювання психології, і сама форма віршова зовсім відмінні.

---

[1] Судили синочка в Києві
За те, що убив дівчину на зеленій траві *(чеськ.)*.— *Ред.*

[2] Встромила ніж у лівий бік,
З тієї рани розквітла червона рожа *(чеськ.)*.— *Ред.*

БАТЬКО ПРОДАЄ ДОЧКУ ТУРЧИНОВІ

Речення на стор. 72, буцімто слова моравської пісні «Sódijó synečka v Kyjově na právě» відносяться до українського Києва, треба справити остільки, що мова тут про моравський Київ або Kyjevec. На се звернув мою увагу д-р Ярослав Окуневський.

БРАТ ПРОДАЄ СЕСТРУ ТУРЧИНОВІ

До того самого циклу старих пісень, ще в XVI в. занесених до нас сербо-болгарськими співаками та музиками і тут перетворених на підставі нашого народного життя, належить також пісня про Романа й Оленочку, брата й сестру, і про те, як брат продає сестру турчинові, а сестра, щоб уйти неволі, вбиває себе. Тема близька до теми пісні про Андрієчка й Марієчку, а проте виявляє значну відмінність у самім розвитті й обробленні речі. Пісня більше розширена від попередніх, не раз в устах співаків запозичувала уступи з пісні про Андрієчка і навпаки, передавала їй свої варіанти. Щодо місцевості, то й вона заховалася переважно на Покутті і виявляє однакову форму й однакову техніку, якою, зрештою, визначаються й дальші пісні сього циклу, як ось дуже популярна у нас пісня про покупку турчином сестри-бранки. Ті пісні ще не знають татар, а згадують головно про турків, усі мають собі паралелі в багатшій із сього погляду людовій поезії болгар і сербів і щодо своєї основи являються витвором більше болгаро-сербського, ніж українського грунту.

В безпосереднім зв'язку з тими занесеними до нас із півдня піснями стоїть другий невеличкий цикл (теща в полоні у зятя, татарські напади на села, поділ бранців, ридання полонянок, сторожа перед нападами в степах), пісні, де замість турків виступають татари. Ті пісні малюють відносини вже зовсім близькі до тих, що переживав наш народ у XVI та XVII віках, і постали, очевидно, на нашім грунті, хоч щодо свого стилю й літературного оброблення держаться зовсім старших взірців, занесених до нас від південних слов'ян.

Пісня про продажу сестри братом у турецьку неволю тепер мало вже розширена. Найстарший і найповніший її

варіант був записаний ще в 30-х роках мин⟨улого⟩ віку і надрукований майже рівночасно в двох збірках: польській Жеготи Паулі* («Pieśni ludu ruskiego» , Lwów, 1839, t. I, стор. 173—177) і в Шашкевичевій «Русалці дністровій» (Будин, 1837, стор. 1—5). Оба ті перводруки сходяться дослівно, і се дає нам доказ, що вони оба вийшли з одних рук; припускаю, що пісню записав Іван Вагилевич* і передав її копію чи сам, чи через Головацького польському збирачеві, що видав її в транскрипції на латинські букви. Сей варіант, скільки можна судити по захованих у ньому діалектових особливостях, походить із тої самої околиці, що заховала нам розібрані досі пісні, із Станіславівського або Коломийського округу. Збирач, що записав її, чи, може, той, що редагував її до друку, поробив у її тексті деякі додатки, що вказують своїм укладом на новочасного поета-романтика, відмінного від стилю старого співака. Два інші варіанти, невідомо де й ким записані, опублікував Головацький у своїй багатій збірці («Народные песни Галицкой и Угорской Руси»*, т. I, стор. 37—42), де передруковано також варіант Жеготи Паулі та «Русалки дністрової» знов з деякими відмінами супроти надрукованого там тексту. Ще один старий варіант, дослівно схожий з третім варіантом Головацького, був надрукований ще 1836 р. в недоступній мені збірці Лукашевича* «Малорусские и червонорусские песни и думы», С.-Петербург, стор. 111. Всі три варіанти передрукували Антонович і Драгоманов у першім томі «Исторических песен малорусского народа», стор. 296—302. Пізніше записаний варіант із Покуття надрукований у збірці Кольберга «Pokucie», II, стор. 31; ще чотири варіанти — один записаний у Краснопущі* Бережанського пов⟨іту⟩ коло 1870 р. невідомим збирачем, другий записаний селянином Ол. Рошкою в Стецеві Снятинського пов⟨іту⟩, третій записаний мною 1880 р.* від Кароля Батовського з Ценева Коломийського повіту і четвертий записаний учителем Равлюком* в Орельці Снятинського пов⟨іту⟩ — містяться в моїх рукописних збірках. Подаю тут пробу звідного тексту з усіх сих варіантів.

Ой поїхав Романонько
До Сучави на ярмарок;
За ним турчин коня водит,
Його турчин барзо просит[1].

[1] Так у ценівському варіанті; у старших лише:
Там зустрітив його турок.

«Ой Романе-Романоньку,
Чи маєш ти родиноньку?»
«Ой маю я родиноньку,
Одиу сестру Олеионьку».

«Ой Романе-Романочку,
Продай сестру Оленочку
За коники вороиії
І за сідла золотії,
За удила шовковії
І за станлі [?] золотії.
Дам ти коня вороного,
На другого срібла много»[1].

Прийшов Роман додомоньку,
Склонив на стіл головоньку.
Та й гадає си думочку.
Ци продати Оленочку?[2]
Вийшла сестра Оленочка,
Питаєся вона його:
«Ой братчику Романчику,
Де ти того коня узяв?»
«Мені турчин подарував.
Дав ми коня вороного,
На другого злота много.

---

[1] У передруці Голов(ацького) замість сих 6 рядків стоять отсі два:

«Дам ти срібла не вагою,
Дам ти злота не лічбою».

В варіанті краснопущанськім додано:

Та й за воли половії,
Що їм рогн золотії,
За червоні незлічені,
За таляри немірені.

В ценівськім варіанті інша форма:

«Дам ти суму нелічену,
Китаєчку незмірену,
Дам ти коня вороного
З-під турчина молодого».

[2] В «Русалці дністровій» і у Жеготи Паулі додано тут 8 рядків, на мою думку, зайвих і уложених самим збирачем. Ось вони:

Встав, зірвався, пійшов з шумом,
Тілько вихор за ним свиснув,
Дощ ударив з ясним громом,
Роман з очей навік згинув.
Сестра бідна ся дивує,
Пильно глядит кінця тому,
Серце ся їй крає з жалю.
Що Романа нема вдома.

Ой сестричко Оленочко,
Вбирай біле убранєчко
Та замітай подвірєчко,
Та світлоньки повимітай
І в покоях позакаджай».

«Ой братчику Романочку,
Тадже завтра не неділя,
Замітати, ой, подвір'я».

«Ой сестричко Оленочко,
Помий двори мостовії,
Застель столи кидровії,
Помий миски сріблянії
І ложечки золотії»[1].

«Ой братчику Романочку,
Тадже завтра не різдво».

«Ой сестричко Оленочко,
І світлоньки повимащай,
Вікна красно повитирай!»

«Ой братчику Романочку,
Тадже завтра не великдень».

«Ой сестричко Оленочко,
Русу косу собі ізвий
Та й красненько заплітайся,
Гостий завтра сподівайся,
Бо вже я ті, сестро, продав».

«Та кому-с ні, брате, продав?»
«Продав єм ті турчинови,
Великому кальвінови»[2].

Ой погляне вона в поле[3]:
«Ой братчику Романчику,
Що то в поли за димове?
Чи то вірли крильми б'ются,
Чи вівчарі турму[4] гонят?»

---

[1] У Кольберга:

«Ой замітай підвірєчко
І застилай застілєчко
Та й убирай убранєчко».

[2] Сі три рядки лише в орелецькім варіанті.
[3] Гол. замість сього рядка має два:

А вона то все зробила
Та й на двір ся подивила.

[4] «Рус. дн.» і Ж. П. мають «з турми», але се зайве, бо турма значить череда овець.

«Так, сестричко Оленочко,
Вірли крильми землю збили
Порохами скопотили».

«Ой братчику Романочку,
Що то в поли за димове?
Чи то вірли крильми б'ються,
Чи вівчарі турму гонят?»

«Ой сестричко Оленочко,
Скажу тобі правду щиру:
Тото в поли не димове,
Ні то вірли крильми б'ются.
Ні вівчарі турми гонят,
Лиш то турки й татарове,
А всі твої боярове».

А Олена як то вчула,
На слугу вірну крикнула:
«Ой кухарко-кухарочко,
Дай ми ножа остренького
До завоя тоненького».

Тонкий завій укроїла,
Ніж у серце си встромила.
Ой надбіг брат Романонько:
«Ой сестричко Оленочко,
Що ж ти собі ізробила?
Нащо ж ти ся та й пробила?»

Вона йому відповіла:
«Лучше тутки погибати,
Ніж з турками пробувати».

Приїжджають турків много
До Романа на подвіре.
«Отвори нам, Романочку,
Їдем до тя я в гостину.
Виведи нам, Романочку,
Твою сестру Оленочку».

Ой не вийшов Романонько,
Вийшла тільки кухаронька.
«Ой де той ваш Романонько?»
Питаются турки її.

«Ой поїхав Романонько
Та й до ліса по дривонька».

«А де ж тота його сестра,
Його сестра Оленочка?»

«Днесь завій собі кроїла,
Ніж у серце си встромила».

Вбігли турки до світлоньки,
Вздріли тіло Оленоньки,
Ой взяли го за реберці
Та й кинули через дверці,
Стали до него стріляти,
А потім в штуки рубати.
Так стріляли, так рубали,
Що аж калинові луги
З великої дуже туги
Зачалися розлягати.

Другий варіант Головацького, передрукований також у Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, стор. 300—301, являється контамінацією двох пісень: основа пісні про Романа й Олену, штукована мотивами з пісні про Андрієчка.

Ой пив Роман у Сочаві
Цілий тиждень із турчаином,
Пропив сестру Оленочку.
Прийшов же він додомочку,
Послав сестру по водицю
В кидровую та кирницю.
Пійшла вона по водицю
В кидровую та кирницю
Та дивится в чисте поле:
В чистім полі туман кіптит,
Ци грім гремит, ци звін звенит...
Принесла вона водиці
З кидрової та кирниці
Та й узяла промовляти,
Свого брата ся питати:
«Ци то в полі туман кіптит,
Ци грім гремит, ци звін звенит?»
Він до неї промовляє,
А сам тяжко іздихає:
«Не туман то в полі кіптит,
Ні грім гремит, ні звін звенит,
Ай, то твоє йде весільє!..»
Їде турок з веселенъком,
Приїзджає в подвіреиько,
Поковтує в гранаточку:
«Вийди-вийди, Романочку,
Виведи мі Оленочку!»
Вийшов-вийшов Романочко,
Виводит му кухарочку.
«Ой, брешеш ти, Романочку,
Не тва сестра Оленочка,
Лише єї одінячко».
Пійшов Роман до світлиці,
Веде сестру Оленочку.
Узяв турчин меже себе,
А в'на взяла промовляти:
«Ой турчине-турчиночку,

Дай ми ножа остренького,
Най я пійду в лужиночку
Вирізати калиночку!»
Жде годину, жде другую,
Далі й пішов по самую:
«Волів є'м ся сам пробити,
Ніжь мав є 'то тобі дати!..»

Маємо тут цікавий приклад переходу одної пісні в другу при помочі переносу поодиноких рядків із одної до другої. До початку пісні про Романа приточено з деякими відмінами кінець пісні про Андрієчка з пробою одурити турчина кухаркою та з самовбийством під калиною. Третій варіант знов наближається до першого, перемінюючи трохи початок:

На зеленім цариночку
Пили турки горілочку;
Пили-пили, підпивали,
А Романа підмовляли.

І тут закінчення сходиться з закінченням першого варіанта: Оленочка вбиває себе в домі брата перед приїздом турків:

До світлиці хутко впала,
Меч вхопила, шею стяла...
«Ой Олено, сестро моя!
Нащось ти ся уродила,
Нащось собі шею стяла?»

Сей варіант цікавий також тим, що декуди замість турків згадується про татар.

В порівнянні до розібраних досі пісень бачимо тут уперве докладніше означене місце події: Роман, очевидно, якийсь маючий, свобідний чоловік, їде на ярмарок до Сучави. Сучава в XV і XVI в. була столицею волоських господарів під турецькою зверхністю; урядовим язиком, яким велася господарська канцелярія, був язик церковнослов'янський, а розговорним — у значній часті руський, як велять догадуватися назви руських дворян, що стояли в службі господарів. Сучава була також важною стацією торговельних, купецьких караванів, що йшли сюди з Польщі до Царгорода і назад, славна була також своїми ярмарками, де орієнтальні товари вимінювалися за західні або при нагоді також, як у нашій пісні, за живий товар — жінок і дівчат. Роман — багатий чоловік; в його домі їдять із срібної посуди, золотими ложками; де саме він живе, не сказано, та все-таки десь недалеко Черемоша, на буковин-

ськім, а може й на «польськім» боці. В усякім разі турки не важаться забирати його сестру силою, а купують її за гроші, що свідчить швидше про давніший час, XV або XVI вік, ніж про пізніші часи завзятих війн між Туреччиною і Польщею XVII віку.

Варіант сеї пісні з Більського пов(іту) села Хорощанки записав д. Андрієвський (А н т(о н о в и ч) і Д р а г(о м а н о в), I, стор. 312). Про продаж сестри тут не говориться, та проте кажеться, що турки йдуть по неї. Вона ховається і замість себе висилає кухарку, та турки пізнають, що се не та дівчина, виломлюють дев'ятеро дверей, знаходять її, садять у кариту і розстрілюють. Варіант, очевидно, з галицького оригіналу, вказує на те, що він декуди був детальніший від нашої реконструкції.

Вкажемо тут на паралельні пісні болгарські. В збірці Міладинових під ч(ислом) 107 маємо пісню «Будинска Рада». Турки і греки облягають Будин, де сидить королева Рада; нарешті приходить татар-паша і розвалює брами та бере в неволю Раду з її братом і побратимом. Раду взяли,

Вжрзаха й бяло лице,
Бяло лице с бяла вжла,
Черни очи с черна вжла!
Турихаж во кочия,
Главиха й коджиджия,
Да кара Ради кочия.
Вжрваха мало и млого,
Отидоха край морето,
Моренки хоро играят[1].

Рада просить турчина, щоб розвинув їй лице й очі, щоб могла подивитися на танці. Турчин не хоче вволити її волю. та вона називає його братом і просить:

«Я подай ми влашко ноже,
Да разрежа тая ябжлка,
Устата да си раскваса»[2].

[1] Зав'язали їй біле лице,
Біле лице білою сукниною,
Чорні очі — чорною сукниною,
Кинули її на воза,
Посадили за фурмана здорованя
Правити возом.
Їхали ні багато, ні мало,
Прибули до моря,
Морянки танцюють хоро *(болг.)*.— *Ред.*

[2] Подай мені волоський ніж.
Я розріжу те яблуко,
Щоб скропити вуста» *(болг.)*.— *Ред.*

Турчин подає їй ніж, і вона пробила своє серце (Милад⟨инови⟩, ч⟨исло⟩ 107, стор. 161—162). В іншій пісні тої самої збірки (ч⟨исло⟩ 150, «Яна и Гюро търговче») говориться ось що про продаж дівчини Яни:

Продавала сѣ 'уба'а Яна,
Само за Яна девет хиляди,
За рамна става десет хиляди,
За бѣло лице единадесет,
За бѣло гѫрло до дванадесет,
За цѫрни очи до тринадесет,
За тѫнки вечи до четиriадесет,
За руса коса до петнадесет [1].

Та ось прийшли «клетине власи, се арбанаси», себто турки, і вхопили її в неволю, з якої знов викрав її муж. Як бачимо, мотиви нашої пісні тут перенесені на дві різні пісні, значить, маємо пізні переробки якогось давнішого мотиву. Що мотив продання сестри братом належить до давніх болгарських мотивів, доказує нам те, що він, як і багато інших мотивів болгарської нар⟨одної⟩ епіки, в'яжеться з особою Марка. Чи се Марко Кралевич, сього в пісні не кажеться виразно; сей Марко, про якого говорить пісня: «Марко проклет от продадената си сестра» [2],— то п'яниця; його підпоюють «немци друговерци», і він у п'янім стані продає їм свою сестру Яну. Хоч Яна не хоче йти і мати не хоче дати дочки німцям,

Защто иéмци от вéра не са й.
Сúлома іа брат, й Мáрко дáде [3].

Німці ведуть Яну в поле, і вона, йдучи, ридає. Та ось уночі Марко будиться з перепою і кличе до Яни, щоб подала йому води, та тут мати лає його і говорить, що він у п'янім стані продав сестру і німці повели її в поле. Марко

---

[1] Продавали красуню Яну,
За саму Яну дев'ять тисяч,
За її плечі десять,
За біле лице одинадцять,
За білу шию дванадцять,
За чорні очі тринадцять,
За тонкі брови чотирнадцять,
За русу косу п'ятнадцять *(болг.).— Ред.*

[2] «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», кн. XII, отд. II, стор. 67—68.

[3] Тому, що німці не її віри.
Брат Марко віддав її силою *(болг.).— Ред.*

їде наздогін, побиває німців, та тут же без причини вбиває й сестру, яка, вмираючи, проклинає його:

«Ле́ле, бра́іно, зашто ме погу́би!
Бок да па́зи от пиіа́ни бра́ікьа,
Сал еди́н е, ега́ и он не е!
Ле́ле, ма́ле, доди́ ме зако́паі,
Зако́паі ме и да ми попла́чеш!»[1]

В доступних мені сербських та хорватських збірках пісень Вука, Мар'яновича, Курельця* не знаходжу паралель до нашої пісні, та вона, певно, була й тут відома; у збірці словінських пісень, зладженій ще в 1839 р. Е. Коритком*, львів'янином, і виданій у Любляні[2], маємо дві пісні, що їх можемо вважати відгуком болгаро-сербських пісень на нашу тему. Правда, тут турчин не купує дівчину, але поривае її силою або підступом із рідної хати. Дівчина в першім варіанті (Dominikova Anzhika) тричі проситься у турчина, щоб пустив її до мами, та турчин тричі відмовляє їй, і тут

Anzhika pade, omedli,
Dusho pri ti prizh' pusti[3].

В другім варіанті Аленчица, увезена турком, кричить і кличе помочі, поки не почув її голос «граф», який кидається на коня, доганяє і вбиває турка і увільнює дівчину.

---

[1] «Леле, брате, за що мене згубив!
Борони, боже, від п'яного брата.
Тільки один брат є, і того немає!
Леле, краще мене закопай,
Закопай мене і поплач!» *(болг.).— Ред.*

[2] «Slovénske pésmi krajnskiga naróda. Prvi svêsik», W Ljubljani, 1839, стор. 124—129.

[3] Анжіка упала, умерла,
Душа відлетіла із неї *(словін.).— Ред.*

ТУРЧИН КУПУЄ СЕСТРУ-ПОЛОНЯНКУ

Пісня про те, як турчин на торзі купує собі дівчину-невільницю, в якій потім пізнає свою сестру, належить до дуже розширених не лише в Галичині, але також на суміжних частинах Правобережної України та Білорусії. Найстарший її варіант був надрукований у збірці Жеготи Паулі (т. I, стор. 168—169) і відси з деякими поправками, доконаними на підставі нових п'ятьох записів, передрукований Головацьким (I, стор. 45—46), який надто в томі III, стор. 15—16 своєї збірки галицьких пісень подав іще один варіант тої пісні. Всі три ті варіанти передрукували Антонович і Драгоманов у своїм виданні історичних пісень укр(аїнського) народу (т. I, стор. 275—280), додавши ще один галицький варіант, записаний М. Бучинським у околиці Станіславова, один білоруський (властиво пінчуцький) із збірки Зенкевича* «Piosenki gminne ludu pińskiego», Kowno, 1851, стор. 194, і один, записаний П. Чубинським чи Новицьким* невідомо де, мабуть, також на Волині або на Поліссі. До тих варіантів можу додати ще 8, що містяться в зібраних у мене записах* пізніших років, 60-их, 70-их та 80-их, із яких деякі не додають нічого нового до друкованих уже старших текстів, але деякі дають значні доповнення і цікаві відміни. Беручи за основу реконструкції галицьких варіантів перший текст Головацького, доповняю його рядками інших.

Ходит турчин по риночку,
Купує си вірмяночку,
Дає за ню срібло, злото,
Дає срібло немірене,
А золото неважене.
Оден каже: «Давай много!»
Другий каже: «Не варт того».

Ой взяв її попід пашки,
Повів її попід дашки;
Ой взяв її за рученьку,
Привів її додомоньку.
Ой каже їй: «Клади ватру!»
Ой каже їй: «Вари їсти».
Вона варит, ревне плаче.
Ой та й сіли вечеряти,
Він їй каже ліжко слати.
Вона не йде, ревне плаче.
Він їй каже: «Гаси світло!»
Вона гасит, ревне плаче.
Він їй каже: «Лягай спати!»
Спати не йде, ревне плаче.
Взяв він з нею розмовляти:
«Ой Марисю-Марисенько,
Яку маєш родиноньку?
Чи богато роду маєш,
Що в неволі погибаєш?»
«Ой мала я три братчики,
Оден пішов в Волощину,
Другий пішов в Московщину,
Третій пішов в Туреччину».
«Чи ж би ти їх ще пізнала,
Свої братя ріднесенькі?»
«Вже їх тепер не спізнаю,
Бо в неволі погибаю».
«Добре-с, сестро, ізробила,
Що-с ми сі так ісповіла;
Ой добрий ти розум мала,
Що ти спати не лягала,
Що-м із тобов спати не йшов,
Що-м із тобов гріху не мав.
Іди, сестро, до комори,
Бери злота, як половиі»
Який тепер світ настає,
Що брат сестри не пізнає!
Яка тепер годиночка,
Не пізнає родиночка.

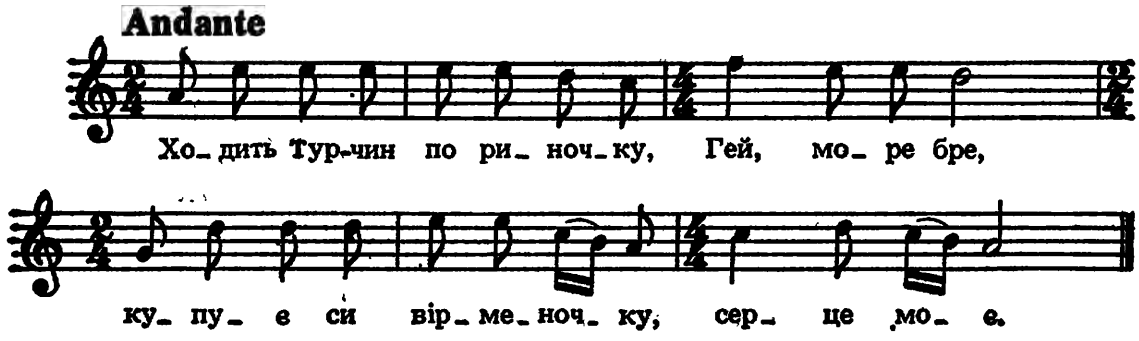

В варіанті, записанім д(обродієм) Сосенком* у Межибрідцях та в моїм, записанім у Нагуєвичах*, замість рядків 3—4 читаємо:

Дає за ню сто червоних,
Сто червоних обложоних.

У варіантах Жеготи Паулі та Головацького турчин не купує, а продає дівчину, а купує її «якийсь панок»; я вважаю старшою і вірнішою ту версію, яку подає варіант із Трійці* Городенського пов⟨іту⟩, записаний Марією Гамораківною, із якого взято наші рядки 6—7. З того ж варіанта взяті й дальші рядки 12—22, замість яких інші варіанти мають згадку про гру в карти:

Ой та й сіли вечеряти,
По вечері карти грати (Гол⟨овацький⟩).

В варіанті, записанім М. Павликом у Косові*, сказано:

Привіз він її додомочку,
Дав їй гроші рахувати,
А сам пішов в карти грати.
Вона гроші зрахувала,
Жалібненько заплакала.

В деяких варіантах вона лежить у ліжку і починає плакати;

Почув тото вірний слуга:
«Ходи, пане, пані плаче».

В варіанті д⟨обродія⟩ Сосенка на питання про рід дівчина відповідає:

«А я роду шляхоцкого
З Підкаменя Подольського;
Ой мала я два братчики:
Єден пішов на війноньку,
А другого турки взяли».

В варіанті, невідомо де й ким записанім*, дівчина на се питання «панка» відповідає:

«Один братчик в місті паном,
Другий в войску капітаном,
За третого я не знаю,
Бо в неволи погибаю».

В варіанті, записанім Миколою Батюком* у Ясениці-Сільній, дівчина на питання про рід відповідає так само, як і в інших, але потім турчин питає її:

«Як сі, мила, називаєш?»
«Ой я з міста міщаночка,
На прізвище Карбова дочка».

А на се турчин говорить:

«А я з міста міщанин,
На прізвище Карбів син».

І додає:

«Слава ж тобі, моцний боже,
Що я з тобов спати не йшов,
Що я з тобов гріху не мав!
Ой ти, сестро, тутки будь,
А я іду в божу путь».

Варіант Чубинського—Новицького*, невідомо де записаний, хоч змістом сходиться з галицькими, виявляє щодо способу оброблення іншу руку. Подаємо його тут в цілості:

Була собі вдова на Білой Русі
Брей, море, брей!*
Мала собі аж два сини,
А дочку третюю — Ганну молодую.
Єдин пішов у дяченьки,
А другий в козаченьки,
А дочку орда заняла.
Ходить сербин по базарі
Та торгує дівчиноньку;
Та купивши дівчиноньку,
Схватив єї за рученьку
Та й повів у кімнатоньку.
Сів собі на музику грати,
А єї заставив постелю слати.
Не так вона стеле, як ревне плаче,
Не так він грає, як єї питає:
«Чи ти роду та великого,
Чи ти батька багатого?»
«Ні я роду та великого,
Ні я батька та багатого;
Жила вдова на Білой Русі,
Мала ж собі аж два сини
Та дочку третюю — мене молодую.
Єдин пійшов у дяченьки,
Серце моє!
А другий пійшов у козаченьки,
Мене молодую орда заняла.
Серце моє»!
«Хвалить бога, що ми розпитались,
Гріха не набрались,
Сестро моя!»

Як бачимо, історичне тло тут більше затемнене, як у галицьких варіантах: турчин перемінився в сербина, який первісно був козаком чи дяком; інтересна локалізація по-

дії на Білій Русі, та й вона занадто загальна. Зворот «Сів собі музику грати» видається мені старшим від того, що мають галицькі варіанти «пішов карти грати», хоча й тут не легко погодити деталі з собою. Зворот «сів музику грати» пристав би добре до «сербина» й був би ще одним свідоцтвом про те, що наш народ заховав у пісні пам'ять про сербів, мандрованих музикантів і співаків XVI в., але се не клеїться з постаттю турчина, який купує собі невільницю християнку.

Пісня, записана в Пінщині Зенкевичем, се лише слабий і поплутаний відгук варіанта Чубинського.

Ходят дєвки у три танки,
Не так у три, як в четири.
Наєхали татарове,
Як великіе панове,
Взяли ж собі по дівоньці,
По дівоньці по хорошой.

Як бачимо, поняття про татарські напади неясне: татари приїздять у село, як великі пани, і беруть собі по одній дівчині. Далі варіант ще більше затемнюється:

Да й за руки побравшися,
Сестра брата нялася.

Про купування нема мови. Потім він засів у карти грати, а їй велів постіль слати. Вона, стелячи постіль, плаче, а він питає її:

«Одкуль дівка?» — «Із Кійова».
«Чия дочка?» — «Андрійова».
«Дякуй богу, що спитався,
Що з сестрою не звенчався!»

І знов кінець не в'яжеться з початком, бо коли татарин узяв дівчину з села, то вже ж міг знати, відки вона. Інтересна тут згадка початкових рядків: «Ходят дєвки у три танки»,— згадка, що вказує нам на властиву батьківщину наших пісень — не Пінщину, ані Київщину, а Болгарію з її многолюдним танцем, званим «хоро». Щоб зрозуміти його значення, досить буде прочитати те, що про нього пишуть Міладинови в передмові до своєї збірки народних болгарських пісень.

«Вище сказали ми,— читаємо там ⟨на⟩ стор. V—VI,— що майже всі пісні чули ми від жінок. Се, думаємо, мусить здивувати кождого, хто не знає ближче нашого народу; отим то не від речі буде сказати дещо про наше народне

«хоро», те училище, де вдосконалюється наша народна поезія. В Струзі* на всі поменші празники в кождім селі заводять «хоро», а в великі празники, як великдень, Юрія і т. і., всі дівчата вибираються на толоку поза селом і творять довге коло, якому перед веде танечниця, що затягає пісню. Половина кола помагає їй співати, а друга половина повторяє кождий рядок, аж дійдуть до кінця пісні. Тоді хороводниця або танечниця уступає місце іншій дівчині, що найближча до неї, і вона починає водити хоро, а перша стає на кінці. Коли скінчиться друга пісня, знов друга хороводка стає на кінець, а хороводкою робиться та, що йшла за нею. І так за рядом усі дівчата робляться хороводками по кілька разів, коли хоро тягнеться довший час. Та звичайно танець по привичці водить та дівчина, що має гарний голос і вміє багато пісень. А танець відбувається під гру гайди або якого іншого струменту, який потроху чергується зі співом. Такі народні хора відбувалися і в інших місцях, як ось у Охріді*, Бітолії* і т. д., де здавна позаводилися музики. В Струзі перед кількома роками в великі празники ходили довкола церкви, де водили три хора: одно з дівчат, друге з молодиць, а третє з парубків. В Кукуші на великдень збираються в одно місце, де звикли гуляти дівчата, діляться на два або три хора, що потім здружуються в одно дуже інтересне. Всі дівчата, двісті, триста або й більше, співають рівно, рівночасно і без помилок*, а потім три ряди звільна обертаються і на всій довготі рівночасно чути тупіт їх черевиків.

Такі самі хора водяться і в східній Болгарії, найкращі по великих селах. У Панагюрищі (по звістках д⟨обродія⟩ В. Чолакова*) кождого празника з чотирьох передмість складається одно хоро, що звичайно танцює при співі або при грі гайди. На годину перед заходом сонця дівчата розходяться, і кождий гурток з кітлами і бубнами громадиться на своїм передмісті, на привичній і для хора придатній площі, і тут знов заводять хоро, що триває з півгодини. На спільне хоро збираються дівчата, коли яку дівчину ведуть до шлюбу. ⟨...⟩ Тих дівчат, що звичайно водять хоро і вміють багато пісень, буває по дві або по три в однім селі чи місті».

Сліди того хорового співу лишилися у нас хіба в тих веснянках, гагілках чи глаголойках, які водять дівчата на великдень довкола церкви; таким загальним, національним звичаєм, як у болгар і сербів, що скуплює в собі весь

скарб народної поезії й історичної традиції, вони у нас, мабуть, не були ніколи, тим-то й наші пісні, навіть епічні і козацькі, мають більше індивідуальної закраски, свободи розмірів і інтимності вислову. Не говорю, розуміється, про ті пісні турецького циклу, про які мова ось тут, бо вони і щодо своєї форми і щодо способу вислову, строго епічного, стоять зовсім на грунті сербо-болгарської «хорової» творчості.

Щодо нашої пісні про купівлю турчином бранки, яка оказується його сестрою, то її мотив належить до дуже популярних і розширених по всій південній Слов'янщині. Найближче до історичної дійсності, що служила джерелом тих пісень, підходить у збірці Міладинових пісня 87 (стор. 124—126) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Яничар и Руса Драгана». Зразу описується великий напад турків і мадяр на придунайські землі:

Стари сечеха, млади робеха,
Млади девойки отбор земаха,
Тà ги правеха млади робини;
И млади момци отбор земаха,
Тà ги правеха' се яничере.
Дето минуват, селата горят,
Хората робат, селата горят.
Премннале сѫ белиа Дунав,
Наредиха сѫ край Етрополе,
Распространиха сини шаторе,
На равно поле делба делеха
Млади девойки и млади момци[1].

Одному дістаються дві, другому три, а один яничар дістав русу Драгану.

Пая заведи под бели чадѫр.
Кога е било вечерта кѫсно,
Млади яничар надвор седеше,

---

[1] Старих убивали, молодих брали в неволю,
Молодих дівчат відбирали,
Робили їх молодими невільницями
І молодих хлопців відбирали
І робили їх яничарами.
Де не пройдуть — села горять,
Людей поневолюють, села горять.
Перейшли білий Дуиай,
Стали табором біля Етрополя,
Розіп'яли сині намети,
На рівному полі здобич ділили,
Молодих дівчат і молодих хлопців *(болг.)*.— *Ред.*

Погледна долу, погледна горе,
Из черна земя син огън гори,
Из синьо небо кървав дъж вали[1].

Яничар злякався і кличе Драгану та починає розпитувати:

«Мори Драгано, моя робиньо!
Що ще тà питам, право да кажиш,
Имаш ли братец, имаш ли сестра,
Имаш ли баща, имаш ли майка?»[2]

Драгана відповідає, що має брата й сестру, а яничар питає далі, де її брат? Драгана відповідає, що перед 13 (в оригіналі, м⟨а⟩б⟨уть⟩, через помилку, 30) роками вона втекла в Волощину, а брат був у болгарському війську, і відтоді його не бачила. Турчин питає її далі, чи пізнала би свого брата, а вона каже, що пізнала б його

«По клета глава, по йедри гърди»[3],

бо на голові має рубець від турецької шаблі, а в груди був ранений турецькою стрілою. Яничар відкрив груди з слідом рани і сказав жалібно:

«Я стани, сестро, дома да идем,
Дома да идем, мама да видим!»[4]

Просте, ясне оповідання оперте на загальновідомім історичнім факті — систематичного забирання турками християнських хлопців і виховування з них яничарів, найжорстокіших ворогів християнської людності. Ані сліду ніякої легенди, алегорії, моралізації; уступ про синій огонь на землі та кривавий дощ на небі — се не більше, як фігуральний вислів на простий психологічний процес якогось неясного прочуття.

---

[1] Завів її під білий намет.
Коли настав пізній вечір,
Молодий яничар вийшов посидіти у двір,
Поглянув униз, поглянув угору.
На чорній землі синій вогонь горить,
Із синього неба кривавий дощ іде *(болг.)*.— *Ред.*

[2] «Ой ти, Драгано, моя рабине!
Що запитаю у тебе, прямо скажи:
Чи маєш брата, чи маєш сестру,
Чи маєш батька, чи маєш матір?» *(болг.)*.— *Ред.*

[3] «По буйній голові, по широких грудях» *(болг.)*.— *Ред.*

[4] «Вставай, сестро, підем додому,
Підем додому, матір побачим!» *(болг.)*.— *Ред.*

В другій пісні тої самої збірки (ч⟨исло⟩ 137, стор. 195—196) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Стоян, невеста и турче потуряче» Стоян продає свою жінку за її власною порадою, щоб заплатити надзвичайно тяжку данину. Її купує турок-потурнак, веде додому і лягає спати. Та ось на вікні заспівав йому пташок:

«Ай ти, турче-потуряче!
Арно сон те уварело,
Тебе не те угрешило,
Ке' се чуло и видело
Брат и сестра да се зе'ет[1].

Турчин жахнувся, розпитує Стояниху про її брата, а вона оповідає, як її з братом захопили турки, вбивши їх батька й матір. Вона виросла в неволі, поки її не викупив Стоян, а тепер вона знов за данину дісталася в неволю. Турчин питає її далі, чи пізнала б вона свого брата? Вона відповідає:

«Ай ти, турче-потуряче!
Да го видам, го позна'ам
От него'о десно рамо.
Кога беше малечко'о,
Майка ми го нишандиса,
Десно рамо кърст ми имат»[2].

Турчин обнажує своє праве рам'я, і дійсно на ньому хрест. Він пізнає свою сестру, веде її назад до її мужа і дає йому ще більше грошей, як був заплатив за неї.

В третій пісні сеї збірки (ч⟨исло⟩ 139, стор. 198—199) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Сирак Кольо и Кольовица» сирота Кольо продає за довги свою наречену; не турчин, а якийсь кир Манолі купує її і хоче женитися з нею, але знов пташок остерігає його, і молода жінка по знаку на нозі пізнає в нім свого брата. В четвертій пісні (ч⟨исло⟩ 146, стор. 227—230) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Шаина робина и Марко»,

---

[1] «Ой ти, турче-потурначе!
Чи на сон тебе схилило,
Чи не гріх тобі?
Де це чувано, де бачено,
Щоб брат із сестрою побралися!» *(болг.).— Ред.*

[2] «Ой ти, турче-потурначе!
Як побачу, то пізнаю його.
Його праве плече,
Коли він був іще маленьким,
Мати назначила,
На правому плечі є хрест» *(болг.).— Ред.*

цитованій Драгомановим (А н т(о н о в и ч) і Д р а г(о м а н о в), I, 283), тема зовсім інша, а з мотивів попередніх пісень лишилося хіба те, що Шайна, чомусь-то названа рабинею, хоч живе свобідно в горах і визначається страшенною силою в боротьбі з турками, пізнає в Маркові свого брата по природних знаках на тілі і по таких же знаках дає йому пізнати себе. До сього циклу пісень вона зовсім не належить. Із сербських пісень Драгоманов цитує дві, одну п(ід) з(аголовком) «Продата люба Богданова», де Богдан хоче за довги продати свою матір, але за радою сестри продає турчинові свою жінку. Турчин веде її до спальні, але вона просить його показати руку, на якій віднаходить три чорні знаки, по яких пізнає в нім свого брата, ще в дитинстві забраного турками. Герцеговинський варіант (В у к К а р а д ж и ч, Пјесме на Херцеговине, стор. 179) ще ближче підходить до української пісні; турчин розмовляє з купленою бранкою:

«О богу ти, робе драгокупе,
Кога ли си соя [роду] и племене?
Имадеш ли икога од рода?»
«Ја ие имам никога од рода,
Већ једнога брата рођенога,
Њега су мн заробили турци»[1].

Свою увагу про наші пісні в виданні 1874 р. Драгоманов починає заявою, що сі пісні «принадлежат к общеевропейскому кругу сказаний о кровосмешении», і наводить цілий ряд середньовікових оповідань, пісень і т. і. про так звану Едіпову історію та її розгалуження по всій Європі. Пізніше, в спеціальній студії* про сю історію «Слов'янські перерібки Едіпової історії» (див. т. IV збірного видання його фольклорних праць) Драгоманов покинув сю думку і не обняв своєю фундаментальною розвідкою сього пісенного циклу, справедливо вбачаючи, що кровосумішки тут хіба стільки, що до неї зовсім не доходить

---

[1] «Ой, рабине моя дорога,
Якого ти роду і племені?
Чи маєш когось ти з роду?»
«Я не маю нікого з свого роду,
Тільки єдиного брата рідного,
Та й того забрали у рабство турки» *(болг.).— Ред.*

ТУРЧИН КУПУЄ СЕСТРУ-ПОЛОНЯНКУ

Цитований у виданні Антоновича й Драгоманова (т. I, стор. 278) варіант Мелітона Бучинського поданий там не зовсім докладно і без означення місця запису, і для того подаю його тут із рукопису в повнім тексті, хоч для критики тексту він має досить невелике значення. Пісня записана р. 1867 в с. Колинцях Станіславівського пов⟨іту⟩ зі співу Мар'яни Дячихи*.

Ходит турчин по риночку — [Гей, море, бре,
Купує си вірменочку — Серце моє].
Дає за ню сто червоних (2).
Й а взев еї попід пахи,
Повів еї попід дахи,
Завів еї до кімнати,
А сам пішов в карти грати.
Ой як крикнув на шинкарку:
«Давай меду не мірою!»
Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.
Зачев еї спитувати:
«Ци много ж ти братів мала?»
«Ой мала я три братчики (2):
Єден пішов в Венгерщину,
Другий пішов в Волощину,
Третий пішов в Турещину» (2).
«Будь здорова, сестро моя!»(2)

Як бачимо, варіант дуже куций, багато рядків позабувалося, та дещо нагадує дуже старий оригінал, головно рядки 10—11:

Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.

В додатку до сеї уваги подаю ще варіант із рукописної збірки Ходаковського*, ч⟨исло⟩ 781, записаний не зовсім поправно, зазначуючи в нотках відміни моєї редакції від рукопису.

Ой в неділю ранесенько[1]
Пішли дівки по барвінок,
Аж там татари їхали,
Усі дівки позаймали.
Гнали поле, гнали друге,

[1] Р⟨укопис⟩ — «В иеділю раненько».

А[1] на третім спинилися,
Дівоньками ділилися.
Всім татарам по дівоньці,
А Йвасеви[2] Настусенька.
Ой сам став листи писати.
А їй казав постіль слати.
Слала постіль білесеньку,
А плакала сильнесенько.
«Де ж ти, Насте, [родилася,
Що так слати навчилася?»
«Ой я][3] роду великого,
А батенька богатого.
Ой єсть вдова близько двора,
Дев'ять синів породила,
А десяту [бай доненьку,
мене][3], дочку Настусеньку.
Усі брати у москалях,
А Настуся у татарах».
«Богу дякуй[4], допитався,
Що я гріху не набрався».

Се, очевидно, пізніша переробка пісні, в якій турків заступили татари а навіть москалі. Незважаючи на те, початок пісні заховав слід давнішої редакції, в якій пісня починалася не торгом на базарі, де турчин купує бранку, а татарським нападом, у якім забрано дівчат у неволю. Аналогію до сеї версії бачимо в пісні VI «Теща в полоні у зятя», де просторо описано татарський полон.

---

[1] Р⟨укопис⟩ — vас.
[2] Р⟨укопис⟩ — «Івасеви».
[3] Доповняю очевидний пропуск у тексті.
[4] Р.— «дякувать».

ТЕЩА В ПОЛОНІ У ЗЯТЯ

Пісня про тещу в полоні у зятя досить розширена в Галичині та суміжній з нею Волині. Варіанти її були друковані в збірці Вацлава з Олеська* («Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», We Lwowie, 1833, стор. 513), відси передруковані у збірці Лукашевича «Малорусские и червонорусские народные думы и песни», 1836, стор. 116—117, в «Русалці дністровій», 1837, стор. 5—7, у Жеготи Паулі, 1839 р., т. I, стор. 166—168, передрукований з деякими додатками у Головацького, т. I, стор. 42—44. До сих галицьких варіантів, передрукованих у виданні Антоновича і Драгоманова, видавці додали ще варіант із збірки Чубинського і Новицького, що не попав у велику збірку пісень Чубинського («Труды этнограф(ическо-) статистической экспедиции...», т. V). До сих варіантів можу додати ще три, записані в Галичині, а власне один, записаний учеником Апіаном* у Вижниці 1872 р., другий, записаний М. Павликом* у Лолині Стрийського пов(іту) в р. 1876 і третій, записаний учителем Равлюком* у Старих Кутах Косівського пов(іту). На підставі сих варіантів пробую реконструювати повний текст пісні.

Що сі в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літают,
А лебеді не пливают,
Татарове полон женут,
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом під Яришом
Та взяли сі паювати.
Дістала сі сестра брату,
А дівчина парубкови,

А тещенька зятенькови.
Ой брат сестру на Русь пустив,
А зять тещу в полон займив.
Взяв він її попри коні,
Попри коні на ремені.
Гей, сам їде на конині,
А тещенька по тернині;
Терня ноги пробиває,
Кровця сліди заливає;
Чорний ворон залітає,
Тоту кровцю ізпиває.
А вна назад поглядає
Та й крізь сльози промовляє:
«Поле ж моє широкоє,
Не могла-м тя проглянути
Чорненькими оченьками,
Тепер єм тя проходила
Біленькими ноженьками!»
Привів її до Дугені,
До пустої та й пустині.
«Вийди-вийди, татарочко,
Привів-єм ти кухарочку,
Привів-єм ти невільницю,
А до смерти[1] робітницю».
«Нащо було суда вести?
Було тамой голов стяти».
«Ой турчине-турчиночку,
Та не рубай головочку!
Завдай мені три роботи:
На оченька стадо пасти,
На рученьки кужіль прясти,
На ноженьки дитя колисати».
Взяла її татарочка,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками дитя колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
«Люлю-люлю, татарчатко!
По вітцеви татарчатко,
По доненьці унучатко!
Бодай стадо виздихало,
Як вно міні очи врвало!
Бодай кужіль спопеліла,
Як вона міні доїла!
Бодай дитя скаменіло,
Що вно спати не хотіло!»
Приелухався вірний слуга:
«Пане моя, татарочко,
Як співає кухарочка;

[1] «Рус. дн.» — «Від Галича»; Лукаш.— «Аж із Польщі».

Люлю-люлю, татарчатко.
По вітцевн татарчатко,
По матери унучатко!
Бодай стадо виздихало,
Як вно міні очи врвало!
Бодай кужіль спопеліла,
Як вона міні доїла!
Бодай дитя скаменіло,
Що вно спати не хотіло!»
Ой побігла татарочка,
Бігла боса, без пояса,
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку;
Та вдарила старі лиця,
Пішла кровця бай очима.
«Нащо, суко, дитя лаеш
І внучкою називаеш?»
«Ой ти, доню моя, доню,
Не тілько-м тя годувала,
По личеньку не вбивала».
«Мамко ж моя старенькая,
По чім жесь мя іспізнала,
Щось мя донечков назвала?»
«В неділю-сь барвінок жала,
Мезіль-пальчик відрізала,
Потому-м тя і впізнала»[1].
«Ци много літ тому буде?»
«Ой двацять літ тому буде,
Ой двацять літ і чотири,
Коли орди наступили,
Твого тата зарубали,
Тебе, синку, собі взяли».
«Мамко моя старенькая,
Все те правда вірненькая.
Скидай з себе тії лати,
Візьми дорогії шати,
Будеш з нами пануватн».
«Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край бідувати».
«Татарине-поганине,
Впрягай коні воронії,
Вези мамку в її краї!
Доста мене молодої,
Не ще мамки старенької».

---

[1] «Рус. дн.» і Лукаш. мають замість сих рядків:

Як тя баба в купіль клала,
На груди ти іскра впала.

Варіанти Лукашевича, «Русалки дністрової» та вижницький починаються рядками, взятими з іншої пісні:

Чому, кури, не піете,
Чому, люде, не чуєте?
Турки село зрабовали,
Громадами людий гнали.

В вижницькім варіанті остатній рядок:

Білу челядь геть забрали,
А як вийшли за могилу,
Зачали ся паювати.

В варіанті «Русалки дністрової»:

Ой вийду я на могилу,
Подивлюся у долину:
Їдуть турки з татарами
І людьми ся поділяют.

В варіанті Головацького наші рядки 26—30 покладені на початку пісні, хоча се, очевидно, нарікання тещі-полонянки в пору, як її татарин провадив полем.

Варіант Чубинського—Новицького (Ант⟨онович⟩ і Драг⟨оманов⟩, I, 286—287) починається рядками:

Ой по горах огні горять,
По долинах дими курять,
Ой там турки полон ділять.

Інтересні в тім варіанті рядки про те, що «досталася сестра брату», та «брат сестру на Русь пустив». М. Драгоманов подає тут форму «на Рось», та, очевидно, треба читати «на Русь», бо ж брат не пускав її на ріку, не топив її, а пустив «на Русь», як іще й досі говорять у Буковині та в Угорській Русі, коли хто йде до Галичини. На основі тих рядків Драгоманов догадується, що й отся пісня мала зразу щось спільного з піснями про кровосумішку: в ній були паралельні два оповідання, одно про те, як брат купив (або полонив) сестру, порівн⟨яй⟩ пісню, розібрану мною вище під ч⟨ислом⟩ 5, а друге отсе про тещу. За сим промовляє аналогія болгарської пісні, про яку скажемо зараз і в якій татарин і татарка — брат і сестра, а невільницею їх (купленою) робиться їх мати, яка й пізнає їх як свої діти. Та рядки варіанта Чубинського натякають не на таку тему, а на таку, як у нашій пісні ч⟨исло⟩ 5, де брат, здобувши сестру в неволю, зараз же й пізнав її і пустив на волю.

Вижницький варіант зберіг нам назву міста, в якому жив татарин. Се місто Дугеня, або Тягинь, інакше Бендери, де було гніздо татарської орди, що найбільше давалася в тямку власне східному пограниччю Галицької Русі та Подністров'ю. І ся назва в старій румунській формі може вважатися вказівкою на старий спомин про дійсні примусові мандрівки наших людей у степові околиці Бендер.

Поза тими споминами фактичних обставин життя нашого народу основа пісні взята нашими співаками так само, як і попередні, від болгар і сербів. У збірці братів Міладинових під ч(ислом) 110 (стор. 164—165) маємо пісню «Брат и сестра», де оповідається, що колись був полон у краю, Янкулу, молодого хлопця, забрали до східного краю, відки сонце сходить, а дівчину Янку, його сестру, взяли до західного краю. Обоє повиростали; Янкула задумав женитися і, не можучи собі знайти дівчини до вподоби, поїхав у західний край, натрапив на Янку і оженився з нею, не знаючи, що се його сестра. Вони живуть із собою.

Стояла девет месеци,
Постигнала мѫшко дете,
Дете како люта змиа,
Никако сѣ не опѫлтвит
Ни с леляне, ни с дѫржене[1].

Янка говорить чоловікові, щоб ішов на базар і купив невільницю, яка б колисала дитину. Янкула пішов і купив стару невільницю, яку й засадили за колиску.

С нога лелят робинчица,
С нога лелят, с уста пеит:
«Нани-нани, мое мнуче,
Мнуче от сина, от керка»[2].

Янка чула сю пісню, здивувалася та, діждавшися господаря до хати, оповідає йому, що співала невольниця.

---

[1] На дев'ятому місяці
Народила хлопчика,
Дитина, як люта змія,
Ніяк її не можна заспокоїти
Ні колисанням, ні чукиканням *(болг.)*.— *Ред.*

[2] Ногою гойдає невільниця,
Ногою гойдає, устами співає:
«Люлі-люлі, мій онучку,
Онучку від сина, від доньки» *(болг.)*.— *Ред.*

Янкула велить старій заспівати ще раз те, що співала над колискою, і вона повторяє пісню. Янка питає її:

«А егиди, стара робинчице!
Защо таква песма пеяш?
Кжд' сме нашле брат и сестра?»[1]

Стара оповідає їм історію їх полону, вони пізнають у ній свою матір і питають її, що їм тепер робити? Вона дає їм таку раду:

«Зейте сн остри секири,
Наберете суви джрва,
Запалите силен оган,
Та гла'а пресечете му
И труп от изгорите му».
Така му стори'е нему.
А Янкула, мило брате,
Оста'и своя невеста
И жстори мила сестра»[2].

Дуже близька до варіанта Чубинського великоруська пісня, надрукована вперве в збірці Сахарова «Сказания русского народа», 1841, кн. III, 263—264.

По горам-горам, по высоким,
По раздольицам, по шнроким
Тут огни горят негасимые,
Злы татарове тут полон делят.
Доставалася теща зятю в плен,
Он отвез ее к молодой жене.
«Ах и вот тебе, молода жена,
Полоняночка с Руси русская.
Ты застав ее три дела делать:
Что и первое, то дитя качать,
А другое — то тонкий кужель прясть,
Что и третее то цыплят пасти».

«Ты баю-баю, мое дитятко,
Ты по батюшке злой татарченок,
Ты по матушке мил внученочек.

---

[1] «Стривай, стара невільнице!
Чому таку пісню співаєш?
Де ти бачила брата і сестру?» *(болг.)*.— *Ред.*

[2] «Візьміть гострі сокири,
Наберіть сухих дров,
Запаліть великий вогонь,
Відрубайте йому голову
І спаліть його труп».
Так йому й зробили.
А Янкула, любий брат,
Залишив свою наречену,
І стала вона йому любою сестрою (*болг.*).— *Ред.*

Ведь твоя-то мать мне родная дочь;
Семи лет она во полон взята,
На правой руке нет мизинчика.
Ты, баю-баю, мое дитятко».

Как услышала тут татарочка,
Она кинулась, она бросилась
На белы руки к своей матушке.

«Ах, родимая моя матушка,
Выбирай себе коня лучшего,
Мы бежим с тобой на святую Русь,
На святую Русь, нашу родину».

Інші великоруські варіанти вказує М. Драгоманов у збірках Шейна* («Русские нар⟨одные⟩ песни», Москва, 1870, ч⟨астина⟩ I, стор. 10), Якушкіна* («Нар⟨одные⟩ русск⟨ие⟩ песни», стор. 186, ч⟨исла⟩ 81 і 82) та Костомарова («Памятники старинной русской литературы», I, 17). Усі вони в основі схожі з варіантом Сахарова і розходяться лише в закінченні: в однім варіанті мати лишається при доньці, в другім вона не хоче скинути свій невільницький одяг (тут, розуміється, «шубу староношенную»), а надягти панський («шубу соболиную»), а в третім дочка сама виправляє матір у рідну країну.

Також до поляків зайшла наша пісня, доказом її текст*, що майже вповні відповідає руському текстові Вацлава Олеська, «Русалки дністрової» та Лукашевича і який визначається українізмами в мові:

Czemu, kury, nie piejecie,
Czemu, ludzie, nie czujecie?
Turki sioło zrabowały,
Gromadami ludzi gnały[1].

Далі йде уступ, якого в наших варіантах нема та який і не в'яжеться з темою пісні, хоч, певно, належить також до круга споминів про татарські напади:

Uciekł jeden na koniu,
Leci-leci po błoniu,
A krwią ślady zalewa,
A sam z bolu omdlewa,

---

[1] Чому, кури, не співаєте,
Чому, люди, не чуєте?
Турки село пограбували,
Юрбами людей погнали *(польськ.)*.— *Ред.*

Czarna wrona kracze,
Krew ciepłą popija,
A staruszka płacze[1].

Далі в тексті прогалина, безпосередньо йде промова турчина до жінки:

«Słuchaj, pani Turczynowa,
Przywiodłem ci robotnicę,
Aże z Polski służebnicę»[2].

Далі дослівно за нашими варіантами загадано невольниці три роботи, в скороченій формі подається її пісня над колискою:

«Lulu-lulu, Tatarczątko,
A moje wnuczątko».
A Turkini z krzesła wstała
I staruszki się pytała:
«Po czemżeś mię ty poznała?»
«Jakieś się ongi kąpała,
Na ręku znamię dojrzałam»[3].

Що, одначе, наша пісня таки найближча щодо свого складу до болгарських та сербських, на се вказав уже Жегота Паулі, зазначивши в своїй увазі до тексту сеї пісні початок одної сербської, майже дослівно схожий з нашою:

---

[1] (Утік один на коні,
Летить-летить по лугу,
А кров сліди заливає,
А сам від болю умлівае,
Чорний ворон кряче,
П'ючи теплу кров,
А старенька плаче *(польськ.)*.— *Ред.*)
Див.: K. W ó j c i c k i, Pieśni ludu polskiego, t. I, стор. 12; Z. G l o g e r*, Starodawne dumy i pieśni, Warszawa, 1877, стор. 49—50.

[2] «Слухай, пані турчинова,
Привів я тобі робітницю,
Аж із Польщі служницю» *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] «Люлі-люлі, татарчатко,
А моє внучатко».
А туркеня з стільця встала
І стареньку запитала:
«По чому ти мене впізнала?»
«Як оце ти купалася,
Я на руці родимку запримітила» *(польськ.)*.— *Ред.*

Што се бели у гори зеленой?
Аль су сньези, аль су лабутове?
Да су сньези, већ би отопньали,
Лабутове већ би полетьели.
Ни су сньези, ни су лабутове,
Него шатор аге Асан-аге[1].

---

[1] Що то біліє під зеленою горою?
Чи то сніги, чи то лебеді?
Коли б сніги, то вже розтанули б,
Лебеді уже б полетіли.
То не сніги, не лебеді,
То намет Асана-пана (*серб.*).— *Ред.*

ПЛАЧ НЕВІЛЬНИЦЬ

В збірці пісень Жеготи Паулі і в «Русалці дністровій» поміщено зовсім згідний варіант пісні, яку можна вважати найстаршим зразком «невольницьких плачів», яких в українській людовій поезії складено досить багато. Інтересно, що з Галичини маємо переважно плачі жіночі, а з України в формі кобзарських дум плачі мужеські, нарікання полонених козаків та їх тугу за рідним краєм. Лишаючи наразі думи набоці, збираю тут докупи ті пісні, що заховалися в Галичині і належать до сеї теми, або уривки забутих пісень. Поперед усього даю згадану вже пісню* зі збірки Жеготи Паулі та з «Русалки дністрової».

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Єдну взяли попри коні,
Попри коні на ремені;
Другу взяли попри возі,
Попри возі на мотузі;
Трету взяли в чорні мажі.
Що і взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
Тота плаче: «Ой боже ж мій!
Косо моя жовтенькая,
Не мати тя розчісуе,
Візник бичем розтріпуе!»
Що ж ї взяли попри возі,
Попри возі на мотузі,
Тота плаче, тота кричит:
«Ой боже ж мій! Ніжки мої,
Ніжки мої білеиькії,
Не мати вас умивае,
Пісок пальці роз'їдае,
Кровця пуки [?] заливае».

Що ї взяли в чорні мажі,
Тота плаче, тота кричит:
«Ой боже ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькії,
Стілький орсук проходили,
А білий світ не виділи!»

Цікаві тут слова: «пуки», може, помилка замість «путі», «дороги», і «орсук», з мадярського «orszag», «край». Вони свідчать про те, що пісня зложена десь у Карпатських горах*, може, на Угорській Русі, що в XVI віці якийсь час також була під властю турків.

В пізніших записах наших пісень сеї пісні не здибаємо, але її відміни були записані в Гродненській губернії, де українці живуть всуміш з білорусами. Ті пісні вказують на Поділля* як на місце, де скоїлася подія.

Не дзвє хмароньки з-мижи гуор виступают,
Там татарове Подуол войовали;
Вивойовали три подоляночки.
Старшая плаче по вуолах, по коровах,
Середня плаче по своєй гурької долі,
Меньшая плаче до ойця, до матоньки,
Ой старшуой даці вуоли і корови,
Середню даці муолодим охвицерам,
Меньшу пусціці а з ціхою вуодою.

Другий варіант з тої самої околиці такий:

О сіуй ночі стучало-гриміло,
Я думала, што брат з вуйська їде,
А то їхали татаре-буяре,
Везли з собою три подоляночки.
Три подоляночки — всі три сестреньки.
Ой старшую везли в червонум убранні,
А середнюю везли в зельоним жупані,
А найменьшу везли голеньку-нагеньку.
Ой найстаршуй треба чипок вишіти,
А середнюй треба віночок увіти,
А найменьшу треба на Дунай пустити,
Нехай пливе до ойця, до матки,
До своєй родиноньки.

Нема сумніву, що гродненські варіанти основані на тій самій пісні, що й карпатський, та з їх порівняння видно, що карпатський варіант — також уривок; далі оповідала та пісня про долю всіх трьох сестер, причім третю втоплено в Дунаї. Антонович і Драгоманов, подаючи сі пісні, додають в увагах до них історичні свідоцтва свідків-самовидців про татарські напади на Русь і на Московщину

і про долю полоняників. Татарський хроніст Раммал-Хаджа детально описує, як татари «гнали полонених у Крим, окруживши їх цілим ланцюгом їздців і підганяючи нагайками, як значили залізним тавром, розпеченим у огні, на таких частях тіла, як значиться худобу»*. Герберштейн* посвідчує, що Махмет-Гірей*, захопивши величезне число полоняників у Московщині, часть їх продав туркам у Кафі*, а часть велів вирізати. «Старців і немічних, за яких годі було взяти добру плату і які не здатні були до роботи, татари віддають, мов зайців молодим псам, своїм парубкам на іграшку, щоб на них училися воєнного діла. Вони вбивають одних камінням, кидають інших у море або вбивають їх яким іншим способом»*.

Пісня на ту саму тему і навіть щодо форми дуже близька до нашого карпатського варіанта, відома також у великорусів і була надрукована в відомій збірці Кірші Данилова*, виданій п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Древние российские стихотворения» (Москва, 1818, стор. 209). Ось її текст:

На беседе сидят три татарина,
Три собаки-наездники,
Перед ними ходит красна девица,
Русская девица полоняночка,
Молода Марфа Петровична.
Во слезах не может слово молвити,
Добре жалобна причитаючи:
«О, злосчастная моя буйна голова!
Горе горкое моя руса коса!
А вечер тебе матушка расчесовала,
Расчесала матушка, заплетала!
Я сама девица знаю, ведаю:
Росплетать будет моя руса коса
Трем татарам наездником».

Друга пісня подібного змісту, записана також у 30-х р⟨оках⟩ у Галичині і надрукована в «Русалці дністровій» і у Жеготи Паулі*, поскладана з часток інших пісень і має лише оригінальне закінчення:

Чому, кури, не піете?
Чому, люде, не чуєте?
Турки село зрабовали,
Громадами людий гнали,
Межи ними дві сестриці.
Повели їх по терниці,
А терниця ніжки коле,
Чорну кровцю проливає;
Чорний ворон залітає,
Тую кровцю попиває.

Сестра сестрі промовляє:
«Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай русу косу утне,
Най до мамки неї пішле:
Най ся мамка не турбує,
Най нам віна не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
За турчином молоденьким».

До сеї пісні маю в рукописних збірниках ще два варіанти, один записаний у Вовчухах* Городецького пов⟨іту⟩, що виглядає ось як:

Ой горою-долиною
Їде турчин з турчиною,
Веде собі гречну панну,
Щонайкрасшу, мальовану.
Жовту косу зачесала,
Чориі очи заплакала,
Білі руки заламала:
«Під зеленим явороньком
Стратила я свій вінонько
Із молодим жовняроньком».

Жовняр заступив тут, очевидно, місце турка. В уривку «Русалки дністрової», стор. 16—17, і в уривку, записанім М. Павликом* у Лолині Долинського пов⟨іту⟩, сей образ змальований дещо докладніше:

Ой вийду я на могилу,
Погляну я на долину,
А там турки полон женут,
Моїм конем перед ведут.
На тім коні дівка сидит,
Жовті коси плечі вкрили.
Ах, білими рученьками
Тота дівка листок пише,
Слізоньками закрапує.
Мисленьками печатає,
Буйним вітром відсилає:
«Най ся отець не турбує,
Мені посаг не готує,
Бо я посаг утратила
В чистім поли поневоли
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким.
Із турчином, арабином
Та й нещирим татарином»[1].

[1] У варіанті «Русалки дністрової» вже турки змішалися з ляхами:

Ідут ляхи на три шляхи,
А козаки на чотири,

Іншими словами, се плач дівчини, знасилуваної турками чи татарами. Такі насилування були часті при татарських нападах, і про них часто говорять польські літописці. У Бельського* («Kronika», 533) читаємо, що при татарськім нападі на Червону Русь в р(оці) 1516 «дівчат насилували при родичах, а жінок при чоловіках». Метлинський* у Київській губернії, а Зєнкевич у Пінщині записали уривки пісні* про якусь волинянку, мабуть, значного роду, яку вхопили татари і за якою батько безуспішно біг у погоню.

Зеленая дубровонька,
Чого рано зашуміла?
Ой, як же мні не шуміці,
Через мене татари йдуць,
Шабельками голье тнуць,
Везут волиночку,
Молодую вкраїночку.
За єю погоня іде,
Се родний бацюхно.
Вона назад позірнула,
Шириною вамахнула:
«Ой вериися, мій бацюхно,
Бо ти мене не догониш,
Оно коника утомиш».

А в варіанті Метлинського («Народные южнорусские песни», Киев, 1854, стор. 437) вона говорить:

«Вернися, батеньку, вернися, рідиенький!
Вже ж мене не однімеш і сам, старенький, загинеш:
Заиесеш голову на чужую сторону,
Занесеш очиці на турецькі границі!»

Можна припустити, що в основі всіх сих варіантів лежала первісно якась одна пісня про долю одної чи трьох полонянок, та з часом вона забулася, а її частини перемішалися з іншими піснями. В усякім разі й ті частини виявляють декуди гарний поетичний настрій та вдачно малюють дійсність, що тепер давно належить до минувшини. Сим

Щоб їм коні припочили,
А татари на всьо поле.

Дівчина кидає свої листи в воду і каже:

Плинь же, плинь же, дрібне листе
До моего тата в гості.

разом сербо-болгарського впливу не бачимо; натомість можна допустити, що з України зразки сеї пісні переходили до великорусів та білорусів.

ПЛАЧ НЕВІЛЬНИЦЬ

До рядка 23 на стор. 111 «кровця пуки заливає» додав я на стор. 111 увагу*, що слово «пуки», може, помилка замість «путі». До сього одержав я від пок⟨ійного⟩ В. Доманицького писану увагу, що «пуки» може бути первісною формою до здрібнілого «пучки», уживаного тепер загально в нашій мові для означення кінців пальців під нігтями. Ся увага видається зовсім оправданою, і в такім разі наша пісня заховала нам старе, тепер забуте слово «пука», заступлене загально здрібнілим «пучка» (укр⟨аїнське⟩), або «пушка» (гал⟨ицько⟩-р⟨уське⟩).

СТЕПОВА СТОРОЖА

Щоб охоронити край від татарських нападів, які захапували не лише простий люд, але й вельможних панів, воєвод та магнатів з їх жінками й дітьми, польський уряд у XVI в. організував сторожу на степах, суміжних з татарськими землями. На могилах ставляли сторожів, що мали пильнувати орди, в разі нападу давати знак, запалюючи на могилах накладене там дерево або бочки зі смолою. Рівночасно скрізь по Україні був наложений на селян і міщан обов'язок в разі появи тих огневих сигналів іти з оружжям «на погоню», обов'язок, що в разах більших рухів орди грозив небезпекою оборонцям і всій людності. Пам'ять про сторожу заховалася і в піснях. У «Русалці дністровій» була поміщена пісня ось якого змісту* (стор. 15—16):

«Гонят, мамко, на сторожу,
Під Чорний Ліс* на могилу;
Видит ми ся, моя мамко,
Що, відав, я там загину».

«Відперайся, мій синоньку,
Що тя болит головонька».

«Гонят, мамко, на сторожу
Під Чорний Ліс на могилу,
Видит ми ся, моя мамко,
Що, либонь, я там загину».

«Відперайся, мій синоньку,
Що коника та й не маєшь».

Коня дали, осідлали,
На сторожу виправили...
Дали коня, дали зброю:
Ставай, синку, до побою.

Їду милю, їду другу,
Їду нічку, одну, другу —
Мій коничок ослабає,
Сон головку похиляє.
Я присилив кониченька
До дубонька зеленого,
Сам приклонив головоньку
На маленьку годиноньку,
Ой я заснув, моя мамко!
Ой прибігли татароньки,
Аркан втяли, коня взяли,
Дівці-бранці даровали.
Ой устаю ранесенько,
Нема ж мого ворон-коня!

В інших варіантах*, розширених по Галичині й по Україні, дівчина будить сонного козака.

Ой вийшла там дівчинонька
Та вступила до садоньку,
Виломала галузоньку,
Червоную калиноньку.
Вдарила го по личеньку:
«Втікай, втікай, козаченьку!
Бо татари з війни йдуть,
Тебе заб'ють, коня возьмуть!»

«Най би вбили, най би брали,
Було мене не будити,
Коли-м у сні тебе любив,
До серденька приголубив».

В варіанті Баліної («Українські пісні», 1863, стор. 73—74) дівчина будить козака аж тоді, як турки й татари взяли його коня, та й каже:

«Годі-годі, козак, спати,
Та вже ж коня не видати.
Ішли турки з татарами,
Взяли коня з поводами».

На се козак відповідає:

«Мене турки добре знають,
Вони ж мене не займають.
Візьмуть коня — другий буде,
Тебе ж візьмуть, то й не буде!»

Як бачимо, традиція про степову сторожу проти татар увята тут не дуже трагічно: звичайне степове конокрадство з боку турків, а в кінці любовний мотив. Направду така сторожа іноді кінчилася дуже трагічно Ітак польський

історик Бєльський («Dalszy ciąg kroniki», Warszawa, 1851, стор. 202) оповідає, що 1593 р. «татари прийшли несподівано; чутка була, що хочуть ударити на Московщину,тим часом вони кинулися на Волинь, захопили всю сторожу і набрали багато полону, особливо із шляхетських домів, переважно жінок, бо мужі були або на судових роках Волинського воєводства або в соймі».

Пісня про розбудження степового сторожа дуже розповсюджена по Україні. Антонович і Драгоманов, крім цитованих досі, подали ще варіант, записаний Гулаком-Артемовським* («Українські нар⟨одні⟩ пісні», стор. 34), інтересний тим, що при повній схожості щодо змісту з попередніми варіантами (козак вибирається в далеку дорогу, про варту в степу не згадано — виїздить у степ і лягає спати —«Десь узялася Та дівчиночка, Десь узялася Та й молодая, Ой вирвала Та травиченьку, Вдарила козака Та по личеньку») історичне тло значно затерлося, а розмір із старої, типової форми осьмискладового стиха з хореїчним ритмом перероблений на інший, відповідний живішому ліричному настроєві. Надіюсь у однім із дальших розділів сеї праці* присвятити спеціальні уваги тій зміні ритмів і розмірів у наших піснях однакового змісту, бо се явище досить характерне для процесу консервування старих пісень і заразом прибивання їх до нового смаку і нових настроїв.

Комбінацією мотиву степового сторожа і плачу полонянки являється гарна пісня, надрукована 1843 р. в другім томі харківського альманаху «Молодик» (стор. 138—139) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Пленница».

Ось її текст:

Та йшов козак дорогою,
Дорогою широкою;
Не сам іде, коня веде,
Коня веде за поводи.
Прив'язав коня до прикорня,
До прикорня дубового,
До аркана шовкового,
А сам ліг спать біля його:
Сіделечко в головочки,
Стременечки у бочечки.
Чи спав, не спав — прокинувся:
Нема коня у прикорня,
Ні прикорня дубового,
Ні аркана шовкового.
Пішов козак, тиняючи,

Свого коня шукаючи.
Вийшов козак на могилу
Та й заглянув у долину;
А в долині корчма стоїть,
Коло корчми огонь горить,
Коло огня турок сидить,
Турок сидить, люльку курить
Коло його дівка сидить,
Дівка-бранка косу чеше:
«Косо ж моя русявая,
За кого ж ти заручена?
За козака заручена,
За турчина засватана;
За козака рушник дала,
За турчина заміж пішла»*.

В перводруку (і в передруку Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, I, 138) в остатніх 4 рядках очевидна плутанина:

За турчина заручена,
За татара засватана;
За козака рушник дала,
За татара заміж пішла.

Коли тут мав бути схарактеризований контраст між сердечним бажанням дівчини — вийти заміж за козака — і тим, що судила їй доля, то, очевидно, і в першім рядку мусив тут стояти козак замість турчина, а в другім турчин замість татарина, який взагалі являється тут зовсім не до речі, бо вже вище в рядку 21 виразно згадано турка як одинокого товариша дівчини.

На жаль, історичне тло сього варіанта виблідло; його сторожеве становище неясне. Та все-таки кінцева сцена — поява турка й дівчини-полонянки дає нам можність відтворити з усіх тих уривків пісень про сторожу в степу схему змісту забутої цілості. Козак з наказу власті вибирається на сторожу з якимось лихим прочуттям; він рад би лишитися дома і за радою матері двічі вимовляється, та даремно; йому дають коня й зброю, і він їде в степ, «під Чорний Ліс на могилу», на пограниччя від татар у вилах між ріками Тясмином і Дніпром, у теперішнім Чигиринськім повіті[1]. Тут він припинає коня на дубовий приколень і засипає; по одній версії, татари крадуть його коня, по другій він будиться і шукає коня в степу, по третій — не знати відки

[1] Антонович и Драгоманов, Историч⟨еские⟩ песни малор⟨усского⟩ народа. I, 136, зсилка на Бєльського «Хроніку», 721.

являється дівчина, будить його й остерігає перед татарами. Ся остатня версія, найбільше розповсюджена, видається мені найпізнішою; спомини важкої боротьби з татарами вже виблідли; при тім же дівчина декуди називається бранкою і її роль самої в степу зовсім неясна. В моїй збірці галицьких рукописних записок міститься ще один, невідомо де записаний варіант сеї пісні*, де козака перемінено на жовніра, та зате стоянку його в степу змальовано вірніше.

Ей там в полю сніжок тріске,
Ой там жовнір коня пасе,
Пасе-пасе, в руках водит,
Шабелькою тріщі ломит,
Шабелькою огию робит,
А шапочков піддуває,
Свої рани розгріває.
«Рани ж мої дорогії,
Шабелькою рубанії
Та й кулями стрілянії!»

Тут варіант уривається, далі згадано лише, що жовнір

Пустив коия на долину,
Положився на годину.
Нещіслива годинонька!
Десь ся взяла дівчинонька.

І кінчиться зовсім недоладно, що кінь стає над жовніром і остерігає його перед турками, а жовнір висилає коня до матері з вісткою про його смерть — рядки взяті з пісні про смерть козака. Отут-то стає нам у пригоді варіант «Молодика», якого друга частина мотивує появу дівчини-полонянки — вона також уведена турком,— і велить догадуватися, що козак стає до бою з турком, щоб увільнити дівчину, може, якраз його милу, і, коли має справдитися його прочуття, висловлене на початку пісні, гине в тім бою.

СТЕПОВА СТОРОЖА

В своїй розвідці про пісню на сю тему я пропустив три варіанти, надруковані в неповній формі у Антоновича й Драгоманова під буквами А, Д і З (т. І, стор. 139—143). Приглянувшися їм ближче, я побачив, що вони зложені іншим розміром, ніж ті варіанти, на які я звернув увагу в своїй студії, і для того заслугують на особливу

увагу. Перший із тих варіантів український, надрукований у збірці Гулака-Артемовського «Укр⟨аїнські⟩ нар⟨одні⟩ пісні», стор. 34, другий і третій — галицькі, один надрукований у збірці Якова Головацького, т. I, стор. 127, а другий узятий київськими видавцями з рукописної збірки Амбросія Дольницького, записаний у Холоєві Золочівського пов⟨іту⟩. Оба варіанти записані не дуже поправно, особливо щодо розміру, але, очевидно, пішли з одного оригіналу, зложеного 12-складовим розміром формули 6+6. На підставі обох сих варіантів подаю тут реконструкцію пісні* в її первісній формі:

«Ой, матусю [моя], та не гай мене,
В далеку дорогу виряджай мене!
Ей, там темна нічка, темна, невидная,
А мні дороженька дуже далекая».
Ой їхав козак та дорогою,
Пустив голосочок та дібровою,
Пустив голосочок та зеленою.
Ой щось козаченьку та дрімається,
А під ним коник спотикається.
«Ой припну я коня коло калиночки,
А сам ляжу спати край могилочки».
Ой спав він годину та й спав і другую,
А вже повертає та і на третюю.
А вже наступила вчасна годинонька,
А десь узялася та дівчинонька.
Десь узялася та молодая,
Ой вирвала вона та травиченьку,
Вдарила козака та по личеньку,
Вдарила козака та по білому.
«Ой устань, козаче, годі тобі спати,
Бо вже твого коня в степу не видати,
Наступає орда, схоче коня взяти.
Ой татари їдуть, твого коня візьмуть,
Тобі молодому з пліч голову знімуть.
Ой як коня візьмуть, то [інший] кінь буде
А як тебе уб'ють, жаль серденьку буде».
«Десь ти мене, дівчинонько, любиш,
Що ти мене так раненько будиш».
«Ой якби я тебе не любила,
Я би тебе рано не будила.
Я ж бо тебе іздавна кохаю,
Що й на свою славу не вважаю».

В варіанті Дольницького рядкам 6—7 сього тексту відповідають ось які два рядки:

Гей, поїду з гори на долину,
Пущу кониченька в червону калину.

В вар⟨іанті⟩ Головацького цілий рядок 14 складається тільки з двох слів: «Щасливая годинонька». Рядок 22 узятий із варіанта Гол⟨овацького⟩, рядок 23 із вар⟨іанта⟩ Дольн⟨ицького⟩*, у тім же вар⟨іанті⟩ дальший рядок через помилку має замість «тебе»— «мене заб'ють». Кінцева розмова козака з дівчиною (р⟨ядки⟩ 27—32) міститься тільки в варіанті Гол⟨овацького⟩.

Отсей варіант, повніший щодо змісту від попередніх і логічніше збудований, щодо своєї форми являється цікавим зразком тої самої теми, обробленої в іншій формі. Форма 8-складового вірша, римованого по парі, може вважатися типовою для пісень турецького циклу, в яких нема згадки про козаків, коли натомість форма 12-складового стиха типова для козацько-татарських пісень XVII в., але трапляється вже давніше, в XVI в., як бачимо в пісні про Стефана-воєводу і в найстаршім варіанті думи про Олексія Поповича, про яку буде мова пізніше.

В отсій пісні в обох її відмінах уперве появляється козак. Моментові, коли появилася та назва в приложенні до певної категорії української людності, присвятив проф. Грушевський основну студію в своїй «Історії України-Русі», т. VII, стор. 74—82. З сеї студії виходить безсумнівний факт, що назва «козак» турано-турецького походження, відома була вже половцям і вживалася пізніше турками й татарами. Найдавніші згадки про українських козаків походять, судячи зі свідоцтв, зібраних проф. Грушевським, з кінця XV в.; найдавнішою він уважає згадку в відписі київського князя Олександра кримському ханові з р. 1492. Цікава звістка з р. 1489 поміщена в хроніці Бєльського (т. II, вид⟨ання⟩ Туровського, стор. 882), де читаємо ось що: «Tegoż czasu Tatarowie czynili szkody wielkie w Podolu i w Rusi częstokroć. Czego niechcąc też już im dłużej cierpieć król Kazimierz*, skoro posłyszał o nich, że się przez Niepr przeprawili, wyprawil wskok przeciw im Jana Olbrachta syna swego ze wszystkim dworem swoim, do którego przyłączyli się Podolanie i Rusacy. Działo się to roku pańskiego 1489. Jan Olbracht wiedząc, że Tatarowie nie długo na miejscu radzi mieszkają, ale z plonem coprędzej nazad uchodzą, przeto im wprzód jako mógł naprędzej na szlaki ich zwykłe zabiegał, zwłaszcza mając wodże kozaki, tych tam miejsc swiadome; także do Kopestrzyna wsi przyjechał, gdzie wziąwszy sprawę, że już Tatarowie z plonem nazad idą dwie-

ma wojskoma, zastawiwszy wozy i zawady inne na tem tam miejscu, jechał przeciwko im»[1].

Із сього оповідання бачимо виразно, що назва «козаки» вжита тут не в значенні свобідних людей, ані в значенні розбишак та волоцюг, тільки в значенні людей, свідомих степових шляхів та переходів, аналогічно до курян «Слова о полку Ігоревім», про яких їх князь каже, що вони «свѣдоми кмети», се зн⟨ачить⟩ знають прикмети, знаки по степових дорогах.

---

[1] «В ті часи татари часто чинили велику шкоду на Поділлі і на Русі. Цього далі вже не бажав терпіти їм Казімір; як тільки зачув, що вони переправилися через Дніпро, негайно вислав проти них свого сина Яна Ольбрахта з усією своєю дружиною, до якого приєдналися подоляни і русичі. Було це року божого 1489. Ян Ольбрахт, знаючи, що татари довго на одному місці не затримуються, а, взявши здобич, якнайшвидше втікають назад, не гаючись, переймав їх на їхньому шляху; цьому сприяло те, що він мав ватажків з козаків, які знали усі ці місця. Так він прибув до Копестижина і, з'ясувавши, що татари двома загонами уже повертаються із здобиччю назад, заставив возами їм дорогу і виїхав проти них» *(польськ.)*.— *Ред.*

СМЕРТЬ КОЗАКА В СТЕПУ

Високопоетичний образ козака, що поранений умирає в степу, прощається зі своїм одиноким товаришем-конем і висилає його до своєї матері з «новиною» про його смерть, належить до найпопулярніших витворів нашої людової творчості. Можна сказати: нема села, де б не знали сеї пісні, від Лемківщини аж геть далеко на схід, до Херсонщини і до Воронежчини. Подаю тут поперед усього текст, зложений із галицьких варіантів, головно з покутських*.

Ой кінь біжит, трава шумит,
Ой там козак убит лежит,
На купині головою,
Накрив очи китайкою,
Заслугою козацькою.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.

Не стій, коню, надо мною,
Бо я виджу щирість твою.
Ти на мене гріб копаєш,
Та сам мене не сховаєш.
Біжи, коню, дубровою,
Чорним лісом стеженькою,
Ой горами-долинами,
Колючими ожинами.
А там будут турки гнати
Та не дай сі в руки взяти.
А як прийдеш, коню, в село,
Заржи смутно, невесело.
А як прийдеш під ворота,
Заржи смутно, як сирота.
Тупни, коню, копитами
Перед неньки воротами;
Вийде 'д тобі стара мати,
Буде тебе, бай, питати:

«Ой ти, коню вороненький,
А де ж твій пан молоденький?
Чи впав з тебе, чи забився,
Чи на війні зоставився?»
Знай же, коню, що сказати!
«Не журися, стара мати!
Не впав з мене, не забився,
Ні на війні зоставився,
Лише твій син оженився.
А взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.
Ой на личку рум'яная,
На ній сукня зелеиая».

«Ой коби я коні мала,
Ой то би я поїхала,
А місточко до місточка,
Ци хороша невісточка».
«Возьми, мати, піску в жменю,
Посій його по каменю;
Будеш пісок підливати,
Будеш сина виглядати;
Коли пісок та приймесе,
Тогди твій сии повернесе».

Сію пісок, і не сходи,
Нема сина, не приходи.

Докладніше означує місце події варіант, записаний д⟨обродієм⟩ Гатцуком* і друкований у його збірці «Ужинок рідного поля», стор. 253.

Ой три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили,
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький,
Його тіло почорніло,
А від вітру пострупіло.

Далі йде розмова козака з конем; вертаючи додому, кінь на питання домашніх відповідає:

«Мене турки надігнали,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали*.

Можна думати, що й тут мова про такого сторожового козака, як у попередній пісні, і що ся пісня з піснею про сторожу в степу творила колись одну цілість, була немов епілогом пісні про пригоди вартового в степу.

СМЕРТЬ КОЗАКА В СТЕПУ

Не для повноти збірки варіантів сеї пісні, яких я не репродукував у своїй студії, але задля давності запису подаю тут варіант із рукописної збірки Ходаковського*, ч⟨исло⟩ 705, з деякими поправками, зазначуючи відміни рукопису в нотках.

Ой у полі сніг[1] порошить*,
Аж там козак забит лежить;
На купині головою,
Накрив очи муравою;
Зеленою муравою,
Червоною китайкою.
В головоньках ворон краче,
А в ніженьках сив кінь плаче:
«Або мене, пане, пускай,
Або мені заплату дай!»*
«Зірви, коню, шовків[2] повід,
Біжи, коню, дорогою;
Біжи, коню, дорогою,
Зеленою дібровою!
Виїж трави два косарі,
Випий води два озера!
Підбіжи, коню, під ворота,
А вдар, коню, із копита.
Вийде [там] до тебе ненька,
[Моя ненька] старесенька,
Козацькая матусенька.
Ой знай, коню, що казати,
Як буде тебе питати:
«Ой коню мій[3] вороненький,
А де ж[4] твій пан молоденький?
Чи ти його в війську згубив,
Чи ти його під себе збив?»
«Ані я го[5] в війську згубив,
«Ані я го[5] під себе збив[6].
[Ой бо твій син заслужився,
У короля оженився];
Заслужив собі королівночку,
В чистім полі могилочку».
«Ой коли б я крильця мала,
Полинула б, не надбала*,

---

[1] Р⟨укопис⟩ — «сніжок»
[2] Р.— «шовковий».
[3] Р.— «ж».
[4] Р.— «Где».
[5] Р.— «його».
[6] Р.— «підбив».

Побачила б невісточку*,
В чистім полі могилочку».

Остатні 4 рядки сього варіанта видаються пізнішим додатком і разять незручним висловом «не надбала»; зрештою варіант досить гарний і має декілька старих форм, як ось іменникові форми прикметників та дієслів («забит», «шовків», «сив») та оригінальну метафору:

«Виїж трави два косарі,
Випий води два озера»,—

що нагадує вплив великоруських пісень і була, правдоподібно, вставлена до пісні пізніше.

СМЕРТЬ КОРОЛЕВИЧА В БИТВІ З ТУРКАМИ

До найпопулярніших пісень у Галичині належить отся пісня, що звичайно її чотири перші рядки співаються по-польськи:

«Skąd ty, Jasiu? — «Zza Dunaju».
«Co tam słychać w waszym kraju?»
«Nic nie słychać, jeno wojna
I kraina niespokojna».

Варіанти тої пісні друкувалися в збірках Вацлава з Олеська, стор. 500, Максимовича*, 1834, стор. 149, і Головацького, I, 98—99, та Головацький, маючи чотири записи з Галичини, волів передрукувати варіант Максимовича, де історичне тло затемнене більше, як у наших варіантах. В збірку Антоновича і Драгоманова ся пісня не попала; так само у Костомарова («История козачества в памятниках южнор⟨усского⟩ нар⟨одного⟩ творчества») не було повного варіанта.

Маючи кільканадцять варіантів, записаних у різних околицях Галичини, подаю з них тут нагуївський текст сеї пісні*:

«Відки Йвасю?» — «З-за Дунаю».
«Що чувати в вашім краю?»
«Ой нічого. тілько война
І країна неспокойна.
Ідут турки на три шнурки,
А татари на чотири;
Ідуть ляхи на три шляхи,
А козаки гору вкрили.
На тій горі кінь турецький,
На тім кони син крілевський;
В правій руці меч тримає,
З лівої сі кровця ляє.

Над тов кровцев ворон краче,
А за сином мати плаче».
«Не плач, мати, та й не тужи,
Порубано, та й не дуже:
Головонька на четверо,
А серденько на шестеро,
А рученьки на штученьки,
А пальчики в кавальчики,
Біле тіло, як мак, дрібно.
Шукай, мати, лікарчика,
Молодого столярчика,
Най ми хатку ізбудуе
Та без дверий, без віконець,
Бо вже мому житю конець!»

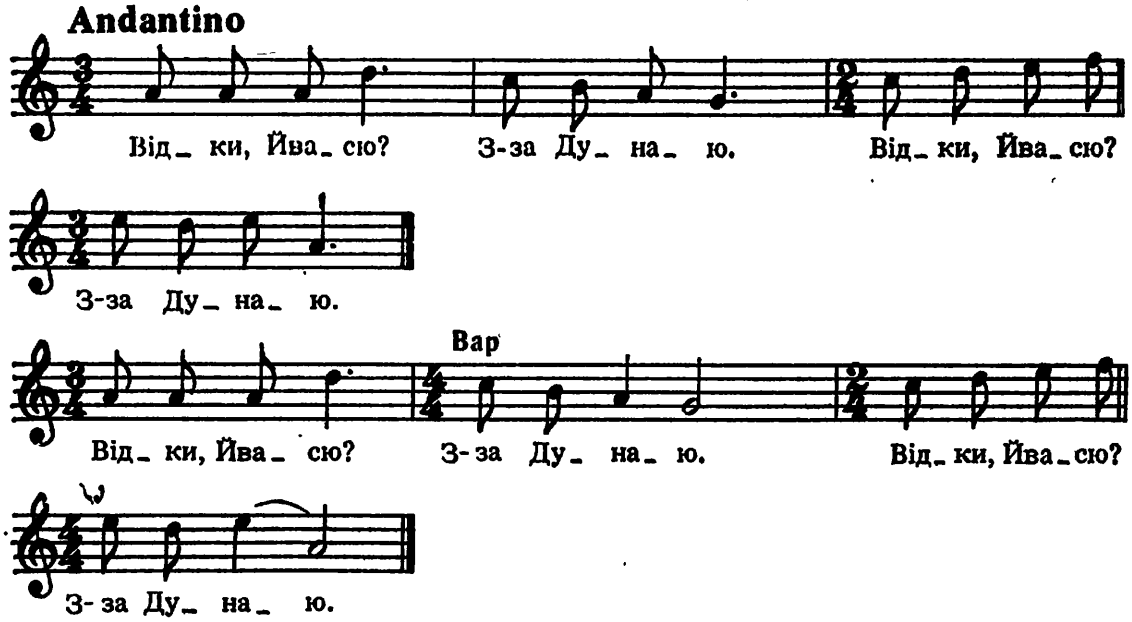

Варіанти Головацького і Максимовича забули про битву ляхів з турками і про королівського сина та про його смерть. Історія знає один такий факт, що справді стався «за Дунаєм», біля Варни в Болгарії, де 1444 р. погиб польський королевич і угорський король Владислав*, прозваний Варненьчиком, і його тіло було розсікане турками. В тій битві, крім польських та руських вояків, брали участь також угри, серби й болгари, і її не без певної підстави називали пробою всеслов'янського воєнного походу против турків. Що серед українського вояцтва ще в початку XVII в. жива була пам'ять про ту битву, в якій побідою гордилися турки, на се натякає пісня про здобуття Варни*, доконане козаками в р⟨оці⟩ 1605, де сказано:

Була Варна здавна славна,
Ще славніші козаки,
Що тої Варни-міста достали
І в ній турків забрали.

Мотив войовника, вбитого на війні, якого тіло везуть із чужини додому, маємо в одній пісні, поміщеній у «Русалці дністровій» та у Жеготи Паулі*, і тут той войовник називається Михай.

Ой вийду я на могилу,
Подивлюся на долину:
Долів-долів, долинами
Ідуть турки з татарами.
Межи ними віз кований,
А в тім возі Михай лежит,
Порубаний, постріляний,
Капле кровця у кирницю,
З кирниченьки річка тече,
А над річков ворон краче,
Михаєва мати плаче.

Ворон потішає її тими ж словами, як і в попередній пісні, що його «не дуже-то порубано».

Костомаров бачить у сій пісні* (він мав її також без згадки про сина крілевського) натяк на битву між поляками, козаками та турками під Хотином 1622 р., та мені здається, що се не має підстави. Раз — тому, що в битві під Хотином ніякий «син крілевський» не погиб, а польський королевич Владислав, який спішив на місце битви, як знаємо, не доїхав під час битви і прибув уже на готове, а другe — тому, що наша пісня занадто схематична і видається далеко старшою від подій 1622 р., про які, певно, була б зуміла подати більше живих деталей. Важне тут те, що в нашій пісні звістка про смерть «сина крілевського» подається з наслуху, від якогось чоловіка «з-за Дунаю», що знов-таки натякає на сербських та болгарських співаків, які приносили до нашого краю свої пісні й політичні новини. Інтересно також те, що, хоча звичайний початок пісні, уложений польською мовою, натякав би на те, що й весь оригінал її був польський і з польських уст перейшов до нашого народу, в усному скарбі польського народу не лишилося з неї ніякого сліду.

СМЕРТЬ КОРОЛЕВИЧА В БИТВІ З ТУРКАМИ

Лишивши набоці в моїй студії друковані варіанти сеї пісні і знайшовши вже по опублікуванні тої студії ще один варіант у Лисенковім «Збірнику українських пісень», вип. IV, Київ, стор. 12—13, уважаю не зайвим

подати їх тут, незважаючи на те, чи з них що може придатися для реконструкції по змозі повного тексту сеї пісні. Початкові 4 рядки в варіанті Вацлава з Олеська виглядають ось як:

«Widki jdete?» — «Z pid Dunaju».
«Szczo tam czuty w waszim kraju?» —
«Maty, maty, złe cuwaty,
Choczut, maty, branciw braty».

Остатні два рядки очевидно не в'яжуться з двома першими, раз — тому, що в перших питання звернене до когось, що приходить із далекої чужини, а в дальших двох, очевидно, син відповідає на питання матері. Порівнюючи два перші рядки з іншими варіантами сеї пісні, бачимо, що питання в них відноситься до війни в задунайськім краї, коли натомість рядки 3—4, наведені вище, відносяться до рекрутського набору, отже, до явища, яке в нашім краї почалося аж у початку XIX в.

Варіанти Максимовича («Украинские народные песни», Москва, 1834, стор. 149—150) і Лисенка замість сих чотирьох рядків мають лише три, які без повторень виглядають ось як у Максимовича:

«Відкіль їдеш?» — «Од Дунаю».
«А що чував про Михайлу?»
«Еге, чував! Я сам видав».

У Лисенка перший рядок відмінний:

«Ой, чи був, орле, чи був, орле, на Дунаю,
Ой, чи чував ти про Михайла?»
«Ой я чував, ой я чував та й сам бачив».

Згадку про Михайла Лисенко толкує як згадку про Михайла Хмельницького, батька гетьмана Богдана Хмельницького, який, як відомо, згинув у битві з турками на Цецорі 1620 р. Одначе дальші рядки пісні зовсім не згадують про того Михайла і згадку про нього в тих варіантах можна вважати тільки наслідком непорозуміння пізніших співаків. Дальші три рядки у Максимовича виглядають ось як:

Ішли ляхи на три шляхи,
Козаченьки на чотири,
А татаре поле вкрили.

У Лисенка відповідний уступ повніший і краще розвинений:

Ой шли ляхи, ⟨ішли ляхи⟩ на три шляхи,
А татари на чотири,
Козаченьки поле крили,
Підківками траву збили,
⟨Ой підківками траву збили⟩
Шабельками заяснили,
⟨Ой шабельками та заяснили⟩.
Шапочками закрасили.

З огляду, що в битві під Варною 1444 р. козаків не було, сей уступ треба вважати пізнішою вставкою. Ще пізнішою вставкою треба вважати те, що маємо в варіанті Вацлава з Олеська:

Idut turki wo dwa sznurki,
A tatary na czetyry,
A żowniry pole wkryły.

Варіанти Максимовича та Вацлава з Олеська в дальших рядках згадують про віз, на якім везуть тіло вбитого козака.

У Максимовича читаємо:

А в тім війську козацькому
Їхав візок да й покритий
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою.
А в тім візку було тіло,
Порубане, почорніло.
За тим візком кінь лицарський,
Веде коня хлоп козацький,
Держить спис в руці довгенький,
А у другій меч ясненький.
Ой ще з меча і кров тече!
По Михайлі мати плаче...

Не вагуюся принаймні чотири остатні рядки сього уступу назвати власним додатком видавця, коли натомість початкові його рядки можна назвати відміною відповідного уступу пісні про смерть козака в степу (пор⟨івняй⟩ вище: IX, стор. 127—130)*. У Вацлава з Олеська сьому уступові відповідають лише три рядки:

A za nymy wiz pokryty,
Na tim wozi żownir wbyty;
Żownirewa maty płacze.

У варіанті Лисенка сього уступу нема зовсім, тільки ближче до мойого тексту:

Ой попереду-попереду кінь турецький,
На конику син царецький,
Ой постреляний та порубаний,
На три стрілки розметаний.

Як бачимо, традиція справжньої події дуже затемнена, а слово «царецький», не властиве нашій мові, постало, очевидно, наслідком довгого життя українців під російськими царями, за яким затратилася пам'ять про польських королів та королівських синів.

В варіанті Вацлава з Олеська дальших шість рядків знов узято з пісні про смерть козака в степу. Читаємо там:

«Oj cyt, maty, ne żurysia,
Twij synońko ożenywsia.
Wziew win sobi krasnu doczku,
W czystim poli mohyłoczku.
Kiń mu stojit w hołowoczkach,
A kruk stojit u nożeńkach».

У Максимовича й Лисенка нічого аналогічного нема. Далі у Вацлава з Олеська без зв'язку з попередніми йдуть два рядки з пісні про смерть королевича:

W prawi ruczci pałasz derże,
A z pałasza krowcia ţecze.

У Лисенка трохи подібно:

З правого бічка горить свічка,
А з лівого тече річка;
Ой горить свічка восковая,
Тече річка кривавая.

Варіант Вацлава з Олеська далі повторяє знов рядок «Żownirewa maty płacze», по чім іде опис смерті сина:

«Ne krycz, maty! Ne krycz, ne [placz!]
Ne duże mia porubano,
No ruczeńki na sztuczeńki,
Hołowońku na czetery,
Bile tiło jak mak dribno».

Аналогічний опис у Максимовича ось який:

Не дуже віи порубаний:
Головонька на три части,
Біле тіло на чотири.

Подібне також закінчення в обох варіантах, хоч у Максимовича знов видно штучну, може, редакторську роботу:

Нащо, мати, страву дбати?
Треба дощок добувати,
Хоромину будувати.
Да й три доскн кленовії,
А четверту сосновую;
Без двер хата, без віконець,
Бо вже прийшов йому конець!

У Вацлава з Олеська трохи подібніше до мойого тексту, та все-таки не так видержано, а, правдоподібно, навіть дещо наплутано:

«Szukaj, maty, likaroński,
Zełenoji morawońki;
Buduj, maty, dim jełowy,
Buduj, maty, mohyłońku,
Wysokoju mohyłońku».

Як бачимо, майже нічого з тих варіантів не можна добути для доповнення тексту пісні про смерть королевича. Важно хіба те, що Вацлавові з Олеська не відомий був польський початок сеї пісні.

Стоячи на тім, що ся пісня не може відноситися до жодного іншого історичного факту, як тільки до битви під Варною в падолисті 1444 р., я вважаю потрібним подати тут хоча би короткий опис сеї битви, про яку дійшло до нас немало турецьких і західноєвропейських реляцій, в тім числі спеціальне оповідання італійця Каллімаха*, що служив при польськім королівськім дворі Казіміра Ягайловича і був учителем королевичів Яна Ольбрахта та Владислава,— далі оповідання Длугоша* і його сучасника Бєльського та просторе оповідання мадярського історика Антона Бонфінія*. Не маючи тепер ані змоги, ані потреби користуватися реляціями Каллімаха та Длугоша, подаю тут головні події сеї пам'ятної битви на основі німецького історика Гаммера[1]*, що використав головно турецькі джерела, доповняючи його оповідання, де треба, подробицями з Бєльського та з Бонфінія.

В липні 1444 р. заключено між турецьким султаном Мурадом і угорським королем Владиславом у Сегеді мир на 10 літ. Турки жадали, аби король заприсяг сей мир на

[1] Joseph v⟨on⟩ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven, Pest, 1827, т. 1, стор. 456—463.

св⟨яте⟩ причастіє як найсвятішу річ християнської релігії, але коли з християнського боку піднесено, що не годиться профанувати св⟨ятого⟩ причастія для світської цілі, обі сторони пристали на те, що король присягне на євангеліє, а турки на коран, і мир буде затверджений документами, списаними в обох язиках, латинським і турецьким.

Заключивши сей мир, окуплений тяжкими для нього уступками, султан Мурад уже 12 липня переїхав до Азії, де справляв жалобу по смерті свойого сина, певний, що християни не нарушать заключеного миру. Та не минуло 10 день від підписання договору, коли папський легат кардинал Юліан Чезаріні зумів переконати короля Владислава, що туркам не слід додержувати присяги, що папа звільняє його від неї, що тепер, коли султан зі своїм військом вибрався до Азії, невеликими християнськими силами можна буде виперти турків із Європи.

«Дня 20 вересня,— оповідає Бєльський («Kronika», I, стор. 684),— король, не маючи навіть половини того війська, яке мав перше, і тому дуже сумний, виїхав із Сегеда і рушив просто до Болгарії. Д⟨ня⟩ 3 жовтня біля ріки Оршави переправився через Дунай і тут, дігнавши його, польський гонець віддав йому листи; прочитавши їх, король розплакався, що присутні признали недоброю ворожбою».

«Ціла угорська армія,— оповідає Гаммер (op. cit., стор. 460),— числила тільки 10 000 людей, але чим менша була армія, тим більші пакунки, бо польським звичаєм за військом тягли 2000 возів. Аби вменшити трудності переходу через Балкани, постановлено тягти здовж Дунаю аж до моря. Коли дійшли до Нікополя*, столиці Болгарії, д⟨ня⟩ 26 жовтня, не могли здобути того міста, лише спалили його передмістя. Тут долучився до них молдавський воєвода Дракул. Бачачи малу армію угорського короля, він сказав, жартуючи, що турецький султан більше людей бере з собою на лови, ніж вони взяли на війну. Він радив королеві, аби вертав назад і не вдавався в битву з турками, але сю раду взяли йому за зле. Після турецьких джерел на нього навіть кинулися з шаблями і ув'язнили його, так що він тільки через окуп відзискав свободу; Бєльський не знає про се нічого, а тільки оповідає, що Дракул, бачачи наперед лихий кінець походу, лишив королеві 4000 свойого війська під проводом свойого сина, з яким прощався з плачем, немов виряджаючи його на смерть, а коро-

леві дарував два коні дуже бистрі, аби вони помогли йому втекти від лихої пригоди, і двох провідників, що добре знали всі ті околиці. Д⟨ня⟩ 10 падолиста угорсько-польське військо дійшло до Варни. Се портове місто лежало тоді на північнім березі затоки, яку з двох боків обіймали виступи гір. На тих горах розложилося військо, коли, втім, надійшла відомість, що султан Мурад, одержавши відомість про віроломство короля, як стій вирушив із 40 000-ною армією, переплив через море не біля Гелеспонту*, де його мав зустріти венецький флот*, але біля Босфора, де його перевезли генуезькі кораблі, причім султан заплатив по дукатові за перевіз кождого мужа. Майже рівночасно з прибуттям християнської армії під Варну прибув туди також султан і розложився в віддаленні 4000 кроків від королівського війська. На військовій раді кардинал-легат і архієпископи ягерський та вараждинський, які були комендантами полків, промовляли за тим, аби табір обкопати шанцями і обставити возами і в нім дожидати нападу неприятеля, але Гуніаді*, головний начальник війська, а також король настояли на тім, аби зараз ударити на неприятеля. У короля тоді, як каже Бєльський, боліла ліва нога, на якій учинився чиряк. Ян Гуніаді шикував військо, яке поставив між горами й озером біля Варни (Гаммер згадує не про озеро, а про багно), закрививши трохи чоло; на лівім боці поставив тільки 4 хоругви, бо там було безпечніше місце над болотами, і там станув сам, а короля поставив за собою всередині з цілим його двором. На правім розі, що був біля гори, поставив Франкобана з ягерським єпископом, а їм додав до помочі деспота Юліана з хрестоносцями, а також волохів. За ними станули вараждинський єпископ і поляк Бобжицький з хоругвою св. Владислава, що стояла на самім кінці табору і не зробила в битві ніякої прислуги. Отак розставлене угорське військо чекало на турків три години. В тім часі трапилася їм зла ворожба: зірвався такий страшний вітер, що подер усі угорські хоругви, а король довго не міг сісти на свого коня, який дуже полошився. Битву розпочав Гуніаді, який проламав ряди азійських турків. Бачачи готовість християн до бою, султан Мурад велів посеред свойого табору вивісити документ заключеного миру і, піднявши очі до неба, промовив голосно: «Ісусе Христе, отсе та угода, яку твої християни заключили зі мною. Твоїм іменем вони свято клялися і тепер, зламавши свою присягу, зрадливо зневажили твоє

божество. Тепер, Христе, коли ти бог, як вони твердять і чому ми не перечимо, прошу тебе, помстися за свою й мою кривду і покарай віроломство тих, котрі досі не пізнали твойого святого імені»[1]. З другого боку, волохи розбили румелійський полк, вдерлися до турецького табору і, плюндруючи, наблизилися до намету самого султана. Мурад хотів уже тікати, але азійський беглербег Караджа вхопив його коня за поводи і спинив султана, хоч сам у тій хвилі поляг від угорської шаблі. Та султан із яничарами остоялися на місці і відбили напад угорського короля, який, незважаючи на просьби Гуніаді, аби не рушався з місця, не міг удержатися і кинувся на яничарів. Його кінь, якого один турок рубонув сокирою в ногу, впав разом із королем, а старий яничар Ходжа Хіфф відрубав йому голову і віткнув її на спис. Гуніаді, що стояв на лівім крилі, але в часі битви перебігав також на праве, висилаючи полки, де було треба, почувши про смерть короля, силкувався віднайти його тіло і продовжав битву аж до ночі, а потім утік із волохами. Зламавши угорське військо, султан Мурад зараз другого дня вдарив на табір і вирізав усю його залогу. Бєльський оповідає, що се сталося аж третього дня по смерті короля, але ся відомість супроти наглого погрому головного війська менше правдоподібна. В таборі погибли також оба угорські архієпископи, ягерський та вараждинський; Гаммер додає, що тут же погиб також кардинал Юліан Чезаріні, головний справець сього нещастя, але Бєльський подає про його смерть докладнішу відомість, що Юліана вбили волохи під час утеки; інше джерело, якого він не цитує виразно, подає відомість, що його вбив волох-перевізник, побачивши в нього тяжкий пакунок, а його тіло кинув у воду. З визначних поляків утекли тільки два: Ян Ряшівський, що пізніше був єпископом краківським, і Григорій із Санока, що пізніше був архієпископом львівським (стор. 690). Про участь русинів у тій битві можна догадуватися тільки з того, що ще 1441 р. до короля Владислава на Угорщину вийшло було 5000 польського війська з побору ланового, в якім числі був також відділ Грицька Кердея, воєводи подільського. Се військо не вернуло з Угорщини до Польщі, отже, правдоподібно, взяло також участь у битві під Варною.

---

[1] Antonii Bonfinii, Rerum Hungaricarum decades quinque, Posonii, 1744, стор. 363.

Рядки 17—21 нашої пісні про страшне порубання тіла вбитого королевича знаходять собі досить несподіване підтвердження в оповіданні Гаммера про молдавського воєводу Дракулая, якого сей історик на основі переважно турецьких джерел характеризує[1] ⟨як⟩ страшенного тирана та мучителя, який сотками та тисячами вбивав людей на палі та вмертвляв різними страшними муками, а навіть видумав прилади «сікти людей як капусту, пекти та варити в кітлах» (H a m m e r, op. cit., т. II, стор. 61).

---

[1] Властиве ім'я його було Власт, і він, правдоподібно, руського походження, не був таким страшним тираном та вбійцею, яким його роблять турецькі оповідання.

ВИКУП ІЗ НЕВОЛІ

Про викуп із неволі маємо дві групи пісень, а власне викуп полонянки-дівчини і викуп козака. Пісні обох типів галицького, а в дальшій лінії сербо-болгарського походження і визначаються тим, що уступи їх повторяються періодично в міру того, як невольник обертається з просьбою о викуп до батька, матері, брата, сестри і милої або вона — милого. Той тип пісень, позбавившись своєї первісної історичної закраски, розширився з часом і ввійшов у пісенні групи, здавалось би, далекі від історичних пісень, як се покажемо далі.

Про викуп невольника маємо надруковані у Антоновича і Драгоманова (I, 102—104) два варіанти, записані пок⟨ійним⟩ М. Бучинським* у Станіславівськім повіті, а третій записаний мною у Львові 1878 р. від невідомих мені ближче арештанток, що співали його в тюрмі. Ось перший варіант Бучинського:

Ой що в полі за димове?
Сидить козак у неволі,
Ой сидить він, тяжко дише,
До батенька листи пише:
«Най сі тато я змилуе,
Най мя відси викупуе».
«Що би за те, сину, дати?»
«Вісім волів та й від хати».
«Ой маю я, сину, дати,
Волиш, сину, загибати».

Ой що в полі за димове?
Сидить козак у неволі,
Ой сидить він, тяжко дише,
До матиньки листи пише:
«Най сі ненька я змилуе,
Най мя відсе викупуе».

«Що би за те, сину, дати?»
«Вісім коров я с теляти».
«Ой маю я тілько дати,
Волиш, сину, погибати».

Ой що в полі за димове?
Сидить козак у неволі,
Ой сидить він, тяжко дише,
До милої листи пише:
«Най ся мила я змилує,
Най мя відси викупує».
«Що би за те, милий, дати?»
«Сімсот качок та й від хати».
«Ой волю я, мій миленький,
Весь маєнток відгоняти,
Ніж ти маєш загибати».

Се, здається, найстарша форма пісні сього типу; хоча не говориться виразно, що се за неволя, в якій сидить козак, але сам початковий рядок, типічний у піснях про турецькі напади (пор⟨івняй⟩ вище в піснях III, 15; IV, 58)* вказує, в якій сфері треба шукати сього полону. Можливо, зрештою, що початок первісного варіанта був докладніший, оповідав про напад турків чи татар і про полонення козака. В другім варіанті Бучинського маємо відгук того початку, хоч уже значно затемнений:

Пішов Іван в Волощину
Та й в далеку Татарщину;
Там Іванові добре було,
Заким турка не прибуло.
Взяло турків прибувати,
Узяв Іван хорувати.

Для історичного розуміння ситуації сей уступ не дає нічого: Іван добровільно пішов у Волощину і навіть у Татарщину; зразу було йому там добре, поки не прийшли турки; потім почав хорувати. Очевидно, все се лиш якісь шматочки забутого детальнішого оповідання. Антонович і Драгоманов бачать у тих рядках* натяк на історичний факт, що в XV віці в Криму сумирно жили генуезці (волохи), і татари, та й серед них русини, особливо під управою першого хана з династії Гіреїв — Девлета (1428—1467), який жив у мирі і з Московщиною, і з Польщею і віддав сина Менглі-Гірея на науку до генуезців. Коли султан турецький Магомет II прислав свого візира до Криму, то Менглі-Гірей зразу був на стороні генуезців і проти признання турецької зверхності над Кримом, та потім станув на сто-

роні Туреччини, зруйнував у спілці з турками генуезьку твердиню Кафу і розпочав ряд страшних нападів на Південну Русь, Київщину, а також і Галичину.

Сей другий варіант Бучинського обертається в тім самім крузі: від батька жадає син сорок волів із ярмами, ще й до того із плугами, від матері «сорок коров я з телятем», від брата «сорок коней я з лошатем», від сестри «сорок овець я з ягнятем», а від милої «сорок козей я з козятем», по чім мила й заявляє:

«Ой волю я, милий, дати,
Ніж ти маєш загибати».

Записаний мною варіант* пізнішого складання і постав, мабуть, незалежно від попередніх, хоч на ідентичній темі:

Ой краче-краче чорний ворон по долі,
Ой плаче-плаче козак молоденький в неволі.
«Ой лети ж ти, ворон, та із моїй стороні
Та й перекажи мому батенькови о мині.
Гей, та най батько штири воли збуває,
Гей, та най мене з тяжкої неволі дістає».
«Ой шкода, сину, та худобу збувати,
Волиш ти, сину, у тяжкій неволі згибати».

Від матері жадає невольник, аби збула всі корови, від брата, аби збув штири коні, а від милої, аби збула всю худобу, на що вона й заявляє:

«Ой буду, милий, всю худобу збувати,
Ой аби ж тебе з тяжкої неволі дістати».

Щодо полонянки, яка надіється викупу, маємо лиш один варіант пісні, також галицький, записаний Головацьким і передрукований у збірці Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, I, 100.

Верхь Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в той корчмі турчин піє,
Пред ним дівча поклон біє:
«Турчин-турчин, турчинойку,
Не губь мене молодойку,
Їде тато, одмін несе,
Одмін несе, возом везе,
Не даст він мі загинути».
Одмінойки та й не стало,
Дівча гірко заплакало.

Верхь Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в тій корчмі турчин піє,
Пред ним дівча поклои біє:
«Турчин-турчин, турчинойку,
Не губь мене молодойку;
Їде мамця відмінити,
Не даст в'на мі загинути».
Одмінойки та й не стало,
Дівча гірко заплакало.

Верхь Бескида калинова
Стоїть мі там корчма нова,
А в тій корчмі турчин піє,
Пред ним дівча поклон біє:
«Турчин-турчин, турчинойку,
Не губь мене молодойку;
Їде милий, одмін несе,
Одмін несе, возом везе».
Милий прийшов та й відмінив,
Ліпший милий, як брат рідний.

Важна в тій пісні локалізація: верх Бескида, на версі Карпатського гірського ланцюга, що здавна був границею між Угорщиною й Польщею, там стоїть нова корчма, і в ній сидить турок, властитель християнських бранців. Се свідоцтво про те, що Угорська Русь разом з рештою Угорщини від битви під Могачем 1526 р.* звиш півтораста літ була під турецьким панованням, і в тім часі вздовж усього Бескиду були побудовані дерев'яні стражниці, обведені кам'яним валом, яких сліди бачимо й досі вздовж границі. В тих стражницях сиділи турки, які обік свого первісного призначення — сторожової служби на границі — займалися також торгівлею невольників.

Варіанти без виразної згадки про турків були надруковані у Вацлава з Олеська. Один (стор. 495—496) починається так:

Седит сокол на тополи,
Батьків синок у неволи,
Ой взєв батько банувати,
Пішов сина викупяти,
«Ци много би, сину, дати,
Щоби тебе викупяти.
З неволеньки ратовати?»
«Ой много би, дєдю, датн:
Трицєть коний із лошати».

Батько знаходить, що се занадто багато, і не викупляє сина. Їде мати, від якої жадають сорок кобил із лошати, від брата сорок волів із бичати, від сестри сорок корів із

теляти — і жадне з них не дає сеї ціни. Від милої жадають сорок овець із ягняти, і вона каже:

«Не много би, любку, дати,
Буду тебе викупяти,
Хоць бим мала запредати»,

тобто заробляти прядінням. Другий варіант уже забув про неволю; в нім уже

На широкім Дунаю
Недалеко від краю,
Ах, там молод козак потапає!
Просить він ратунку:
«Ратуй мене, батеньку,
Бо я молод козак потапаю».
Батенько до човна —
Ані човна, ні весла!
«Загинеш, мій синоньку, загинеш!»

Те саме повторяється з матір'ю, братом і сестрою, аж мила знаходить човен і весло і рятує козака. В цикл весільних пісень на Лівобережній Україні ввійшла зовсім аналогічна пісня про Марієчку, що тоне в морі:

А в неділю рано
Море ся розіграло,
Там Марієчка потопала,
Свого батенька благала і т. д.

Пор⟨івняй⟩: Квітчина «Маруся», а також Чуб⟨инський⟩, «Труды», IV*. Може, можна прототипом сього варіанта вважати сербську пісню (В у к К а р а д ж и ч, Пјесме, I, 204), цитовану Ант⟨оновичем⟩ і Драг⟨омановим⟩, де дівчина також тоне і кличе на поміч батька, матір і брата, а вони замість рятувати її ще й лаються: «Тони-тони, дідьча дочко, ти не моя і не була моя». Подібні пісні є й у болгар, пор⟨івняй⟩: «Сборн⟨ик⟩ за нар⟨одни⟩ умотв⟨орения⟩».

Найближча своїм складом до наших невольницьких пісень і заразом інтересна своїм безпосереднім зв'язком з піснями про продаж батьком дочки турчинові являється моравська пісня, в двох варіантах записана Сушілем («Mo-r⟨avské⟩ nar⟨odné⟩ písně», 328—329). І тут, як і там (див. вище, стор. 153), пісня починається образом в'язня, що сидить у неволі.

Seděl jeden vězeň sto padesát neděl,
A tak dlúho seděl, celý ošedivěl.
V jeho sědej hlavě myši hnízda majú,

A v jeho životě žaby řehotajú.
První ráz zaplakal, cedulenku napsal,
Cedulenku napsal, k otcovi ju poslal:
«Můj tatičku starý, vyplať mia z vézeni,
Z vézení těžkého, zámku tureckého»[1].

Ані батько, ані мати, ані брат, ані сестра, від яких він просить викупного

Sto rynských stříbrných,
Jesčě totej drobných[2],—

не хочуть викупити його; аж мила, по одному варіанту, подає йому шовковий шнурок, аби спустився ним із вікна вдолину, а по іншому:

Šila milá, šila, zlatem vyšívala,
Zlatem vyšívala, až ho vyplatila.
Lepši je má milá, než celá rodina,
Ta mia vyplatila z turek od pohana[3].

Ся пісня, відома також у чехів (Čelakovský, II, 107), у лужицьких сербів і інших західних слов'ян, прийшла туди, мабуть, тою самою дорогою, що й пісні про продаж дочки батьком-в'язнем туркові.

Варіант пісні про невольника, видобутого милою з неволі, маємо і між польськими народними піснями. В збірці З. Глогера «Starodawne dumy i pieśni», Варшава, 1877, зложеній переважно з матеріалів, узятих із інших збірок, міститься на стор. 48—49 пісенька, якої походження не зазначено, отже, може, записана самим Глогером:

Siedział Jasio roczek, siedział i dwa lata,
Nie zobaczył świata, bo mury wysokie
I wody głębokie.

---

[1] Сидів один в'язень сто п'ятдесят тижнів,
І так довго сидів, що увесь посивів.
В його сивому чубі влаштували гнізда мухи,
А в його животі реготалися жаби.
Перший раз заплакав, цидулу написав,
Цидулу написав, до батька відіслав:
«Мій татусю старенький, викупи мене із неволі,
З тяжкої неволі, з турецької фортеці» *(чеськ.)*.— *Ред*

[2] Сто срібних ринських з дрібними *(чеськ.)*.— *Ред.*

[3] Сіла люба, сіла, золотом вишивала,
Золотом вишивала, аж доки його викупила.
Ліпша люба, ніж уся родина,
Вона мене викупила у поганина-турка *(чеськ.)*.— *Ред.*

Prosi ojca swego, ojca rodzonego:
«Przedaj owce, woły, pszenicę z stodoły.
A syna wykupisz».[1]

Відповіді батька не подано, так само не згадано нічого про аналогічну просьбу до матері і брата. Нарешті в'язень просить свою Касю:

Kasia nie mieszkała i przyniosła sznury,
Pod murem stojała: «Przeskocz, Jasiu, mury,
Jak zabraknie liny, Jasiu mój jedyny,
Na ci jeszcze kosę, co pod wiankiem noszę».
Pod murem stojała i rzewnie płakała,
Podała mu kosy.
Jasio z murów skoczył i z murów zeskoczył
Na plecy dziewczyny,
A z pleców na konia.
«Siadaj, Kasiu moja!»[2]

З виїмком остатнього мотиву з косами (мотив, зрештою, дуже розповсюджений у казках і легендах і не має нічого спеціально польського) пісня виглядає на переробку чеськоморавської.

В великоруським варіанті у Сахарова («Сказания русского народа», 1841, стор. 228) добрий молодець сидить у темниці і жайворонком передає свою «грамотку» до батька, матері і т. д. про викуп, та надармо, аж дівчина «полюбовниця» милується над ним:

Ах, вы, нянюшки мои, мамушки,
Мои сенные верные девушки,
Вы берите мои золотыи ключи,
Отмикайте скорей кованы ларцы,
Вы берите казны сколько надобно,
Выкупайте скорей добра молодца,
Моего прежнего полюбовника.

---

[1] Сидів Ясь і рік, сидів і два роки,
Не бачив він світу, бо мури високі
І води глибокі.
Просить свого батька, батька рідного:
«Продай, вівці, воли, пшеницю із стодоли
І викупи сина» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Кася не барилась і принесла мотуз,
Під муром стояла: «Перескоч, Ясю, мури,
А як не вистачить мотуза, мій єдиний Ясю,
Візьми ще мою косу, що під вінком ношу».
Стояла вона під муром і ревно плакала,
Подала йому косу.
Ясьо зіскочив із мурів
На плечі дівчини,
А з плечей — на коня.
«Сідай, Касю моя!» *(польськ.)*.— *Ред.*

Сцена події перенесена тут, як бачимо, в багату сферу московського боярства XVI—XVII в. І в Галичині маємо варіанти пісні, де з турецького чи татарського невольника зробився простий арештант, пор⟨івняй⟩ Голов⟨ацький⟩, 1, 48, та Вацлав з Олеська, стор. 495:

Ой у місті Будзанові
Седит ледінь у неволі,
Гей, у синім зелізячку
Та й у білім ремінячку.

Біле ремінячко велить догадуватися, що сей арештант — австрійський жовнір.

І поза сферою слов'янської пісенної творчості попадаються пісні подібного складу. Драгоманов звернув увагу на пісеньку* в збірці Puymaigre «Chants populaires recueillis dans le pays Messin», 1865, стор. 305—308.

Ще один український варіант* перемінює невольника на п'яницю, що задовжився в шинкарки і жде викупу від батька, матері, брата — та даремно, аж мила викупляє його. В болгарському варіанті (М і л а д⟨и н о в и⟩, 454—455) дівчина мерзне від вітру і просить матір, батька і брата, аби її загріли, та кожде з них проходить біля неї, «како зима при мраза»[1], аж парубок приходить до неї «како лето на бана»[2].

---

[1] «Як морозна зима» *(болг.)*.— *Ред.*
[2] «Як літо красне» *(болг.)*.— *Ред.*

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ

Зазначую тут лише, що ся пісня належить до найбільше розповсюджених укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ пісень; Костомаров чував її від Полісся та Волині аж до Саратова. Найбільш суцільний та примітивний варіант був ще в 30-х роках записаний кимось із збирачів, яких записи надрукував Жегота Паулі (Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», 132—133). Тепер ся пісня в Галичині в устах людових співаків невідома, хіба з друків, звичайно з Лисенковою музикою. У Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩* надруковано 11 варіантів і додано до них розвідку, що вичерпує все, що можна сказати про пісню. Ант⟨онович⟩ і Драг⟨оманов⟩ схиляються до думки, що «Байда» первісно була назва якогось козака, не ідентичного з Дмитром Вишневецьким*, на якого аж по його смерті в Стамбулі 1565 р. польські історики перенесли оповідання про його передсмертний подвиг. Се припущення можливе, але нічим не умотивоване. Передсмертний подвиг Вишневецького — стріляння з лука і вбійство кількох турків — знаний уже найстаршому історикові польському*, що вмер 10 літ по смерті Вишневецького; від сього недалеко вже було до скомпонування версії, що вбиті турки були власне сам цар, його жінка й дочка. Сю версію знаходимо вже у польського історика Темберського* з XVII в., який, одначе, додає, що стріляння Вишневецького до султана було безуспішне і султан зараз велів добити його. Щоб Темберський знав українську пісню про Байду, сього з його реляції не бачимо, бо прозвища «Байда» він не знає. З варіантів, надрукованих у Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, варто хіба зазначити вар⟨іант⟩ В (стор. 149—150) як незугарний фальсифікат якогось шляхтича, коли не самого Руліковського*, що надрукував його в своїм «Opisie pow⟨iatu⟩ Wasylkowskiego», Варшава, 1853, стор. 184.

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ
(1563)

Пісня про Байду, про яку в першім томі отсих «Студій» (стор. 147—148) згадано коротко в ряді пісень турецького циклу, зложених у XV—XVI віках, насуває дослідникові два ряди питань: щодо її тексту та щодо її історичної основи. Для мене спеціально перше питання важніше від другого, раз, тому, що досі було зовсім не оброблене, а друге — тому, що реконструкція тексту на основі опублікованих досі варіантів рішає, на мою думку, також питання про історичну основу та історичну вартість пісні.

Пісня дійшла до нас у досить численних варіантах і живе в устах нашого народу ще й досі, про що свідчать нові записи Осипа Роздольського та Філарета Колесси*. З давніших записів головну часть передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова «Исторические песни малорусского народа с объяснениями», том первый, Киев, 1874, стор. 145—159, де поміщено при помочі прийнятих у тім виданні скорочень 11 варіантів під буквами А до К та цінний і досі історичний екскурс В. Антоновича на стор. 153—159. Тексти, поміщені в тім виданні, впорядковано досить припадково, не після давності їх запису, ані відповідно до їх повноти; лише на самім початку поставлено галицький варіант із збірки Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», т. 1, стор. ⟨1—2⟩, записаний Григорієм Ількевичем* на Покутті десь іще в 20-х роках XIX в. і вперше друкований у збірці Жеготи Паулі «Pieśni ludu ruskiego w Galycyi», т. I, стор. ⟨132—133⟩; деякі відміни того перводруку подано в виданні Антоновича і Драгоманова під буквою З (стор. 151). Текст Ількевича найповніший із усіх записаних досі й обіймає 45 рядків.

Найдавнішим щодо часу записом сеї пісні можна вважати запис З. Ходаковського, списаний у перших десятиліттях XIX в. і вперве надрукований у збірці українських пісень М. Максимовича* з р. 1834, стор. 106—107, а тут поданий під буквою Г (стор. 148—149). Сей текст має лише 39 рядків. Третім щодо часу можна вважати запис Лукашевича, опублікований у його збірці «Малорусские и червонорусские народные думы и песни», 1836, т. I, стор. 11—12. Сей запис значно коротший від попередніх, бо має лише 24 рядки; його передруковано під буквою Е на стор. 150.

З неозначеного ближче часу, в усякім разі з 50-х та 60-х років XIX в. походять ті, виключно українські, записи, що були вперве надруковані в збірці Антоновича й Драгоманова з рукописів, а власне запис Рудченка* (27 рядків), надрукований без скорочень під буквою Б (стор. 146—147), запис ученика Серединського з Кодні (31 рядок) під буквою Д, стор. 149—150, запис В. Магера з села Торчина, 16 рядків, під буквою Ж, стор. 150—151, запис Штангеєва зі Сквирського повіту, 28 рядків, під буквою И, стор. 151—152, запис Зайкевича з Полтавщини, 30 рядків, під буквою І, стор. 152, і запис невідомо чий із Києва, 12 рядків, під буквою К, стор. 152—153. Я навмисно пропустив у отсьому реєстрі запис Едварда Руліковського, друкований уперве в його книзі «Opis powiatu Wasylkowskiego, Warszawa», 1853, стор. 184 (26 рядків) і передрукований тут під буквою В на стор. 147—148, бо вважаю його пізньою, ще й до того баламутною контрафакцією (помішання Вишневецького з Корецьким), яка нагадує пісню про Байду лиш деякими запозиченими з неї рядками, а в тім, що дає нового, не має ніякої вартості.

Уваги вчених київських видавців уйшли два давніше друковані тексти сеї пісні, власне білоруський, опублікований іще в р. 1841 у Парижі д(обродієм) Фальчевським у його книжечці «Białorus», а другий опублікований у Варшаві в книжці Michała Gliszczyńskiego* «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża podług Skalkowskiego oraz Hetmani Małorosyjscy i kozacy do czasów unii, z czterema mapkami», Warszawa, 1852, стор. 265—267. Сей другий текст незвичайно важний для реконструкції можливо первісного тексту пісні, й тому подаю його тут у можливо докладній копії перводруку зі всіми помилками, допущеними видавцем. Той видавець, родовитий поляк і, мабуть,

варшав'янин, відомий як автор цінних як на свій час праць із обсягу історії всесвітньої, в тім числі також індійської, літератури, очевидно, слабо знав українську мову й, одержавши від когось запис пісні, хоч писаний латинськими буквами, в многих місцях повідчитував і надрукував хибно. Се, на мій погляд, виключає всяке підозріння про те, аби варшавський видавець або той, хто записав текст пісні, допустився фальсифікату, хоча й сей текст далеко не взірцевий щодо докладності запису та повноти. Пісню саму він уважав думою, очевидно, не відступаючи від утертого серед поляків погляду, що кожда історична пісня, особливо з історії України, мусить бути думою[1]. Ось його текст:

W sławnomu misteczku, w ridniomu Czerkasi,
Kozak Bajda med, wyno spywaje;
Med, wyno spywaye,
Na turecki zemli hrozno pohladaje.

Na tureckoho sułtana welme pochwataje,
Oj pje Bajda ta na swoich kłycze:
A nuteżno, skoro kolino mużyczeł
Med ta wyno wypywajte,
Plaszki sporoźniajte,
Konyk no sidlajte,
Zbrocie narażajte.
Ta pidem w Tureczczynu,
Pokaraje łychuju hodynu,
Bo wżeż my dawno ridnenkoi siczy
Ta ne baczyły w wiczy.

Piszow Bajda z kozakamy;
Turky k nemu idut z daramy,
Szczo ich sułtan prysyłaje;
Bajdu k sobi pidmowlaje.

---

[1] Для прикладу наведу тут у перекладі на нашу мову увагу до сього слова, поміщену в нотці до вступу Жеготн Паулі до пісні про Байду чи, на його погляд, до думи про смерть князя Дмитра Вишневецького в р. 1563: «Думами назнвають на Русі всякі роди пісень, відмінні від інших своїм епічним змістом, хоч не у всіх думах викінченим, коли, навпаки, інші, коротші пісні (д у м к н) звичайно ліричні своїм змістом. Думи колись були виключно власністю бандуристів, що, подібно до старих грецьких співаків-рапсодів, германських бардів та слов'янських гуслярів, співали їх, приграючи на бандурі або на гуслях. Тепер рідко вже почуєте про такого співака на Русі, але ще при кінці минулого віку багато панів держало таких бандуристів прн своїх дворах. Ми тут до історичних дум зачисляємо всякі пісні, в яких оспівано чи то подію з бувальщини нашого краю, чи то особу, яка чим-будь визначилася в нашій історії» (Ż e g o t a P a u l i, Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. Tom pierwszy, Lwów, 1839, стор. 130).

Oj! Ty Bajdo sławneseńky!
Bud' ty mini wirneseńky,
Wozmy moiu sułtanywnu diwczynu,
I bud panom na wsiu Ukrainu.
— Twoja, sułtane, wira proklataja;
Twoia, sułtane, doczka pahanaja;
A ja i bez twoi sułtanywny diwczyny
Budu panom wsei Ukrainy.

Oj ty, Bajdo, w szczo ty dbajesz?
Czy ty wijska tilky majesz,
Szczobyś mene sułtana zwojowaw,
Ta w Ukraini kozakom panowaw?
W mene wijska, jak w mori pisoczku,
Albo wlize maku w odnu makiwoczku.
— Meni, Bajdi, se bajduże,
Szczo ty wijska majesz mnoho duże;
Pisok w mori woda zmyje,
Mak po poli witer wije,
No ja w swoich kozaczeńkiw dbaju,
Szczo ja z nymy w dworu twoim pohulaju.

Oj kryknuw sułtan na swoi hajduky:
Wozmite no Bajdu dobre w ruky,
Oj wozmite Bajdu ta związite,
Na hak rebrom poczepite.

Wysyt Bajda ne deń, ne dwa,
Ne dwi nyczki, ni hodynki.
Wysyt Bajda, Chrysta prosławlaje,
I do swoho czury, czury mołodoho,
słowom promowlaje:

— Oj, czuro mij, czuro mołodeńkij!
Byd ty mini szcze trochy wirneńky,
Zate tobi Boh zapłatyt mnoho,
A ja tobi daru konia woronoho:
Utikaj z nym na rodynu,
Zawezy od mene pokłon w Ukrainu.

Ono mini oddaj łuczok,
I z sajdaka striłok puczok,
Niech szcze choć raz w moim żyti
Puszczu striłu po biłomu świti,
Oj baczu ja try hołubeczky,
Może ich ubju dla sułtanskoj doczky,
Niechajże ja jej ubju na weczeru.
Jak streływ w serce sułtanu...

Buło tobi znaty, jak Bajdu karaty,
Ne na hak czyplaty, a hołowu zniaty,
Woronym konem izdyty,
Moho czuru, czuru mołodoho, sobi zhłobyty.

Як бачимо, сей текст значно довший і повніший від усіх інших, а що найважніше, розширяє саму канву оповідання, хоч, з другого боку, й він виказує декуди скоки й недомовки в ході оповідання, а між рядками 67 і 68 має очевидну прогалину щонайменше з трьох рядків.

В році 1886, хоч без зазначення року друку, вийшов у Києві третій том «Збірника українських пісень» з нотами М. Лисенка, а в тім томі на стор. 6 і 7 поміщено пісню про Байду з музикою в двох варіантах, із яких перший містить 30, а другий (уривок) лише 8 рядків. Де й від кого записано тексти й музику, в збірці не зазначено*.

Огляд(аючи) ті варіанти, хоч не при всіх зазначено місцевість запису, бачимо, що пісня про Байду заховалася не лише в пам'яті зглядно численних співаків, але розійшлася по досить широкій території, починаючи від Східної Галичини, щодо якої нові записи з фонографом д(обродіїв) Роздольського і Ф. Колесси можуть дати нові причинки, а кінчачи задніпрянською Полтавщиною, з якої походять записи І. Рудченка та Зайкевича. Білоруський варіант доказує, що пісня зайшла також досить далеко на північ і являється цінним причинком до показу завваженого вже М. Драгомановим впливу української традиції на білорусів. Не зайвим буде додати тут іще слова М. Костомарова про популярність сеї пісні: «Варто завважити, що вона так закоренилася серед народу, що її співають навіть по таких місцях, де загалом щезли всі історичні пісні, приміром серед українців-переселенців Саратовської губернії»*[1].

Реконструкція тексту сеї пісні насуває незвичайні трудності, раз, тому, що задля своєї давності пісня дійшла до нас у непевнім уривковім стані, друге, тому, що в її віршовій формі можемо завважити сліди двох редакцій, складаних різними розмірами, а до то(го) ще деякий вплив пізніших козацьких дум, у яких місце давніших однакових, рівномірних віршів зайняли свобідніші, нерівномірні. Можна догадуватися, що пісня про Байду первісно була зложена таким самим 8-складовим трохеїчним розміром, як усі пісні турецького циклу, обговорені в першім томі «Студій», і спеціально як пісня про Івана і Мар'яну, від

---

[1] Його лекція п(ід) з(аголовком) «О воспоминаниях борьбы козаков с мусульманством в народной южнорусской поэзии», прочитана в Петербурзі 1876 р., надрукована в книжці «Литературное наследие» Н. И. Костомарова. С.-Петербург, 1890, стор. 281.

якої пісня про Байду, правдоподібно, запозичила мотив стріляння з лука до голубів. Починаючи з тексту Гліщинського, маємо в нім 8-мискладові рядки 8, 12, 16—21, 28—29, 34, 36—37, 43—45, 53, 55—57 і 65, разом 22 на 66 усіх, отже, якраз третина. В тексті Ількевича, другім після сього щодо важності, в варіанті Жеготи Паулі 8-складові рядки 1, 8, 11—16, 26—28, 32—34, разом 14 на 34 всіх; у варіанті Головацького 1, 10, 13, 19—20, 29—30, 33—37, 43—45, разом 15 на 45 усіх, отже, знов рівно третина. В тексті Ходаковського маємо римовані пару таких віршів замість одного довшого в варіанті Головацького, а власне замість «Хочу я убити для його дочки» краще:

Нехай же я уб'ю, царю,
Та на славную вечерю.

В тексті Магера, найближчім до тексту Рудченка, переважають власне 8-складові вірші. Комбінуючи за певною тенденцією оба ті тексти*, можна одержати ось який текст:

У містечку Берестечку,
Там п'є Байда мед-горілку.
Дає йому сам цар знати
Та молодців підмовляти.
Ой приїхав цар турецький.
«Здоров, Байдо, молодецький!
Покинь, Байдо, пить-гуляти,
Бери мою дочку та йди царувати!»
«Твоя дочка поганая,
Твоя віра проклятая».
[Ой як] крикнув цар турецький
На свої слуги молодецькі:
«Возьміть Байду ізв'яжіте,
За ребро гаком возьміте!»
Взяли Байду ізв'язали,
За ребро гаком пройняли.
«Позволь, царю, погуляти,
Ті пташечки постріляти!»
[Ой як] стрелив Байда з лука,
Попав царя помежи уха,
[А] царицю в потилицю,
Царову дочку в головочку.

В тексті Магера бракує 8 рядків (9—16 отсеї реконструкції), а зате на кінці додано пару зайвих і невідповідних до ситуації рядків:

Лучче мені пить-гуляться
Та й нікого не бояться!

В тексті Рудченка при отсій реконструкції пропущено в рядках 14 і 16 перед словом «ребро» слово «ліве», а на початку рядків 11 і 19 додано оклики в гранчастих скобках. Ся проба реконструкції дає нам текст короткий, досить правильно віршований, ритмічні екстраваганції в рядках 8, 12 майже зовсім не псують правильності розміру, а вірші надто, крім одної люзової пари рядків (9—10), фатальних для героя пісні, складені в правильні 4-віршові строфи.

Зміст сеї короткої, може, справді первісної редакції пісні насуває деякі питання та трудності. Перша строфа виглядає як натяк на посольство «самого», правдоподібно, московського, не турецького, царя до Байди, аби замість гаяти час на гулятиках, узявся «підмовляти», себто вербувати молодців і прибув із ними до нього. Між сею строфою й слідуючою могло минути багато літ, яких події не збереглися в пам'яті творця пісні, а поява турецького царя перед Байдою переносить нас відразу не тільки в пізніший час, але також на інше, далеке від України місце, до столиці турецьких султанів Царгорода, де одиноко могли відбутися оспівані далі події. Що завело Байду до Царгорода? Для нас би се було перше й найважніше питання, та співаки, що протягом кількох століть повторяли та посвоєму перетворювали пісню про Байду та його незвичайну смерть, не турбувалися тим історичним питанням, але без церемонії перенесли сцену гулятики Байди з товаришами з українського містечка до Царгорода.

Але часова прогалина між Байдиним вербунком на службу московському царю та його походом на Царгород не пропала безслідно; текст Гліщинського запевняє її описом постанови Байди рушити в похід на Туреччину. Щоправда, пам'ять чи фантазія знов не дописала творцеві сеї нової редакції пісні: він не знає, в яке турецьке місто вирушив Байда й де зустрівся з ним цар, чи султан турецький. Сього він не знайшов у первісній редакції, але було ясне та певне для пізніших співаків-вояків, що або самі чи то по волі чи то поневолі бували в Царгороді або могли чути про нього від товаришів-бувальців. Так, на мою думку, постала друга, значно просторіша редакція пісні про Байду, зложена довшими, переважно 10-складовими віршами, свобідніше та поетичніше від першої, але заховуючи декуди її відривки в первісній, коротшій формі. В реконструкції сеї другої редакції, яку подаю далі, я ста-

рався по змозі використати весь матеріал, який дають опубліковані досі варіанти, вставляючи в текст або додаючи в нотках усе вартне чи то з історичного, чи з літературного або язикового погляду і не лякаючися повторень одного на різні лади або навіть того самого на різних місцях, коли сього вимагає чи то хід оповідання, чи його поетична (форма). Дещо з варіантів пропускаю, не зазначуючи тут і відсилаючи до їх видань. Тут зазначу лише, що з тексту Гліщинського я вважав відповідним пропустити два рядки (14—15), кінець промови Байди до молодців:

«Бо вже ж ми давно рідненької Січи
Та не бачили в вічи».

Вони, як бачимо, зовсім не в'яжуться з тим, що говорить Байда до своїх молодців, а згадку про Січ переносять у часи, коли Січі могло ще й не бути на світі.

Щодо місця, з якого Байда виходить у Туреччину або в якім відбувається акція пісні, маємо в дохованих до нас текстах різні версії, а власне групу українських місцевостей і Царгород. Найдавніше записаний текст Ходаковського, а також тексти Рудченка, Серединського, Магера та Загайкевича подають Берестечко. Найширше, хоч трохи недоладно, в записі Рудченка:

Ой у лісі, в Берестечку
Там стояла коршомка на грудочку
[може, груньочку — горбочку],
Там пив-гуляв Байда мед-горілочку.

В текстах, записаних поляками Ходаковським і Серединським (recte Sredziński[1]), маємо коротшу, але правильну віршову форму «А в містечку славнім Берестечку» або «Ей, у місті славном», а в Магера й Загайкевича ще коротше: «У містечку Берестечку». Мале містечко Берестечко на Поліссі стало славним у нашій історії аж після нещасливої битви козаків із ляхами 1650 р.*, а злуку тої назви з іменем Байди в кількох варіантах пісні можна вважати свідоцтвом, що друга її редакція була зложена за часів Хмельницького, в початкових роках другої половини XVII віку. Супроти сього Київ, названий у тексті

[1] Правильно Средзінський *(лат.)*.— *Ред.*

Лукашевича, може мати вартість тільки конвенціональну, як «lokus communes»[1] на подобу тої чумацької пісні, де

Да в Київі на ринку
П'ють чумаки горілку

(М. Лисенко, Збірник укр⟨аїнських⟩ п⟨ісень⟩, II, стор. 38).

Так само одиноко між текстами української групи, як текст Лукашевича, стоїть і цінний із многих поглядів текст Гліщинського, що починається досить недоладним рядком: «В славному містечку, в рідному Черкасі». Поперед усього містечко Київської губернії з такою назвою називається не Черкас, а Черкаси (plurale tantum[2]); сю саму назву має також одно село в Галичині недалеко Стрия. Прикметник «рідний», покладений при тім, разить так само неприємно, як і «рідненької Січи» в рядку 14*.

Та проте все згадка про Черкаси в початку сеї пісні являється відгуком найстаршої козацької традиції першої половини XVI віку, коли Черкаси справді були одним із нечисленних тоді укріплених городів, «форпостів української колонізації», по вислову проф. М. Грушевського («Історія України-Русі», т. VII, стор. 43). Разом із тим можна вважати Черкаси одним із перших огнищ тої «козацької волі», що пізніше так широко по світі гуляла й слави добувала, вже в р. 1536 черкаси та канівці бунтуються проти свого воєводи Тишковича за його драчі та кривди (т а м ж е, стор. 50). Ще давніші сліди ворогування черкасів з татарами. В р. 1492 хан кримський жалувався польському урядові на те, що «кияне і черкасці, пришедши Дніпром, под Тягиною корабель (татарський) [татарський чи турецький?] розбили і чоловіка одного взяли і багато речей і грошей побрали» (т а м ж е, стор. 57). Із Черкас вийшов у р⟨оці⟩ 1493 перший збройний напад воєводи Богдана Глинського з «царевичем Уздемиром» на новозбудовану татарську твердиню Очаків (т а м ж е, стор. 90). У р⟨оці⟩ 1532 Черкаси під командою старости Остафія Дашковича* облягав кримський хан Сеадат-Гірей протягом 13 днів безуспішно.

По тих вступних увагах подаю реконструкцію тексту другої редакції пісні, зазначуючи в нотках тексти, з яких

[1] Загальне місце *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Лише множина *(лат.)*.— *Ред.*

узято поодинокі рядки та їх варіанти, а в гранчастих скобках свої доповнення.

А в містечку славнім у Черкасах (Л)*
Там стояла коршма на горбочку[1] (Б).
[Ой] там Байда п'є мед-горілочку.
Ой п'є Байда та не годинночку,
Не день, не два і не одну ночку[2].
Ой п'є Байда та й напивається[3] (А),
На турецького царя похваляється[4] (Е),
[На молодців та й поглядається] (І).

Ой п'є Байда та на своїх кличе:
«Ануте ж но, коліно мужиче,
Мед та вино скоро випивайте,
[Випивайте], пляшки спорожняйте,
[Воронії] коники сідлайте,
[Дорогії] зброї наряжайте!
Та підемо, [браття], в Туреччину,
Покараєм лихую личину!»[5] (G)*
Ой поїхав[6] Байда з козаками,
[Ой поїхав морем байдаками.
Ой заїхав аж до Царгорода,
Була йому добрая пригода.
Став він турків сікти та рубати,
Не посміли проти нього стати;
Стали мира у нього прохати,
Позволили три дні погуляти].
Ой у[7] Цариграді на риночку,
[Ой] там Байда п'є мед-горілочку.
Ой п'є Байда та не годиночку,
Не день, не два і не одну ночку.
Ой п'є Байда та й напивається[8],
На свого чуру[9] поглядається:
«Ой чуро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»

---

[1] Б — «Коршомка на грудочку».
[2] Ті два рядки в текстах А, Г й З менше докладно:

Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.

У Рудченка коротко: «Не їдну ночку-годиночку», а в Лисейка: «Та не день, не два, ані одну нічку».
[3] А — «Та й кивається», Д — «Ей, п'є же вун враз і наливає», Е — «Ой п'є же він да подпиває».
[4] Е — «Да... похваляє».
[5] G — «Rodynu».
[6] G — «Piszow».
[7] А, В, З — «W Carihradi»*.
[8] А і З — «кивається»*.
[9] А — (<Та на свого) цюру», З — «ciura», інші варіанти мають «чура» або «джура».

П'є-гуляє[1] Байда з козаками,
Ідуть турки до нього з дарами (G)*;
Йде до нього сам султан турецький[2]:
«Що ж ти робиш, Байдо молодецький?» (Л)*
«Ой п'ю, царю! Ой п'ю та гуляю (Л)
[І ні про що гадоньки не маю»[3].
Цар турецький тее зачуває]
Та й до себе Байду[4] підмовляє:
«Ой ти, Байдо, [Байдо] славнесенький,
Будь ти мені [слуга] вірнесенький! (Д)
Годі тобі, Байдо, байдувати (І, К)[5],
Йди до мене, будеш панувати[6].
Возьми мою [дочку] султанівну[7]
І будь паном на всю Україну» (Д)[8].
[Ой то тее Байда зачуває,
Султанові так відповідає:]

«Твоя, [царю], донька хорошая;
Твоя, [царю], віра проклятая[9] (З).
Не хочу я твою дочку брати,
Не будеш ти зятем мене звати (Д)*.
А я й без твоєї султанівни*
Буду паном всеї України» (Д).

---

[1] G — «Piszow». Сей рядок для потреби реконструкції я повторив два разн з переміною двох перших слів.
[2] У Лисенка: «Прийшов до його царь турецький».
[3] У Лисенка і в И відповідь трохи шаблонова:

«Ой п'ю, царю, мед-горілочку
Та не день, не два й не одну нічку»*.

[4] G — «Bajdu k sobi».
[5] І — «байдикувати», К — «байдувати» [бурлакувати].
[6] Б — «Трохи переборщено: «Бери мою дочку та йди царувати!»
[7] G — «sułtanywnu diwczynu».
[8] А має тут:

«Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мені лицарь та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку
Будеш паном на всю Вкраїночку!»

У Жеготи Паулі (З) замість сих чотирьох лиш два рядки:

«Woźmy w mene dońku, carywońku,
Та budesz maty za żynońku».

В тексті Д, мабуть, під впливом російських порядків додано ще:

«А ти, Байдо, будеш гатаманом,
Будеш меї земді государом».

[9] А. й інші тексти мають сі два рядки в відворотнім порядку, при чім звичайно й дочка називається поганою; приймаю лекцію Ж. Паулі (З).

[Ой то тее султан зачуває,
Ті слова до Байди промовляє:]
«Ой ти, Байдо, а що ж ти думаєш?
Чи ти війська так багато маєш,
Щоби-сь мене, султана, звоював,
На Вкраїні козаком панував?
В мене війська, як в морі пісочку
Або влізе маку в маківочку».

«Мені, Байді, се [й дуже] байдуже,
Що ти війська маєш много дуже.
Пісок в морі [морська] вода змиє,
Мак по полі [буйний] вітер звіє,
Но я в своїх козаків дуфаю,
З ними в твоїм дворі погуляю».

Крикнув султан на свої гайдуки:
«Возьміте-но Байду добре в руки!
Ой возьміте Байду та ізв'яжіте,
Та за ребро гаком почепіте!» (G)*
Ой узяли[1] Байду ізв'язали*
Та й за ребро гаком зачіпали (Л)[2].

Висить Байда не одну годину,
Висить нічку і другую днину[3].
Висить Байда, Христа прославляє (G)
[А турецьку віру поругає].
Висить Байда, та ще не вмирає,
На свойого чуру поглядає (Д)*;

То на свого чуру молодого,
То на свого коня вороного (А)*.
[Промовляє ті слова до нього]:
«Ой чуро мій, чуро молоденький,
Будь ти мені ще трохи вірненький!
За те тобі бог заплатить много,
А я дарю* коня вороного.
Утікай з ним на [свою] родину,
Завези од мене поклон в Україну (G)!
Подай мені лука й три стрілиці,
Бо побачив я три голубиці (Д);*
Бо побачив я три голубочки,

---

[1] Л — «Взяли», Д — «Взяли Байду, повісили».
[2] Б — «За ліве ребро гаком пройняли», Д — «І на острій гак ребром знезали».
[3] Отсі два рядки в Л виглядають ось як:

Висить Байда на дубочку
Та не день, не два та й не одну нічку.

В Е замість сього: «Не дві ноченьки, не дві годиночки»; в А аналогічно до рядків 3—4 і в мене аналогічно поправлено.

Хочу вбити для царської дочки(G);*
Нехай будуть і самому царю
Да на славную вечерю» (Г)*.

Аж іде до його царь турецький:
«Що ж ти бачиш, Байдо молодецький?»
«Бачу, царю, бачу три дубочки,
На дубочках да три голубочки;
Позволь, царю, лучка спробувати
На вечерю тобі повбивати» (Л, І).

Стрельнув Байда із [тугого] лука,
Попав царя поміж самі вуха,
А царицю в [саму] потилицю,
А цареву дочку в головочку.
Не вмів [єси], царю, Байду вбити,
За те тобі в [сирій] землі гнити (Л)*.

Хід подій, представлених у отсій пісні, вимагає деяких пояснень, при яких можна буде пояснити також деякі варіанти, а особливо досить просторе закінчення деяких текстів, у якім султанові дається поучення, як властиво повинен був покарати Байду, поучення, вже хоч би тому органічно не належне до сеї редакції пісні, що зложене відмінним розміром.

Початок пісні представляє рішення Байди рушити з охочими молодцями в похід на Туреччину не для грабунку, а тільки для покарання «лихої личини», турецького султана. Хто такий Байда, пісня не означує ближче. Саме те слово треба брати в значенні бурлака, авантурника, але з того, що своїх веселих товаришів він називає «мужичим коліном», можна догадуватися, що сам він був членом високого та можного роду, на подобу того староукраїнського авантурника XII віку Івана Ростиславича Берладника*, що стільки клопоту наробив галицькому князеві Ярославові Осмомислові і, побувавши в Звенигороді, Галичині, придунайській Русі, Києві, Суздалі, Чернігові та Новгороді-Сіверськім, умер у Солуні[1]. Куди йшов похід — невідомо, але коли прийняти за його вихідне місце Черкаси, то йшов, очевидно, вниз Дніпром, куди вже від 1493 року кияни та черкасці ходили на татар. Із устя Дніпра Байда зі своїми козаками рушив у Туреччину, і тут у тексті пісні маємо прогалину.

[1] Літописні звістки про нього зібрані в моїй статті «Літописна основа «Слова о полку Игореве».

Коли початок пісні в другій редакції і першу строфу першої редакції можна віднести до першої половини XVI в. (в порозумінні з Московщиною були українські старости та козацькі ватажки Остафій Дашкович у роках 1503—1505 (М. Грушевський, op. cit., VII, стор. 91—92), Дмитро Вишневецький, що в р. 1567 присяг на вірність московському цареві (т а м ж е, стор. 121) й Богдан Ружинський (т а м ж е, стор. 168), то дальше оповідання про похід через Чорне море й побут Байди в Царгороді переносить нас у першу чверть XVII віку, коли переважно під проводом Петра Конашевича Сагайдачного відбувся цілий ряд козацьких походів на західні та південні побережжя Чорного моря, на Варну, Кілію, Синоп, Трапезунд та Царгород. Перший відомий похід козаків на Чорне море, але тільки до Козлова (Євпаторії) на Кримському півострові, був у р. 1581 під проводом козака Кулаги, який погиб у тім поході, але козаки здужали уйти з малою стратою в людях і багатою здобиччю (т а м ж е, стор. 169—170).

Дальша часть пісні, що у своїх варіантах, крім одного Гліщинського, являється її початком, переносить нас у Царгород, де Байда своїм звичаєм «п'є мед-горілочку» в товаристві — не знати напевно, чи своїх козаків, чи лише молодого чури, якому він, немов прочуваючи свою біду, примовляється в формі запитання, аби був йому вірний, се значить, не покинув його в лихій пригоді. Я позволив собі в своїй реконструкції заповнити сю прогалину кількома віршами, в яких оповідається, що Байда зі своїми козаками напав на Царгород. Такого страху нагнав туркам, що вони були змушені просити в нього миру й дали йому та його козакам дозвіл погуляти три дні в означенім місці, доки мирові переговори дійдуть до кінця. На ті мирові переговори натякає один рядок тексту Гліщинського, по якому «Турки к ньому ідуть з дарами».

Справа закінчилась би була, може, дійсно миром, якби сам султан турецький не захотів був особисто потрудитися, відвідати Байду та поговорити з ним, як се бачимо в значній часті записів більш або менше виразно. Історично се мало правдоподібне, але поетична творчість має свою окрему логіку, по якій політичні, релігійні чи суспільні антагонізми представляють як суперечки, свари або боротьба двох осіб. Не можна уявити собі, аби розмова між султаном і Байдою, така, яку подає наша пісня, була ведена через посланців або способом переписки, тільки сто-

ячи око в око з ним та почувши його зневагу для своєї віри та його погрозу, султан міг «крикнути на свої гайдуки» та приказати їм ув'язнити Байду.

У своїй промові до Байди султан пропонує йому не більше й не менше, як стати його зятем і одержати в володіння всю Україну, аби тільки разом із тим він перейшов у його службу. Про зміну віри ані слова, але се при пропозиції женячки з султанівною розумілося само собою й се по концепції українського співака відразу зрозумів сам Байда. Далеко цікавіша була обіцянка панування над Україною*. Чи султан жартував собі з гулящого козака, ваблячи його в свою службу, чи, може, знаючи його належність до знатного та можного, підсував йому серйозно таку політичну комбінацію, се годі рішити. Для нас важно те, що така комбінація постала і вилилася в зовсім ясні та недвозначні слова в українській пісні. Коли се могло статися?

В своїй статті «Хмельниччина 1648—1649 років у польських і латинських сучасних віршах»* («Записки Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка» у Львові, 1898 ⟨т. XXIII—XXIV, стор. 9—17, Misc.⟩) я показав досить довгим рядом цитат із тогочасних польських друкованих і рукописних джерел, що зараз по вибуху повстання Хмельницького польська суспільність майже скрізь відчула й висловляла на ті різні лади, що Хмельницький хоче відірвати Україну від Польщі й заснувати свою власну державу. Перші побіди Хмельницького над польськими військами могли давати досить сильну підставу коли вже не для сповнення такого наміру, якби він справді був у Хмельницького, то хоч для скріплення віри в можливість такого плану. Та був давніше, при кінці XVI в., один момент, коли в уяві польської шляхти явився претендент на українську корону в особі хороброго вояка та козацького ватажка Семена Наливайка*. До його смерті (йому відрубано голову в Варшаві д⟨ня⟩ 11 цвітня 1597 р.) розійшла серед польської шляхти легенда, що він за життя велів звати себе «царем Наливаєм» і що його перед смертю посаджено на розпаленого залізного коня, а на голову вложено розпалену залізну корону (по іншій версії після такої коронації спалено в мідянім биці)[1]. Значить, думка про само-

[1] Пор.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 238, і екскурс про Наливайка на стор. 580—581. Цікаво, що, вичисляючи літературу про Наливай⟨ка⟩, проф. Грушев.*...

стійну українську державу могла й декому з українців блиснути вже при кінці XVI, а виразніші форми прийняла в половині XVII в. Навіть спеціально під зверхністю турецького султана вона була вже в голові Богдана Хмельницького, а потім Петра Дорошенка*. Значить, у тім часі, коло 1650 р., могла постати друга редакція пісні про Байду.

Відповідь Байди на пропозицію султана у всіх текстах, крім одного, коротка та рішуча, характерна відповідь козака-християнина:

«Твоя дочка поганая,
Твоя віра проклятая»,

або, зі злагодженням першого рядка, «Твоя дочка хорошая» (З). Тільки в тексті Гліщинського розмова довша. На султанову пропозицію Байда не лише відрікається рішуче від його віри і від його дочки, але додає перехвалку, що він і без того буде паном усієї України; так і чується в тих словах бадьорий дух перших років Хмельниччини. Здивований султан запитує Байду, на що він думає при такій перехвалці, а Байда відповідає йому ще сміліше словами, в яких чути виразну погрозу:

«Я на своїх козаків дуфаю,
З ними в твоїм дворі погуляю»*.

Се доводить султана до пересердя, і він тут же велить ув'язнити Байду й повісити його гаком за ребро.

Як мусимо уяснити собі виконання того султанського наказу? Ні в якім разі се не був засуд на смерть, бо з дальших слів пісні бачимо, що Байда, висячи, не тільки жив іще кілька днів і ночей, але третього дня мав іще стільки й свободи рухів, що міг стріляти з лука. Мусимо, отже, уявити собі, що його прив'язано до стовпа за ноги та попід пахи верівками або ременями, а гак за ребро зачеплено йому більше для пострaху, ніж для причинення муки, зачеплено обережно без ушкодження внутрішніх органів, легких і серця, що могло спричинити скору смерть, а руки полишено вільними. В такім стані здоровий і сильний чоловік міг висіти й довший час, одержуючи з дозволу чи без дозволу султанського поживу й напій, і міг нарешті бути освободжений із нього та жити й гуляти ще довгі літа, як і справді бачимо з тексту Лисенкового запису, що кінчиться рядками:

«Тобі, царю, в землі гнити
Байді молодому мед-горілку пити».

Таке закінчення хоч можливе, але мало правдоподібне після того, що далі оповідає пісня. В тексті Гліщинського Байда, висячи, «прославляв Христа» звичаєм християнських мучеників, до чого дуже близько підходить доповнення, що наругався турецькій вірі, яку й перед тим називав проклятою. А коли султан другий раз поохотився з жінкою та дочкою відвідати Байду, мабуть, із наміром спокусити його їх видом до апостазії та покірності, і коли Байда замість того позастрілював їх усі троє, то не такі були турки з султанового окруження, аби пустити його живим. Про його смерть, одначе, ні один варіант пісні не згадує виразно. Лише з тексту Гліщинського видно, що Байда, розмовляючи зі своїм чурою, дарує йому свого коня та велить тікати на ньому на Вкраїну й занести туди його поклін — значить, прочуває свою близьку смерть.

Епізод стріляння з лука, запозичений із давнішої покутської пісні про зраду жінки й помсту мужа («Іван і Мар'яна»), зрісся з піснею про Байду ще в її першій редакції в XVI віці. Його можна досить докладно реконструювати з дохованих до нас текстів у первісній формі 8-складових віршів:

Висить Байда на дубочку
Не день, не два і не одну ночку (Л)*,
Висить Байда, не вмирає,
На свого джуру поглядає (Д)*.
«Ой, чуро ж мій молоденький
Подай мені лук тугенький*,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок (А)
А до моїх білих ручок! (В)
Де я мірю, там я вцілю;
Де я важу, там я вражу» (А).
Ой як стрілив, царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку (А).

Закінчення пісні в найбільшій часті текстів (у Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩ всі, крім К) виявляє іншу, пізнішу руку, в своїм роді моралізаційну тенденцію та відмінний розмір. Ось текст того закінчення, зведений із різних варіантів:

Отто ж тобі, царю, за Байдину кару!
Було тобі знати, як Байду карати (А)[1],

[1] Е — трохи недоладно: «Що ти не умів Байди як покарати»; І — «Не вмів, цару, Байди бити».

Було б тобі, царю, Байду покарати;
Було б тобі Байді з плеч голову зняти (Е)*,
Ліпше ж[1] було б йому головоньку зняти,
Аніж[2] на острий гак ребром занизати (Д)*,
Його тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити (А).

Отсе закінчення, а також розширювання поодиноких рядків зайвими словами або ширшими формами («молодесенький», «тугесенький» зам(ість) «молоденький», «тугенький» і т. п.) треба вважати слідами впливу кобзарів, що залюбки приймали сю пісню до свого репертуару та подавали її своїм слухачам у свідомо або й несвідомо зміненій формі.

II

Вже одному з перших видавців сеї пісні, галицькому полякові Жеготі Паулі, що, крім етнографічних збірок, полишив по собі також ряд історичних праць, було ясним без ніякої дискусії, що під назвою Байди криється, а властиво живе в пам'яті українського народу визначна історична фігура XVI віку, князь Дмитро Вишневецький, якого не без підстави можна вважати основателем Запорозької Січі*. До пісні Ж. Паулі додав історичний екскурс, який уважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову вже хоть би тому, що подані ним вказівки почасти повторювано пізніше, а почасти не визискано й досі. Читаємо там: «У польській історії XVI віку ясніє рицар, якого незрівняне мужество й незвичайну сміліcть навіть пізніші віки подивлятимуть раз у раз. Се князь Вишневецький, якого нещасливий скін вельми поетично [z całą poetyczną barwą] оспівує отся дума. Вже в своїй молодості він так прославив себе своїми смілими набігами на татар, що московський цар Іван Васильович [Грізний] з похвалами закликав його до себе, а польський король Зігмунт Август*, коли Вишневецький у р. 1562 занедужав, турбуючися за його здоров'я, вислав своїх власних лікарів, аби вирвали його з недуги. Потім князь Дмитро Вишневецький подався між козаків, яких диким і войовничим життям любувався. Вони окричали його там своїм гетьманом, а він давав не-

[1] Д — «Лепій».
[2] Д — «Неж».

малі докази відваги. Вибравши осідок на Дніпровім острові Хортиці, укріпив острів Томаківку, що служила криївкою козакам, і на утлих чайках, зроблених із липової кори та зубрових шкір, живо пливучи Дніпром, запускався зі своєю дружиною аж на Чорне море, нападаючи турецькі та татарські оселі. В тім часі здобув також сильно укріплений татарський замок Ісле-Кірмен, висадивши його вгору підкопаними мінами.

Заслуги коло добра вітчини виєднали йому те, що радні пани задумали посадити його на волоському господарстві, на що радо пристали самі волохи. От і вибрався Вишневецький на Волощину й зараз обняв новий уряд. Але неприязна захланність султана вибрала, зі свого боку, воєводою волоха Томшу*, який, зрадою спіймавши Вишневецького, відіслав султанові до Царгорода. Султан, знаходячи в Вишневецького незвичайні прикмети та бажаючи позискати його для себе, обіцював йому різні ласки, коли тільки прийме Магометову віру. Згордував Дмитро тим визванням і разом зі своїм товаришем Яном П'ясецьким, ругаючися туркам, був повішений на залізнім гаці над морською відногою з боку Галати* (пор.: Bielski, Kronika polska, стор. 614, і Starowolski*, Bellatores Sarmatici, стор. 188). Тогочасні літописи[1] оповідають, що Вишневецький, висячи на гаці два дні, просив, аби йому подали лук і стріли, якими вбив на смерть кількох значних турків. Султан, дізнавшися про той нечуваний вчинок, сам пішов поглянути на те диво. Дмитро, побачивши султана, випустив на нього остатню стрілу, яку мав, але ослаблений на силах, уже не дострілив його. Тоді султан, розсерджений таким зухвальством Вишневецького, велів розстріляти його з луків» (Żegota Pauli, Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, tom pierwsry, Lwów, 1839, стор. 130—132).

Оповідання Ж. Паулі з історичного погляду недокладне («окричання» Вишневецького козацьким гетьманом), декуди фантастичне (опис козацьких чайок), дає надто фаль-

[1] Каспер Несецький* у своїй книзі «Korona polska, albo Poczet herbów szlachty polskiej», t. III, описуючи вищеподану пригоду, покликається на свідоцтва: St. Tembersk i, Chronologia synoptica; Winkler, Panegyricon Michaelis regis, та Kasper Stembek, Civirbonus, розд. 9. Отже, додам від себе, письменник другої половини XVIII в. покликається на свідоцтва панегіристів другої половини XVII в.

шиве поняття про оповідання Бєльського, на яке автор покликається*. Вважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову ціле оповідання Бєльського про панування Томжі та молдавську пригоду Вишневецького восени 1563 р., хоч дещо з нього (недокладно) подав проф. М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. VII, стор. 126, а докладніше в пізніше написаній, але швидше опублікованій спеціальній статті «Байда Вишневецький в поезії й історії», поміщеній у третій книзі «Записок Українського наукового товариства в Київі» (1908, стор. 108—139). Під роком 1563 в хроніці Бєльського читаємо: «Того ж часу волохи, сприкривши собі з Деспотом*, вибрали Томжу. Про що дізнавшися, Деспот почав сумніватися сам за себе й рад би був уже зі скарбами якось вимкнутися, але не міг того вдати; тож замкнувся в Сучаві, а що не вірив своїм приближеним, прогнав їх геть. А коли Томжині люди безпечно наближалися до замку, думаючи, що в нім нема нікого, він, швидко відчинивши браму, повбивав багато людей із гармат, що стояли в брамі. Але й ся хитрість не довго щастила йому, бо голод і недостача всього потрібного на замку унеможливили довший там побут. А коли Томжа, стоячи з військом довкола замку, прислав до нього, аби йшов із замку й не робив собі вже дальшої надії на ту державу, він, нарікаючи на фортуну, якої скору переміну пізнав, одягся в коштовні убори, приперезав до боку шаблю, сів на свого коня, попрощався з кількома своїми слугами й, відчинивши замок, виїхав із нього. Сумно глядів він по людях, поміж котрими їхав і котрі не віддавали йому ніякої почесті, як уперед. Він рад би був звернутися в іншу сторону, але було вже пізно. Томжа вислав по нього, аби зсів із коня й аби відібрали в нього шаблю. Коли се вчинено, він пішо пройшов перед Томжу й, ставши до нього боком, не віддав йому ніякої почесті. Томжа озвався до нього:

— Чому не віддаєш поклону й почесті воєводі волоському?

На се відповів Деспот:

— Не знаю в тобі свого пана, тільки свого зрадника.

Тоді Томжа вдарив його булавою, а волохи, прискочивши до нього, зараз убили його й, відрізавши йому голову, настромили на спис і обносили по війську. Такий був кінець Деспота в Волощині. Інші волохи, що не згоджувалися на Томжу, саме тоді, коли одна часть підіймала його

на панування, послали по Дмитра Вишневецького, зобов'язуючися йому присягою, що аби тільки показався їм, візьмуть його [собі] за пана. Дмитро надтягнув у Волощину з козаками вчасніше, ніж прийшли йому на поміч ті, що посилали по нього. Томжині люди погромили його. А що сам [він] задля хорого здоров'я їхав на возі, не можучи втекти перед Томжиними їздцями, він хотів сховатися [й зарився] в копицю сіна. Селянин, що приїхав по сіно, видав його. Так його спіймали разом із деякими іншими поляками, котрим сам Томжа поврізував вуха й носи, а доконавши на них іще інших немалих жорстокостей, пустив їх до Польщі, самого ж Вишневецького з Яном П'ясецьким, подолянином гербу Забава, вислав турецькому цісареві до Царгорода. Там їх обох завішено на гаках над морською відногою, йдучи [в напрямі] до Галати. П'ясецький легше сконав, бо, летячи, зачепився на гак за удо, обернений головою вниз, і так швидко залила його кров. А Вишневецький зачепився за ребро й звернувся очима догори, тому був живий до третього дня; тоді турки застрелили його з луків за те, що проклинав їх Магомета. Та хоча Томжа віддав цісареві Вишневецького, проте не дослужився тим цісарської ласки. Волоський воєвода Олександр*, якого Деспот усунув був із власті, так приєднав собі дарунками [вплив] на цісарському дворі, що цісар дав йому немале турецьке й татарське військо з тим, аби ввело його [на панування] в Волощину. Дізнавшись про ту Олександрову перевагу, Томжа з Мачугом та кількома іншими волоськими панами прибіг до Львова, бажаючи там сховатися. Та король чи то задля його жорстокого поведення з поляками, чи то не бажаючи [нарушити] мирні відносини до Туреччини, вислявши свого дворянина Станіслава Красицького гербу Рогаля, велів [Томжу] разом із Мачугом та іншими покарати на горло. А Олександр, вернувши на свою державу, спокійно дожив на ній до смерті» («Kronika Marcina Bielskiego», tom II (księga IV—V), Sanok, 1856, стор. 1147—1149).

Отсе оповідання Бєльського, живе й драматичне, та на позір зовсім подібне до правди, показується, одначе, в важних подробицях більш анекдотичним, ніж правдивим. Пізніший свідок, який, одначе, без сумніву, користувався старшими, не дохованими до нашого часу джерелами, польський полігістор Симон Старовольський у своїм трактаті «Sarmatiae Bellatores» ось що оповідає про життя й смерть

Дмитра Вишневецького: «Дмитро, син Михайла, надзвичайно вправний войовник, якого ім'я часті побіди над скіфами [татарами] зробили не лише славним, але й страшним, за панування Зігмунта Августа був покликаний волохами на князівство. Справді гідний був такої кар'єри князь, якого задля його хоробрості та великодушності і свободолюбності можна рівняти з найліпшими князями всіх віків. Та неласкава фортуна спротивилася його великій хоробрості й незабаром по осягненні власті раптом зіпхнула його в пропасть. Турецький султан Соліман*, вислaвши велике військо, по кількох битвах та перепалках дуже легко скинув його, не приготованого, з князівства. Обскочений засідками варварів, він дістався в руки ворогів, які довго мучили його, не даючи йому спати ні вдень, ні вночі (durissimo peruigiliodiu torserunt). Нарешті тиран, зневаживши всяку славу чи то царського милосердя, чи то людської справедливості, видав на нього жорстокий вирок, велячи повісити його на залізнім гаку в одній брамі Константинополя. Незломний серед болів і мук, він уже самою християнською терпеливістю заслужив собі небо»[1]. У епі-

---

[1] Simonis Starovolsci, Tractatus tres, I. Polonia, II. Sarmatiae Bellatores, III. Scriptorum polonicorum ΕΚΑΤΟΝΤΑΣ, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae. Elidio nova. Wratislavle, MDCCXXXIV [1734] apud Joannem Jacobum Kornium.

Книжка формату 4-ки зложена з трьох частин, із яких кожда має окрему пагінацію, а власне перша — «Гекатонтас» — вісім непагінованих карток, на яких поміщено: на перших двох картах присвяту книжки королеві Августові III* та королевій, його жінці, та на дальших двох картках адресовану до них передмову вроцлавського видавця Йоганна Якова Корна. На дальшій картці маємо титул: Simonis Starovolsci, Scriptorum polonicorum Ἑκατονταὰς seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae Anno MDCCXXXIII [1733]. На дальшій, непагінованій картці передмова Старовольського «Prudenti senatui P. G. Leopoliensi», потім стор. 7—116 тексту й дві непагіновані картки реєстру імен. Далі маємо на окремій картці титул: Simonis Starovolsci, Sarmatiae Bellatores, Anno MDCCXXXIII [1733], потім на двох непагінованих картках поміщена «Epistola dedicatoria illustrissimo heroi domino Ioanni Eustachio Tyskievicio. Palatino Brestensi, Camenecensique praefecto»*. На дальшій непагінованій картці поміщена передмова до читача п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Amice lector». Текст сеї книги міститься на стор. 1—166, а на остатній непагінованій картці знов реєстр імен, усіх 127, між якими стрічаємо двох Костянтинів Острозьких, Івана Лободу, двох Іванів Сверчовських*, Остафія Дашковича, Петра Сагайдачного, Романа Острозького та великих князів Вітовта й Володимира.

тафії, доданій до сього життєписного нарису Старовольський подає, що Дмитро прожив «L circiter annos», коло 50 літ.

Коли з сього нарису можемо зміркувати, що повалення та поневолення Вишневецького в Волощині не було таке легке, як се представив Бєльський, і що на се треба було великого турецького й татарського війська та кількох битв, то з іншого сучасного та зовсім близького до подій джерела дізнаємося, що звістки обох польських письменників про смерть Вишневецького неправдиві, легендарні. До нас дійшли записки французького посла, що в р. 1563 був при дворі султана Солімана в Царгороді й занотував під днем 15 жовтня: «Бідний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано», а два тижні пізніше додав: «Бідний Димитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити («engaucher») [чи не ⟨те⟩ саме, що «egorger» — «задушити»] з іншим великим паном з Польщі, по імені Пісоніські (П'ясецький) [чи не Pisoński?], що за своє життя давав баші 20 тис. дукатів»[1]. Як бачимо, не була се ніяка геройська смерть і ніяке мучеництво, а, правдоподібно, звичайне в турків страчення політично скомпрометованого або хоч би лише підозреного чоловіка на вищім становищі через задушення при помочі шовкового шнурка. І коли проф. Грушевський зараз по записці французького посла розсипається патетичними словами: «Сей трагічний кінець і героїчна смерть Вишневецького се образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бісурменського світу морально побідити світ український,

---

Третя часть, опис Польщі, містить, крім титулової картки, на двох непагінованих картках передмову Германа Конрінга, а потім Simonis Starovolsci Polonia sive status regni Poloniae descriptio на стор. 1—64, по чім видавець сього твору Герман Конрінг додав свій Index rerum per numerum paginam indicans на 20 непагінованих картках і дві мапи. Між описаними тут польськими провінціями маємо: Russia на стор. 22, Russia Rubra на стор. 23—30, Russia Alba на стор. 30—33, а між важнішими темами, зареєстрованими в покажчику, зазначу: Arx (замки на українській території), Castellanus, Collegium, Cosachi, Episcopus, Gymnafium, Hortus (сади й оздобні огороди), Monachi, Monasterium, Nobiles, Palatinatus, Satrapia, Senatores, Templum, Territorium.

[1] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 126, а також його стаття в київських записках, кн. III, стор. 136. Французька записка опублікована в збірці «Charriére Negotiations de la France dans le Levont», t. II, стор. 741—742.

взагалі християнський»,— то се чисте непорозуміння. Замість зазначити суперечність між свідоцтвом близького до подій сучасника й польськими реляціями та пошукати джерела сих остатніх, він впадає в безпредметовий захват і добачає трагізм і навіть героїзм у смерті, що була природним наслідком неполітичного та необережного вмішання Вишневецького в волоські діла.

В розвідці про Дмитра Вишневецького в своїй «Історії України-Русі» (т. VII, стор. 114—127), а також у своїй статті «Байда-Вишневецький в поезії й історії» проф. Грушевський без застережень і без дискусії приймає польський погляд, що Байда української пісні й Дмитро Вишневецький — одна й та сама особа, хоча Вишневецький ніяким походом на Царгород не ходив, на гаку не вмирав і ніякого султана не вбив, а Байда української пісні ані московському цареві на вірність не присягав, ані волоське господарство не посягав. Правда, їздив Дмитро Вишневецький «зі своєю ротою козацькою»* в Туреччину й пробув у тім посаді від червня до кінця 1553 р. (т а м ж е, стор. 115—116), але се був якийсь мирний похід, немов у гостину, про який знаємо лише з листів короля, а не знаємо, ані якими шляхами, ані до чого йшов і куди дійшов. Можемо, отже, сказати, що між історичним Дмитром Вишневецьким і пісенним Байдою бачимо дуже мало спільного. Історична фігура Вишневецького, основателя замку на Хортиці, власника помістя з ласки московського царя та московського воєводи в війні з черкасами, довіреної й недовіреної особи в польського короля й нефортунного кандидата на волоське господарство, майже нічого свого не внесла в поетичну традицію нашого народу, коли, навпаки, поетична традиція про козацького ватажка Байду, мов золотою хмарою, закрила непочесний кінець Дмитра Вишневецького й окружила його ореолом святості й героїзму в очах високо заслуженого історика України-Русі, який тому героєві віщує славу «во віки і віки». Обіцявши в своїй статті обробити тему «Байда — Вишневецький» не лише з історичного, але також і з поетичного боку, проф. Грушевський навіть не доторкнувся народної поетичної традиції про Байду, не попробував роздивити та обміркувати досить численні варіанти та відгуки мотивів української пісні в польськім письменстві (такий відгук чується в оповіданні Бельського про смерть Дмитра Вишневецького, а ще більше в панегіристів другої половини XVII в.), а за-

довольнився виривками з Кулішевої драми про Вишневецького* й досить поверховою оцінкою тої драми та наведенням закінчення досить низькопробної поемки Гр. Чупринки*. І, що найцікавше, в своїй статті, поміщеній у книжці «Записок», присвяченій «незабутнім заслугам Володимира Антоновича», вчений професор ані словом не згадав про цінний історично-літературний екскурс, доданий до видання різних текстів пісні в збірці «Исторические песни малорусского народа», т. I, стор. 153—159. А тим часом сей екскурс іще й тепер, після праць проф. М. Грушевського, заслуґує на увагу як один з доказів незвичайної вдумчивості та бистроумності покійного вченого. Подаю з нього щонайважніше в перекладі* на нашу мову.

Навівши оповідання Бєльського про смерть Вишневецького, Антонович пише: «В отсьому оповіданні близького сучасника[1] спільна з піснею та подробиця, що Вишневецький висів на гаку, так само, як Байда». Антонович не знав іще, що власне та подробиця щодо Вишневецького неправдива. «В XVIII віці в Несецького († 1774) знаходимо уже подробиці, де в чому подібні до слів пісні про те, що султан пропонував Байді перейти на магометанство: «Незрушима мужність Вишневецького проявилася в полоні: грозячи йому страшною карою, на яку він був засуджений, султан обіцював йому в заміну свою ласку й прихильність, коли згодиться відступити від християнства й пристати до Магометової віри*. Та правовірний князь Дмитро з погордою прийняв те предложення й заявив, що він готов радше витерпіти сто смертей, ніж зректися своєї віри». Несецький наводить також і ту казкову подробицю, що турки, бажаючи набратися рицарської сили Вишневецького, вийняли з нього серце й з'їли його (N i e s i e c k i, Korona Polska, 1728—1748, т. IV, стор. 545).

Що в XVII в. була вже пісня про Байду така сама, як дохована до наших часів, і що її вже тоді почали прикладати до Вишневецького, се видно з книжки Станіслава Темберського, написаної на честь коронації короля Михайла Вишневецького* п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Chronologia synoptica palmitis Coributei», виданої в Кракові 1669, де зміст пісні ось як передається в латинськім переказі:

---

[1] Мартин Бєльський умер 1575 р.

«Коли (Димитрій), одурений грецькою вірою волохів, був у кайданах відвезений до турків за те, що скіфам і туркам наносив доткливі пораження, тиран Селім призначив йому страшну кару смерті, аби, висячи на залізнім гаці, помалу кінчив життя в лютих муках, а то на наругу християнській вірі, котру магометани поганими устами шкалюють як щось гірше від псів і гадюк. Два дні терплячи ту муку, незрівняний герой за прикладом апостола Андрія* величав ім'я Христове та зневажав магометанізм. Коли чув себе близьким смерті, попросив о щось, мов о тиранську ласку, аби йому позволено вмерти вояцькою та християнською смертю, а не гинути марно як злочинець. Тиран уволив його волю, й героєві, що висів на гаці, подали лук і пучок стріл. Подякувавши за се добродійство та напруживши свої сили до лука, він, заховавши одну стрілу за вухом, сипнув стрілами в густу юрбу турків, що зібрана гляділа на видовище, й повбивав немало визначних турків між тими глядачами. Про се страховище повідомлено султана, який зараз приїхав туди на коні в окруженні своїх прибічних, аби придивитися тому жорстокому ігрищу. Запитав тиран, чи Дмитро має дещо сили в своїм замученім тілі? Сей, побачивши тирана, досягнув стрілу, заховану за вухом, наложив її на лук і випустив на тирана, але його сила вже не дописала. Почувши себе в небезпеці, тиран велів своїм лучникам застріляти на смерть непоборного героя жорстокими стрілами»* (S. Tembersk i, Op. cit., стор. 16—17).

Перериваючи виклад Антоновича, завважу до отсього оповідання Темберського, що воно ціле належить до поетичної, а не до історичної традиції, але в порівнянні з українською піснею передає її досить недоладно; подання лука зі стрілами як «тиранська ласка» чоловікові, засудженому на смерть, та не позбавленому можливості стріляти, се очевидний абсурд, бо тут найпростіший наслідок, що він постріляє присутніх ворогів. В українській пісні се представлено далеко краще як підмога вірного чури. Резервова стріла, яку Байда, по неясному вислову Темберського, ховає «ad cervicem»[1] (я поправляю, як одиноко можливе в його положенні, «за вухом»), нагадує таку ж резервову стрілу Вільгельма Телля в Шіллеровій драмі та іншого чудесного стрільця в одній староісландській баладі*.

---

[1] Буквально *(лат.)*.— *Ред.*

Окрім повішення на гаці, інші подробиці пісні про Байду мало подібні до старих історичних свідоцтв про особу Дмитра Вишневецького. Його запросили на господарство, а Байді турецький цар обіцяє царство; але Байду запросили волохи, про яких у пісні нема згадки, а обіцянка царства й кари в пісні зведені в одну хвилю та в одно місце (Київ, Берестечко, Царгород).

Треба звернути увагу ще на одну обставину. Назва «Байда» значить стільки, що гуляка, лінюх, і де в яких варіантах маємо також відповідне дієслово *«байдувати»*, *«байдикувати»* (в однім також «байди бити» — дармувати). Ся назва мало відповідає вдачі енергічного князя Дмитра Вишневецького. Надто стріча турецького царя з Байдою в корчмі, обіцянка дати йому царівну за жінку, чудесне стріляння Байди з лука — все те подробиці такі казкові, яких не знаходимо в інших українських піснях про історичні особи. Все те велить догадуватися, що або перед Дмитром Вишневецьким була в Південній Русі пісня-казка про Байду, яка пізніше прийняла в себе деякі подробиці з історії Дмитра Вишневецького, а потім і зовсім була приложена до тої особи, у всякім разі не пізніше половини XVII в., або що ще перед розростом козацтва в XVI і XVII в. сучасники Дм. Вишневецького не могли вдержати в пам'яті реальні подробиці його історії й, передаючи оповідання про нього, впадали в казковий тон, як впадають у нього тепер, коли минула епоха козаччини, оповідачі Палієвих пригод*, запозичаючи мотиви з просторого скарбу казок. В отсьому випадку або ті догади виходять майже на одно, а власне на те, що *коли не вся пісня про Байду, то значна часть її подробиць давніша від Дмитра Вишневецького, до котрого пісня приспособилася, правдоподібно, в початку XVII, а може, ще й у кінці XVI віку.*

Доконаний тут аналіз та реконструкція пісні про Байду показує, що догад Антоновича в головному був оправданий та позволяє нам іще трохи глибше вглянути в тайники далеких часів та різнородних традицій. Ітак можемо вважати майже певним, що вже в першій половині XVI в. була зложена на Вкраїні пісня про Байду на основі місцевої традиції з завішенням героя на гаці та застріленням султана, його жінки й дочки. Ся пісня або основана на ній усна традиція вчасно проникла в Польщу й затемнила вже в оповіданні Бєльського (він умер 1575 р.) дійсний кінець кн⟨язя⟩ Дмитра Вишневецького. З дійсного життя Дм.

Вишневецького не ввійшло в українську пісенну традицію майже ніщо, не ввійшов навіть такий, можна сказати, епохальний факт, як заснування Запорозької Січі, зате польська поетична традиція не перестала в XVII і XVIII віках черпати подробиці з української для окруження особи Дмитра Вишневецького ореолом геройства й мучеництва.

Писано в днях 28 грудня 1914 до 5 січня 1915 н. с.

УРИВКИ ПІСЕНЬ ПРО ТАТАР І ТУРКІВ

У своїй збірці історичних пісень укр⟨аїнського⟩ народу Антонович і Драгоманов помістили ряд уривків, які інколи можна вважати дійсно уривками забутих історичних пісень, але часто попали в сю збірку лише завдяки непорозумінню. Ітак уривок ч⟨исло⟩ 21 на стор. 73 зовсім зайвий, бо се лиш уривок пісні ч⟨исло⟩ 61, захованої також лише частиною і зложеної, правдоподібно, аж у другій половині XVII в. з уривка ч⟨исло⟩ 22, де шаблоново оповідано татарський напад на село і уведення полоняників, а при кінці додано:

А я бідний з діточками
Піду лісом-стежечками.
Нехай йому із водою!
Ось-ось чайка надо мною.

Автори збірки додають до сих рядків ніби пояснення, що, ховаючися в воді, давні слов'яни цілком пронирали в воду, а для дихання послугувалися відповідно приладженою тростиною. У нас людова традиція сього способу не знає; люди ховалися в воду в комишах, у котрих їх із берега не було видно, але чайки, літаючи над комишами, часто зраджували татарам те місце. Тим-то наші люди не любили чайок і називали їх татарськими душами.

Уривки ч⟨исла⟩ 23 і 24 зовсім не належать ні до яких історичних пісень, і згадки про татар в них зовсім припадкові. Уривки 32 (стор. 99) і 57 (стор. 269, перших 5 рядків) частки одної пісні; що в однім мова про турецький корабель, а в другім про козацький, се діла не поправляє; в однім і другім кораблі мало було по 44 000 війська. Пісня, додана під ч⟨ислом⟩ 57 до сього уривка, не має

нічого спільного ні з якими історичними подіями, а замість «козаки» в ній, мабуть, треба читати «чумаки», пор⟨івняй⟩: Рудченко («Укр⟨аинские⟩ чумацкие песни»). Нічого історичного, крім загальної згадки про турецьку погоню за козаком-конокрадом, нема і в пісні, надрукованій під ч⟨ислом⟩ 59 у двох варіантах.

УРИВКИ ПІСЕНЬ ПРО ТАТАР І ТУРКІВ

Обговорюючи в тій невеличкій замітці уривки пісень про татарів і турків, поміщені в збірці «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I, я пропустив уривок, поміщений під ч⟨ислом⟩ 21, записаний від чорноморця Журавля, покладений видавцями на чолі циклу пісень козацького віку. Сей уривок у тій збірці має тільки 4 рядки. В рукописній збірці Зоріана Ходаковського, списаній у перших десятиліттях XIX в., яка тепер стала власністю бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, маємо сю пісню в повнішій, хоч не зовсім докладно записаній формі*. Ось її текст у можливо поправній формі з відмінами оригіналу в нотках:

1. Зажурилась[1] Україна, що ніде ся[2] діти:
   Видоптала орда кіньми маленькії[3] діти.
2. Ой[4] малії видоптала, старих[5] порубала,
   А середніх[6] забрала і[7] в полон погнала[8].
3. Ой служив я тому пану, пану[9] бісурману,
   А тепер служити стану восточному[10] царю.
4. Восточний[11] цар на Вкраїні[12] не доймає віри,
   Посилає Галицина[13], щоб не було зміни.

---

[1] Р⟨укопис⟩ — «Зажурилася».
[2] Р.— «не ся где».
[3] Р.— «малі».
[4] Р.— vac⟨uum⟩.
[5] Р.— «старії».
[6] Р.— «середині».
[7] Р.— vac.
[8] Варіант Журавля подає сей рядок ось як: «Назад руки постягала, під хана погнала».
[9] Р.— vac.
[10] Р.— «точному».
[11] Р.— «Ой точний».
[12] Р.— «Україні».
[13] Р.— «Посилаю я личини».

5. «Іди-іди, Галицине[1], польською стороною,
А[2] я зараз за тобою у слід із[3] Москвою».

Дальші чотири рядки тексту Ходаковського не в'яжуться з попередніми і говорять про передирки козаків із ляхами:

6. Ходить ляшок по риночку[4], шабельку виймає,
Козак його не боїться, шапки не здіймає.
7. Ой ляшок до шабельки, а козак до друка:
«Тепер тобі, вражий[5] ляше, з душою розлука!»

Трохи відмінний варіант, з пропуском р⟨ядків⟩ 3—5, а зате з неорганічною вставкою про козака Швачку*, був надрукований у збірці Лукашевича «Малорусские и червонорусские думы и песни», 1836, стор. 47—47, передрукований у М. Драгоманова — «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша, розділ перший», Женева. 1883, стор. 62. Строфи 4 і 5 містяться в варіантах пісні про посилку князя Голіцина* з Москви на Вкраїну в р. 1711, пор⟨івняй⟩: Драгоманов, op. cit., стор. 65—70. Нема підстави лучити перші дві строфи сеї пісні з дальшими трьома в одну цілість; вони можуть бути частиною трохи старшої пісні або навіть не частиною, а загальною згадкою про татарські напади з кінця XVII в. Що ж до пісні про похід кн⟨язя⟩ Голіцина з р. 1711 треба зауважити, що запис Ходаковського дає два рядки такі, яких нема в варіантах Драгоманова. Злучивши разом ті варіанти, можна би реконструювати сю пісню ось у якій формі:

3. Ой служив я тому пану, пану бісурману,
А тепер служити стану восточному царю.
4. Восточний цар Україні не доймає віри,
Посилає Галицина, щоб не було зміни.
5. «Ой іди ж ти, Галицине, польською стороною,
А я піду із Москвою услід за тобою.

---

[1] Р⟨укопис⟩ — «Лети-лети, личино».
[2] Р.— «Ой».
[3] Р.— «вслід за».
[4] Р. — «ринку».
[5] Р.— vac.

6. Становися, Галицине, по вельможних панах,
А я стану із Москвою та на крутих горах
(або: на широких дворах).

Щодо 5—6 на попередній стор(інці) двох строф сеї пісні можна сказати, що вони походять із значно давнішого часу, може, ще з тяжкого десятиліття перед Хмельниччиною, і могли бути зложені так само на Правобережній, як і на Лівобережній Україні, яка тоді стогнала під тяжким ярмом лядської самоволі.

ЗДОБУТТЯ КОЗАКАМИ ВАРНИ

В збірці Антоновича і Драгоманова «Исторические песни малор⟨усского⟩ народа», т. I, стор. 245—248, надрукована пісня «Взятие Варны козаками 1605» з увагою: «P a u l i, Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», т. I, стор. 134—136. Из старинной рукописи, наход⟨ящейся⟩ в библиотеке Старосамборского замка». З приводу сього видання тексту пісні і сеї інформації щодо місця її знайдення написав Яків Головацький у своїх «Заметках и дополнениях к статьям г. Пыпина, напечатанным в «Вестнике Европы»* за 1885 и 1886 годы», Вильна, 1888 (ті статті вийшли окремою, чотиритомовою книгою п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «История русской этнографии», Спб., 1898—1892) остру репліку, з якої виймаємо тут важніші точки. Отже, пісня про здобуття козаками Варни була надрукована уперве не в збірці 1839 р., а в збірці «Русалка дністрова» 1837 р.; текст Жеготи Паулі просто і дослівно і з деякими помилками переписаний із «Русалки дністрової», яка по своїм виході була заборонена цензурою. Старосамбірський замок, де нібито знайдений був рукопис Жеготою Паулі, ніколи не існував (тим менше існувала бібліотека в тім замку, видумана ad hoc[1] київськими видавцями); був тільки замок у місті Самборі, що вже в 1714 р. описаний у інвентарі як руїна, а в 1782 р. був проданий жидам на пивоварню. Вся нотатка Ж. Паулі виплила з нерозуміння того, що було написано на рукописі Юрія Коваля Грушатицького in castro Samboriensi[2], що походив із XVII або початку XVIII в., а історія того рукопису така, що його

[1] Для цього *(лат.)*.— *Ред.*
[2] У Самбірському замку *(лат.)*.— *Ред.*

знайшов у 1833 або 1834 р. питомець Михайло Мінчакевич і передав М. Шашкевичу*, який, звернувши увагу на пісню про Варну, переписав її і думав видати в збірничку «Зоря», проектованім руським кружком семінаристів. Але цензура заборонила видання «Зорі», так що пісня була опублікована аж у «Русалці дністровій»; можливо, що Ж. Паулі, крутячися поміж русинами у Львові, дістав копію Шашкевича і покористувався нею для свойого видання. Головацький додає нарешті, що сю пісню знайшов іще в одній рукописній збірці, писаній десь на Покутті з датами 1721 і 1759 р. Оба сі рукописи, Грушатицького і покутський, Головацький вислав на руки В. Антоновича до Києва, звертаючи його увагу на помилки, допущені в виданні «Ист⟨орических⟩ песен» завдяки баламутству Жеготи Паулі, побільшеному ще власною неувагою редакторів «Ист⟨орических⟩ п⟨есен⟩», які в неіснуючім ніколи Старосамбірськім замку видумали фантастичну бібліотеку, а надто додає увагу, що з приводу вжитого в пісні слова «кляла цариця» зовсім недоладно зазначено, що се відноситься до австрійської цариці Марії Терези. Головацький підносить, що пісня була записана ще в XVII і XVIII в., коли Галицька Русь була ще частиною Польщі, а згадка про царицю в пісні походить щонайменше з початку XVII в., тобто з часу, коли була зложена сама пісня. Подаємо тут текст сеї пісні, зазначуючи в нотках різниці, допущені Жеготою Паулі:

Кляла цариця, вельможна пані,
Чорноє море проклинала:
«Бодай же море не процвитало,
Вічними часи висихало,
Да[1] що мого синка єдиничика[2],
Єдиничика у себе[3] взяло!
Ци би я войську не заплатила
Червонимн золотими
Да біленькими[4] талярами?
Ци би я войська не приоділа
Червоною китайкою
За услугу[5] козацькую?»
А в неділеньку пораненьку[6]

---

[1] Ż⟨egota⟩ P⟨auli⟩: «Та».
[2] Ż. P.: «jedyniczka».
[3] Ż. P.: «Jedyniczka w sebe».
[4] Ż. P.: «Ta biłejkymy».
[5] Ż. P.: «Za usłużejku».
[6] Ż. P.: «A w nedilejku poranejku».

Збиралися громадоньки[1]
До козацької порадоньки[2].
Стали ради додавати[3],
Одколь Варни доставати[4]
І всіх турків в ней забрати?
Ой ци з поля, ци ли з моря,
Ци ли з тої[5] річки-невелички?»
Послали посла як[6] під Варну,
Поймав же посев турчанина[7],
Старенького[8] ворожбита;
Стали його випитовати,
Одколь Варни[9] доставати:
Ой ци з поля, ци із моря[10],
Ци із тої[11] річки-невелички?
«Ані з поля, ані з моря,
Іно з тої[12] річки-невелички!»
А в неділеньку пораненьку[13]
Бігут, пливут[14] човенцями,
Поблескують весолцями[15].
Вдарили разом з самопалов,
Седмипядених запалов[16],
Як полсоткою[17] із гармати,—
Стали усі козаки до ней ся добувати,
Стали турки нарікати;
Стали Варни доставати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай річка не процвітала,
Вічними часи висихала,

---

[1] Ż. P.: «hromadojku».

[2] Ż. P.: «poradojki».

[3] Ż. P.: «raduwaty»*.

[4] Ż. P.: «Warny miasta dostaty».

[5] Ż. P.: «toj».

[6] Ż. P.: «aż».

[7] Ż. P.: «turczanyna».

[8] Ż. P.: «Starejkoho».

[9] Ż. P.: дод(ано) «mista».

[10] Ż. P.: «cyły z».

[11] Ż. P.: «Cyły z toj».

[12] Ż. P.: «toj».

[13] Ż. P.: «nediłejku poranejku».

[14] Ż. P.: «Bihnut płynut».

[15] Ż. P.: «wesełciamy».

[16] В «Рус. дн.»: «Седмн пядес... от запалов»; Ż P.: «W sedmi pjadesiat».

[17] В «Рус. дн.»: полсодкою; Ż. P.: «pomotkoju»*.

Що нас турков[1] в себе взяла!»
Була Вариа здавна славна,
Славніші козаченьки[2],
Що тої[3] Варни міста достали
І в ней турків[4] забрали.

В «Русалці дністровій» (стор. 117—120) ся пісня подана не в ряді пісень, записаних із уст народу, але в додатку п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Старина», що містить коротеньку передмовку Руслана (Шашкевича*) і далі з не поданих ближче рукописів три старі пісні чи вірші: «Літай-літай, сивий орле, по глубокой долині!..» про трачення козаків у П'ятигорах* 1705 р., пісню про здобуття Варни без титулу і віршу-новелу «Казав ми батенько пігнати кози...», що була вже друкована у Вацлава з Олеська* і часто стрічається в рукописних співаниках XVIII в. З варіантів, зведених під нашим текстом, репродукованим із «Рус⟨алки⟩ дністр⟨ової⟩», бачимо, що Жегота Паулі зовсім свобідно поводився з текстом, один рядок пропустив, а врешті без підстави надав їй характер бойківського діалекту, якого пісня не має. Одного чи двох слів руські видавці не могли гаразд відчитати: в рядку 34 поклали «Седми пядес... от запалов»; Жегота Паулі сконструював із сього «В седми пятдесят запалов» — річ, яка не має ніякого змислу. Найпростіший догад на мою думку: «Семипядених запалов» — моздирів з дулом довгим на сім п'ядей; ефект тих вистрілів по дальших словах пісні був такий, якби вистрілено з півсотки гармат. Пострах, який пішов від тих вистрілів, поміг козакам добутися до укріпленого міста, тим більше, що напад ніби морської флотилії був доконаний не з моря, відки турки могли його надіятися, а з невеликої річки, по якій ніколи не плавали великі кораблі-стрільниці.

Щодо пояснення тексту сеї пісні, то Головацький також досить скептично висловлюється про ті погляди, які були на се висловлені видавцями «Ист⟨орических⟩ песен» і потім Костомаровим*. На думку видавців, що ся пісня складається з двох частин якихось пісень, первісно не зв'язаних із собою, і що назва «цариці» постала аж тоді, коли в галицькі пісні стали входить народні спомини про Марію-

---

[1] Ż. P.: «Turkow».
[2] Ż. P.: «kozaki».
[3] Ż. P.: «toj».
[4] Ż. P.: «Turkow».

Терезу, Головацький зауважує («Заметки и дополн(ения)», стор. 30): «Отсе знов панове видавці загналися в нетрі, не обміркувавши обставин місця і часу. Поперед усього не треба забувати (про що вже писав і Жегота Паулі), що пісня збереглася в рукописах XVII і XVIII в., коли Галичина (властиво, Червона Русь) зовсім не була «далека від центру південноруської історії». Ми знайшли, що в усіх трьох копіях обі часті пісні були злучені разом, значить, так вона й була зложена і так співалася в XVII в. Очевидно, співаки і слухачі знаходили в тих часах якийсь зв'язок між обома частями і розуміли її зміст без премудрих коментарів. По-друге, слово «цариця» зовсім не можна зв'язувати з австрійською цісаревою Марією-Терезою, яка панувала в Австрії від 1740 р., а в Галичині лише (...) від 1772 р. до своєї смерті 1780 р. Розуміється, що до пісні про здобуття Варни 1605 або 1620 р., зложеної і записаної в XVII віці, не «проникли згадки про Марію-Терезу», що жила на ціле століття пізніше. Та й ніколи син ніякої цісаревої не втонув у Чорнім морі. А при тім гаразд зауважити, що австрійського імператора та імператорову в Галичині не називають «царем» і «царицею», а «цісарем» і «цісаревою». В іншім місці (стор. 35) Головацький додає (в листі до В. Антоновича), що назва «цариця», «вельможна пані» відноситься до якоїсь султанші або жінки кримського хана. «Вона служить доказом того,— пише далі Головацький,— що ще в XVIII в. співано в Галичині козацькі пісні, не говорячи вже про Україну, сю заповідну землю народної волі і народного лицарства, де смілі подвиги козаків давали ненастанно теми для історичних пісень, яких тепер нема й сліду. В минулих часах пісенний скарб Малої Русі був багатий і не обмежався тими немногими думками, що лишилися в пам'яті вимираючого покоління бандуристів і лірників». Розуміється, сей погляд опертий лише на здогаді самого Головацького, а не на фактах.

Що пісня про здобуття Варни справді не зложена з двох уривків різних пісень, механічно зліплених докупи пізнішим записувачем, на се, по моїй думці, найкращий доказ дає сам її текст, а власне оба зовсім аналогічно зложені прокляття на Чорне море:

Бодай же море не процвітало,
Вічними часи висихало,
Та що мого синка єдиничика,
Єдиничика в себе взяло —

і прокляття турків на річку біля Варни:

Бодай річка не процвітала,
Вічними часи висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.

Се, очевидно, одна рука й одна концепція. Можливо, що в середині пісні, між рядками 12 і 13, треба припустити якусь прогалину, що тут забулися або випали рядки, в яких горе цариці робилося основним мотивом облоги Варни козаками. Історичні звістки про дворазове завоювання козаками Варни в рр. 1605 і 1620 не дають нам ніякої підстави до реконструкції сього темного зв'язку. Що паралелі, наведені до сеї пісні видавцями «Ист⟨орических⟩ пес⟨ен⟩ м⟨алорусского⟩ н⟨арода⟩», зовсім до неї не стосуються і нахапані зовсім навмання, про се нема що й говорити. Пісня про козака, якого шевчик кинув у Дунай глибокий,— пізнє складання з XVIII або XIX в., а моравські пісні у Сушіла нічим не нагадують нашої.

Та вернемо ще до статті Головацького. Пок⟨ійний⟩ Пипін знайшов був якесь спеціальне уподобання в Жеготі Паулі і силкувався піднести його збірку галицько-руських пісень* високо понад інші та добачував у них серйозну критичну працю над текстами тих пісень. Зразком сеї «праці» в очах Пипіна служила власне пісня про Варну. Не диво, що розсерджений Головацький рисує духовий портрет збирача Жеготи Паулі* на підставі своїх особистих споминів зовсім непідхлібно. Жегота (Гнат) Паулі, поляк, уроджений у Санчі, прибув до Львова в 1834 р. і, живучи тут безвиїзно, зовсім не знав руського люду, отже, особисто не збирав руських народних пісень. Його двотомова збірка зложилася почасти з пісень Максимовича (вид⟨ані⟩ у Москві 1827 р.), у Галичині нікому не доступних, а переписаних Головацьким і Шашкевичем із друкованого примірника; з тої копії Ж. Паулі в и д у р и в у Головацького деякі зшитки, а дійшовши аналогічними способами до копій інших пісень руських збирачів, «видав у Львові* 1839 р., сам лихо розуміючи по-руськи і ніколи не зносячися з руським людом» (стор. 23). Він збирав польські пісні з уст польського люду, але, приїхавши до Львова, не мав при собі ані одної руської, а дістав їх від Головацького, Шашкевича, Вагилевича і інших збирачів-студентів, що не крилися зі своїми записами. З виданням збірки руських пісень 1839 р. зацікавлення Жеготи Паулі до

Др. ІВАН ФРАНКО.

СТУДІЇ

НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНІМИ ПІСНЯМИ

ТОМ ПЕРШИЙ.

Титульна сторінка видання «Студій над українськими народними піснями» 1913 р.

руської етнографії скінчилося раз на все, хоч він потім жив іще звиш 50 літ.

Для часткового підтвердження тих слів Головацького і загалом як причинки до характеристики Жеготи Паулі можу подати тут три не видані досі документи. В збірці автографів музею Наукового тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка маємо деякі автографи також Жеготи Паулі*, закуплені мною у різних львівських антикварів, в тім числі два листи його до гр⟨афа⟩ Йосифа Борковського* і розвідочку «O powieściach ludu Galicyjskiego», написану як передмова до задуманої Жеготою, але не виданої ніколи збірки галицьких людових казок. Першим листом Ж⟨егота⟩ П⟨аулі⟩ просить у графа Борковського дозволу присвятити йому свою книжку «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», якої друк уже на укінченні; значить, лист, хоч не датований, походить із 1839 р. Тут Жегота Паулі називає свій збірник «Kwiaty poezyj narodu, dawniej polskiego, zamieszkującego kraje od szumiącego Dniepru aż do wspaniałego Sanu». Та гр⟨аф⟩ Йосиф Борковський, мабуть, не дуже був рад видавати себе за протектора сього видання (се, певно, було сполучене зі значними коштами на друк і гонорування автора), бо другий листок Ж. Паулі виглядає як ургенс, та й то ще з характерним та для нас не зовсім ясним додатком, по якому Ж. Паулі не важиться ставитися особисто перед графом «po tak mocnej chłoście i dosyć cierpkiem besztaniu[1]». Чи брати сі слова буквально і бачити в них свідоцтво, що вельможний граф справді велів висікти невдалого етнографа і ще й усно вилаяв його, чи, може, в них треба бачити яку символіку в панщизнянім смаку, не беруся рішати; досить, що дозволу на дедикацію обом братам Борковським* Ж. Паулі таки добився.

Розвідочка про людові повісті інтересна, хоч також не свобідна від польсько-руського баламутства. Інтересно те, що Ж. Паулі вже відчуває спільність казок у різних народів, хоч ще не перестає вважати їх у кождого народу національним добром; не менше цікава й нотатка, що польські дрібніші шляхтичі веліли своїм підданим вечорами оповідати собі народні казки.

---

[1] «Після такого сильного шмагання і досить дошкульної лайки» *(польськ.)*.— *Ред.*

№ 1

Jaśnie Wielmożny Hrabio!

Powodowany dosyć chlubnem dla mnie przyjęciem, jakiego wydany mój zbiór «Pieśni ludu polskiego w Galicyj» doznał, przedsięwziąłem ogłosić nierównie ważniejszy i obfitszy zbiór «Pieśni ludu ruskiego» w 2 tomach, na który już w r. 1835 uczony W. A. Maciejowski* i L. Łukaszewicz* zwrócili uwagę publiczności. Dzieła tego tom I, zawierający znaczny zapas nieznanych dotąd ważnych pieśni obrzędowych i historycznych dotyczących się zarówno i dziejów polskich, już się drukować kończy i w tych dniach się już tytuł z przedmową wydrukuje. Oddając winny hołd zasługom Jaśnie Wielmożnych Hrabiów, życzyłbym sobie, aby Takowi wysokiemi swemi imionami dzieło to zawierające kwiaty poezyj narodu dawniej polskiego, zamieszkującego kraje od szumiącego Dniepru aż do wspaniałego Sanu — narodu niegdyś w dziejach słowiańskich pierwsze miejsce trzymającego i dotąd jeszcze twórczą swą wyobraźnią celującego przyozdobić zezwolili. Imiona Jaśnie Wielmożnych Hrabiów niemałą będą ozdobą i chlubą dzieła tego, które wraz z treścią swoją przekaże potomnym wiekom zasługi J. Wnych Hrabiów.

Dla spełnienia wszelkich formalności żądanych od cenzury tutejszej ośmielam się upraszać, aby Jaśnie Wielmożny Hrabia po przyjęciu na załączonej, do druku przeznaczonej dedykacyj osobiste swe zezwolenie wpisać raczył.

O łaskawą odpowiedź i przysłanie dedykacyj upraszam najdalej do południa. Nieodpowiedź będę za niedobry znak dla mnie i za odparcie mej prośby uważał.

Przy tym mam honor z podziękowaniem II-gi tom Szachnahme* odesłać, prosząc zarówno o zbiór potrzebnych wiadomości, Meluzynę* i należytość za pieśni polskie i Starożytności*.

Oczekując łaskawej odpowiedzi w mym pomieszkaniu lub przez księgarnię K. Jabłońskiego* zostaję z najgłębszym uszanowaniem Jaśnie Wielmożnego Hrabiego najniższym sługą, Żegota Pauli.

‹ № 1

Ясновельможний графе!

Спонукуваний досить почесним для мене прийомом, який одержало видання мого збірника «Pieśni ludu polskiego w Galicji», я маю намір опублікувати значно важливіший і багатший збірник «Pieśni ludu ruskiego» у двох томах, на який уже в 1835 році вчені В. О. Мацейовський та Л. Лукашевич звернули увагу громадськості. Друкування першого тому цієї праці, що містить значну кількість невідомих досі важливих обрядових та історичних пісень, які торкаються і до польської історії, закінчується, і цими днями буде надруковано вже титульну сторінку з передмовою. Віддаючи належну шану заслугам ясновельможних графів, я хотів би, аби ви зволили своїми високими іменами прикрасити цю працю, що містить квіти поезії колись польського народу, що заселяв країни від шумливого Дніпра аж до прекрасного Сану,— народу, що у слов'янській історії посідав колись перше місце і ще й досі відзначається своєю творчою уявою. Імена ясновельможних графів будуть немалою окрасою і гордістю цього твору, який разом із своїм змістом перекаже майбутнім поколінням заслуги ясновельможних графів.

Для виконання всіх формальностей, які вимагаються тутешньою цензурою, я насмілюсь просити, щоб ясновельможний граф, одержавши послану призначену для друку присвяту, зволив вписати на ній свій особистий дозвіл.

Ласкаво прошу відповідь і присвяту надіслати не пізніше як опівдні. Відсутність відповіді я вважатиму недобрим для мене знаком і відхиленням мого прохання.

При цьому маю честь з вдячністю повернути другий том «Шахнаме» і разом з тим просити про «Зібрання потрібних відомостей», «Мелузину» та належні за польські пісні і «Starożytności» кошти.

Очікуючи ласкавої відповіді у себе дома або через бібліотеку К. Яблонського, залишаюся з найглибшою повагою відданий слуга ясновельможного графа. Жегота Паулі *(польськ.).— Ред.›*

№ 2

Jaśnie Wielmożny Hrabio!

Przez P. Stęczyńskiego upraszam o stanowczą odpowiedź względem dedykacyj, gdyż czas największy; mnie samemu wzbrania przyzwoitość stawić się osobiście po tak mocnej chłoście i dosyć cierpkiem besztaniu. Zresztą sądzę, że sam JW-ny Hrabia mając ludzkość w sercu nie żądałbyś po mnie tej ofiary.

Z prawdziwem poważaniem mam honor zostawać Jaśnie Wielmożnego Hrabiego najniższym sługą, Żegota.

⟨ № 2

Ясновельможний графе!

Дуже прошу через пана Стенчинського дати остаточну відповідь щодо присвяти, оскільки справа не терпить; мені ж самому пристойність не дозволяє з'явитися особисто після такого сильного шмагання і досить дошкульної лайки. Врешті, гадаю, що сам ясновельможний граф, маючи у серці людяність, не жадав би від мене цієї жертви.

З щирою повагою маю честь лишатися відданим слугою ясновельможного графа, Жегота *(польськ.)*.— *Ред.*⟩

№ 3

O POWIEŚCIACH* LUDU GALICYJSKIEGO

O wieści gminna, ty arko przymierza*
Między dawnemi i młodszemi laty;
W tobie lud składa broń swego rycerza
Swych myśli przędzę i swych uczuć kwiaty.

*A. Mickiewicz**

Równie jak pieśni gminne, przysłowia, obrzędy, zwyczaje i obyczaje do badań rozlicznych niewyczerpanem bywają zródłem, tak też i powieści ludu naszego obfity, a nawet i hojniejszy przedmiot do tego nam udzielają. One to były osnową najulubieńszych i najlepszych poematów u wszystkich niemal narodów; począwszy od odwiecznej

Sanskrytskiej Ramajany*, Perskiej Szachnameh, zachwycających pieśni Meonidy* starego, Niemieckiej Nibelungen*, hiszpańskich zaś romansów Cyda*, aż do naszego Adama Mickiewicza, Bohdana Zaleskiego*, Seweryna Goszczyńskiego*, natchnęły powieści gminne tych wieszczów do lubych owych utworów, które my z największem zachwyceniem czytamy, niezważając na to, iż wątek i barwy wypożyczane są od ludu wzgardzonego. Dziejopis może nieraz przy tych to w popiole dotąd zarzących się iskierkach zapalić swą pochodnię, która spłoszyć zdoła ciemności okrywające wieki przeszłe snem głębokiem ujęte. Roztrząsając pilnie zarody dziejów ludu każdego, jawnie się przekonujemy, iż są tkanką powieści gminnych, a niepomału żałować tego należy, że zbieranemi były przez mężów, co je miasto zrozumienia tajemniczego głosu stroili w szaty niegodne.

Pod względem lingwistyki niemniej są ważne powieści gminne; mowa ich jest to mowa ludu nieskązionego, tem bliższa pierwotnego czystego swego zródła, wiele zawierająca w sobie kwiatów tych wonnych, które uszczknięte piękny by i pożyteczny bardzo dla nas wydały wieniec.

Psychologowi czyniącemu spostrzeżenia nad charakterem i oświatą narodu takiego, służą powieści owe wraz z pieśniami za gwiazdę prowadzącą. Charakter bowiem i mylna oświata jednej salonowej tylko kasty nie może służyć za miarę narodu całego; niestety! używała i używa największa liczba pisarzów tej miary przy obrazie narodu.

Wiek powieści tych można by posunąć do najodleglejszych czasów, dochowały ony się dłużej, niż religijne i polityczne zmiany. Powieści i pieśni gminne żyją wciąż u niepokalanego, czystego ludu, i przez wieki z ust do ust oblatują; jednakże zdala umykają od gwaru miastowego, gdzie je oddech nieczysty zaraża, a tem chętniej spieszą do wiosek, gdzie pod dymiącą strzechą wieśniaka gościnne w duszy jego słowiańskiej znajdują schronienie.

Wiele z powieści gminnych tak dalece się po różnych krajinach rozszerzyły, iż wyjąwszy tylko barwę, jedno i tożsamo tło w nich poznać można. Chociaż narody poróżnione są rządem i religiją, jednakże powieści i pieśni gminne, przysłowia, obyczaje i zwyczaje służą za wstęgę, rozerwane pokolenia ścislej z sobą łączącą. Ludzkość czerpała je z jednego tylko zdroju. I tak powieści liczne o czarodzieju Twardowskiem*, o rozbójniku Madeju* i t. d. można zasłyszeć nie tylko nad brzegami Wisły, ale i nad Dnieprem.

Rzecz zaiste dziwna, iż dotąd u nas, gdy prawie wszystkie narody powieści i podania swe zebrały, gdy północni mieszkańce Sagi* spisane zawsze w czci przechowują, gdy powieści i podania ludu niemieckiego w mężach jakiemi byli: Grimm*, von der Hagen*, Musaeus*, godnych znalazły zbieraczów, nikt o podobnem zbiorze nie pomyślał: przyczyną tego jest oziębłość owa, [z jaką] zapatrujemy się na rzeczy narodu naszego[1].

Powieści ludu polskiego i ruskiego w Gallicyj cechuje właściwa im tylko barwa nie mieszcząca w sobie tej okropności, jaka w powieściach ludów północnych spostrzegać się daje. Wszystkie choćby najstraszniejsze weselem się kończą; okropność w nich wprowadzona nie jest tak bardzo przerażająca, równa ona się ulewie nagłej, po którey zazwyczaj pocieszające, błogie słonko znowu na jasnem ukazuje się niebie.

Czas, w którem najliczniejsze u ludu zasłyszeć można powieści, jest jesień i zima. Wtedy zebrana młódz z wioski trudniąc się przędziwem trawi długie wieczory i noce przy jaskrawem swiatle łuczywa na powieściach. Zachwycają one ich tak dalece, iż nic uwagi przerwać nie zdoła. Z wlepionemi w opowiadacza oczyma słuchają pilnie słów jego; stosownie z powieścią widać malujące się na twarzach słuchających uczucia. Osoba umiejąca wiele i najdziwniejszych powieści zwykle we wsi wielce jest poważaną. Szlachta drobniesza po wsiach, w której Gallomania uczuć narodowych

[1] V innych Słowiańskich pokoleń przecież zwracano uwagę na podobne skarby narodowe. Najliczniejsze zbiory powieści gminnych posiadają R o s s y a n i e, główniejsze z nich są następujące: Skazki ruskija*. Moskwa, 1785 — Popowa; Starynnyja dykowinki* — Weczornyje czasy, ili Drewnyja skazki Drewlańskich Sławian. Moskwa, 1787. Część VI; Dietrich's russische Volksmaerchen — Skazki ruskija, 1820*. Część V. K. Daniłow kozak układał wierszem narodowem powieści dawneruskie*, które wyszły w Moskwie 1804 i 1818 r. pod tytułem: Drewnyja rossyjsk. stichotworenja.

S e r b s k i e niektóre podania zebrał Wilk Stef. Karadżicz* w swem serbskiem słowniku.

Powieści ludu c z e s k i e g o zebrali i wydali w mowie niemieckiej: Kar. Woltman, W. Gerle* i J. Schoen. W mowie zaś czeskiej wyszedł r. 1834 zbiór pod tytułem: Slowanka. Zbirka narodnych powiesti wydana przez Fr. Witantewicza i Slaw. Tomiczka*; lecz jest to tylko mieszanina powieści narodowych i własnych utworów. Prawdziwych narodowych kilka powieści udzielił nam Fr. L. Czelakowski w czasopismie czeskiem «Wczelá Czeská», 1834.

S l o w a c k i e podania znaleść można w Mednanszky*: Erzaehlungen und Legenden aus Ungarns Vorzeit, 1829.

całkiem jeszcze nie przytłumiła, każe sobie po wieczorach powieści gminne opowiadać.

Powieści ludu gallicyjskiego możnaby podzielić: 1) w p o d a n i a, czyli p o w i e ś c i m i e j s c o w e; są one najliczniejsze. Każda okolica wiele ma swych podań; zdarzenia osobliwsze, które w niej zaszły, aczkolwiek w różnych strojach, żyją dotąd w uściech ludu. Zebrane dały by się z korzyścią użyć do uzupełnienia dziejów narodowych. Powieści te zwane bywają na Rusi s k a z k a m i. 2) L e g e n d y, czyli powieści mające za treść zdarzenia, w których głównemi sprężynami są osoby święte z ludźmi obcujące, wyświadczające tymże różne dobrodziejstwa. W powieściach tych widzimy pomysły starodawne, pogańskie jeszcze, najdziwniej z chrescijańskiemi pomieszane, widzimy, ile przez napływ nowej religij ucierpialy. W nich to często spostrzegamy wprowadzoną śmieszność. Równie jak inne b a j k i zwykle weselem się kończą, tak też legendy ten mają koniec, iż osoba dostępuje szczęśliwości niebieskiej. 3) P o w i e ś c i s m i e s z n e. Są to dzieci dowcipu, obrazy brane z życia codziennego wiejskiego. Osoby główne w nich działające zazwyczaj: Pan, chłopi, trefnisie, oszuści, Żydzi, Cygani. Jak b a j k i za cel mają wzbudzenie podziwienia słuchaczów, tak zaś powieściami smiesznemi stara się opowiadający wzniecić smiech jedynie. Do tego oddziału liczyć należy powieści mnogie o trzech braciach, z których jeden zwykle głupi, o mądrem Janie i t. p. 4) B a j k i tak zwane od ludu polskiego, N e b y ł y c i zaś od ruskiego. Są to złote sny, które ludzkość w cieniu palm jeszcze pod pogodnem niebem wschodu marzyła. W powieściach tych głównemi osobami bywają królowie, rycerze od ludu przezwani k r ó l e w i c z a m i, czarodzieje, czarownice, olbrzymy, smoki i inne nadprzyrodzone istoty. Zwierzęta w nich przychodzące rozmawiają z ludźmi i dopomagają im w wyprawach. Rycerze doznając największych trudności, nieraz straszliwych, wybawiają nie tylko pojedyncze osoby, jako to królewny i t. p., ale nawet zamki całe i okolice; nagrodą za poniesione ich trudy bywa najczęściej ręka hożej dziewicy[1]. Powieści tego

[1] Opowiadający przy końcu powieści opisując weselną ucztę dodaje najczęściej czterowiersz:

I ja tam byłem,
Jadłem-piłem;
Aż po brodzie kapało —
W gębie nic nie zostało.

rodzaju po całem rozszerzone są kraju, gdy przeciwnie powieści i podania miejscowe jednej okolicy tylko bywają własnością. Na Rusi działającemi w nich osobami są zwykle rycerze z dworu Włodzimierza Wielkiego; nieraz tam w czasie wieczornic zachwycają lud powieści o Iliji Muromiczu, o królowej Helenie i t. p.

Jako przykład powieści gminnych ludu gallicyjskiego mogą służyć niektóre tu załączone. (Не залучено ніяких).

(№ 3

ПРО ГАЛИЦЬКІ НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ

Народне слово! Ти завіт священний
Для покоління давнього й нового,
В тобі й народу меч благословенний,
І пряжа дум, і цвіт чуття живого.

А. Міцкевич.

Як і народні пісні, прислів'я, обряди, звичаї та побут є невичерпним джерелом для різних досліджень, так само і перекази нашого народу дають нам навіть ще більший матеріал для цього. Саме вони були покладені в основу найулюбленіших і найкращих поем майже в усіх народів, починаючи від стародавньої санскритської «Рамаяни», перської «Шахнаме», захоплюючих пісень старого Меоніда, німецьких «Нібелунгів», іспанських романсів Сіда, аж до нашого Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Северина Гощинського. Народні оповідання дали їм натхнення для тих чудових творів, які ми з величезним захопленням читаємо, незважаючи на те, що сюжет і художні засоби в них запозичені у зневаженого народу. Історіограф може з часом з тих жевріючих у попелі іскорок запалити свій смолоскип, спроможний сполохати темряву, що сповиває минулі віки, охоплені глибоким сном. Уважно розглядаючи здобутки історичного минулого кожного народу, ми переконуємося в тому, що саме вони є основою народних оповідань, і дуже шкода, що їх збирали люди, які, не розуміючи таємного голосу, одягли їх у невідповідні шати.

Народні оповідання не менш важливі і з погляду лінгвістичного; їхня мова є мовою народу незіпсованого, дуже близька до чистого свого першоджерела і містить у собі

багато тих запашних квітів, зірвавши які, ми створили б гарний і дуже корисний для нас вінок.

Психологові, який вивчає характер і освіту цього народу, ці оповідання разом з піснями є провідною зіркою. Оскільки характер і псевдоосвіта тільки однієї, привілейованої касти не може правити критерієм щодо всього народу; на жаль, переважна більшість письменників при зображенні народу використовувала саме цей критерій.

Постання цих оповідань можна віднести до найдавніших часів; збереглися вони краще, ніж релігійні і політичні події. Народні пісні та оповідання живуть завжди у незіпсованого, чистого народу і передаються віками з уст до уст; вони тримаються осторонь від гамору міста, яке заражає їх своїм нечистим подихом, утікаючи в села, де під курною стріхою селянина знаходять гостинний притулок у його слов'янській душі.

Багато з народних оповідань розійшлися так далеко по різних країнах, що в них можна розпізнати одне й те ж саме тло, за винятком тільки барви. Хоч народи роз'єднані урядом і релігією, однак народні оповідання і пісні, прислів'я, обряди і звичаї є тією стрічкою, яка зв'язує роз'єднані народи. Людство черпало їх з одного джерела. Так, численні оповідання про чародія Твардовського, про розбійника Мадея тощо можна почути на берегах не тільки Вісли, а й Дніпра.

Справді дивна річ, що тоді, коли майже всі народи свої оповідання і перекази уже зібрали, коли північні народи завжди з пошаною переховують свої записані саги, коли оповідання і перекази німецького народу в особі таких мужів, як Грімми, Гаген, Мюсаус, знайшли гідних збирачів, у нас досі ніхто про подібне збирання не подумав. Причиною цього є байдужість, ⟨з якою⟩ ми дивимося на нашу народну творчість[1].

---

[1] В інших слов'янських народів усе-таки звертали увагу на подібні народні скарби. Найбагатші збірки народних оповідань мають росіяни. Найголовніші з них такі: «Сказки русские» (Москва, 1785) Попова; «Старинные диковинки» — «Вечерние часы, или Древние сказки древлянских славян», Москва, 1787, частина 6; «Dietrich's russische Volksmaerchen»; «Сказки русские», 1820, частина 5. К. Данилов, козак, укладав народним віршем давньоруські оповістки, які вийшли у Москві 1804. і 1818 рр. під назвою «Древние российские стихотворения».

Деякі сербські перекази зібрав Вук Стеф. Караджич у своєму сербському словнику.

Оповідання польського і руського народів у Галичині відзначаються тільки їм властивою художньою рисою — відсутністю тієї страхітливості, яку можна спостерегти в оповіданнях північних народів. Усе, хоча б і найстрашніше, має щасливий кінець; страшні сцени у них не бувають такими жахливими; вони подібні до раптової зливи, після якої на ясному небі звичайно з'являється знову приємне тепле сонечко.

Час, коли серед народу найчастіше можна почути оповідання,— це осінь і зима. Тоді сільська молодь збирається при прядінні і проводить довгі вечори і ночі при яскравому світлі лучини, розповідаючи оповідання. Вони захоплюють її так сильно, що ніщо не може відвернути її уваги. Із втупленими в оповідача очима пильно слухає вона його слова; відповідно до подій оповідання видно, як на обличчях слухачів відбиваються їхні почуття. Людина, яка знає багато найдивовижніших оповідань, користується звичайно великою повагою у селі. По селах дрібна шляхта, у якої галоманія ще не повністю притупила національні почуття, велить оповідати їй вечорами ці оповідання.

Галицькі народні оповідання можна поділити на: 1) перекази, або місцеві оповідання; вони найчисленніші. Кожна місцевість має багато своїх переказів, усі незвичайні події, що сталися в ній, хоч і в різних формах, і досі живуть в устах народу. Зібрані, вони дали б корисний додатковий матеріал до історії народу. Ці оповідання на Русі називають ще казками. 2) Легенди, або оповідання, змістом яких є події, у яких головними дійовими особами виступають святі, що, спілкуючись з людьми, роблять їм добро. У цих повістях прозирають стародавні, ще поганські, ідеї, дивовижно переплетені з християнськими; ми бачимо, як вони змінилися під впливом нової релігії. Їм часто притаманний комізм. Як і деякі байки, що звичайно закінчуються весело, так і легенди закінчуються таким чином, що дійова

Оповідання чеського народу зібрали і видали німецькою мовою Кар. Вольтман, В. Герле і Ю. Шоен. 1834 р. чеською мовою вийшов збірник під назвою «Slowanka. Zbirka narodnich powiesti, wydana przez Fr. Witantewicza i Slaw. Tomiczka», але він являє собою мішанину народних оповідань і власних творів. Кілька справді народних оповідань подав Ф. Л. Челаковський у чеському часописі «Wczelá Czeská», 1834.

Словацькі перекази можна знайти у Меднанського — «Erzaehlungen und Legenden aus Ungarns Vorzeit», 1829.

особа досягає неземного щастя. 3) К о м і ч н і о п о в і д а н н я. Це — діти дотепу, змістом яких є щоденне сільське життя. Головними дійовими особами в них звичайно є пан, селяни, блазні, шахраї, євреї, цигани. Як б а й к и мають за мету викликати подив слухачів, так само і комічними оповіданнями оповідачі намагаються викликати тільки сміх. До цієї категорії належить віднести багато оповідань про трьох братів, з яких один звичайно дурень, про мудрого Івана тощо. 4) Б а й к и, як їх називають поляки, або н е б и л и ц і, звані так руськими. Вони є золотими снами, які вимріяло людство ще у тіні пальм під погожим небом Сходу. У цих оповіданнях головними дійовими особами виступають королі, лицарі, що їх народ називає к о р о л е в и ч а м и, чародії, відьми, велетні, дракони та інші неприродні істоти. Звірі, що в них приходять, розмовляють з людьми і допомагають їм у походах. Рицарі, долаючи найбільші труднощі, не раз страшні, рятують не тільки окремих людей, як, наприклад, королівен тощо, а навіть самі замки і цілі місцевості; нагородою за їхній труд найчастіше буває рука гарної дівчини[1]. Такого роду оповідання побутують на всьому краї, тоді як місцеві оповідання і перекази поширені тільки на певній території. На Русі дійовими особами в них є звичайно богатирі з двору Володимира Великого; часто там на вечорницях людей захоплюють оповідання про Іллю Муромця, про королеву Єлену тощо.

Як зразок народних оповідань галицького люду можуть служити деякі подані тут).

---

[1] У кінці оповідання оповідач, описуючи весільний бенкет, найчастіше додає чотиривірш:

І я там був,
Мед-пиво пив;
Аж по бороді текло,
А в роті не було (польськ.). — *Ред.*

ПІСНЯ ПРО ЗДОБУТТЯ ВАРНИ

(НОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ)

Ю. А. Яворский*, Два замечательных карпаторусских сборника XVIII в., принадлежащих университету св. Владимира. Описание рукописей и тексты. Киев, 1909, велика 8°, стор. 1—95.

Окремою відбиткою із «Университетских известий» Київського університету вийшла сими днями отся праця. Головна часть її (стор. 35—95) се сирий матеріал, пісні і оповідання із двох карпаторуських рукописів XVIII віку, за яких точне опублікування наука мусить бути вдячна авторові. Можна хіба пожаліти, що публікуючи той матеріал, він при кінці своєї розвідки (стор. 20—21) задовольнився тільки показанням паралельних текстів у інших виданнях, не вдаючися бодай при деяких інтересніших текстах в докладніший розбір того, що нове вносять опубліковані ним тексти в дотеперішній стан наших відомостей. При кінці сеї рецензії подам деякі свої уваги до сих матеріалів, особливо до тих, що відповідають опублікованим мною матеріалам і науковим публікаціям.

Головний зміст того, що можна назвати духовною працею самого автора в отсій публікації, міститься на її перших 20-и сторінках і займається вповні науковою суперечкою, яку викликала відома пісня про взяття козаками Варни, опублікована зразу в «Русалці дністровій» 1837 р., а потім Жеготою Паулі в його збірці «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» 1839 р. Ся суперечка, в якій головне слово забирав Головацький, виложена мною в «Записках» у моїх «Студіях над народними піснями» (стор. 96—106 окремої відбитки)*, і я не потребую повторяти її тут. Скажу тільки, що д⟨обродію⟩ Яворському пощастило знайти в університетській бібліотеці Київського університету оба рукописи,

передані для неї Головацьким через Антоновича, і в обох тих рукописах по одному варіантові сеї пісні. Докладне опублікування обох сих варіантів — се головна заслуга д⟨обродія⟩ Яворського в сій спірній справі. Оба варіанти різняться значно між собою, але декуди доповнюють або поправляють себе обопільно, і хоча перший варіант декуди з вини записувача, а в однім місці з вини того, що обрізував рукопис, значно попсований, то проте він дає підставу до ліпшої реконструкції деяких рядків пісні, ніж се було можливе з порівнянням обох найстарших друкованих варіантів, себто «Русалки дністрової» і Жеготи Паулі. Тому, що така реконструкція не входила в план Яворського, я позволю собі тут подати пробу такої реконструкції на основі того, що було зроблене мною в «Студіях» (стор. 97—98)*, приймаючи на увагу той новий матеріал, який дають оба варіанти, опубліковані д⟨обродієм⟩ Яворським.

Кляла цариця, вельможная[1] пані
Чорное море проклинала:
«Да бодай[2] море не проквитало[3],
Вічними часи висихало[4],
Що моєго сина-одиначка[5],
Одиначка в себе взяло[6].
Ци би я войску не заплатила
Червоними золотими
Да білейкими[7] талярами?
Ци би я войска не приоділа[8]
Червоною китайкою
За услужейку[9] козацкую?»

А в неділейку поранейку[10]

---

[1] В обох досі опублікованих варіантах і в вар⟨іанті⟩ п⟨ана⟩ Яворського: «вельможна», так і в мене.

[2] «Рус. дн.» — «Бодай же»; Ż. P.— «Bodajże».

[3] «Рус. дн.» і Ż. P.— «процвитало».

[4] Яв., I — «...хало», Яв., II — сей рядок vac.

[5] Яв., I — «одинач...», Я., II — се слово vac.; «P. д.» — «единичика»; Ż. P.— «jedyniczka».

[6] Яв., I — сей рядок обрізаний, Яв., II — два рядки стягнені в один: «Що моєго сина в себе взяло».

[7] Так у Яв., I; «P. д.» — «Да біленькими»; Ż. P.— «Ta biłejkymy»; Яв., II — слова «би» і «да» vac.

[8] Так у Яв., II; «P. д.», Ż. P.— «wojsko»; Яв., I — «войску не заплатила».

[9] Так Яв., I і Ż. P.; «P. д.» —«услугу; Яв., II — «заслугу».

[10] Так Яв., I і II і Ż. P., а «P. д.» — «неділеньку пораненьку».

Збиралися громадойки[1]
До козацкої порадойки[2].
Стали ради доставати[3],
Отколь Варни-міста достати[4]
І всіх турков в ней забрати.
Ой ци з поля, ци ли з моря,
Ци ли[5] з тої річки-невелички?

Послали посла аж[6] под Варну.
Поймав же посел турчанина[7],
Старейкаго ворожбита;[8]
Стали ся[9] его випитовати,
Откол Варни-міста достати[10]
І всіх турков в ней забрати:
«Ой ци з поля, ци ли з моря,
Ци ли з тої річки-невелички?»
«Ані з поля, ані з моря,
Іно з тої річки-невелички»[11].

А в неділейку поранейку[12]
Бігнут[13], плинут[14] човенцями,
Поблискуют весолцями[15].
Вдарили разом з самопалов,
Седми пядий от запалов[16],

---

[1] Так Яв., I; «Р. д.» — «Збиралися громадоньки»; Ż. P.— «Zebrały sia hromadojki»; Яв., II — «Збиралася громадойка».

[2] Так у всіх текстах, тільки Яв., II — «козацкая поройка».

[3] «Р. д.», Ż. P. і Яв., II — «додавати».

[4] Так Яв., I, Яв., II і «Р. д.» — «міста» vac.; Ż. P.— «miasta»; Яв., II — «доставати»; Яв., III має далі ще один рядок — «І всіх турков в ней забрати», який тут вставляю в текст. Далі в тім тексті нема рядків 19—20.

[5] Яв., II — «Ци іс»; Ż. P.— «Cy ły s toj».

[6] Ż. P.— «aż pod»; «Р. д.» — «як під».

[7] Яв., II — «Поймали турка старейкого».

[8] Яв., II — «ворожбита турецкаго».

[9] «ся» є тільки у Яв., I.

[10] Яв., II, додає далі ще раз рядок: «І всіх турков в ией забрали», який знов вставляю тут у текст.

[11] Сих двох рядків нема у Яв., I, але є у Яв., II, у «Р. д.» і у Ż. P.*

[12] «Р. д.» — «неділеньку пораненьку».

[13] Так Яв., I, і Ż. P.; Яв., II і «Р. д.» — «Бігут».

[14] «Р. д.» — «пливут».

[15] Так Яв., I і «Р. д.», Яв., II, і Ż. P.— «веселцями».

[16] Сей рядок у перших виданнях неясний: в «Р. д.» — «Седми пядес... от запалов», а у Ż. P.— «W sedmi piadesiat zapałow», Яв., I, має: «Седъми п... от запалов», а Яв., II, має зовсім поправний текст: «Седми пядий от запалов». Ся лекція ліпша і ясніша від моєї кон'єктури: «Седмип'ядених запалов», бо виразно означує гармати, в яких від місця запалу до кінця дула було 7 п'ядей.

Як полсодою[1] із гамати.
Стали усі коза[чей]ки[2]
До неї ся добивати,
Стали турки утікати[3].
Стали Варни доставати[4],
Стали турки нарікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай річка не проквитала,
Вічними часи висихала[5],
Що нас, турков, в себе взяла![6]
[Бодай тії козачейки поздихали,
Що] нас турков в ней забрали![7]
Била Варна, била Варна[8],
[Била вона] здавна славна;
Славніші козачейки,
Що тої Варни міста достали
І всіх турков в ней забрали[9].

Ся реконструкція переконує нас, що пісня первісно щодо свойого діалекту мала бойківський характер, а принаймні в одязі того діалекту дійшла до нас найстарша її версія. Поправки «еньки», «оньки» замість «ейки», «ойки» мусимо признати пізнішими, зробленими, може, Маркіяном Шашкевичем.

Порівнюючи тексти, опубліковані д⟨обродієм⟩ Яворським, з текстами «Русалки дністрової» і Жеготи Паулі, можемо переконатися довідно, що Жегота Паулі не держався докладно рукопису Коваля Грушатицького (Яв⟨орський⟩, I), а тим менше того другого рукопису, з якого опублікував д⟨обродій⟩ Яворський свій другий варіант. Чи він сам

---

[1] Так Яв., I; Яв., II сього рядка не має; «Р. д.» — «полсодкою»; Ż. P.— «połsotkoju». Очевидно, Яв., I подає найвірніший варіант, але слова «полсода» не вмію пояснити.

[2] Яв., I — «козаки», Яв., II сей рядок vac.

[3] Повний рядок тільки у Яв., II, Яв., I має тільки: «Стали... ати».

[4] Яв., I — сього рядка нема, есть тільки в Яв., II; «Р. д.» і Ż. P.— «Стали турки нарікати»; у Яв., II дальших двох рядків нема.

[5] Яв., I — сих рядків не має; Яв., II має лише р. 43.

[6] Так у Яв., II; «Р. д.» і Ż. P.

[7] Се прокляття, взяте в скобки,— моя кон'єктура, якої домагається рядок 47-ий, що з виїмком першого слова міститься в рукописі Яв., I.

[8] Повторено у Яв., I, де, очевидно, через пропуск одного або двох слів стягнено два рядки в один. Додаю ті два слова далі в скобках.

[9] Так Яв., I; «Р. д.» і Ż. P. «всіх» vac.

комбінував де в чому свій текст, чи мав, може, під руками ще якусь копію, не можемо рішити. На стор. 150 першого тому його збірки читаємо ось що з приводу руської вірші про оборону Відня поляками 1683 р., яку він помістив там під заг(оловком) «Odsiecz Wiednia i bitwa pod Parkanami». Подавши на стор. 148—149 короткий нарис історичних подій того року, він додає: «Duma zaś niniejsza opisująca we wojenne zdarzenia, znalezioną została w starym rękopisie z r. 1690, w obwodzie kołomyjskim przez gorliwego badacza starożytności narodowych: Mirosława z Horodenki»[1]. Жегота Паулі не подав докладнішої відомості ані про того заслуженого мужа, ані про зміст рукопису, в якім збереглася вповні одинока, яка дійшла до нас, копія не жодної народної думи, але вірші львівського єпископа Йосифа Шумлянського*, що брав особисту участь у віденськім поході Яна Собєського* і в тій вірші потім гірко дорікав задніпровим козакам, що не захотіли взяти участі в тім поході. Що автором сеї вірші був не хто інший, як Йосиф Шумлянський, се було справджене мною в «Записках»* (т. XXII) на підставі свідоцтва козацького літописця Величка*, який із сеї пісні, або думи зацитував три строфи, не з початку, а з середини. Як бачимо, отже, Жегота Паулі при своїй знайомості з різними східногалицькими панами міг мати доступ до таких рукописів, про які міг не знати Головацький. Рукопис Грушатицького, в якім міститься найстарший текст пісні про Варну, Головацький не вповні передав до бібліотеки Київського університету, але відділив від нього поміщене на кінці житіє св. Володимира, яке мав переслати до Праги Шафарикові*. Одначе між паперами Шафарика се житіє не знайшлося. Подаючи в «Записках» в р. 1900 на основі значного числа рукописів характеристику карпаторуського письменства, я згадав на основі уваги Жеготи Паулі також про рукопис Грушатицького і написав про нього тільки те, що він «мабуть, був одним із найстарших збірників нового карпаторуського типу» (стор. 12)*. На якій підставі д(обродій) Яворський закидає мені з сього приводу, що поміщене в тім збірнику житіє св. Володимира, чи, може, що інше «возбудило преувеличенные предположения также и у со-

[1] Дума, що описує ці воєнні події, знайдена в старому рукописі 1690 р. в Коломийському окрузі старанним дослідником старовини Мирославом з Городенки *(польськ.)*.— *Ред.*

временного галицкорусского ученого И. Я. Франка» (стор. 15, нотка), сього не можу зрозуміти, бо, не бачивши рукопису, я не міг робити ніяких «предположений» про його вартість.

Другий важний причинок до історії українсько-руської пісні, поміщений у праці д⟨обродія⟩ Яворського, се два варіанти «пісні козацької» про козака і Кулину, якої найстарший варіант, друкований у польській брошурі Дзвоновського в Кракові 1625 р. враз із порівняльною студією помістив я в «Записках», т. XLVII, додавши пізніше деякі причинки в XVI-ім розділі «Студій»*. Д⟨обродій⟩ Яворський подає між своїми матеріалами два варіанти сеї пісні, один із рукопису ч⟨исло⟩ 21, який містить варіант другий пісні про Варну, а другий із свойого власного рукопису, знайденого ним у селі Тиличі і писаного в першій половині XVIII в. Оба варіанти визначаються тим, що текст пісні, первісно чисто драматичний, має епічний початок:

Ой їхав козак з України
Да надибав дівчиноньку при долині;
Вона стоїть край дороги,
Вимиває обі ноги.
Козак бачив, конем скочив,
А прибігши, з коня скочив:
«Стій-стій, дівчинонько, не лякайся,
І зо мною, козаком, привитайся».

Порівнюючи тексти Яворського з найстаршим текстом, друкованим 1625 р., ми бачимо, як і скрізь у таких випадках, значне псування розміру; а тут спеціально значний зріст цинізму у відношенні козака до дівчини. Оба варіанти д⟨обродія⟩ Яворського мають так само, як варіанти пісні про Варну, язикові прикмети, що давніше були, мабуть, більше розповсюджені, а тепер збереглися лише в гірських діалектах, вроді форм «дівчинойка», «козачейко» і т. і.

ПІСНЯ ПРО БИТВУ ПІД ВАРНОЮ (1444 р.)

Ця пісня наведена в мене і оброблена вже в першому томі моїх «Студій», стор. 84—87 та 481—487, але тут я подаю її для повноти, притягаючи до того новий історичний апарат. Пісня ця належить до найпопулярніших пісень галицько-українського народу і замітна тим, що перша її строфа звичайно співається по-польськи:

«Skąd ty, Jasiu?» — «Zza Dunaju».
«Co tam słychać w waszym kraju?»
«Nic nie słychać, tylo wojna
I kraina niespokojna».

Варіанти цієї пісні друкувалися в збірниках Вацлава з Олеська (стор. 500), Максимовича, 1834 (стор. 149) та Головацького (I, стор. 98—99), хоч Головацький, маючи чотири записи з Галичини, волів передрукувати варіант Максимовича, в якому історична основа пісні затемнена більше, ніж у галицьких варіантах. До збірки Антоновича—Драгоманова пісня ця не попала, так само і в статті Костомарова «История козачества в памятниках южнорусского народного творчества» не було повноти варіанта. Подаю тут текст, який я записав ще в дитинстві* в моєму рідному селі, в Нагуєвичах.

«Відки Йвасю?» — «З-за Дунаю».
«Що чувати в вашім краю?»
«Ой нічого, тілько война
І країна неспокойна.

Ідут турки на три шнурки,
А татари на чотири;
Ідут ляхи на три шляхи,
А козаки гору вкрили.

На тій горі кінь турецький,
На тім кони син крілевський;
В правій руці меч тримає,
З лівої сі кровци ляє.

Над тов кровцев ворон краче,
А за сином мати плаче».
«Не плач, мати, та й не тужи,
Порубано, та й не дуже:

Головонька начетверо,
А серденько нашестеро,
А рученьки на штученьки,
А пальчики в кавальчики,
Біле тіло, як мак, дрібно.

Шукай, мати, лікарчика,
Молодого столярчика.
[Най він мене порадує],
Най ми хатку ізбудує,
Та без дверий, без віконець,
Бо вже мому життю конець!»

Згадка про королевича, вбитого в битві з турками, може відноситися тільки до польського королевича, згодом угорського короля, Владислава Ягайловича, що впав у битві з турками під Варною 1444 р. Про цю битву читаємо в Кромера під р. 1444-им ось що: «Дня 10 листопада наші зупинилися під Варною, що в давніх пам'ятках називається Діонізопіль і через нашу поразку швидко здобула сумну славу, а тоді здалася їм добровільно. Швидко після сходу сонця стежі дали знати, що ворог наближується. Король під той час був хворий від пухлини на гниючій нозі, і через те Гуніаді ушиковував наших у бойові ряди саме ось як. Коло самого кореня гір, що закінчуються коло Варни, із морської протоки витікає озеро, відмежоване насипом широким на 1000 кроків поміж ним і горами. На цьому насипі ушикував Гуніаді військо кривими рядами і віддав праве крило, що прилягало до гір, молдавському деспотові* з його молдаванами, Юліанові, легатові*, вараждинському та ягерському єпископам і Франкобану, додавши їм, окрім того, Бобжицького з небагатьма поляками. Ліве крило взяв на свою руку, короля з поляками і уграми розставив усередині, а вози знов, що звичайно закривають боки і тил войовників непробитою масою, зіпхав на самий зад, щоб багато сполоханих солдатів могли легко заховатися там від бою. Ушикувавши отак військо, він звелів йому підійти на 2000 кроків до ворогів і там позастромлювати корогви, та їх зразу-таки повивертала та порвала

Владислав Ягайлович, король польський та угорський, вбитий під Варною 10 листопада 1444 р. Гравюра З. Зигмунтовського з хроніки Мєховіти

сильна буря. Там військо мало не три години вичікувало поган. Нарешті вони появилися і зразу вдарили на наше праве крило. Недовго могли наші витримати цей удар, бо коні не могли стерпіти незвичайного вигляду й смороду від верблюдів, а, окрім того, молдавська допомога відразу розбіглася. Турки розгромили тую частину війська і гнали її 9000 кроків горбкуватими горами аж до міста Галати. Щасливіше воював король і Гуніаді на лівому крилі і одіпхнув був уже поган на 4000 кроків, завдавши їм значних утрат, убивав їх безліч спертих, не даючи озброєним ставити опір. Звідсіля він, щоб рятувати своїх, котрі на правому крилі з Юліаном і Франкобаном не змогли устояти проти ворожої сили, кинувся на них і їх розбив мужньо, так що втікачі з турецького війська мало не всю Тракію стривожили вісткою, що вже всеньке військо розбите. Та король, розбивши і розгромивши вже всю турецьку кінноту, надто відважно з небагатьма своїми і тільки самими поляками кинувся на густі лави піших яничарів, що оточували самого султана Мурада, і що між ними, утікши, заховався баша чи гетьман азійського війська. Задарма Гуніаді, що ще добивав відступаючих ворогів, намагався відкликати короля. Він-бо, за ганебне вважаючи для себе і за непристойне для свого походження уступати, розпочавши битву, не схотів утекти. Попавши в саму гущу стиснутих ворогів і борючись відважно, убивав він їх безліч, а одного азійського башу, як пише Бонфіній, убив власноручно, та нарешті під вечір один з яничар убив списом коня його, і скинутий на землю король був забитий на тому самому місці» (M. K r o m e r, Kronika, II, стор. 993—994).

Значно докладніше оповідання Мєховіти*, яке я тут уважаю за потрібне додати в перекладі для порівняння. «Горожани Варни, Галати та Шун (Шумли), залякані, здалися королеві дня 9 жовтня. Тієї ж ночі, як король укріпив Варну і інші замки, побачили турецький табір, що його огнями горіло вночі все небо. Коли ж настав світ у переддень св. Мартина, за одну годину після сходу сонця військо закричало, що надходять турки і всі вже тут. Воїни хапали зброю і, жадні бою, сповняли небо і море своїми криками і, познімавши шатри, вшиковуються в бойові ряди. Та коли піднято корогви, блискучі золотом, то зірвалася страшенна буря і потрощила та порвала їх, високо несучи їх обломки. Тоді турки великим строєм і величезною армією наступили на праве крило, що їм керував

варадський єпископ. Тут був початок бою. Угри перших лав і чотирьох корогов — варадського єпископа, легата Юліана, Франкобана і ягерського єпископа — перші не встояли перед напором турків і негайно втекли до Галати та в гори в напрямку до Румунії, а за ними слідом гналися турки. Так само й волохи, ідучи за їх прикладом, розсипалися. Із чотирьох корогов залишилась тільки корогва св. Владислава, і на допомогу їй підбігли легат Юліан і Франкобан із 200 кінними. Як же король Владислав побачив з правого боку, що угри тікають, і зрозумівши, що там загрожує небезпека, ніби другий Цезар, кинувся він туди, убиваючи чи проганяючи всіх зустрічних ворогів. Ідучи за прикладом короля, начальник війська Іоан (Гуніаді), відважно нагрянувши на турків, разом з королем переслідував їх на протязі 4000 кроків. Та бачачи, що турки хоробро нападають на корогву св. Владислава, кинувся король визволяти її. Присутність його сповнила турків жахом, і вони були почасти вбиті, а почасти кинулись тікати. Полягло на цьому місці не менш, ніж 3000 турків. Та втрата ця була для них незначна, бо було їх величезне число, а замість убитих і переможених наступали щораз нові і нові лави. Та, незважаючи на це, король вдарив на них і розбив декотрі відділи татар. Отак зминула більша частина дня, і поле, вкрите трупами обох ворожих сторін, являло жахливе видовище. Та коли вся турецька кіннота подалася і почала тікати, то один табір султана Мурада, укріплений безліччю піхоти яничар, стояв на своєму місці, сіючи жах. Через те король Владислав із відділом залишених для охорони його голови кинувся на яничарську піхоту, незважаючи на великі втрати в людях та на покалічення своїх коней. Бо яничари, укріпившись на одному місці і закриваючись довгими щитами, вбитими в землю, щоб їх не позбутися, сипали такими густими стрілами, що все повітря наповнилось ніби градом. Коли всіх пойняв страх через безліч піших яничар і їх стріл і ніхто не знав, що чинити, король звелів польським воїнам кинутись на них. Після того і сам, не бажаючи відстати від своїх воїнів, кинувся в саму середину битви і спричинив велику різанину в тому пішому війську, так що навіть яничари ледве змогли устояти проти нього, але і Іоан Гуніаді, наляканий їх безліччю, вийшов з бою і через частих послів взивав короля Владислава покинути боротьбу і відділи свої і разом з ним і іншими, ознакомленими з місцями,

рятуватися утечею. Та король у своєму завзятті відповідав, що він крові не жаліє і не хоче втікати, бо не ялося королівській гідності іти на перемогу та й утікати. Через те король, якого ніколи не покидали найхоробріші із його поляків, аж доки ніч запала, воював проти ворогів. Як же настала ніч, то обидві сторони розійшлись, кожна вважаючи себе за переможену. Та угрів пойняв такий жах, що темної ночі втікали вони, куди хто міг, у темні і бездорожні місця, в ліси і скали, у густі бори, ніби у густі поля. Багато дехто з королівського війська цілісіньку ніч і наступний день стояли спокійно, усильно вичікуючи повороту короля і всього війська, чи, як подають інші, аж на третій день надвечір ввійшли в королівські вози, боячись, щоб християнські воїни не повернулись до возів. Кардинал Юліан, як подають угри, був убитий між возами і табором з іншими священиками. Але наші поляки запевняють, що він утік із Іоаном Гуніаді, але відстав від його товариства, коли в малому гурті дійшов до Дунаю, і з одним волохом у малому човні переправлявся через Дунай, і як той волох довідався, що він має при собі золото, що його тягар обтяжував човен, убив його, обібрав із одягу і золота і голе бездушне тіло кинув у Дунай. Угри вийшли з бою здебільша живі і здорові, але з поляків залишилося тільки двоє. Врятувалися утечею Іван Ржешовський гербу Півкозиць, пізніше єпископ краківський, що через рану не міг уже брати участі в битві і поїхав королівським возом, та Григорій із Санока гербу Стрепара, що був потому архієпископом львівським. А король Владислав, як ніч перервала битву, ніде не з'явився, і не знайшлося нікого, хто б був бачив його вбитого чи полоненого. Але всі визнають одноголосно, що власноручно він причинив туркам багато втрат. Умер він на десятому році володіння Польщею, на четвертому володіння Угорщиною, на 21-му свого життя, року божого 1444» (M i e c h o v i u s, Chronicorum regni Poloniae liber quartus, caput LV—LVI, стор. 306—307)[1].

---

[1] Не зайве, гадаю, буде тут згадати про походження славетного Яна Гуніаді, що більш від цього прославився тим, що був батьком славного угорського короля Матвія Корвіна. Янош Гуніаді, він же і прославлений в сербських юнацьких піснях Сибинянин Янко, був, за Кромером, прозваний Корвіном від того села, де він народився. Походячи з незначного роду, він особистою відвагою і здібностями дійшов слави і значення. Батько його був во-

До цієї пісні додаю подобизну короля Владислава із старої гравюри в хроніці Мєховіти та напів тієї пісні*, який я чув у Нагуєвичах.

лошин, а мати грекиня, але дехто вважав його за сина цісаря Зигмунта («Kronika», II, стор. 972). Дещо відмінну версію знаходимо у Бєльського; він пише, що Янош Гуніаді «ojca miał Wołoszyna, a Ruska go wrodziła» (Батька мав волошина, а матір руську *(польськ.)*.— *Ред.*) («Kronika», II, стор. 662). Обидві ці версії погодити можна таким чином, що грекиня могла визначати жінку грецької віри, але руського походження.

ДІВЧИНА-ВОЯЧКА

Широко розповсюджена тема про дівчину-воячку*, що йде на війну і визначається серед мужчин[1], не має нічого спільного з татарськими та турецькими нападами, хоч нема сумніву, що факти, де жінки в рядах мужчин ставали в обороні своїх гнізд до бою, траплялися в часах таких нападів частіше, як коли інде. Та в пісні такі випадки не попадали, а те, що маємо в піснях, звичайно значно відмінне. Тут маємо діло з організацією правильного війська, до якого кличуть охочих; мати, не маючи синів, шле свою дочку, яка, по одних варіантах, визначається в битві, по інших — попадає в неволю.

Два варіанти сього другого мотиву надрукували Антонович і Драгоманов («Ист⟨орические⟩ п⟨есни⟩», I, 314—315) з просторою увагою, яка для зрозуміння наших пісень не дає нічого, а тільки вказує масу паралельних пісень у інших народів. Ось текст сеї пісні*, причім треба сказати, що в однім дівчина називається Катерина, а в другім Олена; оба варіанти записані на правім березі Дніпра і декуди доповнюють себе в неважних дрібницях. Ось сей доповнений текст:

Та й чую: загадано та заповідано
Усім козаченькам та в військо йти;
У кого є сини, то висилати,
А в кого нема, то наймати.
Жила вдова на край села,
Та не мала ні одного сина:
Кінь в неї є, сина немає,

[1] Див. про неї працю Сазоновича* «Девушка-воин» — «Рус⟨ский⟩ фил⟨ологический⟩ вестник»*, 1893—1894, і окремо.

Тільки одна дочка Катериночка,
Її мати в військо виряжала
Та й, виряжаючи, наущала:
«Дочко моя Катериночко,
Як будеш ти у війську йти,
То поперед війська не випереджайся
І позад війська не оставайся,
Та держися війська середнього
І козаченька сердешнього».
Дочка Катериночка не послухала,
Конем попереду поїхала.
Як же припало річку бристи
І Дунай плисти,
Усі козаченьки уплав пішли,
А Катеринин коник не перейшов.
Десь узявся та татарин
Та узяв кониченька за повідоньки,
А Катериночку за білую ручку;
Повів кониченька у станочку,
Катериночку у світлицю.
Дає коникові вівса-сіна,
А Катериноньці меду-вина.
Кінь ірже, вівса-сіна не їсть,
Катерина плаче, меду-вина не п'є;
Кінь ірже та по станеньці,
Катерина плаче та по матінці.

Другий мотив, записаний Оленою Пчілкою* в с. Рокитниці Ковельського пов(іту), натякає на те, що дівчина замість держатися середини, станула на чолі війська. Ся пісня має форму колядки*:

Була вдова близько двора*,
Мала вона три донейки.
Єдна донейка Ганнусейка,
Друга донейка Костусейка,
Третя донейка Настусейка.
«Ой моє дитя, а Ганнусейко,
Поїдь-поїдь а на війноньку!»
«Ой моя матінко, а голубонько,
Я не вмію коня сідлати
Ані на ньому їхати».
«Ой моє дитя, а Костусейко,
Ой поїдь-поїдь а на війноньку».
«Ой моя матінко, голубонько,
Я не вмію коня сідлати
Та й на йому поїхати».
«Ой моє дитя, а Настусейко,
Поїдь-поїдь а на війноньку!»
«Моя матінко, голубонько,
Я умію коня осідлати
Та й на ньому поїхати».

Мати дочку виряжала,
Виряжаючи, та й научала:
«Моє дитя Настусейко,
Поїдь-поїдь на війнойку!
Навперед війська не вибивайся,
Назад війська та й не оставайся!
Наперед війська а намовойка,
А назад війська та погонойка,
Посеред війська та розмовойка».
Вона матінки не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала ще й викрикнула,
Шабелькою та вимахнула!

Всі слов'янські пісні, цитовані у Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, мають одно джерело, до якого, мабуть, найближче стоять болгарські пісні. Наведу з них найпростіший варіант, записаний д⟨обродієм⟩ Стойковим в околиці Габрова («Сборн⟨ик⟩ за нар⟨одни⟩ умотв⟨орения⟩», т. XV, стор. 24), який подаю тут у перекладі:

Зібрався збір в Царгорóді:
Хто має сина, хай вишле,
А хто не має, сам піде.
Микола сина не має,
А тільки має три дочки
І так клене їх сердито:
«А дав би господь, дітоньки,
Щоб в один гріб вас поклав я,
Справляв за вами помúнки,
Третини і десятини
Й пропої в чисту неділю!»
Найменша Радка-мізинка
Отак до батька говорить:
«Мовчи-бо, татку, не плачся,
Зроби мені переміну:
Зріж мою косу русяву,
Ходи зо мною на ринок,
Купи там мужеське вбрання,
Купи ковпак соболевий,
Купи коня там баского,
Баского, нев'їжджeного,
І довгу пушку німецьку
І остру шаблю французьку».
І батько вволив їй волю,
Обрізав косу русяву,
Пішов із нею на ринок,
Купив ковпак соболевий,
Купив їй мужеське вбрання,
Купив коня їй баского,
Баского, нев'їжджeного,

Купив їй пушку німецьку
І остру шаблю французьку,
Убрав у строї мужчинські,
Ковпак їй дав соболевий.
На коня сіла баского,
Баского, нев'їжджeного,—
Найперша Радка гасала,
Коня найкраще водила,
Тоді до війська прибула.
Минуло часу немного,
Цариця мовить цареві:
«Ой царю-царю шановний,
Шановний і доброчесний,
Який то сон мені снився:
Що в війську жінка тут служить.
Веди ти військо рядами
Та й переведи садами,
Що мають плоди усякі;
Жінка на плоди лакома,
На плід вона і спіймаєсь,
По тім її ти й спізнаєш».
Веде цар військо рядами
І переводить садами.
Наперед Радка чвалає,
Конем найкраще гасає,—
Один горішок зірвала,
Та й той на штири розбила,
Штирьом воякам вділила,—
Не могли її пізнати.
Цариця мовить цареві:
«Веди ти військо рядами,
Веди його по базару,
Де веретена різьблені,
На веретено піймаєсь,
По тім її ти пізнаєш».
Веде цар військо рядами
І переводить базаром.
Наперед Радка чвалає,
Конем найкраще гасає.
До веретена й не ткнеться;
Лиш за флояру хапає
І на флояру всім грає,—
Не могли її пізнатн.
Цариця мовить цареві:
«Є жінка в війську твоєму!
Веди ти військо рядами
Веди на купіль у річку,
Нехай все військо купаєсь,
По тім її ти пізнаєш».
Веде цар військо рядами,
Веде на купіль у річку,
Наперед Радка чвалає
Конем найкраще гасає,

Цареві Радка мовляє:
«Ой царю-царю шановний,
Шановний і доброчесний,
Не вели війську купаться,
Бо тут всілякі хороби,
То заразиш ти все військо».
І військо назад вернулось,
Не могли її пізнати.

ДІВЧИНА-ВОЯЧКА

Не мавши в часі писання моєї студії про сю пісню під руками праці д⟨обродія⟩ І. Сазоновича, я зацитував її там недокладно, тому подаю тепер її повний титул і короткий огляд її змісту. Титул книжки ось який: «Песни о девушке-воине и былины о Ставре Годиновиче. Исследование по истории развития славяно-русского эпоса И. Сазоновича», Варшава, 1886. Оттиск из «Рус⟨ского⟩ фил⟨ологического⟩ вестника», 1885—⟨18⟩86, 8-о, сторін XIII + 172+ дві ненумеровані. Дослід д. Сазоновича складається з 9 розділів, із яких перший подає огляд літератури питання, другий рисує, особливо на основі історичних подій та народних пісень тип жінки-вояка у південних слов'ян та новочасних греків, третій оглядає південнослов'янські пісні на тему: сестра увільняє брата, а жінка мужа; в четвертім оглянено пісні на тему: дівчина йде на війну замість батька або брата; на жаль, на українські пісні, що належать власне до сеї теми, д. Сазонович зовсім не звернув уваги. Дальші розділи праці д. Сазоновича розширяють і поглиблюють різні мотиви сих тем і для того виходять поза рами моєї студії, тим більше, що про українські варіанти говориться тільки в однім місці (стор. 90—92), якому присвячу тут декілька уваг. Навівши виписки українських варіантів, д. С⟨азонович⟩ зазначує тільки се, що полонення дівчини-воячки татарином «возникло путем наростания бытовых черт», се зн⟨ачить⟩, під впливом народної пам'яті про те, що українські дівчата дуже часто попадали в татарську неволю. Як паралель поучення матері дочці в українській пісні (пор⟨івняй⟩ вище, стор. 227, рядки 23—29) д. Сазонович наводить аналогічне поучення матері синові, яке стрічаємо в українських колядках, і вважає сю аналогію «остатнім відгуком нашої теми, якої сліди заховалися в поезії всіх слов'ян, з виїмком хіба польської» (стор. 92). Маючи на увазі те, що колядки являються звичайно продук-

том часів значно давніших від пісень турецько-татарського циклу, не можна признати правдивим сей висновок д⟨обродія⟩ С⟨азоновича⟩, а навпаки — ліпше буде прийняти рядки, що поучення матері дочці-воячці запозичила пісня з колядки, де воно обернене до сина.

В додатку до сеї уваги подаю ще один варіант сеї пісні*, взятий із рукописної збірки Ходаковського, ч⟨исло⟩ 860:

Заказали на войноньку
Всім панам атаманам,
І тій бідній вдовоньці,
Що мае три доненьці.
Старша каже: «Не піду!»
Середуща: «Боюся!»
Найменшая: «Я піду,
Серед війська виїду».
Мати дочку научала,
Научала й виряджала:
«Їдь, донечко, на войноньку,
Наперед не внїзджай,
Позаду не зоставай!»
Дочка мати не слухала,
Наперед [війська] виїхала,
⟨Виїхала⟩ й вигукнула,
Шабелькою вимахнула.

Сей варіант не визначається повнотою, та зате замітний своїм розміром, у якім рядки 2—13 семискладові, а решта 8-складові. Се треба вважати слідом переробки з довшого розміру на коротший.

КОЗАК І КУЛИНА

В «Записках Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка» в томі XLVII, стор. 1—28, опублікував я текст і порівняльну студійку про пісню «Козак і Кулина», друковану спершу в польській сатиричній брошурі Дзвоновського «Seymu Walnego Domowego Artykułów sześć» у Кракові 1625 р. Відсилаючи цікавих до тої моєї розвідки, додаю тут дещо нового матеріалу до студії над сею піснею.

Дзвоновський, краківський міщанин, певно, не був її автором, і його транскрипція українського тексту декуди хибна. Сам він подає, що текст пісні записав з уст козака Плахти, вояка козацького полку т⟨ак⟩ зв⟨аних⟩ лісовчиків*, що 1620 р. в поході до Чехії і Моравії стояли якийсь час постоєм біля Кракова, а р. 1621 при повороті з Чехії королівське військо мусило виступити против них силою і розбило їх також десь недалеко Кракова. Із тих диковин, які Дзвоновський вкладає в уста козака Плахти — він не то простий розбишака, не то польський патріот, многожера і п'яниця і при тім герой, уславлений війнами у Криму, Молдавії, Туреччині і Московщині, а в додатку має брата «Franciszka we Zborze», тобто протестанта,— виходило би вважати всю польську віршу про козака Плахту жартом, рядом суперечних зі собою вигадок краківського сатирика, до яких додано українську пісню для надання самим вигадкам позору правдоподібності. Та сього не можна ставити в той спосіб, коли бачимо, що ім'я козака Плахти й поза краківською околицею, спеціально в польськім Шлезьку*, було в ту пору дуже популярне і ввійшло навіть, так сказати, в приказку. Таку згадку знаходимо в польській сатиричній вірші п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Habspert

N. X., List o kozakach polskich do Martyn Luter ⟨od ewangielików⟩», виданій у Кракові 1636 р. і в пізнішій переробці з р. 1646 знайденій др-ом В. Щуратом* у однім польським рукописі перемиської капітульної бібліотеки та опублікованій у «Зап⟨исках⟩ наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка», т. LXXIV, 1906, р., кн. 6, стор. 138, де читаємо шлезькою понімеченою польщиною:

Nigdy diabel nie był tak srogi;
Ja nie twierdziem, ma li coś f nosie,
Bo f net naydzie, jak pies po rosie,—
Pefnie naydzie skurwy syn ciura.
Ale jako fisiec sługofie
Tak y Pan, flasni hultajowie,
Jeden Mucha, a drugi Płachta,—
Jak żyw w Polska niemasz taki szlachta[1].

Остатні два рядки: «Jeden Mucha, a drugi Płachta, jak żyw w Polska niemasz taki szlachta» вказують, мабуть, на людову традицію, виглядають на приказку, якою покористувався автор вірші і якою шлезаки кпили собі з польського нібито шляхетського війська, присланого до Шлезька.

Щодо розширення нашої пісні, то варто зазначити її розпросторення в Польщі. В своїй збірці «Pieśni ludu polskiego» Кольберг подає з музикою ось яку пісню:

Gdzież ty jedziesz, Jasiu?
Na wojenkę, Kasiu,
Na wojenkę daleczką.
Weźże i mnie z sobą,
Radam jechać z tobą,
Na wojenkę daleczką.
Cóż tam będziesz robić,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Będę chusty prała,
Złotem wyszywała,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzież je będziesz prała,
Kasiu, Kasiuleczko,

[1] Ніколи чорт не був таким суворим.
Не знаю, чим він був незадоволений,
Бо раптом наскочить, як пес по росі.
Певне наскочить, скурвий син, нечупара.
Але якщо висікти як слуг, так і панів —
То справжні розбишаки.
Один Муха, другий — Плахта.
Відколи Польща, не було такої шляхти *(польськ.)*.— *Ред.*

Na wojence daleczkiej?
U króla w ogrodzie
Na tej bystrej wodzie,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziesz suszyła,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
U króla na górze,
Na jedwabnym sznurze,
Tam je będę wieszała.
Gdzie będziesz wałkować,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
U króla w piwnicy
W złotej wałkownicy,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziesz składała,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Do tej złotej skrzyni,
Co król siada przy niej,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziem spoczywać,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest przy morzu kamień,
Odpoczniemy na nim,
Jasiu, Jasiuleńku.
Gdzież będziewa spała,
Kasiu, Kasiuleńko,
Na wojence daleczkiej?
U króla w komorze
Malowane łoże,
Jasiu, Jasiuleńku.
Cóż se podścielewa,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Są na boru szyszki,
To nasze poduszki,
Jasiu, Jasiuleczku.
Czem się odziejewa,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest na morzu trzcina,
To nasza pierzyna,
Jasiu, Jasiuleczku.
Kto nas będzie budził,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest ptaszek na Rusi,
To nas budzić musi,
Jasiu, Jasiuleczku.
Co będziemy jedli,

Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Są na boru grzyby,
A w jeziorze ryby,
To je będziem łowili.
A co będziem pili,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest piwo w piwnicy
W złocistej szklenicy,
Jasiu, Jasiuleczku.
Czem się będziem bawić,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Ułowimy rybkę,
Włozym ją w kolebkę,
Jasiu, Jasiuleczku[1].

---

[1] «Куди їдеш, Ясю?»
«На війноньку, Касю,
На війноньку далеку».
«Візьми й мене з собою,
Рада б я їхати з тобою
На війноньку далеку».
«Що ж там будеш робити,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Буду прати хустки,
Золотом вишивати,
Ясю-Ясюленьку».
«Де ж ти будеш прати,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«У королівському городі
На бистрій воді,
Ясю-Ясюленьку».
«Де ж будеш сушити,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«У короля на горищі
На шовковім шнурку,
Там буду їх розвішувати».
«Де будеш качатн,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«У королівській пивниці
Золотою качалкою,
Ясю-Ясюленьку».
«Де будеш складати,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«У ту золоту скриню,
Коло якої сидить король,
Ясю-Ясюленьку».
«Де будемо спочивати,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Є коло моря камінь,
Відпочинемо на ньому,
Ясю-Ясюленьку».
«Де ж будемо спати,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«У короля в коморі
Мальоване ліжко,
Ясю-Ясюленьку».
«Що ж ми підстелимо,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Є на сосні шишки,
То наші подушки,
Ясю-Ясюленьку».
«Чим будемо укриватися,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Є на морі водорості,
То наша перина,
Ясю-Ясюленьку».
«Хто нас будитиме,
Касю-Касюленьку,
На війноньці далекій?»
«Є пташка на Русі,
То нас будити мусить,
Ясю-Ясюленьку».
«Що будемо їсти,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Є у лісі грибн,

Як бачимо, деякі строфи сеї пісні і весь її уклад досить зближені до нашої козацької, але той характерний зміст — контраст між воєнним і хазяйським життям, що лежить в основі нашої, зовсім замазаний у польській пісні, де надто дівчина сама дає відповіді воякові про те, як ведеться на війні, що й позбавляє пісню її серйозного значення. Чи оригінал, чи парість сеї версії пісні маємо в збірці Головацького, т. I, стор. 126, записаний десь у Галичині.

Подаю тут іще один український варіант*, записаний д⟨обродієм⟩ В. Яблонським у селі Каїрах Одеського пов⟨іту⟩.

Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«Коли будем мандрувати?»
«Тоді будем мандрувати,
Як поляжуть люди спати,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«Ой де будем ночувати?»
«Ой там будем ночувати,
Де захватить нічка-мати,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«А що будем вечеряти?»
«Буду їсти з маслом булки,
А ти будеш думать думки,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«А що будемо стелиться?»
«Єсть у полі скирта сіна,
Ото наша постіль біла,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«А чим будем укриваться?»
«Мене вкриє чорна хмара,
Тебе вкриє людська слава,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька

А в озері риба,
Будемо її ловити».
«А що будемо пити,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Є пиво в пивиці
У золотій пляшці,
Ясю-Ясюленьку».
«Чим же будемо бавитися,
Касю-Касюленько,
На війноньці далекій?»
«Зловимо рибку,
Покладемо її у колиску,
Ясю-Ясюленьку» *(польськ.).— Ред.*

Молодого козаченька:
«Чим ми будемо вмиваться?»
«Я умиюся росою,
А ти вмиєшся сльозою,
Молодая дівчинонько».
Питалася дівчинонька
Молодого козаченька:
«А чим будемо втиратьсяʔ»
«Я утруся рушниками,
А ти втрешся кулаками,
Молодая дівчинонько».

Варіант, як бачимо, змодернізований, але щодо мови, форми й композиції просто розкішний. На Покутті розповсюджений ще один варіант сеї пісні, характерний тим, що з козака зробився гречин, який підмовляє дівчину мандрувати з собою. Маємо сю пісню в двох відмінках: один записаний Кольбергом у Хоцемирі Товмацького пов⟨іту⟩ («Pokucie», II, 89—90), а другий, рукописний, записаний д⟨обродієм⟩ Сосенком у Межигірцях* коло р. 1880. Третій варіант, де замість гречина стоїть козак, маємо у Чубинського, т. V, стор. 337, ч⟨исло⟩ 662. Друкуємо тут сей другий варіант, зазначуючи в нотках важніші відміни Кольбергового, який, зрештою, має й загалом відмінний розмір.

Підмовив гречин дівчину в вечір
На славних вечериицях[1].
Та завів її у густий лісок
Під явір зелененький[2].
«Де ж ми тепер підемо,
Гречине-гречиночку?»
«Підемо ми в темні ліси,
Дівчино-дівчиночко»[3].
«Що ж ми собі та постелим,
Гречине-гречиночку?»
«Постелит сі шовкова[4] трава,
Дівчино-дівчиночко».
«Чим же ми сі повкриваєм,
Гречине-гречиночку?»
«Укриє нас темна нічка,
Дівчино-дівчиночко».
«Хто ж нас рано та й побудит,
Гречине-гречиночку?»
«Побудят нас ранні пташки[5],

[1] Так у Кольб.; у Сос.— «гречине-гречиночку».
[2] Сі два рядки лиш у варіанті Чуб.
[3] У Кольб. тут і далі «дівчино Гандзунечко».
[4] Кольб.— «зелена».
[5] Кольб.— «Ранни соловій».

Дівчино-дівчиночко».
«Чим же ми сі повмиваєм,
Гречине-гречиночку?»
«Я росою, ти сльозою,
Дівчино-дівчиночко».
«Чим же ми сі повтираєм,
Гречине-гречиночку?»
«Я полою, ти рукою[1],
Дівчино-дівчиночко».
«Що ми будем я снідати,
Гречине-гречиночку?
«Ой я колач, ти ревний плач,
Дівчино-дівчиночко».
«Де ж ми тепер я підемо,
Гречине-гречиночку?»
«Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дівчино-дівчиночко».

Остатня строфа у Кольберга така:

«Котра дорога, котра дорога,
Гречине-гречиночку?».
«Мені каменна, а тобі тьирвава,
Дівчино Гандзунечко!»

Яка була основа, які мотиви сеї переробки — годі змірkувати. Варіант Чубинського коротший, має лише 5 неповних строфок і приплутаний до іншої пісні.

---

[1] Кольб.— «Гой я ручничком, а ти ганчучком».

КОЛЯДКА ПРО СВ(ЯТУ) СОФІЮ В КИЄВІ

Ще 1885 р. передав мені о. М. Зубрицький* серію народних колядок* (усіх 19), записаних ним у с. Мшанці, тоді ще Турецького, тепер Старосамбірського повіту. Одна з них, що співається звичайно «старшому брату», себто церковному, особливо зацікавила мене своїм змістом. Виглядає вона ось як:

А що нам било з нащаду світа
(Славен єсі, боже,
по йусім світі і на небесі).
Ой не било ж нам, хиба сина вода,
синая вода та й білий камінь.
А прикрив господь сиров землицев,
вирósло на ним кедрове древо,
барз височейке і барз слічнейке.
Висмотрила го пресвята діва,
зізвала 'д ньому сорок ремісників:
«Ой підіте ж ви, ремісничейки,
а зітніте ж ви кедрове древо,
збудуйте з нього святу Софію,
[святу Софію]* в святім Кійові.
Би на ній било сімдесят верхів,
[сімдесят верхів], сімдесят крижів,
семеро дверей, а єдни підлоги».
Удень будували, вночи втікали,
[вночи втікали], вдень прибивали.
А зіслав господь ангела з неба:
«Не влякайтеся, ремісничейки,
Дав вам то господь ведлук силойки.
Крижі робіте, верхи зводіте».
Єден вершейко барз височейко,
[барз височейко] і барз слічнейко.
А в тім вершейку золотий престіл,
за тим престолом сам милий господь
служит службойку суборовую,
[суборовую], заздоровую,

і за здоров'я нашого брата,
[нашого брата] і всіх християн.
Там туди лежит здавну стежейка,
стежкою іде польська вінойка,
межи ними йде полковничейко.
Стала вінойка в крижі стріляти.
Рече словейко-полковничейко:
«А не стріляйте ж в святії крижі,
бо спустит господь огняний дождик,
[огняний дождик], громові кулі,
затопит господь польську вінойку».
⟨Вни не слухали, в крижі стріляли⟩*.
Ай так ся стало, як він говорив:
іспустив господь огняний дождик,
[огняний дождик], громові кулі,
затопив господь польську вінойку.
Хиба нам зістав полковничейко,
[полковничейко], гей наш братейко.
Ви на здоров'я, на многі літа,
гей, наш панойку та наш братойку,
не сам із собов, [а з милим богом,
із милим богом, з господинейков,
з господинейков і з челядойков].

Я зараз же разом з іншими матеріалами переслав копію сеї колядки М. Драгоманову, який у листі з д⟨ня⟩ 7 грудня 1885 р. й написав мені про неї: «Колядка Ваша дуже цікава. Вона з тих, що я колись назвав «богомильськими»*,— і тепер, після однієї роботи петерб⟨урзького⟩ академіка пр⟨офесора⟩ Веселовського я бачу конечне, що їх не піймеш без порівняння з грецькими, болгарськими і румунськими духовними стихами. Я вже і для других цілів виписав собі деякі букарештські і атенські видання, а тепер вони пригодяться і для Вашої колядки. Тілько пождіть трохи»[1].

В вирі дальших подій Драгоманов, здається, забув про сю колядку, бо ніякої звістки про неї я від нього не дістав, та й його погляд про її богомильський характер при ближчій застанові мусив і йому самому видатися ні на чім не опертим. З кінцем 1888 р. я подав текст колядки до прилюдної відомості «Киевской старине», де вона й була надрукована в січневій книжці 1889 р., стор. 231—233. До тексту додав я свою увагу, яку передруковую тут у перекладі на нашу мову:

---

[1] М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, 1881—1886, Львів, 1906, стор. 114—115.

«Що поперед усього цікаве в отсій колядці, так се згадка про Київ і св. Софію в такій далекій і дошками забитій місцевості, де народ у теперішню пору ледве чи й знає дещо про існування Києва, не кажучи вже про св. Софію. Так і хочеться підозрівати в сьому місці (рядки 11 і 12) штучну контрафакцію, хоча збирач відомий мені як чоловік з досить поважною освітою і познайомлений з науковими вимогами при записуванні витворів народної пісенної творчості.

Досить раз поверхово глянути на отсю колядку, щоб переконатися про її компілятивний характер. Весь її склад природно розпадається на п'ять частей. Часть перша, рядки 1—6, се не що інше, як попсована і скорочена колядка про початок світу, в повній формі відома із збірки Головацького (т II, 5, ч. 7) і розібрана О. О. Потебнею («Объяснения малорусских и сродных народных песен», ч. II, стор. 738—740). Але сей мотив зараз переходить у інший мотив — будування церкви (рядки 7—15, 22—29). Се також відомий колядковий мотив; належні сюди пісні показав О. О. Потебня («Объяснения», II, 619—620). Суцільність сього мотиву нарушена в нашій колядці вставкою (рядки 16—21), в якій, очевидно, треба бачити уривок зовсім іншого мотиву. Ті рядки досить неясні; в них не сказано, чому «ремісничейки» вдень працювали, а вночі мусили втікати з місця своєї праці, чого вони «влякалися» так, що треба було аж ангела з неба для їх заспокоєння. Мені здається, що тут було щось подібне до того, що оповідається в польській легенді про «вежу сімох ватажків», що будували її так: що збудують за дня, те вночі провалиться крізь землю; та коли, нарешті, був виведений верх вежі, стіни її чудесним способом піднялися з землі. На таке чудо натякає в нашій колядці і переполох робітників, що щоночі тікають із місця праці, і наказ ангела: «Крижі робіте, верхи зводіте». Згадану польську легенду чув я колись (у 60-их роках) від одного захожого ковальського челядника родом з-під Кракова, що оселився і помер у Нагуєвичах; в польській літературі її обробив знаний свого часу поет Роман Зморський*у досить просторій і з талантом написаній поемі «Wieża siedmiu wodzów».

Новий і досі в колядках не подибуваний мотив виявляють рядки 30—45. Ті рядки оперті, очевидно, на якімось апокрифічнім оповіданні, як були покарані поганці за свою наругу над християнськими святощами. Рядок 45 досить механічно зв'язує се оповідання з метою всякої

колядки — звеличання того хазяїна чи дому, якому її співають. Кінцеві рядки (46—50) — се звичайний фінал, зложений із бажання здоров'я та многих літ, яке з відповідними стилістичними змінами повторюється в кождій колядці»[1].

Російський учений В. Каллаш* (українець родом) звернув увагу проф. Веселовського на сю колядку, і голосний петербурзький академік присвятив їй у доповненнях до своєї праці «Разыскания в области русского духовного стиха» ось яку розвідку, яку тут подаю також у перекладі на нашу мову.

«Екскурс про Ігдразіль*. В «Киевской старине» 1889 р. за січень, стор. 231—232, поміщено цікаву колядку про сотворення світу, доповнену внесенням подробиць, із яких не всі являються розвиттям її первісних даних. Вказівку на неї завдячую В. В. Каллашу.

Починається вона ось як (тут цитовано перших 7 рядків колядки).

Пресвята діва велить сорока «ремесникам» зрубати кедр і збудувати церков з сімдесятьма верхами та сімдесятьма хрестами; в однім версі золотий престол, де сам господь службу служить. В колядці у Головацького слідом за згадкою про дерево (явір) іде оповідання про сотворення світу голубами; наш варіант виходить від того самого образу дерева, але вставляє далі відомий з інших колядок мотив про будування церкви; згадаємо в «Повести града Иерусалима»*: кипарис — Софія, Премудрість божа з сімдесятьма верхами; в колядці замість того — свята Софія «в святім Кійові». Цікаві ще ось які деталі: ремісники «день будували, вночі втікали», поки господь не звелів ангелові сказати їм, щоб не боялися. «Дав вам то господь ведлук силойки» — і вони доводять роботу до кінця. Д⟨обродій⟩ Мирон (l⟨ocus⟩ c⟨itus⟩ [2], 233) догадується тут відгуку якогось мотиву вроді відомого в польській легенді про «вежу сімох ватажків»: що збудують за дня, те ніччю провалиться під землю, але коли, нарешті, був виведений верх вежі, то її стіни чудесним робом піднялися з землі. На таке розуміння в колядці нема ніяких вказівок, навпаки, вільно догадуватися, що мотив страху зв'язаний

---

[1] Мирон. Замечательная колядка («Киевская старина», 1889, янв⟨арь⟩, стор. 233).

[2] Цитоване місце *(лат.)*.— *Ред.*

з деталями, поміщеними на кінці: «їде польська вінойка», полковник не велить своїм людям стріляти до святих хрестів, та вони роблять се, і господь покарав їх.

Ізпустив господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулі,
затопив господь польську вінойку.

От тих ворогів і бояться «ремесники».

Думаю, що оригінал колядки відповідав складові тої апокрифічної статті, що зробилася основою слов'янських легенд про сотворення світу: в початку сотворення світу на синьому морі, в кінці боротьба ангелів з нечистими духами; Михаїл також боїться сатани, але господь підбадьорює його (кладе на нього схиму), і він скидає сатану і його полки «с небес на землю во адову кромѣшную» («Свиток божеств⟨енных⟩ книг»).

Цікаво, що північноруська легенда зрозуміла намір сатани устроїти собі «престол над звѣздами, на воздусѣх» як справжню будову: «Саваоф построил небо, а сатана другое, выше того; Саваоф построил еще небо, а сатана выше того. Сдѣлали они по с е м и н е б е с» (Барсов*). Порівняй у колядці церков із *сімдесятьма* верхами.

Як у галицькій, так і в нашій [?] колядці лишається не виясненим, з погляду «Свитка», образ дерева в оповіданні про сотворення світу. Воно виходить із моря або на морі камінь, на ньому дерево. В слов'янських і західних «Вопросах» і «Ответах»* в основі світу дуб, arbor[1], над ним лежать верствами (поминаю подрібності) огонь, камінь, вода, земля. Сей дуб стоїть на силі божій: arbor quae ab initio posita est, ipsa est Dominus *Jesus Christus*[2]; се дерево хрестове і райське, а притім і всесвітнє (пор⟨івняй⟩ «Разыскания», IV, 59: «доуб есть мир»). Як в с е с в і т н є воно й на своєму місці в колядках про сотворення світу, коли натомість у інших із х р е с т о в о г о дерева або з трьох дерев роблять хрести, ставлять церков з трьома престолами, з трьома дверми; з трьома верхами-небесами, в одні з них іде сам господь (пор⟨івняй⟩ l⟨ocus⟩ c⟨itus⟩, VII, стор. 231 і «Об одном мотиве рождественских колядок в «Журн⟨але⟩ мин⟨истерства⟩ нар⟨одного⟩ просв⟨ещения⟩», 1877, лютий, стор. 249—250) і т. д. Як тут образ х р е с-

[1] Дерево *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Дерево, поставлене спочатку, самé є господом *Ісусом Христом (лат.)*.— *Ред.*

т о в о г о дерева-церкви розширився до космічного, так і в нашій колядці уява в с е с в і т н ь о г о дерева хрестовим вияснює перехід від сотворення світу до збудування церкви. При церкві явилися замість ангелів робітники і давні вороги, уявлені як полк [польських] вояків. Колядка й співається полковникові»[1].

Се й дало проф. Веселовському привід до дальшого його екскурсу про світове дерево Ігдразіль (op. cit., 353—359), який ми тут пропускаємо. Хоч як високо я поважав широку вченість і незвичайний талант пок⟨ійного⟩ Веселовського, то все-таки не можу заперечити, що його міркування про мшанецьку колядку зараз тоді видалися мені дуже натягаными та основаними більше на апріорних ідеях, ніж на безпристраснім вистудіюванні тексту колядки. Проф. Веселовський поперед усього ігнорує компілятивний характер і трактує цілу колядку як одну органічну цілість, коли натомість уже 39 рядок— «Там туди лежит здавну стежейка» —характеризує рядки 31—50 як окрему цілість, незалежну від першої частї; власне сей рядок творить у колядках звичайно (по коротенькім вступі, де схарактеризовано місцевість, прим⟨іром⟩ «На горі-горі сніги морози, А на долині руженька цвіла» або щось подібне) початок оповідання про якийсь драматичний конфлікт: до панни приходять три стрільці, три рибарчики і т. і. Та й зміст обох половин нашої колядки просто противиться зливанню їх у одну цілість; у першій части (по ніби міфічнім вступі) говориться про будування св⟨ятої⟩ Софії, у другій — про подію, пізнішу на яких 500 літ. Твердити, що «ремісничейки» в першій части на ніч утікають із місця, де працювали за дня, з тої причини, що бояться «польської вінойки», можна лише при ігноруванні зв'язку, чи, властиво, беззв'язності обох тих частин. При тім проф. Веселовський, мабуть, не зауважив усеї недоречності своєї уваги. «Польська вінойка» приходить і нападає на церков у білий день; яка причина супроти того веліла би «ремесникам», що будують церкву, працювати вдень а тікати на ніч? Чуючи над собою загрозу війни, вони робили би якраз навпаки: коли б се була така будова, що мусить бути виконана якнайшвидше, вони будували б її вночі, а вдень мусили би хіба стояти під оружжям, а ніяк не втікати.

---

[1] А. Н. В е с е л о в с к и й, Разыскания в области русского духовного стиха, XI—XVII, Санктпетербург, 1889, стор. 351—353.

«Дав вам то господь ведлук силойки»,— цитує проф. Веселовський той рядок, та зовсім не вияснює його значення. Що обіцяє тими словами ангел ремесникам? Ті слова зовсім не натякають на загрозу воєнного нападу, а відносяться до самої будови. Я толкую їх так: бачачи вашу малу силу (40 робітників), дає вам ⟨бог⟩ свою підмогу, щоб ви не потребували зводити стін занадто високо в повітря, і доконує для вас щоночі чуда, якого ви не повинні боятися. Правда, вислів колядки дуже скупий; про дальше чудо — виринення цілої церковної будови з землі вгору — нема згадки, та тут швидше можемо допустити забуття, випадення кількох рядків у тексті колядки, ніж такий зв'язок, як допускає проф. Веселовський.

І Драгоманова, і Веселовського в цілій колядці зацікавив, очевидно, початок її, перші 5 рядків. Драгоманов побачив у нім дуалістичний (богомильський) міф про сотворення світу і для того й усю колядку назвав богомильською. Чи потрібно доказувати, що нічого подібного наша колядка не має? Що на початку світу, перед розпочаттям процесу творення була вода, се стоїть уже в «Біблії» в перших рядках книги Битія. Про сотворення каменя гебрейський міф не згадує, але фантазія майже всіх народів згадує про камінь як про один із перших творів бога. На се не треба богомилів. Інша річ із деревом кедром. Проф. Веселовський ідентифікує його з тим кедром, що мав бути частиною хрестового дерева — на якій підставі? Єдино хіба на тім, що в легендах про хрестове дерево згадується кедр обік певга і кипариса і в нашій колядці згадується «кедрове древо». Але в легенді се дерево чудесне, походить із раю і дожидається появи Христа, а у нас дерево зовсім не міфічне, а звичайна кедрина, з якої здавен-давна на Україні будовано церкви. Те, що на нього показує пресвята діва і кличе майстрів на будування церкви, не жаден міф, але легенда, якої оригінали любісінько стоять у «Літописі»* та в «Печерськім патерику»* і оповідають про чудесне покликання майстрів із Царгорода та перенесення їх до Києва.

Так само не потрібно ніякого міфологічного толкування образу господа, що править службу в версі Софійської церкви; се очевидний доказ того, що автор колядки ще в першій половині XVII в. був у Києві і в церкві св. Софії і бачив там ту ефектовну стару мозаїку Христа в архієрейських ризах і в молитовній позі, що потім була забілена вапном і аж недавно віднайдена.

Так само нічого не доказує й порівняння нашої колядки з великоруським «Свитком божественных книг». Сей «Свиток» пізній, м⟨а⟩б⟨уть⟩, розкольницький, фабрикат, що постав десь при кінці XVII в., правдоподібно, пізніше, ніж наша колядка. Проф. Веселовський, очевидно, сам чув неможливість такого зв'язку і для того на борзі видумав якусь невідому «апокрифічну статтю, що зробилася основою слов'янських легенд про сотворення світу». Що се за стаття? Поміж слов'янськими легендами про сотворення світу є всякі, біблійні й гетеродоксальні, прим⟨іром⟩ наші про сотворення землі голубами, в яких можна добачити деяку подібність до богомильських вірувань, але спеціальної такої статті, що послужила ніби джерелом слов'янських легенд, нема й не було ніколи, а покликатися для удокументування такої теорії на «Свиток», сфабрикований у XVII в. великоруськими розкольниками, нема ніякої підстави. Такі аналогії, як наведена проф. Веселовським, що в «Свитку» бог і сатана творять по сім небес, а в мшанецькій колядці церков Софії має сімдесят верхів, зовсім нагадують приказку: «Lucus a non lucendo»[1].

Сими увагами я не хочу вменшити честі і слави Веселовського; навпаки, мені здається, що я бороню молодшого Веселовського, смілого і тверезого дослідника, перед старшим, що хилився до міфології, хоч і не в дусі Гріммів та Макса Мюллера*, а все-таки не менше непотрібної. Колись у розцвіті своєї сили Веселовський у ряді своїх «Разысканий» знівечив цілу масу «міфічних» уяв, узятих російськими вченими з російських духовних віршів та билин, вроді каменя Алатиря* і інших, вказуючи на те, що ті легенди треба роздивляти не в зв'язку з міфологією, а в зв'язку з палестинськими та іншими орієнтальними місцевими традиціями, що через паломників та купців віками приходили на Русь і тут пускали свої парості. В остатніх роках свого життя проф. Веселовський, захоплений теорією «християнської міфології», утвореної нібито з безладної сумішки християнських легенд з міфологічними уявами романських, германських, слов'янських та почасти фінно-тюркських народів, забував у тих дослідах добрі давні прикмети його власного та й загалом порівняльного методу: не надуживати аналогій і не ігнорувати досліду локальних традицій легенд при студіюванні творів усної сло-

[1] «Гай називається так тому, що не світить» *(лат.).—Ред.*

весності, що походять із даної місцевості. Критика вже виказала важні помилки, в які з сеї причини попадав Веселовський головно в своїх розвідках про дуалізм у віруваннях слов'ян: цитовані тут його уваги про мшанецьку колядку дають нам добрий зразок не досить обережного методу, допущеного знаменитим російським ученим.

Дещо з тих уваг було для мене ясне зараз по прочитанні замітки Веселовського, і я висловив їх у статейці, яку вислав тоді ж до ред⟨акції⟩ «Киевской старины». Вона була надрукована в грудневій книжці 1891 р., і ось її дослівний переклад:

«До пояснення одної колядки. В січневій книжці «К⟨иевской⟩ стар⟨ины⟩» з р. 1889 я надрукував колядку, записану о. Михайлом Зубрицьким у Карпатських горах у с. Мшанці Турецького пов⟨іту⟩. На сю колядку звернув увагу і проф. Веселовський («Разыскания в обл⟨асти⟩ русского духовного стиха XI—XVII»). У своїх увагах до тексту сеї колядки я висловив догадку, що в її склад ввійшли два мотиви: 1) про чудесне збудування церкви, причім будова, доконана за дня, ніччю провалювалася крізь землю; паралельні перекази у сербів — будування Скадра*, у румунів — будування монастиря в Аргісі, у поляків — традиція про вежу сімох ватажків*; 2) чудесне знівечення полків, що нападають на святий храм. Для сього другого мотиву можу показати тепер можливе безпосереднє книжкове джерело. В львівськім виданні відомого і в Червоній Русі дуже популярного твору Іоаникія Галятовського* «Ключ разумения» додано при кінці опис чудес пресв⟨ятої⟩ богородиці. На карті 138 читаємо: «Чудо 18 року 1630. Гды едного часу войско полское приступило под монастыр Печерскій і хотѣло его збурити, чуючи, же там Шулга полковник з рицерством запорозким знайдуется, в той час пресвятая богородица монастырь свой от небезпеченства оборонила, бо за еи предстательством огнистый дожч спал з неба на войско польское и одогнал его от монастыря Печерского, що потым сами ляхове и нѣмцы, которыи были з ними, повѣдали. Над тым войском Бутлер и Жолтовский были преложоными». Полишаю спеціалістам історикам справдження історичності сього оповідання і лише додам, що, на мою думку, друга половина колядки оперта не на чім іншім, як лише на отсьому оповіданні. «Ключ разумения» був настільною книгою у священиків

у Карпатських горах, де й досі нерідко трапляються його примірники»[1].

До сих уваг додаю тут ще деякі. Щодо першої часті колядки, себто чудесної будови церкви, я ще раз верну до цитованої мною поеми Р. Зморського; тоді, коли я писав свою увагу, я згадував про неї лише з пам'яті, читавши її ще в 60-их роках у якійсь львовській часописі*, мабуть, у «Przyjacielu Ludu», видаванім Іполитом Ступницьким. Тепер маю під руками окремий друк сеї поеми* і в нім при кінці «Przypis» самого автора про джерела, з яких він узяв її. Сю цікаву дописку подаю тут дослівно.

«P r z y p i s d o w i e ż y s i e d m i u w o d z ó w. Jak to w kilku słowach pieśń niniejszą poprzedzających powiedziałem (у передмові), podanie, na którem ona osnułem, jest moim z lat dziecinnych nabytkiem. Dzisiaj w Mazowszu*, gdzie je byłem niegdyś powziął, zdaje się całkiem że zaginęło, a przynajmniej mnie pomimo najtroskliwszych starań, w późniejszych latach nigdzie się go znaleść nie udało. Jedyny ślad jego w tej części Polski znachodziłem w głuchej wzmiance o s i e d m i u w o d z a c h, o których jednak nic więcej zgoła nikt mi powiedzieć nie umiał.

W innych znanych mi okolicach naszego kraju raz tylko jeden, na Rusi podlaskiej*, pomiędzy Janowem i Terespolem zdarzyło mi się spotkać z tem jakbądź wielce już przetworzonem podaniem. Na gruntach wsi Cieleśnicy zaszedłszy raz na oparzelisko, z powodu jakoby zapadłej w ziemię cerkwi Cerkiewiskiem zwane, zastałem tam samotnie siedzącego kośca, który zagadniony naprzód miejscowe, a potem inne podobne opowiadał mi podania. Z tych jedno prawie co do słowa tak brzmiało:

«Kiedyś żyło na świecie siedmiu braci, bardzo mądrych kniaziów, którzy wszystko, co się stało i stanie, z gwiazd znali. Kiedy wiedzieli, że na nich czas nadchodził, kazali budować wieżę, w której pogrzebieni być mieli. Ale co mularze za dnia zbudowali, wszystko przez noc przepadało w ziemię. I tak trwało to całe trzy lata. Po tym czasie najstarszy brat kazał ukować wielką złotą banię, w której zawarłszy żywego koguta, przytwierdzili ją na wystającym ze ziemi wierzchu. Kiedy kogut w bani zapiał, wieża sama

---

[1] М и р о н, К объяснению одной колядки, «К(иевская) ст(арина)», 1891, декабрь, стор. 476.

wyszła cała ze ziemi, a była tak wysoka, że się aż o niebo oparła. Wtedy sześciu braci wstąpiło do wieży, by pokładłszy się w niej zasnąć na wieki; najstarszy zaś usiadł na progu, a postawiwszy nogę na kamieniu przed progiem leżącym rzekł: «Skoro ten kamień wyrośnie mi po kolano, wtenczas będzie koniec świata». I oparłszy łokieć na kolanie a głowę na dłoni usnął. Wieża ta dotąd stoi jeszcze gdzieś w Polsce, ale czar na nią taki rzucony, że nikt jej ani widzieć, ani dotknąć nie może. Tylko złota bania na jej wierzchu świeci się wysoko w nocy, ale między drugiemi gwiazdami rozeznać jej niepodobna. Kto by to mógł poznać, znalazłby wieżę, a obudziwszy śpiącego w progu dowiedział by się od niego o wszystkiem, co się do końca świata dziać będzie».

W oddaleńszej jeszcze stronie Rusi, w starosławnym Kijowie znajdujem znów inną, więcej jeszcze odstępującą od naszej wersję Wieżę Pieczarskiej Ławry wystawiło także podług tamecznego podania dwunastu świątobliwych braci. Co przez dzień zbudowano, zapadało w nocy pod ziemię, i tak murowano wciąż przez lat trzydzieści. Przy końcu trzydziestego roku pokazał się im anioł i kazał, aby dach robili i krzyż stawiali. Zrobili dach, postawili krzyż, który że już wieczorem stawiany, dla tego trochę skrzywiony,— położyli się spać i zasnęli na wieki. Dopiero nazajutrz ukazała się z pod ziemi wieża tak wysoka, że (podług wyrażenia miejscowego) o siedem mil ją widać[1]».

---

[1] (Примітка до «Вежі сімох вождів».

Як я вже зазначив у кількох словах, що передують цій пісні, (у передмові), переказ, на якому вона грунтується, є моїм надбанням з дитячих літ. Нині на Мазовщині, де я колись його перейняв, здається, його зовсім забуто. Принаймні мені, незважаючи на найстаранніші пошуки, у пізніші часи ніде його не вдалося знайти. Єдиний слід його у цій частині Польщі знаходив я у непевній згадці про сімох вождів, про яких, однак, ніхто абсолютно нічого мені сказати не міг.

В інших відомих мені місцевостях нашого краю тільки один раз на Підляській Русі, поміж Яновом і Тирасполем, трапилося мені зустрітися з цим дуже вже видозміненим переказом. На землях села Целесниці, забрівши раз на болото, що не замерзає, з приводу начебто запалої у землю церкви, що звалося церковище, я застав там косаря, який сидів самотньо; я його запитав, і він розповів мені спочатку місцеві, а потім інші подібні перекази. З них одне майже слово в слово, звучало так:

«Колись жили на світі сім братів, дуже мудрих князів, які усе, що було і що буде, вгадували з зірок. Коли вони відчули, що приходить їхній час, вони звеліли будувати вежу, в якій мали бути поховані. Але що мулярі за день збудують, усе вночі западає

Для сеї остатньої версії Зморський покликується на книжку: W ł a d y s ł a w, Wyciąg z pamiętników nie bardzo starych, przez Aleksandra Grozę*, т. II, с. 173, а сам у дальших рядках, які тут пропускаємо, зазначує, що й Богдан Залеський згадує в однім своїм творі* людові пісні «o trzech zorzach, trzech krynicach, siedmiu wodzach»[1]. Ну, Богдана Залеського можемо йому дарувати, але факт існування серед українського люду традиції про чудесну будову церкви видається мені безсумнівним. Що більше, важне тут свідоцтво Олександра Грози, відомого члена т⟨ак⟩ зв⟨аної⟩ «української школи» в польській літературі, про те, що сю легенду локалізовано власне в Києві. Як бачимо з тексту Зморського, він, не знаючи нашої колядки, декуди майже буквально наближається до неї. Думаю, що се свідоцтво раз на все мусить підірвати міркування Веселовського про міфологічний характер нашої колядки; се не міф, а локальна легенда.

Як починаються і як ростуть у народній фантазії такі легенди, на се маємо класичний приклад у другій частині

у землю. І так тривало цілих три роки. Тоді найстарший брат звелів викувати велику золоту баню, у яку посадив живого півня, і прикріпив її на вершку вежі, що виступала з землі. Коли півень у бані заспівав, вежа сама повністю вийшла із землі і виявилася такою високою, що дістала аж до неба. Тоді шестеро братів увійшли до вежі, аби лягти там і заснути навіки; а найстарший сів на порозі і, поставивши ногу на камінь, що лежав перед порогом, сказав: «Коли цей камінь виросте мені до коліна, настане кінець світу». І, оперши лікоть на коліно, а голову на долоню, заснув. Ця вежа і досі стоїть ще десь у Польщі, але вона зачарована, і через те ніхто ані побачити, ані доторкнутися до неї не може. Тільки вночі на її версі сяє вгорі золота баня, але серед інших зірок розпізнати її неможливо. Коли б хто зумів розпізнати її, знайшов би вежу, а розбудивши того, що спить біля порога, дізнався б від нього про все, що буде діятися до кінця світу».

У ще більш віддаленій стороні Русі, у стародавньому славному Києві існує ще одна, відмінна від нашої, версія. Як говорить тамошній переказ, дзвіницю Печерської лаври будували дванадцять святих братів. Але що вдень було збудоване, те вночі западало під землю. І так будували протягом тридцяти років. Під кінець тридцятого року з'явився їм ангел і звелів, щоб вони робили дах і ставили хрест. Зробили дах, поставили хрест (а оскільки його ставили увечері, то він трохи похилений), лягли спати і заснули навіки. На ранок з-під землі вийшла дзвіниця, така висока, що (за місцевим висловом) її за сім миль видно» *(польськ.)*.— *Ред.*⟩

R o m a n Z m o r s k i, Wieża siedmiu wodzów, pieśń z podania, Lwów, Nakładem Hipolita Stupnickiego, 1857, стор. 29—30.

[1] «Про три зорі, три криниці, сім ватажків» *(польськ.)*.— *Ред.*

нашої колядки. Ми бачили вже оповідання Галятовського про напад польського війська на Печерський монастир у 1630 році. Послухаймо про той сам факт оповідання очевидця, печерського монаха Афанасія Кальнофойського, який на кінцевих сторінках своєї книжки «Τερατουργημα» ось як малює сю подію:

«Cud IV. Roku po Narodzeniu Pańskim 1630.

Rożnie deszczu używasz gorącego, Panie,
Złych nim karzesz, a w dobrym bronisz
ludzie stanie.

Poczekalismy byli post on, ktory SS. Apostołowie po przyięciu Ducha świętego odprawowali[1], y iuż do piątku pierwszego tygodnia postąpiło się było. Więc że post ma być żalem y gorzkością za występki, z wstrzemieźliwością y ciała (boć te rzeczy są ran od grzechów duszy zadanych lekarstwem) vdręczeniem, Pan wedle świętey woli swoiey przydaie k temu y tę woynę, mowię, która iak by nas vdręczyła, każdy z woiennych effektow porozumieć może, dla czego o tym opuszczę; o owym powiem, jakoby cudownie od wykorzenenia aż do gruntu y zburzenia ostatniego Monastyr swóy do czasu ieszcze naznaczonego zachowała prawica Boża y Prze. Panny o nim pilne staranie.

Po rożnych Marsowych z niespokoynemi Zaporoskich Mołodcow pod Pereiasławiem kupami rozprawach, gdy im daley tym więcey pułkow J. K. M. Pana nam szczęsliwie panuiącego domowych tudzież iezdnych y pieszych regimentow cudzoziemskich za Dniepr ięło przeprawować się, między innemi we czwartek w wieczór przyciągnęło rożnych Companij do tysiące boiownika pod Kiiow y podle Złotych wrot otaborzywszy się, tam spokoynie noclegowali. Opuściwszy podziemne dziedziny, gdy miłe słońce na nasz znowu puł-sphaerek wzjachało a dzień vczyniwszy ludzi do zwykłych prac pobudziło, powstali y żołnierze, a wiedząc blisko barzo o kilkuset zebranych z Szulhą kozakach Dnieprowych, nowym krwie szlacheckiey po oboybrzeżu tey rzeki przelaniem wyniosłych, iakoby (boć tak w rzeczy nie było) w świętocudotwornym Monastyru Pieczarokiiowskim triumphuiących, na-

[1] На марг(іпеci): «Piotrów post zowie się, iż na dzień świętego Piotra kończy się».

mowę vważną uczynili, a postanowiwszy ich w miasteczku monastyrskim dobywać, do radnych panow Kijowskich po armatę, prochy, kule y inne do burzenia rzeczy należne posłali, sami vzbroiwszy się prosto przez Kiiow iedni, drudzy drogą od Kiiowa zwyczayną, trzeci od Łybedzi do vmyślonego podstępowali mieysca Bożego zburzenia, y tym ochoczey, im się y dział, miast wywrócicielów, zaraz spodziewaią po sobie, y piękna pogodę, ktora barzo woysko zweselała, z wiatrem małym od Septentrionu maią na nieprzyiaciela.

Przyszedszy nie daleko harcownik począł wyieżdżać, z miasta nie widać nikogo, boć też nim iako y w samym swiętym Monastyru z kozakow żadnego nie było, iako się to vkazało z relatii tych paniąt y żołnierzow, ktorzy na cerkwi Pieczarskiey przed tymi junakami wcześnie zachowani długie godzinki odprawowali, ci albowiem na ten czas stali na ostrowie Dnieprowym, y dła nich wiachałby był lud J. K. M. bezpiecznie sobie do samego Monastyra, lecz wiatr wielki quo malo genio nie wiem dzwignąwszy się, bramę, ktorą zową Kiiowską (iako się to często przydaie) zawarl, do tego pianiczysko iakieś y włoczęga, obaczywszy ano lud niemiecki y polski okrył pola monastyrskie, skoczył natychmiast na ostrow daiąc znać o tym następie przerzeczonemu Szulze pułkownikowi; ten z ludem tudzież przybył, bramy obie y armatę na nich, ktora była na ten czas słomą naładowana, opanował, szańce wkoło tynu porobił y iął z dział palić wprzod do cudzoziemskich ludzi, lecz im nie wiele (iż rzecz była między wielkim drzewem orzechow włoskich y gęstymi domami) radził. Takie były praeludia woyny, a gdy daley siłą wielką miedzy opłoty monastyrskie wieżdżać chorągwie poczęły, a piechota tyny zobalać iedne, drugie rozgradzać, podcinać trzecie chwyciła się y ieździe wolną drogę gotowała, one ślicznopogodne niebo mienić swą ozdobę pocznie, iakoby z wesołości wielkiey w smutek przykry postępuiąc, niezwyczaynie ciemną chmurą prędko przyodzieie wdzięczną rumianość swoię, y tudzież zlekka deszcz z tak gorących componowany wyleie kropel, iż skoro która gdziekolwiek na konia li, na iezdzca li lud pieszego padła, tak ich iakoby barzo wreiący vkrop (iako niekiedyś Kahanowi Naswiętsza Bogarodzica Panna, ktory na miasto Konstantinopol potęgą wielką z Saraceny nastempował, vczyniła) oparzywszy piekła[1].

[1] На марг(іпеci): «Cuda tego pamięć co rok z Procesyą wkoło Monastyra y miasta obchodzimy».

A gdy to takie nie iednemu się przydało vpalenie, raźnie się ich wiele po hyżach rozjachało, w które wlazszy osobliwie Niemcy y pacholikowie z piechotą poczęli wewnątrz palić, ogień do ścian przykładaiąc, dranice y słomę z nadworza tymże ogniem podpalaiąc, wszakże żadną miarą zapalić iedney nie mowię chałupy, ale ani ktorey deszczki lubo słomki nie mogli. Obaczywszy te dziwne dzieła żołnierze J. K. Mci sami odwrot vczynili, a to tym intentem, aby nazaiutrz przecię Monastyra Pieczarskiego dla niektorych respektow dobywać przygotowali się. O którym to takowym ich zamyśle wziąwszy przez swoich wiadomość Jas. prze. w Bogu J. M. ociec Archimandryta nasz vżył ich MM. PP. pana Henrika Kaszewskiego y pana N. Szaszewskiego, ktorych był od rąk kozackich w iedno z Jego Mcią panem Kazimierzem Tyszkiewiczem, na ten czas woiewodzicem Mińskim, zachował, iakom rzekł wyżey, na cerkwi Naświętszey Panny Pieczarskiey, y wyprawił ich do starszych Companiy tych, gdzie przybywszy, gdy Ich MM. Panu Butlerowi, panu Żołtowskiemu y innym nad tym ludem przełożonym oświadczyli dobroć J. M. oyca Archimandryty, y gdy przełożyli, co by za angariae sam, a prawie codzień ciężką biadę od lichych tych ludzi cierpiał, iaki dishonor z nabożną w Chrystusie Bracią swą iakie sług obelgi, iak wiele szkod w dobrach cerkiewnych poczynionych ponosił, nakoniec iakby ieszcze z wieczora powciekali, sprawili to, iż y J. M. oyca Archimandrita naszego z niepotrzebney suspicieyv woyska J. K. M. eliberowali, y wszelaką securitatem mieyscu swiętemu ziednali; do którego wiele ich po tey Tragaediey przyieżdżaiąc, cud ten, który sami widzieli, iawnie wszystkim nam, a osobliwie naród niemiecki, i nabożnieyszy z panow Polanow [sic!] powiedzieli, iam go zaś dla większey pochwały Matki Bożey y prędkiey w biadach pomocnicy tu dla wiekopomnych czasow y dla oświadczenia za dobrodzieystwo wdzięczności inserował[1].

---

[1] «Τερατουργημα, lubo Cuda, które były tak w samym świętocudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako też w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey Błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy y ciężary ciał swoich złożyli. Wreszcie y pilnie teraz pierszy raz zebrane y swiatu podane przez W. oyca Athanasivsza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyra-Pieczarskiego», Z drukarni Kiiowo-Pieczarskiey, Roku 1637, crop. 318—321.

⟨Чудо IV. 1630 року після різдва Христового

По-різному використовуеш ти, господи,
дощ гарячий,—
Поганих людей ним караеш, а добрих
захищаеш.

Дочекалися ми того посту, що його св. апостоли дотримували, прийнявши дух святий[1], і вже дійшли було з ним до п'ятниці першого тижня. Оскільки піст має бути ⟨виразом⟩ жалю і гіркоти за вчинки, помірністю і терзанням тіла (бо всі ці речі є ліками для ран душі, завдаваних гріхами), господь своєю святою волею додав до нього і цю війну, знаєте, що так нас вимучила; кожний може це зрозуміти з воєнних вражень, тому я про це ⟨не буду згадувати⟩; розкажу лише про те, яким чудом врятувала правиця божа свій монастир від вирізання дощенту та від передчасного знищення, і про те, як дбала про нього пресвята діва.

Після різних воєнних сутичок із групами бунтівних запорозьких молодців під Переяславом, коли дедалі більше власних полків щасливо пануючого його королівської величності, а також кінних і піших чужоземних загонів почало переправлятися за Дніпро, у четвер увечері прибули різні загони до тисячі воїнів під Київ і, ставши табором біля Золотих воріт, спокійно там заночували. Залишивши підземні країни, тепле сонечко знову зійшло на нашу півкулю і, розпочавши день, підняло людей до звичайної праці; встали і воїни, а знаючи про близькість зібраних Шульгою кількох сотень дніпрових козаків (що, горді пролиттям шляхетської крові по обох берегах цієї річки, буцімто святкували перемогу у чудотворному Києво-Печерському монастирі, що насправді так не було), зібрали важливу нараду і постановили здобувати їх у монастирському містечку.

Вони послали до радних київського уряду по гармати, порох, кулі і інші речі, потрібні для бою, самі ж, озброївшися (одні — прямо через Київ, інші — звичайною від Києва дорогою, треті — від Либеді), підходили до уявного місця битви божого, і тим жвавіше, що і гармат, нищителів міст, сюди ж сподівалися, і погода військо тішила, а невеличкий вітерець з півночі віяв на ворога.

---

[1] На полі: «Петрів піст називається, бо на день св. Петра він закінчується».

Підійшли ближче, передній їздець почав під'їжджати, з міста не видно нікого, бо у ньому, як і в самому св. монастирі, не було жодного козака, як це виявилося із свідчень тих хлопців-вояків, що у Печерській церкві були перед тим сховані від тих молодців і провели там довгі години. Останні ж у той час стояли на Дніпрі, і через це люди його королівської милості під'їхали безпечно аж до самого монастиря, та піднявся великий вітер (про походження якого не знаю) і (як це часто трапляється) закрив браму, яку звуть Київською; тим часом якийсь чолов'яга, бродяжний, побачивши німецький і польський люд, перебіг через монастирські поля, перескочив тут же на острів і дав знати про цей наступ згаданому полковнику Шульзі; той зараз же прибув з людьми, захопив обидві брами і гармату на них, що була тоді набита соломою, викопав окопи вздовж стіни і почав з гармати палити у напрямку прибулого люду, та не багато чого досяг (бо все те відбувалося поміж великими деревами волоських горіхів і тісно поставленими будинками).

Такою була прелюдія війни, а коли згодом великою силою поміж загорожі почали в'їжджати кінні загони, а піхота почала одні тини руйнувати, другі — розгороджувати, треті — підсікати і кінним загонам прокладати дорогу, тоді оте чарівно-спокійне небо почало міняти свою барву, ніби з великих веселощів переходити до великого суму, незвичайно темна хмара швидко затягла чарівну рум'яність його і тут же пішов легкий дощ з таких гарячих крапель, що коли яка-небудь з них падала чи на коня, чи на їздця, чи на пішу людину, то парила їх і пекла подібно до гарячого окропу[1] (так колись вчинила пресв. богородиця каганові, що наступав з великою силою з сарацин на Константинопіль). А оскільки не одному трапилося бути так обпеченим, то невдовзі багато з них роз'їхалося по хатах, а вдершися в них (особливо німці і рядові солдати), почали палити хати зсередини, прикладаючи вогонь до стін, а знадвору дранки і солому тим же вогнем підпалюючи; та в жодний спосіб не могли вони запалити не те що хату, але навіть яку-небудь дошку чи соломину. Побачивши ці дивовижні справи, солдати його королівської милості самі відступили, і то з таким наміром, щоб на другий день приготуватися все-таки до здобуття Печерського монастиря.

---

[1] На полі: «На пам'ять про це чудо ми щороку обходимо з процесією монастир і місто».

Дізнавшись про такий їхній намір через своїх ⟨людей⟩ найсвітліший, найсвятіший отець архімандрит наш закликав до себе пана Генрика Кашевського і пана Н. Шашевського, яких він у свій час був урятував разом з його милістю паном Казимиром Тишкевичем, на той час воєводичем мінським, у церкві пресв. діви Печерської від козацьких рук, як я вказав вище, і відправив їх до старшин того війська. Прибувши, ці добродії пану Бутлеру, п. Жолтовському і іншим воєначальникам розказали про доброту його милості отця архімандрита і пояснили, у яку б неволю він сам ⟨потрапив⟩, яку тяжку біду щодня терпів від лихих людей, яке безчестя від набожної братії своєї, які образи від слуг своїх, як багато шкоди було б завдано церковному майну; нарешті, якби ще звечора вони самі були повтікали, то призвели б до того, що його милість отця архімандрита нашого увільнили б від непотрібної підозри у війська його королівської милості і запевнили б всіляку безпеку святому місцю, до якого багато хто з них після цієї трагедії приїжджаючи, про чудо це, що вони його самі бачили, а особливо народ німецький і набожніші з панів полянських [sic!] усім нам розказали; я ж бо про нього тут додав для більшої похвали матері божої, що швидко в біді помагає, для того, щоб увічнити його і засвідчити вдячність за добродіяння⟩[1].

Як бачимо, з міфічної боротьби ангелів з демонами, яку віднайшов О. Веселовський у основі нашої колядки, робиться звичайна авантюра між козаками і ляхами біля Печерського монастиря в Києві 1630 року, перервана наглим «гарячим» дощем, від якого, одначе, ніхто не згиб. Незважаючи на свою малозначність, сей епізод був монахами роздутий до розміру чуда і зроблений предметом свого роду культу; не дивно, що відомість про нього, чимраз далі набираючи фантастичних форм і, спарувавшися з загальновідомою легендою про кулі та стріли, які з безбо-

[1] «Τερατούργημα», або Чудеса, які відбулися як у самому свято-чудотворному Києво-Печерському монастирі, так і в обох святих печерах, у яких волею божою благословенні отці печерські поживши і тілами своїми спочили. Нарешті старанно перший раз зібрані і світу представлені отцем Афанасієм Кальнофойським, монахом того ж свято-Печерського монастиря. З друкарні Києво-Печерської, 1637 року, 318—321.

ронного святого місця летять на оружних напасників (така легенда в'яжеться і з церквою та монастирем Почаївської богородиці), перейшла нарешті і в колядку. А що колядка, зложена на підставі усної традиції, перемішала Печерську церков зі святою Софією, се вже діло маловажне; головна річ — виразна локалізація в Києві і виразні натяки на певний історичний момент, і то такий, що швидко забувся. Се й змушує нас прийняти для зложення мшанецької колядки дату, не пізнішу 1650 року.

КОЛЯДКА ПРО св. СОФІЮ В КИЄВІ

В «Miscellanea» «Записок Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ імені Шевченка» у Львові, р. 1907, кн. V, стор. 155—159, подав д⟨обродій⟩ В. Гнатюк цілий ряд паралель до теми чудесного будування церкви, з яких дві найстарші, записані на Вкраїні, відносяться до будови церкви матері божої, одна, галицько-руська, вказує виразно на будову Печерської лаври, а одна — з Сідлецької губернії, записана, мабуть, також із уст руського люду, говорить про будову церкви без ближчого її означення. До сих паралель додавши ті дві польські, Романа Зморського та Олександра Грози, що обі походять також із уст руського люду, побачимо, що всі відомі досі легенди про чудесну будову церкви, при якій збудоване вдень уночі западає в землю, а по докінченні будови цілість виходить із землі і підіймається високо під небо, держиться на території, заселеній нашим народом. Наведені мною оповідання, сербське про будову Скадра (сербська народна пісня про будову сеї твердині, перекладена М. Старицьким* на нашу мову, міститься в його книжці «Сербські народні думи і пісні», Київ, 1876, стор. 1—10), а також румунське про будову монастиря Арджіса, перекладене на німецьку мову в книжечці «Rumänische Volkspoesie. Gesammelt und geordnet von B. Alexandri, deutsch von W. V. Kotzebue», Berlin, 1857, стор. 40—46, не зовсім належать до сеї теми, бо оповідають головно трагічну історію про вмурування живої жінки в стіну твердині. Ся історія, одначе, остільки в'яжеться з темою нашої легенди, що змуроване майстрами кождого дня валиться вночі в руїну, поки в підвалину не вмурують живу людину.

Найдавнішою з тих паралель можна вважати ту, яку чув Куліш, правдоподібно, ще в 40-их роках минулого

віку і яку переповів устами одного з персонажів своєї повісті «Огняний змій», написаної в часі заслання під псевдонімом Миколи М. і перекладеної Кс. Климковичем* на нашу мову («Вечерниці»*, 1862, ч. 19, стор. 158). Читаємо там ось яке оповідання воронежця Петра Чайки: «Пещери викопали святі Антоній і Феодосій*, а сам монастир [Печерську Лавру] мурували дванадцять братів, ⟨що лежать у печерах...⟩. Укінчивши церкву і всю монастирську ограду, мурували високу лаврську дзвіницю много років. При сьому і було їм особливе чудо боже, а то таке, що скільки вимурують за дня, за ніч входить у землю, так що і підмосток, які роблять собі мулярі, не було їм треба; і вони, стоячи на землі, виробляли всі ті стовпи, що бачиш під самою кришею. Як от у одну ніч явилася старшому братові у сні мати божа і сказала, що стіни класти вже годі, тому що в усім світі немає вищого будування. «А виведи,— сказала,— верх і обкуй його чистим золотом і хрест постав теж із чистого золота!» Сказала та й скрилась у небесах. Старший брат устав, помолився богу, розбудив братів, і вони взялися до роботи. Верх незабаром звели, обкували золотом і хрест із чистого золота поставили. Скоро тільки все було готове, дзвіниця нараз вийшла з землі і стала отака, як тепер. Тоді вночі приснився всім братам однаковий сон. Їм явилася мати божа і запитувала їх, якої нагороди бажають вони від бога за свою працю. Одинадцять братів не хотіли іншої нагороди, як тільки щоб їх положили в печерах, викопаних св. Антонієм і Феодосієм, а дванадцятий забажав собі багатства та хотів іще пожити в світі. Але в світі швидко все йому збайдужіло, і він прийшов до братів, аби й собі лягти ураз із ними. Та що! Вони не лишили йому місця, то він, втиснувшися між них, не зміг протягнути обі ноги та й заснув з підкуленою ногою. Так і тепер лежить він». (В отсьому оповіданні я декуди підправив мову перекладу).

Варіант Новосельського*, поміщений у його книжці «Lud Ukraiński», 1857, т. II, стор. 119—121, записаний із уст українського люду на правім березі Дніпра та переказаний польською мовою і літературним, трохи розводненим стилем. Тому не подаю його в перекладі, а тільки зазначую відміни від Кулішевого в тій часті, яка говорить про будову Лаврської дзвіниці. Правду сказати, відмін дуже мало; виглядає так, немовби польський автор тільки розводнював та прикрашував те саме людове оповідання,

яке чув Куліш. Дванадцять святих братів збудували величезну печерську церкву та монастирські мури і нарешті забажали збудувати дуже високу дзвіницю. Ся думка подобалася богу, і він допоміг їм таким чудом, що вимурують за день, те вночі входить у землю, так що й риштування не було потрібно. Отак вони мурували не рік, не два і не десять, аж поки нарешті найстаршому брату не показалася в сні мати божа. Дальше оповідання Новосельського майже таке саме, як у Куліша, тому й не варто його переказувати; просторіше оповідає він тільки про того дванадцятого брата, шо не захотів умирати по докінченні святого діла і пішов у світ, але се вже не належить до нашої теми.

Третій, далеко пізніше, бо аж у початку сього віку, записаний варіант походить із т⟨ак⟩ зв⟨аного⟩ Підлясся (Сідлецької губ⟨ернії⟩), де русини жиють усуміш із поляками. Він записаний д⟨обродієм⟩ М. Янчуком* і переданий великоруською мовою також у свобідній переробці з народного оповідання. «Жило колись давно на світі сім братів-князів. Вони були дуже мудрі, вміли читати по звіздах і знали минуле та будуще. Коли почули, що наближається час їх смерті, веліли будувати вежу — місце свого похорону. Почалася дружна робота, але все, що встигли збудувати за день, ніччю входило в землю. Се тяглося три роки. Тоді найстарший брат велів викувати величезну золоту кулю, всадив до неї живого когута і утвердив сю кулю на вершку вежі, що вистирчав із землі. Коли когут запіяв, вежа, будована протягом трьох літ, почала виходити з землі, а коли вийшла вся, то вершком доторкнулася неба. Тоді шість молодших братів ввійшли до вежі, полягали там і заснули вічним сном. Найстарший князь сів на порозі вежі, поставив ногу на камені, що лежав перед дверми, ⟨...⟩ і, спершися ліктем на коліно, заснув також. Вежа щезла немов наслідком яких чарів, так що ніхто не може ані бачити, ані діткнутися її, тільки золота куля на її вершку блищиться вночі на небі, мов звізда, та її трудно відрізнити від інших звізд, а то по ній можна би було знайти вежу, розбудити князя, що спить на порозі, і від нього дізнатися про все, що буде до кінця світу»[1].

---

[1] Н. А. Я н ч у к. К вопросу об отражении апокрифов в народном творчестве («Известия Отд⟨еления⟩ русского языка и словесности имп⟨ераторской⟩ Акад⟨емии⟩ наук», Спб., 1908, т. XII, стор. 129—130).

Отсе оповідання дуже підозреної автентичності, особливо в кінцевих реченнях, являється відміною того оповідання, яке чув у руськім краї Роман Зморський і обробив досить талановито в поемі «Wieża siedmiu wodzów». Те, що пише далі д. Янчук у своїй розвідці про зв'язок сього оповідання з апокрифами есхатологічного типу, не має наукової вартості.

Остатня паралель, яку наводить д. Гнатюк, записана д. А. Веретельником у Каменецькім повіті в Галичині і надрукована в другім томі Гнатюкової збірки «Галицько-руських народних легенд» («Етнографічний збірник», т. XII, ч⟨исло⟩ 180, стор. 186) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Про Київську лавру». Тому, що д. Гнатюк передрукував її в своїй замітці, не подаю тут її тексту, а зазначу тільки її різниці від Кулішевого оповідання. І тут церков будують 12 братів, та тут найстарший із них зоветься Лаврін, тому й церква називається лаврою. Церкву будують протягом 12 років, і чудо діється при будові церкви, а не дзвініці. Про появу матері божої у сні нема згадки, тільки по упливі 12 літ Лавро каже братам: «Доста, браття, треба вже нам завершити». Після завершення церква почала виходити з землі не відразу, але щоночі потроху, і за 12 ночей вийшла вся. Оповідання кінчиться тим, що всі брати зараз повмирали, тільки наймолодший пішов у світ і пробув там 11 літ. Чуючи близьку смерть, він вернув до Києва, зайшов до печери, в якій лежали його брати, а прийшовши до найстаршого, сказав до нього: «Посуньсі, брате, нех ляжу коло тебе». І мертвий брат посунувся, живий ліг коло нього, та, не маючи місця, де би міг положити обі ноги, загнув одну на другу, заснув навіки і так лежить і досі. Сей остатній уступ народного оповідання можна вважати показом того, як народна фантазія до старших легендових мотивів причіпляє нові в тім же легендовім дусі.

Д⟨обродій⟩ М. А. Янчук у своїй цитованій розвідці (стор. 131) наводить голослівно, без подання джерела, що подібна легенда, як про збудування Печерської лаври на Вкраїні, оповідає про збудування славного собору в Кольоні* над Рейном. Не зайвим буде зазначити факт, що основання і збудування мурованої церкви Печерської лаври в Києві здавна, ще, мабуть, від XII в., окружене німбом чудесної легенди. Вона лежала, мабуть, в основі просторого житія Антонія Печерського, що було відоме ще авторам основних джерел «Києво-Печерського патерика», Симонові,

єпископові владимирському та суздальському, та Полікарпові, ігуменові Печерського монастиря XIII в. Се оповідання ввійшло в склад друкованого «Печерського патерика», розуміється, в пізнішій стилістичній переробці, п(ід) з(аголовком) «Сказаніє о святѣй чудотворнѣй церкви Печерской каменной успенія пресвятыя богородицы како создася, оукрасися и освятися, написанное блаженным Симоном, єпіскопом владимірским и суздальским»[1]. Оповідання «Патерика» починається р. 1068, під яким київський літопис подає коротку записку про напад половців і про пораження трьох руських князів, синів Ярослава Мудрого, а власне Ізяслава київського, Святослава переяславського і Всеволода чернігівського, в битві над Альтою. Нав'язуючи до сеї звістки, автор «Патерика» оповідає, що ті три князі, вибираючися на війну, прийшли до св. Антонія в печеру, аби благословив їх. Антоній, одначе, заповів їм близьке пораження. З тими князями прийшов до Антонія також молодий варяг Шимон, син Африкана; коли князі відійшли, незадоволені словами Антонія, Шимон лишився, впав йому до ніг і просив його молити бога, аби його не постигла смерть у тім пораженні.

Антоній відповів йому, що він не згине в битві і по довшім житті буде похоронений у кам'яній церкві, яка тут колись буде збудована. В битві над Альтою Шимон вправді був ранений і лежав між убитими, але в зімлінні побачив велику церкву богородиці, яка вже раз показувалася йому в смертельній тривозі на морі, коли зі Скандінавії плив на Русь. Чудесна сила підняла його з-поміж убитих цілого й здорового, він віднайшов усіх своїх вояків також здорових, а вернувши до Києва, він удався до Антонія і розповів йому ось що: «Мій батько Африкан зробив величезний хрест, заввишки на 10 локот, виробив на нім подобизну Христа і перев'язав його тіло золотим поясом, що мав у собі 50 гривен золота, а на його голову поклав золотий вінець. Коли ж мій дядько Якун (Гакон) вигнав мене з мойого краю, я взяв із того хреста пояс і вінець. Пливучи кораблем на Русь, я дізнав на морі пригоди: схопилася така буря, що всі ми ждали смерті. Тоді я згадав пояс і вінець, які мав із собою, і побачив у повітрі величезну

[1] «Патерик печерский, сіесть Отечник», вид. 24, Киев, Во святой Кіево-Печерской оуспенской лаврѣ, р. 1872, к. 104—120.

церков та почув голос: «Така церков на ім'я матері божої має бути збудована, а її величина нехай буде змірена тим золотим поясом на 20 поясів ушир, на 30 уздовж, а на 50 заввишки, і в ній спочинеш ти по смерті». Після сього море втихло, і ми всі врадувалися дуже. Потім, оповівши Антонію, що ся церква привиділася йому другий раз у часі битви, він дав йому той пояс і вінець. Антоній, покликавши Феодосія, що тоді був ігуменом Печерського монастиря, передав йому пояс і вінець і заповів будову кам'яної церкви.

Від того часу минуло кілька літ, коли, втім, із Царгорода прийшли чотири будівничі до Антонія та Феодосія та почали питати їх, де мають будувати велику церков успенія богородиці. На питання черців, хто і з яким порученням прислав їх сюди, вони відповіли, що в церкві на Влахернах їм явилася богородиця в супроводі їх обох, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ Антонія й Феодосія, веліла їм іти на Русь і збудувати кам'яну церков у Києві по такому плану, який вручила їм, а з рук праведних Антонія й Феодосія вони дістали стільки золота, скільки мало вистарчити їм на три роки будування церкви. Місце під будову церкви дав князь*, а його вибір був доконаний при помочі трьох біблійних чудес: одної ночі скрізь на землі довкола того місця була роса, а тільки те місце сухе, другої ночі тільки на тім місці була роса, а скрізь довкола сухо, а нарешті за молитвою св. Антонія на те місце зійшов із неба огонь, випалив там усе терня та хворост і вирівняв грунт. Місце відміряно Шимоновим поясом відповідно до того розміру, який указала йому об'ява на морі».

Ті легенди, як бачимо, не мають нічого спільного з оповіданням мшанецької колядки та її усних прозових паралель, але всім тим творам народної фантазії спільна легендова основа особливої ласки божої для матері руських міст Києва.

На кінці додам іще одну паралель до другої часті мшанецької колядки про чудесне відбиття ворогів, що нападають на святе місце. Між уривками старинного історика Помпея Трога*, що заховалися в Польщі в латинськім тексті і в переповідках польських істориків, міститься також ось яке оповідання: «Xerxes* Persarum rex audacia adeo crevit, ut templum Delphicum* spoliandum statuit. At deorsum duo saxa in exercitum eius delapsa sunt ictusque fulminei, tonitrua, fragores ac eiusmodi tempestates coortae

sunt, ut quatuor millia hominum samul occisi fuerint, reliqui vero, ait Trogus, terrore perculsi secesserunt»[1].

Се оповідання помістив польський літописець Мартин Бєльський у своїй книзі «Kronika świata», вид(аній) у Кракові 1564, на к(артці) 277, де читаємо: «Xerxes król perski ważył się tego, iż chciał kościół Delficki złupić; spadły z góry dwa kamienia na jego wojsko, strzały ogniste, grom, trzaskanie takie straszliwe plagi na nie powstały, iż razem 1000 ludzi zabiły. Trogus pisze, że musieli z strachem odciągnąć»[2]. Коли зважимо, що хроніка Бєльського була дуже популярною в давній Польщі також на нашій території, то буде правдоподібним припущення, що й сей невеличкий уступ класичного письменника міг мати вплив на утворення близьких до нього рядків мшанецької колядки:

І спустив господь огняний дожджик,
Огняний дожджик, громові кулі,
Затопив господь польську вінойку.

Може, не зайвим буде додати тут переклад румунської людової легенди про будову монастиря в Арджісі з цитованої вище книжечки*. Німецький автор переклав румунський твір досить свобідно, тому я й покористувався досить свобідно його перекладом, заступаючи напушену фразеологію простішими висловами в дусі народної поезії.

МАЙСТЕР МАНОЛЄ

Румунська народна легенда

У долині Арджісу прекрасній
Їде воєвода Раду Чорний
В супроводі слуг і війська свого
На коні і в панцирі зі сталі.
А за ним із мірами й кельнями
Їде кріпких мулярів десяток,
Під будову монастирську місця
Раду тут найкращого шукає.

---

[1] «Перський цар Ксеркс дійшов до того, що наважився пограбувати Дельфійський храм; на його військо впало з неба два камені, вогняні стріли, грім, тріск; такі жахливі нещастя впали на них, що призвели до загибелі відразу 4000 чоловік. Трог пише, що вони мусили з жахом відступити» *(лат.)*.— *Ред.*

[2] («Перський цар Ксеркс наважився пограбувати Дельфійський храм; на його військо впало з неба два камені, вогняні стріли, грім, тріск; на них впали такі жахливі нещастя, що призвели до загибелі відразу 1000 чоловік. Трог пише, що вони мусили з жахом відступити» *(польск.)*.— *Ред.*) «Pompeii Trogi fragmenta, edidit Augustus Bielowski», Leopoli, 1855, стор. 7.

Ідуть так невитоптаним шляхом,
Втім, пастирську князь почув флояру
І побачив на луці цвітистій
Череду і пастуха край неї.
«Друже! — мовив князь до парубіка.—
День і ніч по Арджісі ти ходиш,—
Може, бачив ти таку будову,
Що нескінчена стоїть край річки?»

Відложив пастух свою флояру,
Перервав свою тужливу пісню...
«Бачив те, чого вам треба, пане,
Та не смів там поступить ногою.
Уникаєм місця того в південь,
Бо проймає жах вблизу тих мурів;
Пси мої завиють, як їх бачать,
Мов би смерть ішла поперед нами».

«Гей же! Гей же!» — крикнув Раду втішно.
І верстає шлях собі до мурів,
Потім кличе мулярів до себе
І ось що говорить їм поважно:
«Монастир я тут покласти хочу,
Та най буде в храмі сьому затиш,
І най буде найкраща обитель,
Моя гордість, мого роду слава!

Тож послухайте мене, майстрове,
Й ти, Маноле, перший поміж ними!
Вдається вам, що не вдалось нікому,
Буде й зиск вам, як не був ні в кого.
Дам вам грошей, зроблю з вас боярів,
Не поскуплю коштів, ані дарів.
Та як вам не вдасться ся будова,
Навіть бог вас не спасе від мене,
Всіх живцем в мур тут замурую».

Жваво мулярі взялись до діла,
Розміряють розміри до шнуру,
І на широчезних фундаментах
Зносяться грубезні стіни муру.
Але кождий день — нова їм праця;
Та-бо кождий день — нова їм мука,
Бо що зроблять зранку аж до ночі,
Те вночі в розвалини грохоче.

І глядить понуро та зловіщо
На розвалини ті воєвода.
«Як не вдасться нам отся будова,
Смерть чекає вас у лютих муках».
Воєвода — пан немилосердний,
І тремтять всі мулярі зі страху,
Та що зроблять за день тяжким трудом,
Те вночі з гучним валиться громом.

Обезсилений упав Маноле,
Сон тяжкий склепив йому повіки,
Але швидко він зі сну збудився:
Незвичайний сон йому приснився.
Схопився і кликнув: «Гей, майстрове!
Слухайте, який нам вихід з горя
І який успіх дає нам доля!

Коли тільки я заснув уперве,
Кликнув хтось до мене проникливо:
«Не скінчити вам будови сеї!
Що збудуєте, все буде падать,
Поки згідно женщини одної,
Чи сестра се буде, чи дружина,
Яка перша вийде вам на стрічу,
Не дасте на смерть її живою,
Не вмуруєте в стіну будови».

Тож як має діло нам щастити,
Най ізв'яже нас страшна присяга;
Перша жінка, що надійде вранці,
Най нехибно буде жертва смерті.
Чи сестра се буде, чи дружина,
Гробом їй буде стіна отсяя!
Чи заплаче муж, чи брат за нею,
Ми не вступим! Присягайте згідно!»

Сталось так, і по короткій ночі
Ледве зоря край неба скрасила,
Виліз на риштування Маноле
І глядить, хто сну його важкого
Впаде жертвою. І бачить: скорим кроком,
Закриваючи лице від сонця,
Жінка йде, найкраща, наймиліша
З всіх жінок — його дружина вірна.

Похололо в серці у Маноле
І пройняв його біль невимовний.
Але скоро він на все рішився
І душею богу так молився:
«Всемогучий боже, зроби ласку,
Вели хмарам із мокрого лона
Жбухнути потому на дорогу,
Аби жінка не дійшла до мене,
Аби смерті жертвою не стала!»

І бог вислухав його молитву;
З хмар дощу потоки полилися,
Мов залляти світ увесь хотіли,
Страшні громи потрясли землею.
Але жінка не злякалась бурі,
Бо тягла її любові сила;
Між потоками спішила сміло,
Хоч вода усю її мочила.

Бачить се Маноле й руки ломить,
Бо ж він сам собі накликав горе.
І ще раз він богу помолився:
«Пошли, боже, ти вітри страшнії,
Повали ти скелі кам'янії,
Щоб дорогу жінці загатили,
До загнбелі не допустили!»
Але вітер жінку не спиняє,
Вона йде і радістю вся сяє.

Позирнулн всі майстри понуро,
Як побачили Маноле жінку,
Позирнули, бо порозуміли,
Що він сам собі накликав долю.
А Маноле з силою розпуки
Жінку взяв, жартуючи, за руки,
І в провалині стіни поставив
І промовив: «Стій тут, моя мила,
Поки ми в стіну сю кам'яную
Не вмуруємо тебе живую!»

Люба жінка се за жарт приймае,
Стала там, де він її поставив,
А Маноле каміиь закладае,
Далі другий, і стіна зростае.
Починае жінка вже благати:
«О, Маноле, що робиш зі мною?
Чи ти на життя мое наважив?
Як не змилуешся над живою,
То тямуй, що в животі у мене
Є твоя единая дитина!
Яка ж смерті нашої причина?»

Чуе се Маноле й тихо плаче,
Але рук не поклада від діла,
Свое горе в серці замикае
І муруе, стіну завершае.
Щезла вже в стіні його дружина.
Він останній камінь закладае,
А з нутра доходить тихнй голос:
«О прощай! Жона тебе прощае!»

Довершили мулярі будову,
Довершили гарную на чудо.
Князь приїхав, і народ зібрався,
На нову будову дивувався.
«Довершили вн преславне діло! —
Мовив князь майстрам.— За се вам буде
Честь від мене й гойная заплата,
А тобі, Маноле, майстре славний,
За се діло віковічна слава».

Узяли майстри свою заплату
І пішли, лиш сам Маноле в горі

На вежі монастиря лишився.
Що йому заплата й вічна слава,
Коли стратив він свою дружину?
А як темна ніч по дні настала,
Із вежі він кинувся вдолину.
Знайшли трупа його під стіною,
Де він впав на землю головою,
З-під стіни там виплила криниця,
В ній від сліз соленая водиця.

Писано 10—11 червня 1912.

Трохи пізніший від мшанецької колядки літературний відгук легенди про чудесне відбиття ворожого нападу на святе місце маємо в оповіданні про чудо ікони богородиці в Почаєві з р. 1675, поміщенім у збірці «Гора Почаевская», вид⟨аній⟩ у Почаєві 1772 р., к⟨артка⟩ 11—12. Тому, що се оповідання не позбавлене також літературної вартості, подаю його тут у оригінальнім тексті, зміняючи тільки подекуди правопис та інтерпункцію.

«И сію благодать в монастирѣ Почаевском бывшую, о неи же не токмо вся Россіа, край Полскій, но и агаряне, сирѣчь турки, вѣдают, зде припомянути достоит, да не ради лѣт многих в забвеніе пойдет. Року господня 1675 месяца іюліа 20, оумножившейся в злобѣ людской, грѣх ради наших бысть брань турецка на Полщу; того ради великое на хрістіаны бысть смущеніе, яко ни єдиному замку ниже граду мощно бяше от агаран сохранитися. Приспѣли под Збараж, отуду в Вышніовец, з Вышніовца под монастир Почаевскій, и облегше его, хотѣша разорити и сущих в нем иноков и мірян в плѣнь взяти. Сего ради в день недѣлный пришедше, в понедѣлок штурмовати почали. Сущыя же міряне в пригородку монастирском, шляхта и иныи стрелцы єлики можаху, огнем з оружія отпираху. Тако разъяренныи агаряне в вторник рано с множайшею силою на браму пригородка нападоша, и оуже прапорец свой во врата монастирскія занесли бяху, но жадным способом внити в монастир не возмогли, стрѣлянію их отпирающу. В той день собрали своя воины оубіенныи из монастира, и в корчемницу трупія извлекше зажгоша. Того ж дне іереа мірскаго и іеродіакона инока татаре пострѣлили, которіи язв стерпѣти не возмогше, преставилися. Нощи бывшей совѣт сотворили, воздвигши множайшую силу, єдинодушно взяти монастир и сущих в нем хрістіан не живити. Ігумен же в то время сущый Іосиф Добромѣрскій, видя агарян, зло ярящихся, токмо на милость пречистыя девы богородицы оупованіе и всю надежду положи. И понеже в то время келіи древяныя и муру мало имѣяше той монастир, дубовою токмо от нѣкіих стран палѣсадою обложен, того ради понуди братію и всѣх людей, дабы пречистую деву молилі, єдино хрістіан заступленіе, да не предаст их в руцѣ бѣсурманом. И вси єдинодушно припадше ко іконѣ чудотворной пречистыя дѣвы богородицы, слезы проливающе, всю нощь на молитвѣ препроводили. Бывшу оубо оутру в среду и солнцу возсіявшу совѣ-

товали агаряне, како бы оудобно монастир возмогли взяти. Но ігумен сѣлнѣе к молитвѣ принуждаше, и по єго совѣту вси єдинодушно со стенаніем от сердца теплыя проливающе слезы зваху к пречистѣй дѣве богородицѣ:

«Помилуй нас, мати божія,
Покажи на нас, худых и недостойных рабѣх твоих,
Древнія милости твоя!
Вѣмы тя скорую заступницу рода хрістіанскаго;
Не дай видѣти погибели служащих тебѣ,
И кланяющихся іконѣ твоей чудотворной.
Но помози и изми нас зде живущих
От рук агарянских,
Яко иногда спасла єси
Всесилным ти воєводством
Царствующій град от скифскаго воеводы.
Потопила єси волны
Нападающыя на град твой,
Тако и нас сохрани
В святой обители сей!»

Бывшему сему воздыханію и плачу повелѣ ігумен пѣти акафіст пречистѣй дѣвѣ богородицѣ мало оутолившися от слез. Когда же начаша акафѣста пѣти кондак первый «Взбранной воеводѣ», тогда пречистая дѣва богородица с небесными ангелы, имѣющими обнаженныя мечи, в воинских одеждах, в свѣтлой одеждѣ верху церкве великія является, омофор бѣлоблещащійся разпущая, показуя же великое предстателство и заступленіе обители почаевской, от начала явленія своего на горѣ Почаевской во столпѣ огненном. Видѣвше же бывшее чудо агаряне, к разоренію оустремившіися, но внезапу нападе на ня великій страх и оужас, яко им испытовати: «Откуду тая панѣ и множество вооруженных, предстоящих и служащих єй воинов (хрістіан, их же в' неволѣ имѣяху, вопрошаху), запе вѣмы, яко скудость єсть в монастирѣ сем». Отвѣщаху им хрістіане, яко здесь єсть ікона пресвятыя девы богородицы чудотворная, сего ради силы дѣются от ней. Но єлико взыраху на преславное тое видѣніе, толико болѣе от страха трепетаху; нныи, луки напрягше, хотяху язвити воинов небесных, стрѣлы же испущенных вспять на них возвращахуся и тяжко оураняху; иныи мняху воинов небесных в слѣд себе гонящих и их оубивати хотящих, от страха друг на друга оустремившеся оубивахуся, а иныи кон'ми попрани быша. Тако изволившу богу оружія своя повергающе от горы Почаевскія отбѣгоша».

Кінець оповідання, не важний для сеї теми, пропускаю.

Незважаючи на позірну докладність сього оповідання, воно зовсім не історичне, бо в сучасних і пізніших літописних джерелах (ані в Самовидця*, ані в Грабянки) нема ніякої згадки про такий великий напад турків на західну Русь, який би сягав Збаража й Почаєва.

ПІСНЯ ПРО КОЧУБАЯ

Великий народний рух, званий Хмельниччиною, викликав значне оживлення національної свідомості серед української маси, підніс давній антагонізм Русі до поляків до ступня національного і державного змагання до самостійності і мав такий немалий вплив на оживлення пісенної творчості, що була літературним висловом того антагонізму. Маємо, починаючи від самого 1648 р., досить довгий ряд українських дум і пісень про Хмельницького і його товаришів (Перебийноса, Нечая, Богуна), про поодинокі битви (Жовті Води, Пилявці, Берестечко і т. і.), які досить добре малюють коли не самі факти, то в усякім разі настрій і надії українського народу з того часу.

Не бракувало, певно, й літературної полеміки, обопільного обсміювання та кпин. Пару таких пісень, викликаних Хмельниччиною, хочу тут обговорити трохи докладніше, маючи в руках деякі їх варіанти, старші від тих, які відомі в друкованих досі збірках.

У збірці пісень Головацького (I, ч. 5, стор. 6—7) передруковано зі збірки Вацлава з Олеська (стор. 482) пісню п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Козубай». Головацький помістив її між т⟨ак⟩ зв⟨ані⟩ «былевые думы» на ряду з піснями про Байду, Морозенка і навіть додав під титулом дату, р. 1651, коли нібито мало статися те, що описано в пісні. Комбінація остільки вірна, що про якогось Кочубея, сотника в однім із козацьких полків у ⟨р⟩оках 1648—1650, маємо справді звістку в реєстрі козацькім, уложенім в часі Білоцерківського миру 1651 р. Можливо, що й справді в тім році в часі білоцерківських переговорів була зложена ся сатирична пісня, і то якимось поляком, що, протверезившися від паніки 1648—1649 років, бажав посміятися над

козаками, їх зовсім не лицарською вдачею. Ся пісня, чи вірша була ще в XVIII в. популярна в польських дворацьких та школярських співаниках, та народною не була ніколи і з уст народу ніде не була записана.

Маю під рукою дві копії сеї пісні, обі старші від видання Вацлава з Олеська. Одна копія* міститься в співанику Михайла Кирницького (в моїм посіданні), списанім у р. 1821, писана руською скорописсю, а друга в збірнику т⟨ак⟩ зв⟨аному⟩ Валашкевича* (значу W.) з р. 1780, також у моїм посіданні. З тих двох копій подаю тут текст із варіантами.

ПѢСНЬ 19 СВѢЦКА ДО РОЗРИВКИ

Ой вибрався[1] Кочубай
на войну з ляхами,
та взяв собѣ самопал
и лук со[2] стрѣлами.
Казал собѣ войскового[3]
Коня дати вороного[4],
шаблю зо спѣсою[5],
горѣлки з фляшкою[6].

Ой зибрався Кочубай
Из Федьком частію
Под Бѣлую Церкву, та впав
на саму тростію[7];
горѣвки ся напивает
и охоти додавает[8],
думает собою[9]:
«Чи стати до бою?»
Ой приихал Фетько-брат,

---

[1] W.— «Ta zbyrau sia»*.
[2] W.— «ze».
[3] W.— «woronoho».
[4] W.— «woyskowoho».
[5] W.— «yz dzydoiu».
[6] W.— «flaszku z horiłkoiu».
[7] W.— ся строфа виглядае ось як:
«Oy pryichał z Ukrainy z wełykoiu właściu*,
Stał sy w Pryspi pod cerkwoiu pod samoiu traściu.
[8] W. згідно з Вацл. із Ол., хоч поправніше:
Horyłki mu ne stawało,
Kiepskie serce ustawało.
[9] W. і W. z Ol.— «z soboju».

брат его стриечный[1].
Напившися горѣлки
Кочубай беспечний[2];
горѣлки им не ставает,
смуток серце в них трухлѣет,
думают собою:
«чи стати до бою?»[3]

«Ой ти, Фетьку, брате мой,
ие боймося страху,
вилѣзу я на вербу
на собачих ляхов[4].
Самопали вирихтую,
ци много их замордую,
будем за вуха брати,
без руки вязати»[5].

Єще Кочубай[6] на вербѣ,
цюрак к нему бѣжит;
въпав Кочубай на землю[7],

---

[1] W.— «Pryszoł k niomu». W. z Ol.— «Федько и Иван стриечний»*.

[2] W.— «napyty sia sywuhy, aż Koczubay hreczny».

[3] Сей чотиристих у W. інакше:

na łuk stryły układaie,
na Lachow ich wysyłaie,
baczyt, czy sut Lachy?
Na Koczubay strachy.

W. z Ol. має скрізь назву «Козубай», тут: «на Козуба», а надто в аналогічних місцях: «накладае», «випускае»*.

[4] W. має сю строфу інакше:

Wylizu ia na werbu
na pohańskych Lachow,
iak ia stanu rubaty,
naberut sia strachow.

У W. z Ol.—

Крикнув Козуб на своїх: «не бійтеся страхів,
Я сам влізу на вербу на собачих ляхів»*.

[5] У W. і W. z Ol. майже згідно в обох:

Na werbi sia wszykuiu
y samopał wyrychtuiu,
budu Lachow braty,
po trochy strylaty (у W. z Ol.— «hołowy stynaty»)*

[6] W.— «Sidyt Koczub».

[7] W.— «Spawszy Kozub yz werby».

юж без душі лежит[1].
Цюрак к нему прибѣгает,
батогом[2] ёго затинает,—
Кочубай без душѣ,
собою не рушит.

Варіант W. має ще одну кінцеву строфу:

Pryszow k niomu Fedko —
ciura ieho byie;
Fedko go ruszaie,—
Koszubay ne żyie.
Zapłakawszy Fedko sobi:
«Pasty było swyni tobi*,—
a ne woiowaty,
żalu zawdawaty»[3].

Як бачимо, найстарший варіант не згадує виразно про Білу Церкву, але подає іншу місцевість, село Приспу. В обох старших копіях герой називається не Козубай, ані Козуб, але Кочубай. Що так власне читано загально і що в такій формі ся назва перейшла і в уста люду, доказує одинокий відомий досі варіант, записаний 1862 р. д⟨обродієм⟩ Іваном Должицьким у селі Плотичі Золочівського пов⟨іту⟩ (сей запис разом з іншими піснями*, записаними сим збирачем, є у мене з паперів В. Навроцького*). Ось той варіант:

Ой поїхав Кашуба на війну з ляхами,
червонії чобітки, підківки бляшані,
а піка з фасолі,
кулі з бараболі,
а сіделце горіхове, а кінь бураковий.
Кашубу забили,
а сіделце взьили,
а коника бурака до борщу нагнали.

Як бачимо, з Кочубая тут зробився Кашуба, але зміст пісні перемінився; людова пам'ять, не розуміючи польської іронії, переплутала Кашубу-козака, що йде воювати з ляхами, з тим «ляшком із Варшави», який їде цивілізувати Русь, та тут переходить тверду школу «руського зви-

---

[1] W. тут через помилку повторяє рядок, що стоїть нижче: «Koczubay ne żije».

[2] W.— «batiożkom ho».

[3] Сеї остатньої строфи у тексті К. нема, то додаємо з Вал. У W. z Ol. варіанти: «Приспів... Та глядит на него... Подумавши... Свині було пасти ... додавати»*.

чаю». Пісню про того ляшка ми розберемо далі, а тут додамо лише, що інтенція вірші про Кочубая занадто очевидна — поглумитися над козаками, щоб була якась найменша підстава признавати їй (крім отсеї самої тенденції як історичного симптому) якесь фактичне, історичне ядро.

ПІСНЯ ПРО КОЧУБАЯ

В рукописній збірці Ходаковського під ч(ислом) 886* маємо досить давній варіант пісні про Кочубая, який тут називається Коцюбою. Подаю його тут у можливо поправній формі, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1. Ей, поїхав Коцюба до бою з ляхами,
   Та й взяв собі самопал[1] і лук зі стрілами.
   Казав собі коня дати
   Військового вороного,
   І шаблю з дідою[2],
   Фляшку з горівкою.
2. Ей, виїхав Коцюба ку великому щастю,
   Прибіг Обух з Білої Церкви і к[3] більшому трястю.
   Щастя ему недостало[4],
   Серце ему смутне стало;
   Думає з собою,
   Як стати до бою.
3. Прийшов Іван Івахио, Хведків брат стриєчний,
   Напилися[5] сивухи,— Коцюба безпечний.
   Ей крикнув на своїх: «Не бійтеся страху!
   Ой влізу я на вербу ку собаці ляху.
   На вербі ся ушикую,
   Самопалу вирихтую,
   Буду ляхи брати,
   Беручи, стинати».
4. Вліз Коцюба на вербу, цюра к нему стрілит;
   Знав[6] Коцюба із[7] верби, вже без духа лежит.
   Цюра к нему прибігає,
   Бізуном го[8] підтинає;
   Коцюба без душі,
   Собою не рушит.

---

[1] Р(укопис) — «самопалу».
[2] Діда — польське «dzida» — спис. Після сього слова в записі додано ще і.
[3] Р.— «ку».
[4] Р.— «доставало».
[5] Р.— «Напити».
[6] Р. — «Спав».
[7] Р.— «з».
[8] Р.— «его».

5. Прийшов Іван Івахно, Хведьків брат стриечний [Подивився на Коцюбу, Коцюба безпечний][1].

Заплакали самі собі:
«Свині було пасти тобі,
А не воювати,
Жалю[2] завдавати».

Сей варіант має свої добрі прикмети супроти тих, які зібрав я в своїй студії, і виявляє відміну настільки самостійну супроти давніших рукописних і пізніших усно захованих варіантів, що його можна вважати окремою паростю сеї невеличкої групи сатиричних пісень, яких прототип, без сумніву, зложений був у XVII в., радше в другій, ніж у першій його половині, як польська насмішка над козацькою бравурою.

---

[1] Сей рядок доповняю анадогічно до рядка 2 третьої стр⟨офи⟩.
[2] Р⟨укопис⟩ — дод⟨ано⟩ зайве «не».

ПІСНЯ ПРО ЛЯШКА

Немов у відплату за Кочубая, карикатурного козака, що хоче воювати з ляхами, сидячи на вербі, і, впавши з верби, гине від самого страху, творить руська фантазія, фантазія, очевидно, руського письменного чоловіка, школяра, чи дяка, чи попа, карикатуру противну — гордого та глупого ляха, що їде на Русь як у завойований край, гордий на свою зверхню подобу та певний свого успіху. Се тип не новий у нашій літературі. Ще міфічний Іван Мелешко*, каштелян смоленський, у своїй сатиричній промові, яку датують роком 1589 а яку проф. Сумцов признав не дійсною польською промовою в соймі, а дійсною сатирою*, говорив про такий тип отсі пам'ятні слова: «И то, милостивые панове, не мала шкода, слуги ховаем ляхи: давай же іему сукню хвалендышовую, корми ж іего тлусто; а з них службы не пытай,— и только убравшися, на высоких подковках до дѣвок дыбле и ходит, а з великого кубка трубит: ты пане за стол, а слуга собѣ за стол; ты борщик, а слуга за пукатую штуку мяса; ты за фляшку, а он за другую, а коли слабо держишь, то он и ту з рук вырвет! Только пильнует: скоро з дому ты, то он моучком приласкается до жонки. И такого чортополоха з нѣмцями выгнати, што до нас влѣзли против праву нашему... И гетая не малая штука — кони дрыганты на стайни держати: давай же им в лѣто и в зимѣ овес и сѣно, подстелай же што ноч, ховай же для них слуху ляха, конюшню и машталѣра, а з них жадной службы не пытай. А коли ж еще лях как жеребец ржет коло дѣвок, как дрыгант коло кобыл, прыйми ж к нему двох литвинов на страж, бо и сам дѣдко не упилнует!»[1]

[1] «Акты (относящиеся к истории) Южной и Зап(адной) России», т. II, стор. 189.

Кандидата на такого панського слугу оспівує українська пісня, відома в кількох варіантах. У Вацлава з Олеська маємо один варіант, у Головацького один в томі II, стор. 474—475, і другий в томі III, 1, стор. 488—490, один галицький, другий угорський, записаний у селі Верові Земплинського комітату. У Чубинського, т. V, стор. 1161—1162, маємо зведені докупи три варіанти іншої редакції, яким у Головацького відповідає один варіант у томі II, стор. 485—486, записаний невідомо де й ким. Додаймо до сих друкованих ще рукописні, а власне один, записаний М. Царем* 1871 р. в с. Вербиці Жовківського пов⟨іту⟩, і два зі старших рукописних співаників*, то й будемо мати весь засіб доступних мені варіантів. Пісня більше відома в Галичині, де, очевидно, й постала; на Україні записано лише зразки пізнішої редакції, що, одначе, також, бачиться, постала в Галичині; до Дніпра або й за Дніпро пісня не дійшла.

Найстарший із друкованих досі варіант Вацлава з Олеська, взятий, по всякій правдоподібності, не з уст люду, а з якогось рукописного співаника. Тут, мабуть, самим видавцем перемінено скрізь «ляшок» на «цюра». Подаю його в тій формі, яку дав йому видавець (стор. 492—493):

1. Jichaw ciura iz Warszawy,
na nym syni szarawary,
i kanczuk u boka,
ne bojit sie mużyka.

2. Bida ciuru iskusyła,
szo win wstupyw do rųsyna,
w neho szapki ne zniaw,
pomahajbih ne widdaw.

3. «Podaj meni, żinko, buczka,
teper budu wczyty bratka,
pomahajbih dawaty,
w domach szapku zdijmaty».

4. Pirwaw ciuru[1] za czuprynu:
«Teper znajesz, suczyj synu,
pomahajbih dawaty
i szapoczku[2] izniaty!»

---

[1] В друку: «ciura».
[2] В друку: «szapku».

5. Ide ciura dorohoju,
aż tam płyne huś wodoju:
«Pomahajbih, bila huś!
Nauczyła mia zdijsna ruś».

6. Widiszow[1] ciura wid husy,
aż tam biżyt medwid' kusy;
no to rusyn, ciura dumaw,
szapoczku zniawszy, pomahajbih daw.

7. Medwid' dumaw, szczo to hraw[2],
ta j ciuri hołowu obirwaw
i ne ostawyw ho na dorozi,
no potaszczyw w bili łozy.

8. Prybihła łaska ta j jemu każe:
«Oj wstań, ciuro, ne łeży,
oj wstań, ciuro, ne wmeraj,
szcze zo mnoju poihraj».

9. Idut kupci iz Warszawy,
wzialy ciuru, pochowały;
łeżyt ciura w dubyni —
ne kłaniaj sia durnyni!

Надіюсь, усякому по прочитанні сього тексту видно, що весь він сильно підгладжений польською рукою.

У Головацького пісня являється в значно відмінній формі; подаю її, транскрибуючи на наш сучасний правопис:

1. Їхав ляшок із Варшави,
на нім були сукні шарі,
мав канчук у бока,
не боїться мужика.

2. Їхав ляшок понад лугом,
аж там оре хлоп із плугом,—
«помагай біг» не казав,
ні шапочки не здіймав.

3. Аж той його привитав,
за чуприну похитав:
«Добре ляшок, добре мав,
що «помагай біг» не казав!

4. Ти подай, хлопче, батога,
научу тя, ляшуга,
як шапочку здіймати
і «по агай біг» казати!»

---

[1] В друку: «Widsow».
[2] В друку: «to liraw».

5. Іде ляшок дорогою,
аж там пливе гусь водою:
«Помагай біг, біла гусь,
навчила мя здішня Русь,
як шапочку здіймати,
«помагай біг» давати».

6. Аж ту біжит медвідь кусий,
ляшок гадав, що то русин,
здалека ся кланяє
і шапочку здіймае.

7. А медвідь ся розіграв
та й волосє обірвав;
не лишив го на дорозі,
но потащив в білі лози.

8. Ідут купці із Варшави,
занесли го до дубрави,
там му погріб ісправили,
хрін у зуби му встромили.

9. Лежит ляшок в дубині:
«Не кланяйся дурнині!»
Аж там біжит лисиця,
коло ляшка вертиться.

10. «Добре ся той ляшок мав,
коли так хрін заживав!
Ой встань, ляшку, не дрижи,
хоть за хвостик подержи!»

Записаний о. М. Царем варіант дещо коротший, але виявляє нові додатки. Стр⟨офа⟩ 1, р⟨ядок⟩ 1 — «Ішов», р⟨ядок⟩ 2 — «Мав на собі», р⟨ядок⟩ 3 — «Мав при боку канчука». Стр⟨офа⟩ 2 — «Ішов», р⟨ядок⟩ 2 — «мужик оре». Стр⟨офа⟩ 3, р⟨ядок⟩ 1 — «мужик го», р⟨ядок⟩ 2 — «поторгав», замість р⟨ядків⟩ 11—16 вставлено в уста мужика отсі слова:

«А так, ляшку, добре знай,
«помагайбі» віддавай!
Кажи: «Дай, боже, щисливо
виворати тую ниву!»

Пішов ляшок, оглянувся,
мужик тогди усьміхнувся.

Се замість стр⟨офи⟩ 4 Головацького справді кращий варіант. Стр⟨офа⟩ 5, р⟨ядок⟩ 2: «Сидять гуси над водою». Стр⟨офа⟩ 6, р⟨ядок⟩ 1 — «ведмідь», р⟨ядки⟩ 3 і 4:

«помагайбі» сказав
і шапочку здойняв.

7. Ведмідь мислив, що то грати,
став го за чуприну брати;
Ляшок стоїт і дрижит,
і ведмідя се держит.

8. «Чекай, ляшку, не дріжи,
ще за лапку подержи!»

9. Аж там біжит лисиця
та й на ляшка дивится.
«Чекай, ляшку, не вмирай,
ще з ведмедем трохи грай!»

10. Їхали купці із Варшави,
здибали ляшка на мураві,
погріб йому справили,
і хрон в зуби встромили.

Варіант М. Царя справді найкращий, найбільше логічно викінчений і тому, певно, найпізніший. Стрийський варіант (Гол., III, 1, стор. 489—490) куценький, усього 15 рядків, кінчиться поклоном ляшка гусям («Навчила мя твоя Русь»), але в сцені з мужиком має пару нових рядків:

А русин го догонив,
за чуприну го зловив
та за уха накрутив.

Додаток дешевенький. Угроруський варіант має також 8 строф, ближчий до вар⟨іанта⟩ Головацького, але має одну інтересну відміну: рядки 9—22 виглядають тут ось як:

3. Ішов ляшко понад луги,
а там оре русин з плуги,
почав ляшко думати,
што мать ему казати?

4. Думав ляшко до повдня,
пішов тишком до плуга
і шапочку не ізняв,
«Помагай біг» не казав.

5. «Давай, жено, батога,
буду вчити ляшка я,
як шапочку знимати,
«помагай біг» казати».

Стр⟨офа⟩ 6 в тім варіанті — стріча з гусьми, стр⟨офа⟩ 7 — стріча з ведмедем, стр⟨офа⟩ 8:

Медвідь ся з ним поіграв,
голову мя обідрав:
«Вставай, ляшку, не лежи,
ше ся зо мнов подержи!»

Три середні строфи — се не угроруська вигадка, а слід версії, старшої від текстів Вацлава з Олеська. До тої старшої версії належить, без сумніву, варіант Б. Грінченка («Этнографические материалы», III, 607—608), записаний Д. Ісаковим у Слов'яносербському уїзді Катеринославської губ(ернії), отже, на лівім березі Дніпра. Ось повний текст сього варіанта:

Біжить ляшок понад лужком,
Аж там оре мужик плужком,
Він до його добіга,
А шапочки не зніма.

Мужик ляшка прикликав,
За чуб ляшка посмикав:
«Подай, малий, батіжка,
Проучить цього ляшка,
Щоб він шапочку знімав,
«Помагайбі» казав!»

Біжить ляшок понад бережком,
Аж там плава лебедь ставком,
«Ну, здоров, здоров, сіра гусь,
Що навчила ж ваша Русь,
Щоб я шапочку знімав,
«Помагайбі» казав!»
Біжить ляшок понад ліском,
Аж там ведмідь під кущиком,
Він до його добіга,
Уже шапочку зніма.
Зняв шапочку худеньку,
Поклонився потихеньку.
Ведмідь шуток не приняв,
Ляшку голову зірвав.

От ідуть купці Варшави,
Взяли ляшка, поховали:
«Лежи, ляшку, у дубині,
Не братайся із дурними!
Лежи, ляшку, під кущем,

Ти присипаний хрящем!
Лежи, ляшку, під ліском,
Ти присипаний піском».

Варіант дуже інтересний для студіювання мандрівки пісень на далеких просторах. Строфічна будова вірші вже затемнена, мова виявляє впливи лівобережної, дещо дороблено (остатні 4 рядки), та все-таки деякі подробиці заховалися вірно із старих варіантів з XVIII в. Таких рукописних варіантів маємо два неоднакового об'єму, з яких,

одначе, можемо зложити найповніший зразок пісні сеї редакції. Основою сеї реконструкції кладемо варіант із співаника Кирницького*, писаного 1821 р., а для порівняння беремо неповний варіант із співаника, що міститься в музеї Петрушевича в Нар⟨одному⟩ домі під ч⟨ислом⟩ 254* і походить десь із половини XVIII в. Ось текст Кирницького:

ПѢСНЬ ⟨18⟩ СВѢЦКА
О ЛЯШКУ З РУСИНОМ

1. Ишов[1] ляшок из Варшави,
на нѣм сукнѣ, шаравари[2]
и канчук[3] у бока,
не боиться мужика.

2. Да йшов ляшок долом-лугом,
а там русин воре плугом;
ой став ляшок гадати,
щоби єму сказати.

3. До полудня вистояв,
Русинови нѣц [не] сказав,
нѣ шапойки не зняв
и щастя ие сказав.

4. Русин пѣзнав, що то ляшок,
бо пѣд носом му порошок.
«Ой стій, хлопче, погоди,
имай ляшка без бѣди!

5. «Дай-но, хлопче, батога,
будем вчити ляшуга,
як шапойку знимати,
а нам щастя давати.

6. А ти, ляшку, не пиши[4],
канчука з боку не носи.
мужикам ся покланяй
и «добридень» отдавай!»

7. А так ляшка научает,
батогом єго затинает:
«О так, ляшку, добре знай,
«помагайбѣ» отдавай
и пѣд носом витирай!»

---

[1] П.— «Да пѣшов».
[2] П.— «бѣлѣ, шарѣ».
[3] П.— «меч».
[4] В знач⟨енні⟩ «не пишайся», в Наг.— «пишити сі».

8. Да йшов ляшок дорогою,
Аж сидит гусѣ над водою:
«Помагайбѣ, бѣла гусь,
навчила мя тая Русь!»

9. Аж там идет медвѣд куси,
Ляшок мислит, що то русин,
зняв шапочку борзейко,
уклонився низейко.

10. Медвѣдь мовит, що то грати,
з ляшком собѣ жартовати;
з ляшком собѣ попѣграв
и чупринку обервав.

11. Пѣшов медвѣдь в густі лози,
покинув ляшка на дорозѣ:
«Лежи, ляшку, в дубинѣ,
не кланяйся звѣринѣ».

12. Аж там идет лисиця
та й на ляшка дивиться:
«Почкай, ляшку, не дрижи,
хоць за лапку подержи!»

13. Ой дивится лисиця
та й из ляшка смѣється:
«Почкай, ляшку, не вмирай,
хоц за ножку потримай!»

14. Да їхали купцѣ в обозѣ,
знайшли ляшка на дорозѣ,
поминки му справили,
хрѣнец в зубы вправили.

15. И так ляшка споминали,
барзо єго величали:
«Тогди ся ляшок добре мав,
Коли хрѣнец заживав».

Варіант Петрушевича, хоч значно старший, захований не добре; він, здається, уривається десь на половині; лишилося всього 9 строф, які, зрештою, і в ході оповідання виявляють трохи інший уклад. Ітак, стр⟨офа⟩ 1, р⟨ядок⟩ 1 має: «Да ишов», р⟨ядок⟩ 2—«сукнѣ бѣлѣ шарѣ», рядок 3 — «меч у бока», та далі бракує ще слів, мабуть, було ще: «з патика» або щось подібне. Між строфами 1 і 2 тексту Кирницького вставлено тут ось які строфи:

12. Да бѣда ляшка спокусила,
да пѣшов ляшок до русина;
Русин познав, що ляшок,
що под носом порошок.

13. Да пѣшов ляшок муравником,
надибав жѣнку з человѣком,
«помагайбѣ» не сказав,
и шапочки не скидав.

14. Русин єго привитав,
за чуприну похитав:
«Отак, ляшку, добре знай,
«помагайбѣ» людем дай!»

Далі йде строфа, відповідна до стр⟨офи⟩ 2 Кирницького:

15. Да пѣшов ляшок мимо лугом[1],
аж там оре мужик плугом,
став ся ляшок гадати[2],
що мужикови казати?

16. Гадав ляшок хвилю, другу,
пѣшов блище аж до плугу,
[а що дурень] ляшок був,
«помагайбѣ» позабув.

17. «Гей, дай, хлопье, бич-пугу,
ой най навчу ляшугу,
як «помагайбѣ» казати
та й шапочку знимати».

Дальші строфи відповідають стр⟨офам⟩ 8 і 9 варіанта Кирницького, тільки що тут у стр⟨офі⟩ 8, р⟨ядку⟩ 1 було на кінці, мабуть, «бороздою», в р⟨ядку⟩ 4 — «дурна Русь», а в стр⟨офі⟩ 9, р⟨ядку⟩ 1 — «Аж он іде», р⟨ядку⟩ 2 — «Ляшок каже», р⟨ядку⟩ 3 — «хутенько», р⟨ядку⟩ 4 — «поклонився». Решти тексту не стає.

Нема сумніву, що сей найстарший текст найближчий до оригіналу, який, очевидно, був літературний, писаний і ширший від усіх пізніших варіантів. Текст Кирницького поробив уже деякі скорочення, а головно стягнув первісні дві стрічі ляшка з руськими мужиками в одну, чим і осягнув більшу артистичну суцільність та викінченість оповідання. Тільки маючи перед очима ті старі, писані варіанти, що вже в рукописах переходили різні редакції, ми можемо зрозуміти, як мало творча, як дрібно консервативна буває та містична сила — народна пам'ять, якій наші етнографи так часто приписували шліфування та вдосконалювання пісень, нібито зразу невироблених та недотепних. Коли йде

---

[1] В рукоп⟨исі⟩ через помилку: «бором».
[2] В рук. — «радити».

яке вироблення та шліфування в народній пам'яті, то хіба таке, як на монеті, що ходить з рук до рук: рисунок затирається, блідне, і об'єм зменшується, пропадають або псуються імена, побутові та історичні деталі, затираються язикові особливості, рисунок робиться більше шаблоновим і конвенціональним, іноді переходить у карикатуру, а не навпаки. А навпаки буває лиш у виїмкових випадках, коли обезбарвлена та обшліфована пісня знов попадається в руки талановитої одиниці, яка зуміє надати їй хоч почасти нову, індивідуально закрашену подобу. За такий приклад можна вважати варіант нашої пісні, записаний М. Царем, хоч й в ньому що найкраще, те старе, а не нове.

Се можемо бачити також і на другій редакції нашої пісні, до якої переходимо тепер. Вона постала, правдоподібно, на Правобережній Україні (з Лівобережної не маємо ніякого її сліду), постала під безпосереднім впливом першої редакції та також, мабуть, під впливом пісні про Кочубея або подібних польських кпин. Ляшок являється тут уже не гордим та в людських звичаях нетямучим блазнем, якого Русь учить розуму і не може навчити,— він тут сходить на карикатуру, що пропадає не від руського ведмедя, а від свиней Чубинський подає три варіанти сеї пісні, один із Ушицького повіту, другий записаний Костомаровим невідомо де, очевидно, також десь на Волині, а третій записаний Новицьким. Подаю тут текст першого варіанта, зводячи інші в нотках:

Їхав ляшок морквяний,
коник буряковий,
на нім шапка з пустернаку,
жупан лопуховий,
кожушина оріхова,
пояс з кукурузи,
а чоботи із редьки,
пов'язки з гарбуза.
А сідельце капустяне,
стремена з берези,—
як нап'ється лепетухи,
стане нетверезий.
Пістолети з качана,
кулі з бараболі,
а шабелька з пустернаку,
а похва з фасолі.
Іде ляшок з-під Варшави,
під ним коник пляше,—
надибали його свині:
«Злізай, вражий ляше!»

Він вихватив пістолета,
став свині стріляти,—
свині кулі похватали,
нічим воювати.
Вихватив він шабельку,
став свині рубати,
свині шаблю ізгризли —
нічим воювати.
Під ним коник розгулявся,
став хвостом вертіти;
бачить ляшок, що не жарти,
та й став їх просити.

Тут в ушицькім варіанті очевидна люка, яку доповнює добре варіант Новицького:

Стягли ляшка свині з коня,
стали тузувати;
прийшла ляшку, прийшла нужда,
треба пропадати.

Далі йде остатня строфа ушицького варіанта:

Ідуть люди, ідуть люди,
ідуть край дороги;
зовсім ляшка з'їли свині,
тільки видно ноги.

Варіант Костомарова, крім різниць у деталях при малюванні ляшкового костюма, підчеркує різче катастрофу. Ляшок

Обернувся сюди-туди,
хотів в ліс втікати.
«Через тії люті звірі
мушу погибати!»
І коника поглотили
й ляшка зовсім з'їли,
тільки стремена з берези
зостались цілі.

Варіант Головацького («Пѣсни», II, 485) найближчий до костомаровського і виявляє тільки дрібні язикові різниці.

Ся друга редакція, як бачимо, трактує ляшка уже зовсім несерйозно. Сатира переходить у злобний насміх: упадок і розділ Польщі, її розшарпання «свиньми», якими колись поляк так гордував,— отсе та їдка іронія історії, що визирає до нас із сеї карикатури. Перед розбором Польщі ся редакція не могла постати. Літературна помста за карикатуру Кочубая була повна. Що з часом іронія «людо-

вої творчості» перемішала обі ті, так супротилежні, пісні і утворила варіант, де Кочубая з'їдають св ні,— се ми вже бачили в розвідці про Кочубая.

ПІСНЯ ПРО ЛЯШКА

В рукописній збірці Ходаковського міститься під ч⟨ислом⟩ 938 коротший варіант пісні про ляшка*, який подаю тут у трохи поправленій формі задля давності його запису, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1. Їде ляшок з-під Варшави,
   Чорні бути, жупан шарий;
   Не боїться[1] мужика.
   Висить канчук у бока.
2. [Ой] виїхав в чисте поле,
   [А] там в поли русин оре;
   Він шапоньки не підняв,
   «Помагай біг» не віддав.
3. Русин ляшка привитав,
   За чуприну[2] вихитав:
   «Почкай, ляшку, погоди,
   Бо тя русин буде бив.
   Ото, ляшку, ото знай
   «Помагай біг» отдавай!»
4. Їхав собі понад водов,
   А там пливеть гусей много.
   «Помагай біг, біла гусь!
   Навчила мня[3] мудра Русь!»
5. Біжит лис і лисиця,
   Ляшок дріжит, боїться,
   На коліна падає,
   «Помагай біг» не віддає.
6. [А там] біжит медвідь кусий;
   Ляшок мовит, що то русин;
   Юж шапоньку знимає,
   «Помагай біг» віддає.

Як бачимо, варіант дуже вкорочений супроти тих, які дійшли до нас у інших записах, зведених у моїй студії, а стр⟨офа⟩ 3, зложена з неправильно збудованих віршів, свідчить про те, що тому, від кого записаний сей варіант, не скрізь дописувала пам'ять.

---

[1] Р⟨укопис⟩ — дод⟨ано⟩ «він».
[2] Р.— дод⟨ано⟩ «добре».
[3] Р.— «Научила мене».

ЛЯМЕНТ УКРАЇНИ

У Головацького (т. I, стор. 29—30) надруковано під ч⟨ислом⟩ 26 віршу «Жалоба Украины»; Головацький не згадує нічого, звідки взяв її текст; що його не записав із уст народу, се видається мені певним. В співанику Кирницького під ч⟨ислом⟩ 9 маємо трохи коротший, та декуди поправніший текст сеї вірші*, на підставі якого можна реконструювати її цілість. Подаю тут сей реконструйований текст з варіантами:

1. Лямéнтует Украина из великим жалем,
же[1] будучи наполнена смутком и печалев:

Ох[2] ти мнѣ, бѣда[3] мнѣ, що ж[4] я учинила!
Ох[5] ти мнѣ, бѣда[6] мнѣ, що-м переступила[7].

2. На короля, пана свого, руки подносила,
Не раз, не два і не десять з ним емь воювала[8].

3. Ис котрыми поганцами так я воєвала[9],
Мѣста, села и фольварки мечем плюндровала[10].

4. Братство мѣла любимоє з пани султанами:
Ведуть панов повязаних руки арканами[11].

5. Не єдин я монастир из добр изълупила[12],
И не єдину[13] я церков огнем испалила.

---

[1] Гол.— «А».
[2] Гол.— «Ах».
[3] Гол.— «да бѣда».
[4] Гол.— «що».
[5] Гол.— «Ах».
[6] Гол.— «да бѣда».
[7] Гол.— «що я преступила».
[8] У Кирн.— vac.
[9] Гол.— «так си починала».
[10] Гол.— «сплюндровала».
[11] Кирн.— vac.
[12] Гол.— «из добра иструтила».
[13] Гол.— На одну теж».

6. Отец, мати дитя своє на руки хватає,
Оставивши всі маєтки, од страху вмліває[1].

7. Довідалам ся і о тих, що живуть в утробі,
Не скриються предо мною і мертві у гробі[2].

8. Скубут мене зо всѣх строн, як я сама бачу,
Затинают карбачами, як цигани клячу[3].

9. Тепер же я не вѣдаю, где ся маю подѣти[4],
При ком будут зоставати козацкіи дѣти?

10. Пойшла би-м я до короля, схочет ня приняти?[5]
Але будут за мною ляхи жаловати[6].

11. Поддала би-м ся турчинови, леч там гаразд буде:
И так мене проклинают всѣ вѣрніи люде[7].

12. Такий буду московскому цареви голдовати[8]
И под єго державою буду оставати[9].

13. Аби в тихости, в мирности жити і сидіти,
А спокойне всі прожили козацькії діти[10].

Вірша, очевидно, написана в 80-х роках XVII в. по страховищах руїни, коли переважна часть козацької старшини разом з Мазепою* хилилася рішуче до Москви, бачачи в ній гарантію супокою. Сам автор вірші не криє своїх симпатій до союзу з Польщею, називає короля «своїм паном», висловлює сумнів (по варіанту Головацького, навіть зовсім не вірить), чи король захоче назад прийняти Україну, хоч і знає, що ляхи будуть жалувати за нею. Трохи не ясне стилізування в строфі 11 про союз із Туреччиною, очевидний натяк на гетьманування Дорошенка, заховане лише в однім варіанті Кирницького. «Леч там гаразд буде»,— автор, очевидно, хоче сказати, що гаразду там не буде, та надто такий союз робить Україну ненависною серед інших «вірних» християнських людей.

---

[1] Кирн.— vac.
[2] Кирн.— vac.
[3] Гол.— vac.
[4] Гол.— «А тепер я не відаю, що маю чинити».
[5] Гол.— «Вернулася б ся ... не схочет...»
[6] Гол.— vac.
[7] Гол.— vac.
[8] Гол.— «Волю».
[9] Гол.— vac.
[10] Кирн.— vac.

ВЕДМЕДІВКА

Пісня про зруйнування Ведмедівки має за собою історію, яку треба розповісти. В р. 1841 вийшла книжка польського збирача Едварда Руліковського (E. R u l i k o w s k i, Opis powiatu Wasylkowskiego), в якій на стор. 181 надруковано ось яку «пісню» (подаю її текст у транскрипції П. Куліша, про яку зараз далі буде мова):

1. Да не славнійший город Медведівка із своїми городами,
Як славніший Пилип Орлів* з двома козаками.
Один Грицько, другий Андрій, на віру гонитель,
Всім городам українським він був розоритель.

2. В неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять,
І старії, і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і бога просять:
«Поможи нам, боже, Київ-город боронити,
Дождемо першої пречистої, будем обід становити».

3. В неділю рано-пораненьку города достали,
Всім церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижовими коні наповали,
В святих церквах коні становили.

Руліковський додав до сеї пісні ось яке пояснення: «Сю думу треба віднести до часу нападу хана Батия* на Русь і Київ. Хоча в її складі видно недавнє походження, але вона виразно пройнята сим спомином (...). Про руйнування Києва, а власне його церков, «Синопсис»* говорить ось як: «Крест с главы церковныя золотокованный сняша, а верх до полуцеркве по окна повелением проклятого Батыя испровергоша, такожде и верх олтаря великого по перси иконы пресвятои богородицы избиша». Із сього видно, що отся пісня згідна з історичною традицією, бо згадка про

Пилипа Орліва і його двох товаришів зовсім не перечить сьому, бо ж відомо, що народна пісня часто міняє старі імена своїх героїв на нові*. Народ не дбає про те, чи так, чи сяк називався герой пісні; для нього важний характер, виявлений оспіваною особою, важна думка і слово, якими запечатана ся особа. Отому-то Пилипом Орлівом може бути у нього тут Батий, а два його товариші се Манку і Пета»*.

П. Куліш передрукував сю пісню 1856 р. в своїх «Записках о Южной Руси» (т. I, 315) і подав також отсю псевдонаукову галіматію польського збирача, додавши до неї ось яку свою увагу: «Шановний автор помиляється, думаючи, що народ здібний складати пісні про давноминулі часи; се можуть робити тільки письменники. *Медведівка*, що прославилася гайдамацтвом, і *Пилип Орлів* показують лише мішанину пісенних споминів, яка походить із забуття старовини. Приклад нерідкий». Певно, так само, як нерідкий приклад безкритичності Куліша. Замість висловити якийсь сумнів щодо самого тексту пісні, що своєю нескладністю б'є в очі, Куліш так само, як і Руліковський, скидають усе на народну пам'ять, приписуючи їй свою власну недогадливість, і бавляться пустими теоріями про Батия, Манку і Пету.

В р. 1874 надрукував П. Чубинський у першім томі «Записок Юго-Западного отд⟨ела⟩ Р⟨оссийского⟩ и⟨мператорского⟩ географического общества» на стор. 299—300 ось яке оповідання: «В е д м е д і в с ь к а п о п і в н а». В народній пам'яті зберігся образ дівчини, начальниці козаків, попівни з Ведмедівки. Мені пощастило записати уривок пісні про сю українську Йоанну д'Арк*, а також переказ про напад турків, у якого відбитті брала участь та дівчина: «Орда як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що їми до води добирались. Там довго вони жили, поки орда не піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, поки вони її не подужали і не скоп'ювали, а людей порубали. Тітку моєї баби у Цариград з дочкою узяли. Вона потім утікла відтіля, а дочка там осталася і заміж вийшла».

Далі йде пісня:

Славний город Ведмедівка всіми сторонами,
Та не много жило людей да за ворогами.
На святую пречистую в усі дзвони дзвонять,
А старії і малії уголос голосять:

«Вийдіть-вийдіть, ведмедівці, проти орди з хлібом!»
«Ой не будемо, прокляті, не будем кориться,
Єсть у нас ясне оружжя, будем бороніться».
Ведмедівська попівна голос учинила,
Сімсот турок-яничар з коней повалила.
І старії, й молодії кіньми збраковали,
А молоду челядоньку у полон погнали.

Чубинський забув додати, де, й від кого, й коли була записана ним пісня і усна традиція про ведмедівську попівну. А жалко, бо традиція перечить пісні. Традиція не подає місця, де сталася пригода з попівною; що се не було в Ведмедівці, се видно з того, що, як побачимо далі, ніякого замку з погребами в Ведмедівці не було. Оповідач додає надто вість про тітку його баби, взяту тоді ж до неволі; коли оповідач говорив се в 70-тих або й 60-их роках XIX в., то дата самого факту ніяк не може сягати навіть 100 літ узад, значить, не дальше половини XVIII ст., коли тим часом штурм турків чи татар на Ведмедівку старший майже о ціле століття.

В р. 1883 М. Драгоманов надрукував у своїй книжці «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша, розділ перший», стор. 130, новий варіант пісні про Ведмедівку, записаний Андрієм Шевченком у Кирилівці Звенигородського пов. Київської губ.

Та славний город Ведмедівка всіма сторонами,
Та не прожили добрі люде та за ворогами.
Тече річка з Ведмедівки, тече вона стиха;
Ой хто не був в Ведмедівці, той не знає лиха.
Ой чи був хто в Ведмедівці, як церкву грабовали,
[Священика] отця Івана в річці утопили.
До пристола [до] святого коників в'язали,
Восковими ставниками коней поганяли,
І ризами, патрахилями коней накривали.

Згадавши про текст Руліковського, Драгоманов додає: «Можна побачити, як незручно хтось переробив оцю пісню, вставивши в неї Орлика з товаришами й припутавши Київ до Ведмедівки. Це проста і ясна пісня про похід турків на Україну за часи Дорошенка в 1667 і 1678 р., коли (1677) була взята турками й Ведмедівка («Лѣтопись Гр. Грабянки»*, 224).

До першої половини пісні, записаної д. Шевченком, подібна і пісня про ведмедівську попівну, напечатана д(обродієм) Чубинським в «Записках Юго-Западн(ого) отд(ела) Р(оссийского) и(мператорского) географиче-

ского общества», т. I, 299—300. Чи не підправлено другу половину пісні, напечатаної д⟨обродієм⟩ Чубинським?»

Сим питанням кінчаться уваги Драгоманова. Він вірно добачив фальсифікат у записі Руліковського, та не знав, куди приткнути й запис Чубинського, вважаючи його щонайменше за якусь окрему пісню, в гіршім разі також за варіант, штучно підправлений. Може, виведе нас із тої плутанини ще один варіант*, знайдений мною в рукописнім співанику бібліотеки Оссолінських у Львові, ч⟨исло⟩ 3586, списанім десь у початку XIX в., в усякім разі значно давніше, ніж були занотовані ті етнографічні записи, що ми навели вище. Ось її текст:

Славна була Ведмедовка всѣми сторонами,
Не много в ней люде жили перед ворогами.
Славний гетман Феликорънис, на вѣру гонитель,
Християнского народу праздный разоритель,
Буджацкому солтанови он рады додавал,
Гди от боку своєго сем вождов посылал.
«Иди, княже, на Вкраину, от тепер час маєш,
Бо под рукою своею добрых вождов маеш».
А в суботу барзо рано под город подступали,
Бо там они ис собою вси рештунки мали.
А в субботу о полудне города достали.
Як старых людей, славных мѣщан всех под меч забрали.
По заходу солнечка церкви разорали,
З икон святих вельми злати очи видирали,
Все святости церковние под ноги топтали,
А образы полотняние под кульбаки клали.
А в неделю барзо рано не в звони звонили,
Як стариє, так малиє ревне голосили.

От і маємо «просту» не, як здавалося Драгоманову, пісню, а віршу книжного походження, зложену по свіжих фактах. Правда, дещо з неї перейшло в уста народу, та тут з цими обривками повторилося те, що часто бачимо на подібних запозиках: усе конкретно-історичне, отже, більша часть імен і species facti[1] пропали, забулися; лишився лише неозначений ближче спомин про Ведмедівку і про її катастрофу — зруйнування турками. І лишилося ще одне цінне, що затрачено в рукописній копії,— згадка про попівну. З другого боку, псевдовчені вроді Е. Руліковського і собі ж прикладають руку до затемнення первісного малюнка, кермуючися зовсім фантастичним widzimisię[2].

[1] І фактичного матеріалу *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Примхою, капризом *(польск.)*.— *Ред.*

Розберемо за порядком ті новіші додатки, чи не поможе нам решта, що лишиться потім, реконструювати віршу в її первісній формі, бо копія в співанику Оссол⟨інських⟩, очевидно, також неповна. Порівнюючи текст співаника з текстом Руліковського, впевняємося відразу, що сфальшовано в ньому — чи рукою самого Руліковського, чи якого йому подібного мудрця — другу частину середнього уступу, від слів «на коліна упадають» аж до «будем обід становити». Руліковському тут дорога була згадка про Київ, що помогла йому перенести всю подію на Батия. Так само бачимо руку фальсифікатора в рядку: «Всім церквам українським верхи позбивали». Такої нісенітниці не сказала б народна фантазія, яка не генералізує так безоглядно: се міг сказати тільки такий, що знав цитований вище уступ Гізелевого* «Синопсису» про руїну Києва і доконче хотів бачити його в своїй вірші. Баламутство з Пилипом Орликом і двома козаками міг подати Руліковському якийсь малотямучий співак, що проказував йому сю віршу; імена козаків, Грицько й Андрій, не мають ніякого значення; взято, які попали на пам'ять, щоб заступити забуту назву «гетьмана Феликорниса». Та за тим текст Руліковського не позбавлений інтересу при реконструкції прототипу вірші; власне вставка в середині другого уступу з фальсифікатом показує, що тут вірша вже вчасно почала псуватися. Поступ того псування бачимо в варіанті Чубинського; уступу про Феликорниса і його намови до буджацького «султана» нема, та зате маємо уступ про те, яке становище зайняла Ведмедівка супроти турецького нападу, разом з епізодом про ведмедівську попівну. Чи можемо сказати, що сей уступ — пізніша народна видумка і не належав до первісного складу вірші? Мені здається, що категоричного суду тут висловити не можна, бо ж наша копія вірші дуже пізня і могла бути написана з дефектного оригіналу. З другого боку, боюся, чи й Чубинський або той, хто піддав йому сю знахідку, не позволив своїй руці та своїй фантазії трохи погуляти над нею. Не багато, а дуже трохи. Про те, щоб ведмедівська попівна справді «з коний повалила» сімсот яничарів, нема, розуміється, що й балакати. В уснім оповіданні, щоправда, сказано, що вона стояла в тісній, але отвореній брамі і вбивала турків, поки ті не вбили її списами. Але пісня, коли уважно читати її, малює де в чому іншу ситуацію.. Ведмедівку, очевидно, зовсім безоборонну, нападають турки серед бі-

лого дня і жадають, аби піддалася. Перелякане міщанство домагається від своєї старшини, щоб піддала місто туркам. Та втім із юрби переляканих вирізується голос смілої попівни: «Не будемо кориться, будем бороніться!» Сей окрик відразу «зсаджує» турків із коней, вони кидаються грабувати та руйнувати місто, при чім учинилася бійка, в якій турки могли понести значні страти, і дівчина була вбита. Певне, за її гарячий поклик турки по здобутті містечка помстилися й на попі Йвані, її батькові, якого втопили в річці. Зрештою турки задовольнилися обграбуванням церкви та домів та покаранням міської старшини, а не руйнували Ведмедівки дотла; се можемо бачити з кінцевого двовірша співаникового варіанта, де виразно кажеться, що другого дня по тім нападі, себто в неділю, «не в звони звонили, а старії й молодії ревне голосили». Значить, рядки про повну руїну Ведмедівки в варіанті Чубинського треба вважати пізнішою приставкою, зрештою, досить шаблоновою в укр(аїнських) піснях.

З тими застереженнями можна доконати реконструкції сеї вірші-пісні, може, не в тій формі, як була первісно написана, але в тій, у якій дійшла до нас двома течійками — в пізнім відписі і ще пізніших усних переспівах.

Славна була Ведмедівка всіма сторонами,
Не много в ній люди жили перед[1] ворогами.
Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель,
Християиського народу праздний разоритель,
Буджацькому султанови він ради додавав,
Гди од боку своєго сім вождів посилав.
«Іди, княже, на Вкраїну, от тепер час маєш,
Бо під рукою своєю добрих вождів маєш».
А в суботу барзо рано под город подступали,
Бо там вони із собою всі риштунки мали.
На святую пречистую в усі дзвони дзвонять,
А старії і малії уголос голосять.

(Тут у варіанті Чубин(ського) бракує, очевидно, одного рядка, де було сказано, хто саме кричить ведмедівцям отсі слова:)

«Вийдіть, вийдіть, ведмедівці, проти орди з хлібом!»
«Ой не будемо, прокляті, не будем кориться,
Єсть у нас ясне оружжя, будем бороніться».
Ведмедівськая попівна голос учинила,
Сімсот турків яничарів з коней повалила.

[1] Язиково кращий варіант Чуб(инського) і А. Шевч(енка) — «та за ворогами».

А в суботу у полудне города достали,
Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали.
До заходу соняшного церкви грабували,
З ікон святих вельми златі очи видирали;
Всі святости церковніе под ноги топтали,
А образи полотняніе під кульбаки клали.
Священика отця Йвана в річці утопили,
До пристола, до святого коників в'язали,
Восковими ставниками коней поганяли,
А ризами, патрахилями коней накривали.
А в неділю барзо рано не в звони звонили.
Як старіе, так маліе ревне голосили.

Наведені вище історичні деталі вичитуємо з самої вірші-пісні. Ніяких посторонніх джерел для історичного вияснення сього факту не маємо. Цитований Драгомановим літопис Грабянки ані на стор. 224, ані на жадній іншій зовсім не згадує про Медведівку, чи Ведмедівку, і ми не знаємо, відки взяв Драгоманов сей цитат*. Та мені насувається думка, чи за прозвищем того «славного гетьмана Феликорниса» (рогатого кота або котячого рога?) не треба бачити «гонителя» й «разорителя» України та турецького підніжка Юрася Хмельниченка*? В такім разі похід турків на Ведмедівку був би одним із тих походів Юрася по його осадженню турецьким султаном у Немирові, якими він держав під загрозою околишні українські повіти при помочі турецьких та татарських сил. І в такім разі сам факт турецького нападу на Ведмедівку треба б посунути від 1677 р. назад до р. 1668—1669.

ВЕДМЕДІВКА

Дякуючи д⟨обродієві⟩ В. Гнатюкові, можу розпочати своє доповнення про сю віршу, чи пісню новим варіантом, який додає дещо нового для реконструкції її тексту. Сей варіант, записаний 1910 р.* д. П. Брояківським у Паволочі Сквирського повіту Київської губ⟨ернії⟩, означений записувачем титулом «псальма». Запис не зовсім докладний, і тому я, подаючи текст по змозі поправлений, подаю в нотках те, що стоїть у рукописі.

«Накажіте Ведмедівці[1] хоч Пилипом-дідом[2].
Нехай вийде, хай[3] виїде проти турка з хлібом!»
«Ми не вийдем, не[4] виїдем, не[4] будем кориться,

[1] Р⟨укопис⟩ — «відмедовці».
[2] Р.— «дідом Пилипом».
[3] Р.— «ані».
[4] Р.— «і не».

Славний город Ведмедівка, будем бороніться».
А в[1] неділю пораненько дзвони задзвонили,
Уже войсько турецькее[2] в[3] город приступило.
Старих людей, старесеньких[4] всіх[5] повибивали,
Молодую челядоньку[6] турки в плін[7] забрали,
Малих дітей семилітніх на кіл[8] настромляли[9],
А в храм божий, в церкву святу[10] коней[11] заганяли,
Всім іконам деревляним[12] очи повиймали,
Пресвятую мать Марію під[13] ноги стоптали.
Під[13] престолом херувимським коний[14] прив'язали,
Увесь[15] город Ведмедівку турки в плін[16] забрали.
Тече річка невеличка, іде вода стиха;
Ой[17] хто не був в[18] Ведмедівці, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами;
Хто згадає[19] Ведмедівку, вмиється[20] сльозами.

Маємо тут один із тих варіантів, які в минулім році позаписувано в різних місцевостях Київської губернії і в яких основі лежить історична вірша про Ведмедівку, надрукована мною на стор. 289—290. Як звичайно буває в таких випадках, історичні подробиці вірші пропали, а загальніші риси заховалися або й ширше розвинулися в пісні. Порівнюючи отсей варіант із моєю реконструкцією на стор. 293—294, побачимо, що він поперед усього доповняє зазначений мною брак одного рядка 13 в реконструкції, дає чотири нові рядки в закінченні пісні, щоправда, рядки шаблонові та без історичної вартості, а надто подає деякі нові подробиці в описі руйнування Ведмедівки турками.

---

[1] Р.— «В».
[2] Р.— «турецьке»
[3] Р.— «у»
[4] Р.— «старенських».
[5] Р.— vac.
[6] Р.— «челядь».
[7] Р.— «плен».
[8] Р.— «сьомолітніх на коли».
[9] Р.— «нахромляли».
[10] Р. — «святую».
[11] Р.— «лошадей».
[12] Р.— «Деревляним іконам».
[13] Р.— «Под».
[14] Р.— «лошадей».
[15] Р.— vac.
[16] Р.— «у плен».
[17] Р.— vac.
[18] Р.— «у».
[19] Р.— дод⟨ає⟩ «про».
[20] Р.— «умисна».

Реконструкція тексту мусить бути основана на хронології подій, представлених у пісні без огляду на те, чи ті події дійсні, чи видумані. В вірші (с. 289—290) показано два дні, суботу й неділю, в яких доконується напад на місто та його руїна. В варіанті Чубинського (стор. 289) подана лиш одна дата «на святую пречистую», що означає празник успенія богородиці д⟨ня⟩ 15 серпня ст. ст. Варіант Шевченка (стор. 290) не подає ніякої дати, а найновіший вар⟨іант⟩ Брояківського всі події кладе на неділю. Сей остатній вар⟨іант⟩ має два рядки — 15 і 16, спільні з вар⟨іантом⟩ Шевченка 3—4, вставлені там, очевидно, не на місці. Про ведмедівську попівну згадує тільки один вар⟨іант⟩ Чубинського в рядках 8—9; її виступ, очевидно, треба покласти на суботу, коли місто ще боронилося. З усного оповідання, записаного Чубинським (стор. 289), виходило би, що Ведмедівка боронилася досить довго, поки турки не знайшли доступ до брами і не вбили попівну списами. Про смерть священика о. Івана згадує тільки вар⟨іант⟩ А. Шевченка в рядку 6. Р⟨ядок⟩ 2 має дві відміни: з тексту Чу⟨бинського⟩ виходить, що в Ведмедівці жило не много людей, значить, місто було малолюдне, а з вірші Ос⟨солінських⟩ та з тексту Ш⟨евченка⟩ виходить, що не довго в ній жили люди в добрі через ворогів. Сю остатню версію можна взяти до реконструкції, додавши до тексту Ш⟨евченка⟩ одне слівце «в».

Славна була Ведмедівка всіма сторонами,
Не прожили в добрі люди та за ворогами.
Славний гетьман Феликорнис, иа віру гонитель,
Християнського народу праздний разоритель,
Буджацькому султанови він ради додавав,
Гди од боку своєго сім вождів посилав.
«Іди, княже, на Вкраїну, а тепер час маєш,
Бо під рукою своєю добрих вождів маєш».
«Накажіте Ведмедівці хоч Пилипом-дідом,
Нехай вийде, хай виїде проти турка з хлібом!»
«Ми не вийдем, не виїдем, не будем кориться,
Славний город Ведмедівка, будем бороніться».
А в суботу барзо рано под город подступали,
Бо там вони із собою всі риштунки міли.
Ведмедівськая попівна голос учинила,
Сімсот турків-яничарів з коний повалила.
На святую на пречисту у всі дзвони дзвонять,
А старії і малії уголос голосять.
А в неділю[1] у полудне города достали,
Старих людий, славних міщан всіх під меч побрали.

[1] В попереднім тексті хибно: «суботу».

Старих людий, старесеньких усіх повбивали,
Молодую челядоньку турки в плін забрали.
Малих дітий семилітніх на кіл настромляли,
А в храм божий, в церкву святу, коний заганяли.
До заходу сонячного церкви грабували,
Всім іконам деревляним очи видирали,
Всі святости церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбаки клали.
Священика отця Йвана в річці утопили;
Як старії, так малії ровне голосили.
До престола, до святого коників в'язали,
Восковими ставниками коней поганяли,
А ризами, патрахилями коней накривали,
І старії й молодії кіньми зтратували,
А молоду челядоньку у полон погнали,
Увесь город Ведмедівку турки зруйнували.
Тече річка невеличка, іде вода стиха;
Ой хто не був в Ведмедівці, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами.
Хто згадає Ведмедівку, вмиється сльозами.

Не можна сказати, що ся пісня справді виглядала так колись чи то в писанім тексті, чи в устах народу, але я навмисне стягнув у одну цілість усе те, що дають варіанти, аби показати, що з того виходить усе-таки досить одноцільний і поетичний образ. Варто зазначити, що книжкового походження в тій пісні не лише рядки 3—8, де говориться про славного гетьмана Феликорниса, але також подробиці руйнування Медведівки турками, які перейшли в уста народу з писаної козацької традиції, головно з оповідань Самовидця, чи то безпосередньо, чи посередньо через Грабянку, який виписував свої оповідання із Самовидця майже дослівно, дещо важне пропускаючи, а дещо менше важне та ефективне додаючи від себе.

Щодо історичної основи сеї вірші-пісні мені трафилася досить оригінальна пригода. В увазі до реконструйованого тексту сеї пісні на стор. 294 я висловив погляд, що ніяких історичних джерел про зруйнування Ведмедівки турками нема. Щоправда, я помилився, сказавши там, що «цитований Драгомановим літопис Грабянки ані на стор. 224, ані на жадній іншій зовсім не згадує про Медведівку, чи Ведмедівку». З приводу сеї моєї помилки фаховий історик д-р Богдан Барвінський помістив у «Руслані» 1907 р. ч⟨исло⟩ 213 замітку п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Пісня про ведмедівську попівну і здобуття м. Ведмедівки турками 1677 р.», в якій формулював свої закиди проти твердження ось у яких п'яти точках:

1) Твердження, немов-то цитований Драгомановим літопис Грабянки ані на стор. 224, ані на жодній іншій не згадує про Медведівку, чи Ведмедівку, не згідне з правдою. 2) Драгоманов узяв свій цитат якраз із літопису Грабянки, стор. 224. 3) Твердження д-ра Фр⟨анка⟩, що факт турецького нападу на Ведмедівку треба посунути від р. 1677 до 1668/⟨166⟩9, зовсім самовільне і нічим не узасаднене. 4) Твердження, що не маємо ніяких посторонніх джерел для вияснення сього факту, рівно ж не згідне з правдою. 5) Здогад д-ра Фр⟨анка⟩, що згаданий у пісні «Славний гетьман Феликорнис» се, мабуть, Юрась Хмельниченко, вірний, але невідповідно умотивований.

Свої закидки мотивує д-р Барвінський, наводячи вказане, а не цитоване у Драгоманова місце з літопису Грабянки, де говориться про пораження Юрася Хмельницького та його помічної турецької армії під Чигирином дня 29 серпня 1677 р., по якім пораженню турки уступили з українських міст Черкас, Медведівки, Жаботина, Мошен, Драбівки та інших, які досі були в їх посіданні. Отже ж фактично ні про який напад турків на Ведмедівку нема тут мови. Те саме свідоцтво, висловлене майже такими самими словами, маємо в літописі Самовидця на стор. 138 і в долученім до видання того літопису «Кратком описании Малороссии»* на стор. 282. Маючи на увазі хронологію постання тих літописів, можна твердити сміло, що оповідання про битву під Чигирином списане було уперве Самовидцем, від нього взяв його невідомий автор «Краткого описания Малороссии», а від сього остатнього зачерпнув Грабянка. Значить, маємо в козацькій традиції тільки одно оповідання про битву під Чигирином 1677 р., але нема ані згадки про напад турків на Медведівку. Навпаки, у Самовидця знаходимо під р⟨оком⟩ 1675 згадку, що в тім році Медведівка належала ще до тих немногих містечок, які були під владою Дорошенка, значить, під турецькою зверхністю. Коли дісталася вона під сю зверхність, трудно сказати, але можна догадуватися, що сталося се незабаром по р. 1665, т⟨о⟩ є⟨сть⟩ після того, як Дорошенко при помочі Туреччини зробився гетьманом Правобережної України. Під сим роком у Самовидця записаний одинокий факт, який міг був зробити Ведмедівку славною на всю Україну: із неї вийшов кандидат на гетьмана Опара*, який, одначе, незабаром за старанням Дорошенка був ув'язнений турками, відісланий до Варшави польському королеві і там покара-

ний смертю (Самовидець, стор. 88—89). Що про турецький напад на Ведмедівку між рр. 1670—1676 нема ніякого історичного свідоцтва, про се д-р Барвінський міг переконатися хоч би з основної монографії М. Костомарова «Руина», де про ті події говориться на стор. 215—320; пор.: Н. И. Костомаров, Собрание сочинений, т. XV, Спб., 1905.

Так виглядає спростування фахового історика д-ра Барвінського, який при тім дає мені дуже докторальну лекцію критичності. Та найцікавіше в його спростуванні те, що там, де він признає мені рацію, в точці 5, буцімто мій здогад, що за прізвищем гетьмана Феликорниса треба бачити Юрія Хмельницького*, по ближчім огляді фактів оказується невірним. Із оповідання Грабянки бачимо і знаємо, зрештою, з інших джерел, що Юрія Хмельницького зловили білгородські татари, коли тікав із Умані в р. 1669, і за наляганням Дорошенка відвезли до Царгорода, де його продержано ув'язненого аж до початку 1677 р., в якім султан іменував його гетьманом України. Ясно, що в тім часі він не міг мати ніякого впливу на турецькі напади на українські міста. Натомість правдоподібно, що під «славним гетьманом Феликорнисом, гонителем на віру християнську і праздним разорителем народу християнського», треба розуміти гетьмана з султанської ласки Петра Дорошенка, що відіграв фатальну роль в історії руїни України в другій половині XVII в. Лишаючи докладніше обговорення його особи та гетьманування, оскільки вони відбилися в пам'ятках літературної творчості, до іншої нагоди, наведу тут лиш оповідання Грабянки під р⟨оком⟩ 1672 про здобуття турками при помочі Дорошенка Кам'янця-Подільського. Се місто д⟨ня⟩ 18 серпня того року піддалося туркам. «Для его же уѣзду очищаючи, мертвих людей з склепов вибирано и внѣ града вивожено; такожде по улицах градских, где блато и грязь бяше, иконами церковними путь постилано и мости мощено,—по них же турчин и его подданій безбожній Дорошенко,— не поболѣвши сердцем за обруганіе икон божіих, честолюбія ради, въехали в Камянец. И того часу из самого найболшого костела, нарицаемого Фара, самому царю турецькому мечет здѣлано; по сем и прочіе костели и церкви на мечети обращено, и кресты з церквей и костелов вездѣ до послѣдного, такожде и дзвони низверженно» (Грабянка, стор. 206—207).

Се оповідання в перших словах остільки неясне, що з тексту Грабянки не видно, для чийого в'їзду очищувано

Кам'янець. Заглянувши до літопису Самовидця, я переконався, що Грабянка майже дослівно передає його оповідання (стор. 273), пропустивши, одначе, дуже важну подробицю, що для облоги Кам'янця прибув сам турецький султан, що йому піддалося місто д(ня) 18 серпня і для його в'їзду місто очищено з трупів. Про кидання образів на вулиці у Самовидця нема нічого, зате Грабянка пропустив відомість, що коли всі польські костели перемінено на турецькі мечеті, «три церквы себѣ русь випросили, а армени одну» (стор. 274). Порівнюючи оповідання нашої пісні з сею писаною козацькою традицією, побачимо, що усна традиція основується на писаній, і то власне не на вчаснішій версії Самовидця, а на пізнішій Грабянки.

І ще один причинок із Самовидця, повторений також у Грабянки і перенесений між елементи пісні про Ведмедівку. Описуючи страшні події р. 1674, в якім турки при помочі Дорошенкових козаків зруйнували українські міста Лисянку, Ладижин та Умань, Самовидець додає: «Там было с ужасом Дорошенку с войском его смотреть на кров християнскую улицами текущую! Там же турки от побитых християн голови отрѣзувая, за всякую у паши по червонцу брали, с которых кожи ободравши и соломою тѣ кожи напхавши и осушивши, к Ладижену до цесаря своего отвозили. Тогда же турчин из поддавшихся себѣ городов дань брал синами и дочерми, и всѣх побѣсурманил» (стор. 279). Остатній рядок сеї виписки говорить про багатий полон із молодих хлопців та дівчат, яких забрали турки та побусурманили, і се, очевидно, відгукнулося в нашій пісні словами:

Молодую челядоньку у полон забрали.

Із сього розбору можна наглядно побачити, як складалася історична пісенна традиція українського народу. Нападу турків на Ведмедівку, такого, як описаний у пісні, фактично не було, але були криваві катастрофи в Кам'янці, Лисянці, Ладижині та Умані, та народна традиція, немов жартуючи, перенесла подробиці з тих подій, а властиво тільки з їх описів, на Ведмедівку, яка, зрештою, не вславилася нічим, окрім безталанного кандидата на гетьмана Опари та, може, також видуманою попівною.

З того, що деякі подробиці сеї пісні взяті, правдоподібно, з такого пізнього писаного джерела, як літопис Гра-

бянки, що був написаний коло р. 1710, можна би догадуватися, що й пісня про Ведмедівку постала не швидше, як у другім десятилітті XVIII в. Натомість вірша, в якій заховалося невідоме ні з якого іншого джерела прозвище Феликорнис, мусила постати значно вчасніше, в другій половині XVII в., можливо, ще за життя гетьмана Дорошенка, коли могло бути небезпечним згадувати його властиве ім'я з такими непідхлібними для нього епітетами і коли в кругах, без сумніву, козацьких могло явитися для нього таке прозвище.

Щодо своєї віршової форми, то вірша так само, як і пісня, зложені коломийковим складом і являються, може, найдавнішими зразками сього складу на українській території, який запанував спеціально в Галичині не для лірич-ної, але також для епічної поезії аж у XIX в.

ПРОБА СИСТЕМАТИКИ УКР‹АЇНСЬКИХ› ПІСЕНЬ XVII в.

Крім пісень про поодинокі чи то історичні чи історично-побутові події вроді тих, які розібрали ми досі і яких довгий ряд лишив нам XVIII вік, маємо в скарбівні української людової поезії ще величезний засіб пісень імперсональних, типових, не зв'язаних, здавалось би, ні з яким місцем, ані часом. У деяких із тих пісень лишилися, одначе, замітні й досі признаки часу їх постання; інші не мають таких признаків, і дослідник, беручи їх на увагу одну за одною, не знає, куди їх приткнути. Сказати по правді, над тими піснями, оскільки вони ані виразно історичні, ані виразно баладові, у нас досі майже не було спеціальних дослідів, головно, мабуть, задля хаотичності матеріалу.

Бажаючи розібратися в тім хаосі і протерти стежки в тім пралісі нашої народної творчості, я держуся індуктивної методи. Досі ми бачили пісні з XVI—XVII в. з більш або менше безсумнівними слідами їх часу постання або часу їх записання. Звертаючи увагу на зверхню форму тих пісень, бачимо перевагу або навіть панування (оскільки можна судити з малого числа розібраних досі пісень) трьох ритмічних типів: пісень 12-складових («Пісня про Стефана-воєводу»), пісень 10-складових (колядка) і пісень 8-складових (найбільша часть розібраних досі пісень про турецько-татарські відносини). Зовсім натурально буде думати, що і в XVII в. наша народна пісенна творчість, не виключаючи, розуміється, й інших форм (див. строфічну будову пісень про Кулину, про Кочубая і т. і.), розвивалася, головно, в сих трьох ритмічних формах. І справді, перебравши всі пісні наших найбагатших збірок пісень, головно Вацлава з Олеська, Жеготи Паулі, Цертелева*, Максимо-

вича, Метлинського, Головацького, Чубинського, Кольберга та Грінченка, а надто беручи до помочі досить значну збірку рукописних збірників з різних літ, яка була мені доступна, я зробив інвентар пісень* сих трьох ритмічних типів і подаю тут його головні здобутки.

Вже д⟨обродій⟩ Ф. Колесса в своїй цінній праці «Ритміка укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ пісень» («Зап⟨иски⟩ Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім⟨ені⟩ Шевч⟨енка⟩», т. XXIII, стор. 92—95) в увагах про «дванадцятискладовий стих-період», підносячи велике розповсюдження пісень сеї форми в укр⟨аїнській⟩ нар⟨одній⟩ поезії, зазначує в рамах 12-ти складів два ритмічні типи, залежні від цезури, отже, тип, що можна виразити формулою 6+6, і другий тип, що відповідає формулі 5+7 або 5+5+7 (з повторенням першої половини, залежним головно від мелодії). Пісні з іншими ритмічними групами, належні до сього самого розміру, як ось 4+4+4 або 7+5, постали пізніше.

Розміром 6 + 6 з його модифікаціями 4 + 2 | 4 + 2 або 2 + 2 + 2 | 4 + 2, або 3 + 3 | 2 + 2 + 2 і т. д. «уложена велика часть лірницьких пісень, балад і взагалі пісень мандрівних, що вказувало б на чуже походження сеї форми; стих 6 + 6 улюблений особливо в народній поезії західних слов'ян». Побачимо зараз, що ся думка д⟨обродія⟩ Колесси хибна, бо власне найдавніша наша пісня про Стефана-воєводу уложена вже сим розміром, а XVII в. дав нам подібних пісень дуже значне число; власне лірницькі пісні і балади, зложені сим розміром,— найповніші і сягають своїм початком не далі XVIII в.

Варто звернути увагу на ритміку пісні про Стефана-воєводу як найстаршу відому нам укр⟨аїнську⟩ пісню сього розміру. Отже, з 18 рядків сеї пісні всі без виїмку мають головну цезуру по шостім складі, але обі половини дуже різнородні щодо ритміки. Маємо тут такі комбінації: рядок 1: 3 + 3 | 2 + 2 + 2; р. 5, 9, 10, 11: 3 + 3 | 3 + 3; р. 12: 4 + 2 | 4 + 1; р. 13: 4 + 2 | 3 + 3; р. 14 і 15: 2 + 2 + 2 | 2 + 2 + 2; р. 16: 3 + 3 | 2 + 4; р. 17: 2 + + 4 | 3 + 3; р. 18: 3 + 3 | 4 + 2. Як бачимо, ритмічна будова її при основній правильності має ще повну свободу в деталях, що позволяє їй також на натуральність і пластичність у висловах.

Щодо пісень другого ритмічного типу, 5 + 7, то найстарший відомий нам її зразок сягає половини XVII в. В віднайденій недавно Петровим вірші про битву під Бере-

стечком*, уложеній десь незабаром по тім факті (1651) і під свіжим його враженням, читаємо на початку ремарку: «Na tę nutę:[1] «Ey postyła b ja sim ponediłkiw, osmuju nediłeńku». Пісня з сим початком живе й досі в устах українського народу (див. Чубинський, «Труды», V, 1202). Значить, у часі, коли укладано віршу про битву під Берестечком, пісня «Ой постила б я сім понеділків» була не тільки відома, але мусила бути дуже популярна і її мелодія загальнорозповсюджена, коли автор вірші про битву попросту відсилає до неї як до загальновідомої.

До того ж часу належить прегарна пісня про Перебийноса, один із немногих продуктів людової музи про хмельниччину, уложена тим самим розміром, що й вірша «Ой постила б я сім понеділків», розміром в основі 12-складовим з цезурою по п'ятім складі, але з повторенням першої часті. Значить, коли така розширена форма була популярна вже в половині XVII в., можемо сміло допустити, що примітивніша, первісна, чисто 12-складова була далеко давнішою. Чи і який зв'язок має ся друга ритмічна форма з першим типом 6 + 6, не беруся рішати. Обсервація наличного скарбу пісень обох типів показує, одначе, що пісні типу 6 + 6 — переважно мужеські, а пісні типу 5 + 6 — жіночі. Коли додати надто, що пісні обох типів звичайно дуже гарні і мають високу артистичну вартість, а особливо пісні другого, назвім його жіночого, типу визначаються незвичайною ніжністю чуття і добірною та мелодійною мовою, то будемо мати найважніші загальні уваги про сі пісні.

Дванадцятискладових пісень обох типів маємо в наших друкованих і рукописних збірках коло 200 нумерів, але записи дуже рідко дають повні варіанти: декуди зациліли лише поодинокі строфи або довші уривки, що тільки при порівнянні з текстами інших збірок складаються в ширші поетичні малюнки. Коли полишити набоці балади, уложені сим розміром, як пісні мандрованого походження, то одержимо коло 40 основних мотивів, до яких належать варіанти всіх тих пісень. Зведемо тут насамперед баладові пісні, про які у нас буде мова пізніше:

1. Дівчина Марія, спалена розбійниками (Гол., III*. 66; Чуб., V*, 393, ч. 763; «Киевская старина»*, де їх охрещено назвою «Волынская злополучница»; моя «Жіноча неволя...»* і т. д.).

---

[1] На таку мелодію *(польськ.)*.— *Ред.*

2. Невістка-тополя (Гол., III, 170; Метл., 286*; Чуб., V, 704—711).

3. Дочка-зозуля (Гол., III, 256—258; Чуб., V, 748—751, 757; Грінч., III*, 392).

4. Свекруха шле невістку в поле з дитиною (Чуб., V, 720—722).

5. Сирітка (Грінч., III, 411; Kolb., II*, 193—196; Гнат., IX*, 147).

6. Мати-отруйниця (Гол., I, 81; Чуб., 711—718).

7. Вдова і поручник, її не пізнаний син (мотив близький до пісень про кровосумішку, Гол., III, 156).

Найчисленніші мотиви між піснями сього розміру дотикають козаків і їх різнородних відносин до сім'ї, до дівчат і жінок. Ось головніші групи і мотиви пісень на сю тему:

1. Козак уводить дівчину (Гол., I, 72).

2. Отаман-братовбійця (Гол., I, 92).

3. Козак женитьсяздівчиною по довшій розлуці (Гол., I, 104; II, 91; Чуб., V, 353).

4. Козак умирає, дівчина виходить заміж (Гол., I, 105; Чуб., V, 372—409; Грінч., III, 251).

5. Козак убиває ляха, мужа люблені ним дівчини (Гол., I, 124; Чуб., V, 131; «Етн⟨ографічний⟩ зб⟨ірник⟩», XI, 214).

6. Козак-п'яниця і його кінь (Гол., I, III, 311; Kolb., II, 81; Чуб., V, 478).

7. Дівчина тоне, щоб не бути жінкою козака (Гол., I, 184; III, 134; Метл., 101).

8. Козак топить дівчину (Грінч., III, 261).

9. Козак убитий, над ним плачуть (Гол., I, 192).

10. Козак виїжджає, дівчина вмирає (Гол., I, 124; Грінч., III, 245).

11. Козак видає сестру заміж (Гол., I, 190; III, 147; Чуб., V, 764).

12. Два козака питають у дівчини дороги (Гол., I, 184; III, 155, 270).

13. Два козаки б'ються за одну дівчину, один із них гине (Гол., I, 60; Чуб., V, 835, 1078; «Етн. зб.», XI).

14. Козак хоче звести дівчину (Грінч., III, 258).

15. Дівчина вмирає з туги за козаком (Чуб., V, 766).

16. Козак без дівчини (Чуб., V, 869—872).

Отсі пісні, на мою думку, всі походять із XVII віку і заслуговують на спеціальний розбір, який буде даний далі. Зазначу тут ще другу групу пісень сього розміру, що постали, може, рівночасно з сею першою, але, мабуть, ширше розвилися аж у XVIII в., де козаки відступають на задній план, а наперед висуваються проблеми сімейного життя:

1. Дівчина вагається, чи йти замуж, чи остатися дівкою (Гол., I, 270).

2. Чужа мати (Гол., III, 145; Чуб., V, 698).

3. Дівчина за старим мужем (Гол., III, 144; Грінч., III, 358).

4. Силуваний шлюб дівчини (Гол., I, 285; III, 169; Чуб., V, 616).

5. Муж покидає молоду жінку (Гол., I, 323).

6. Дівчина і сім'я мужа (Гол., I, 232; Чуб., V, 927).

7. Дівчина-сирота, маса варіантів (Гол., I, 238; III, 312, 343; Метл., 26, 48, 244—245; Чуб., V, 448, 631; Грінч., III, 409, 415; «Етн. зб.», XI, 245).

8. Жінка розлучена з мужем (Гол., I, 246; Чуб., V, 201, 619—621).

9. Вдовина доля (Гол., I, 271—272; Чуб., V, 811, 144, 858—864).

10. Життя жінки з мужем (Чуб., V, 643—645; Грінч., III, 325).

11. Немилий муж (Чуб., V, 572, 574, 643—645).

12. Міщанка за селянином (Чуб., V, 1075).

13. Свекруха (Чуб., I, 726).

І сі пісні, незвичайно цікаві для характеристики нашої людової творчості, будуть розібрані далі в усіх многочисленних варіантах. Нарешті, стрічаємо в тій групі деякі пісні загальнішого змісту, як ось:

1. Побратався сокіл з орлом (Чуб., V, 851).

2. Туга за веселістю (Гол., II, 703; «Етн. зб.», IX, 137).

3. Мандрівка (Надійшла весна).

Отсе була б перша група пісень, яких початків, а може, тільки значнішого розвою треба шукати в XVII віці, і то переважно в першій його половині, в тій добі, рідкій у нашій історії, коли всі сили нашого народу виявили значне розбудження, пориви до організації і проби критичного відношення до старих традицій.

Пісні в десятискладовім розмірі менше численні від пісень 12-складових, в них переважають мотиви сімейного життя, історична закраска значно слабша, ніж у піснях попередньої групи. Проте й тут маємо пісні дуже давнього часу, може, ще XVI, в усякім разі не пізніше XVII в. Найінтересніші для нас і тут пісні, де містяться згадки про козаків, а власне:

1. Брат убиває брата за дівчину (Грінч., III, 405).

2. Тройзілля (дівчина дурить козака, що вона хвора, і посилає його за тройзіллям, а сама тим часом бере шлюб з іншим; козак, вернувши з тройзіллям, стинає їй голову — див. Грінч., III, 234—241; Метл. 104; Чуб. V, 112, 167, 386).

3. Поставлю я коня у ограді, прощання козака з родиною (Метл., 238—239; Чуб., V, 502—504).

4. Козак ловить вінок і тоне, пісня мандрована (Грінч., III, 279; Метл., 19).

5. Ой там в полі береза стояла, згаданий уже уривок пісні про татарський напад.

6. Рейментар (Ż. Pauli, I*, 163; Гол., I, 29).

7. Дівчина втікає з козаком (Гол., I, 77; III, 17).

8. Козак убиває жінку (Гол., I, 119).

9. Проводи козака на війну (Гол., I, 24).

З пізніших пісень XVIII та початку XIX в. сим розміром зложені загальновідомі «Петрусь» та «Кармелюк», про які у нас буде мова далі*.

Що ж до пісень осьмискладового розміру, то в них також немало історичних слідів. Крім пісень і уривків, розібраних вище, уложені сим розміром ось які пісні зі згадками про козаків:

1. Козаки намовляють дівчину з собою (Гол., I, 85, 116—118).

2. Убитий козак на степу (Гол., I, 95, 97—101).

3. Мати проганяє сина до турків і татар (Чуб., V, 890).

Надто маємо сим розміром уложені деякі мандровані балади, як ось:

1. Настя вбита заздрісною панею (Гол., I, 70).

2. Роман убитий жінчиними братами (Гол., I, 87).

3. Сербин (сестра труїть брата; Гол., I, 206—207; Чуб., V, 915).

4. Жінка вбиває мужа (Чуб., V, 839).

Нарешті, се був у XVIII в. улюблений розмір для складаних тоді пісень про розбійників і опришків, отже, прим⟨іром⟩:

1. Довбуш (Гол., I, 152).

2. Роман-розбійник (Гол., I, 158).

3. Три в'язні (Гол., I, 167).

4. Безіменний розбійник (Гол., I, 173).

Сим розміром уложені також деякі новочасні пісні соціального характеру, прим⟨іром⟩ прегарна пісня «Бурлацкая» (Гол., I, 180). Отсей схематичний перегляд не має претензії ані на повноту мотивів, ані на повний виказ відомих досі варіантів; усе се повинен дати і узгляднити детальний розслід. Та вже й з тої схеми видно стежку, якою повинен іти розслід у масі тих напівісторичних пісень, щоб дійти до здобутків, відповідних до наукових вимог.

БРАТ БРАТА ВБИВ ЗА ДІВЧИНУ

Свій розбір отих пісень почнемо з десятискладової пісні про братовбійство, якої маємо три варіанти в збірці д⟨обродія⟩ Грінченка (стор. 405—407)*. Усі три варіанти з лівого боку Дніпра, з Острогозького, Остерського та Чернігівського повітів, і всі три представляються як далекі відгуки пісні про Стефана-воєводу, розуміється, зі значними змінами в змісті.

Горою туман і низом туман,
В тому тумані три війська стоять:
В єдному війську коні вороні,
В другому війську шаблі золоті,
В третьому війську вийшла новина,
Вийшла новина, що брат брата вбив,
Що брат брата вбив, голівку зрубав,
Голівку зрубав і кудра зчесав,
І кудра зчесав, на воду пускав.
«Ой пливіть, кудра, ой пливіть, руса,
До мого роду, Новгороду»[1].
Ой вийшла мати води набрати,
[Кудру пізнала]*, стала питати:
«Ой ти, сину мій, де ти брата дів?
Чи в поход послав, чи у плін зайняв?»
«Я в поход не слав, а й у плін не гнав,
Тілько й усього — головку зрубав,
Головку зрубав і кудра зчесав,
[І кудра зчесав], до тебе послав».

У другім варіанті «в первому війську коні заржали, А в другому війську шаблі зазяли[2]. А в третьому війську

[1] У Грінч.— «К новому городу».

[2] Старинна форма від кореня «знь», староч⟨еське⟩ «zniti», відки «звук», «дзвін» і т. і.

брат брата убив». У третім варіанті «на лужку, на жовтуом песку, На жовтуом песку стояло три дома, А в тих домах три полки солдат». Експозиція, як бачимо, вповні відповідає експозиції пісні про Стефана-воєводу з її трьома ротами.

Кінцева розмова сина з матір'ю через волосся вбитого брата се попсований стародавній пісенний мотив про силу волосся, що виступає вже в староєгипетській казці про двох братів[1]. Та тут сей мотив затемнений і не дає ніякого мотивування братовбійства. Два інші варіанти лишають набоці мотив з волоссям і повернули на реальніший спосіб повідомлення.

Напишу я лист аж до матінки*:
«Прибудь, матінко, сина хоронить!
Старшого брата будемо ховать,
Меншого брата будемо карать,
На руки й ногн залізо кувать.
Служили ж бо ми у однім полку,
Любили ж бо ми дівочку одну;
Та стрілися ми в тісній вулиці.
Дак я ж то йому добридень сказав,
А він же мені правди не 'дказав,
Дак я ж то йому з плеч головку зняв.
Котилася головонька, як маківочка.
Вискочила душечка, як ластівочка».

В третім варіанті сказано лише:

Шабелька схитнулася, головку стяла.

Вже з самого розміру, значно попсованого у всіх трьох варіантах[2], можемо догадуватися, що пісня належить до дуже давніх творів людової музи і перебувала різні переходи. Можливо, що на зміну ритмічної форми вплинула, як се дуже часто бачимо, зміна мелодії старої та примітивної на нову, модну в даній хвилі.

Атмосфера, якою надихана пісня,— давня, воєнна, для якої людське життя нічого не стоїть. Рядки про кару на братовбійця, які тут встановлено в уста чи в лист самого

[1] Див. мій переклад сеї казки в книжці В. А. Клоустон, Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, Львів, 1896, стор. 111—125.

[2] Реконструюючи в вище поданім тексті пісню з трьох варіантів, я рівночасно, пропускаючи зайві слова в кождім рядку, спробував, крім двох остатніх рядків, реконструювати також первісний розмір.

братовбійця, се, очевидно, пізніший додаток. В ту саму атмосферу веде нас і друга пісня про братовбійство, якої героєм виступає козацький отаман чи навіть гетьман. Ся пісня записана була уперве в 30-х роках у Галичині і надрукована в «Русалці дністровій», стор. 30—31, відси передрукована Жеготою Паулі («Pieśni ludu ruskiego», t. II, стор. 6—7) з деякими самовільними змінами, а нарешті в просторішім варіанті поміщена в збірці Головацького, т. I, стор. 92—93. Ще один варіант сеї пісні записав Кольберг у Чортівці Снятинського пов⟨іту⟩ («Pokucie», II), а один записаний мною* з уст Кароля Батовського з Ценева, Коломийського пов. Пісня зложена 12-складовим розміром. Подаю її у тексті, реконструйованім із усіх сих варіантів.

Ой там при долині, ой там при потоці
П'ють мед і горівку козаки-молодці.
Між ними атаман[1] склонив головоньку,
Склонив головоньку коню на гривоньку.
Ой він не їсть, не п'є, лиш думку думає;
Питаються други, що за журу має[2].
«Чому, пане, не п'еш, чому не гуляєш?
Відай, ти на серцю тяжку тугу маєш».
«Ой маю ж я тугу з зеленого лугу:
Не їсться, не п'ється, і сон не береться,
Коло мого серця, як гадина, в'ється[3].
Відай-бо[4] я забив свого близенького,
Свого близенького, брата рідненького.
Не дивуйте, браття, що я брата забив:
За димом не видно, за стрільбов не вчує[5].
Витачайте, браття, вози кованії,
Виводіте, браття, коні воронії,
Запрігайте в шлиї, шлиї ремінніїl
Повеземо брата долом-долиною[6]

---

[1] Так у ценівськім варіанті; в «Рус. дн.» і у Гол.— «меже ними гетьман», у Ж. П. і Кольберга — «Jeden meże pumy»*.

[2] Сі два рядки лиш у Кольб⟨ерга⟩*.

[3] Так у цен⟨івському⟩ вар⟨іанті⟩, у Кольб. натомість:

«Що ж ти не їш, не п'еш, лиш думку думаєш?
Лиш думку думаєш та й гадку гадаєш?»
«Браття ж мої, браття, щось мені тяженько,
[Щось мені тяженько], на серці нудненько».

[4] Так цен⟨івський⟩ вар⟨іант⟩, Кольб.—«Oj widaj my wbyły»; «Рус. дн.» і Гол.— «Либонь-бо я».

[5] Тих двох рядків у цен⟨івському варіанті⟩ і Кольб. нема; так у «Рус. дн.», і Ж. П., у Гол.— «не видів.., не чув-єм».

[6] Так цен., «Рус. дн.», Ж. П. і Гол.— «меже три дорозі».

На три дороженьки, на битий гостинець[1].
Викоплемо йому глубокую яму[2],
Висиплемо над ним високу могилу,
Посадимо на ній троякое зіле:
Ой одно зіленько — хрещачий барвінок,
А друге зіленько — рутка дрібнесенька,
А трете зіленько — пахучий васильок.
Буде тут військо йти, буде зіле рвати
І мойого брата буде споминати:
«Ой не той тут лежить, що панщину робив,
Але той тут лежить, що у війську служив.
Ой не той тут лежить, що ляхам слугував,
Але той тут лежить, що турка воював».

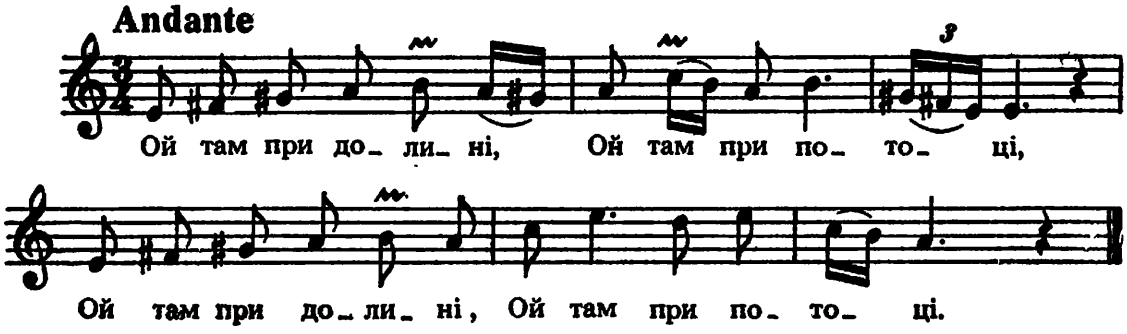

Закінчення пісні комбіную з різних варіантів. У «Рус⟨алці⟩ дн⟨істровій⟩» і Ж⟨еготи⟩ П⟨аулі⟩ на гробі брата садять барвінок, васильок і руту; у Гол⟨овацького⟩:

Першое зіленько — пахнющая мятка,
Щоби поминала єго рідна матка;
Другое зіленько крещатий барвінок,
Щоби помииав го увесь його рідок;
Третое зіленько рута дрібнесенька,
Щоби поминала єго мнлесенька*.

Щось воно та символіка виглядає на штучну, та й форма «рідок» якби умисне уклепана для кепського риму з «барвінок». У Кольб⟨ерга⟩ замість того читаємо:

Посадим на браті дві-три деревині:
Одна деревина — червона калина,
Друга деревина хрещатий барвінок,
Трета деревина пахнущий васильок.

Усі варіанти, крім Кольбергового, вставляють сюди слова, що нарушують розмір і взяті з іншої пісні:

Будут дівки прихожати, тее зіля рвати,—

---

[1] Так цен., Кольб.— vас.*, «Рус. дн.» і Гол.— «биті гостинці».
[2] Так цен., давніші вар⟨іантн⟩ — «глубоку долину».

лише Кольб⟨ерг⟩ має вірно, як і цен⟨івський варіант⟩: «буде тут військо йти». Так само у всіх варіантах, крім ценівського, остатні слова остатніх рядків покладені в часі теперішнім: «робить», «служить», «господарює», «воює», цен⟨івський⟩ вірніше кладе їх у минувшім часі.

Причина братовбійства, як бачимо, тут зовсім забулася; зі слів старших варіантів можна було б догадуватися, що се був якийсь припадок: «За димом не видно, за стрільбов не вчує», отже, певно, в битві, де в сутолоці та куряві трапляється вистрілити до свойого замість ворога. На се натякає також опис похорону з військовою парадою. Можливо, одначе, що мотив і тут був зразу інший і вбійство не було припадкове; за тим промовляв би й теперішній початок пісні — турбота отамана-братовбійця. Про якийсь ближчий історичний підклад сеї пісні не важуся робити ніяких комбінацій.

БРАТ БРАТА ВБИВ ЗА ДІВЧИНУ

До варіантів сеї пісні, зведених у моїй студії, треба додати ще український варіант, записаний М. Лисенком у хуторі Водяне Катеринославської губ⟨ернії⟩ від якогось Лободи, поміщений у четвертім випуску його збірки нар⟨одних⟩ пісень з нотами[1]. Ось текст сього варіанта, який подаю, розділяючи Лисенкові довгі рядки кождий на пару коротших, до чого спонукує мене їх розмір, а почасти й рим.

Ой в городі на ростоці
П'ють-гуляють запорожці,
Лиш між їми один не п'є —
Запорозький отаман.
На коника похилився,
За серденько ухопився.
«Чогось мені, браття, трудно,
І на серденьку нудно.
Ой вбив же я родиноньку,
А братнюю дитиноньку;
За кулями гласу не чуть,
А за димом не видно.
Ой сідлайте, миле браття,
Та коники вороненькі,

[1] «Збірник українських пісень. Зібрав й у ноти завів М. Лисенко. Четвертий випуск», К., 1886, стор. 20—21.

Та беріте, миле браття,
Та шабельки булатненькі!
Та поїдем, миле браття,
Та долом-долиною,
Та там знайдем, миле браття,
Та рожу з калиною.
А під тою та рожою
Та козацькее тіло,—
Гей, від сонця почорніло,
А від вітру помарніло».

Продовження, похорону тіла нема. Варіант виглядає на уривок тої самої пісні в пізнішій переробці, в якій слово «булатненькі» вказує на слід великоруського впливу. Супроти варіантів, наведених у моїй студії, отсей варіант має тільки одно виразніше — вказівку на запорізького отамана. Зате мотив братовбійства затемнений мотивом убійства братового сина. Про причину вбійства й тут нема ніякої згадки, немовби се був простий припадок. Розмір сього варіанта переважно 8-складовий, але рядки 4, 8, 12, 18, 20 і 22 7-складові, що не скрізь тісно зв'язане з мелодією пісні, значно відмінної від галицької.

ДВА КОЗАКИ Б'ЮТЬСЯ ЗА ДІВЧИНУ

Пісню про поєдинок двох товаришів-козаків, поповича і вдовиного сина, маємо в багатьох варіантах із України й з Галичини. Найстарший варіант надрукований у «Русалці дністровій», стор. 22—25 і у Жеготи Паулі*, коротенький уривок у збірці Ів. Колесси* («Етногр⟨афічний⟩ збірник», т. XI, на самім кінці); просторі варіанти знаходимо у Головацького (т. I, стор. 60—62), у Кольберга («Pokucie», II, 83—84) і в Чубинського, V, стор. 1078—1079 (три варіанти). Надто є в мене один варіант-уривок, записаний М. Павликом* у Монастирську коло Косова. Всі ті варіанти виявляють один тип і роблять досить легкою реконструкцію первовзору*.

Ой зійшли-зійшли два місяченьки ясні,
Ой мандрували два козаченьки красні;
Ой мандрували, так собі говорили:
«Яку б ми собі дівчину намовили?»[1]
Ой нема в селі, йно одна вдовонька,
Та є у неї найкращая дівонька[2].
Ой ідуть вони без вдовине подвіре,
Вдовина дочка замітає підсіне[3].
Попович каже: «Дівчина моя буде!»

---

[1] Сі 4 рядки лиш у Чуб.

[2] Сі два рядки лише у Гол. і Кольб. Пропускаю тут 4 рядки Гол. і Кольб.:

Ой годьмося, товаришеньку, годьмо,
Та до тої дівчиноньки на зальоти ходьмо.
Взяли до неї оба парубоньки ходити,
Взялися за ню оба товаришеньки сварити.

Се, очевидно, пізніша вставка, взята вже з звичайних сільських обставин.

[3] Сі два рядки лиш у Чуб.

Вдовин син каже: «Хиба мене не буде!»
Попович каже: «Ходім ся прубовати,
Котрий маємо тую дівчину взяти»[1].
В зеленім гаю два яворонькн гнуться;
Ой за дівчину два козаченьки б'ються.
Вдовин син мовить: «Та вже ся погодімо,
Так, товаришу, той побоєц устріймо:
Ой ходім же ми та на долину рівну,
Один другому право в серденько мірмо.
А як вийдемо на широку долину,
Покажем собі хорошую дівчину;
А як вийдемо на широкеє поле,
Один другого най копіеньков коле»[2].
Попович став си на високій могилі,
Вдовин сии став си на широкій долині.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син стрілив, в саме серденько вцілив.
«От, поповичу, та хорошая дівка!
В твоїм серденьку калиновая стрілка!»
Бодай калина ніколи не родила,
Що поповича марне з світа згубила![3]
За поповичом дзвони ся розщибають,
А вдовии-сина вже тратити гадають.
За поповичом та й у всі дзвони дзвонять,
А вдовин-сина вже тратити виводять.
Над поповичом отець та мати плаче,
Над вдовин-сином лиш чорний орел кряче.
Вже поповича та до гробу проводять,
На вдовин-сина шибеницю лагодять.
«Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоиьки, до братчика пошліте!»
Братчик читає та й назад відсилає:
«Як брат иаробив, так нехай відбуває».
«Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до сестроньки пошліте!»
Сестра читає та й иазад відсилає:
«Як брат наробив, нехай так відбуває!»
«Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до матінки пошліте!»
Мати читає, ще борше відсилає:

---

[1] Сі два рядки лиш у Гол. і Кольб.
[2] Сих 10 рядків у Чуб. нема.
[3] Сих двох рядків у Чуб. нема, та в варіанті Б додано:

«Ой вдовин син, дарую тую дівку,
Вийми з серденька калинову стрілку».
«Ой як тяжко камінь підиймати,
Тяжче калинову стрілку виймати».

Вже попсований розмір показує, що се пізніша, зайва вставка.

[50] «Най ми панове годинку зачекають».
Матінка їде, хусточкою махає,
Свойого сина червінцями обсипає[1].

В варіанті Головацького ще додано 14 рядків, а власне повторено в 6 рядках ще раз, хоч у іншій формі, контраст між поповичем і вдовиним сином з увагою, що вдовин син бере шлюб з дівчиною, а далі в 8 рядках оповідано, що вдовин син, вийшовши орати під могилу, згадує свого товариша і омлівае з жалю за ним. Сей остатній уступ є також у Кольб⟨ерга⟩, та мені оба сі уступи видаються зайвими, пізнішими додатками, коли явилося змагання пересаджувати старші пісні з козацького мандрівного стану на хліборобський. Пісня характеризує, так само як і попередня, жорстокий час ненастанних війн і в тім часі людей, скорих на імпульси, з сильною волею, у яких між наміром і ділом майже нема різниці часу. Так само важне для характеристики того часу, що кару смерті за вбійство між вояками можна було відкупити грішми. Нарешті важне й те, що поєдинок відбувається через стріляння з луків, яких уживали козаки ще лиш десь у першій четвертині XVII в. Все те позволяє нам дату зложення сеї пісні покласти не пізніше, як на першу половину XVII віку.

ДВА КОЗАКИ Б'ЮТЬСЯ ЗА ДІВЧИНУ

В рукописній збірці народних пісень, зібраних Мелітоном Бучинським у р⟨оці⟩ 1867, маємо два варіанти пісні про поповича і вдовиного сина, замітні тим, що з первісного 12-складового розміру через повторення першої половини кождого рядка вони переведені на 17-складовий розмір, який співається на мелодію «думок» або колискових пісень. Ось перший варіант*, записаний у Гринівцях.

1. Ой по сім боці та й по тім боці,
Ой по сім боці Дністра
Та й вандрували та й вандрували
Два козаченьки з міста.

---

[1] У варіанті Чуб⟨инського⟩ викупляє вдовиного сина його мила, коли брат і сестра не захотіли, у вар⟨іанті⟩ В нема мови про викуп і кінчиться:

Що поповича да й у яму пускають,
А вдовиченка на три части рубають.

Се закінчення можливе і в первовзорі.

2. Ой вандрували, та й вандрували,
Та й собі говорили:
«Ой єдну ж [бо] ми, ой та єдну ми
Дівчину [по]любили».

3. Попович каже, попович каже:
«Моя дівчина буде».
Вдовин син каже, вдовин син каже:
«Хиба мене не буде».

4. Попович каже, попович каже:
«Віддаймося на поле:
Котрий котрого, котрий котрого
В саме серденько вколе».

5. Попович війшов, попович війшов
На високу могилу;
Вдовин син війшов, вдовин син війшов
На широку долину.

6. Попович стрілив, попович стрілив,
Долину перестрілив;
Вдовин син стрілив, вдовин син стрілив,
В саме серденько змірив.

7. «Ой тепер тобі, ой тепер тобі,
Поповичику дівка:
В саме серденько, в саме серденько
Калиновая стрілка».

В другім варіанті*, записанім невідомо де, дві початкові строфи виглядають ось як:

Ой засвітили, ой засвітили
Два місяченьки ясні;
Ой вандрували та й вандрували
Два парубочки красні.
Ой вандрували, ой вандрували
З Станіслава до Львова,
Та написали, та написали
До дівчини небоги.

Другий рядок строфи 6 виглядає ось як: «Вдовина не застрілив», а дальші рядки:

Як вдовин стрілив, як вдовин стрілив,
В саме серденько вмірив.

Остатня строфа також трохи відмінна:

Ой оттут тобі, поповиченьку,
Тая любая дівчина:
В твоїм серденьку, в твоїм серденьку
Кидровая дружина.

Сей варіант, очевидно, пізніша формація від попереднього, бо в нім козаки перемінилися на досить незвичайних, мандрівних та письменних парубків, може, школярів. З культурно-історичного погляду в першім варіанті важний зворот «віддаймося на поле», що по-нашому значить «станьмо до поєдинку».

З огляду на літературно-історичну суперечку про те, відки брав і як редагував до друку руські пісні Жегота Паулі, варто придивитися ближче тим варіантам сеї пісні, що поміщені в «Русалці дністровій», стор. 22—23, і у Жеготи Паулі («Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», т. II, стор. 5—6). Ось варіант «Русалки дністрової» нашим правописом:

Ой в зеленім городочку
Два яворонькы гнуться;
На дівоньці молоденькій
Два ледініки б'ються.
Вдовин син говорит гарно:
«Та вже погодімо!
Не так-то ми, побратиме,
Тот побоєц стріймо!
Єно вийдімо собі
На долину рівну
Та один одному
Право в серденько мірмо!»
Попович стрілив —
Долину перемірив;
Вдовин син стрілив —
Право в серденько вцілив.
«Ой тото ж тобі, побратиме,
Молодая дівка:
В твоїм серци срібиая стрілка!»
«Возьми ти собі молодую дівку
Та вийми з серця срібную стрілку!»
«Тяжко каменеви верх води плисти,
Ще тяжче з серця стрілку винимати».
Вдовиному сину на вісілю скачут,
А поповичеви у головках плачут.
Вдовиного сина та до шлюбу ведут,
А поповича під мораву везут.
Вдовин син буде та на світі жити,
А попович під моравою гнити.

Сей варіант, очевидно, також пізньої формації і в початкових 3 строфах виявляє слід гуцульської або покутської переробки на коломийковий склад. Се відчув, мабуть, Жегота Паулі і, редагуючи той сам варіант для друку в своїй збірці, дав йому ось яку форму:

Oj w zełenym horodoczku dwa jaworońki hnut sia,
Za diwońku molodeńku dwa łediniki biut sia.
Wdowyn syn howoryt harno: «Ta wże pochodimo,
Ne tak że my, pobratyme, batałyju strijmo!
Oj wyjdim sobi na dołynu riwnu,
Ta odin odnomu prawo w serdeńko mirmo!»
Oj panońko staw na wysokij mohyli,
Wdowyn syn staw na hłubokij dołyni.
Panońko striłyu, dołynu peremiryu;
Wdowyn syn striłyu, prawo w serdeńko wciłyu
«Oj totoż tobi, pobratyme, mołodaja diwka:
W twoim serci zołotaja striłka!»
«Woźmy ty sobi mołoduju diwku
Ta wyjmy z sercia zołotuju striłku!»
«Tiażko kamenewi werch wody pływaty,
Szcze tiaższe z sercia striłku wynimaty!»
Wdowynomu symu na wesilu skaczut,
A panońkowi nad hołowou płaczut;
Wdowynoho syna ta j do ślubu wedut,
Panońka molodoho pid murawu wezut;
Wdowyn syn bude ta j na switi żyty,
Panońko mołodeńki pid murawou hnity.

Полишаючи набоці язикові помилки, природні у поляка при транскрибуванні руських слів, треба признати, що Жегота Паулі декуди добре поправив текст «Русалки дністрової», пр⟨іміром⟩, пишучи «murawa» зам⟨ість⟩ «морава», або римуючи «pływaty» і «wynimaty» зам⟨ість⟩ «плисти» і «винимати». Але в поправці «поповича» на «пановька» тяжко добачити щось більше, як нічим неоправдану самоволю, бо ж трудно допустити, аби поляк-редактор свідомо забажав підчеркнути в тій пісні ворожнечу між селянами й панами, допускаючи при тім такий очевидний абсурд, що пан добровільно стає до поєдинку з сільським парубком і що той парубок, убивши пана, преспокійно жениться з дівчиною, безкарно позбувшися свойого суперника.

В рукописній збірці Ходаковського під числом 711 маємо варіант сеї пісні*, від р⟨ядка⟩ 9 схожий у головному з вищеподаними, а тільки з відмінним початком, не зовсім докладно записаним. Подаю його тут без поправок задля невеликої його літературної вартості:

А хто по улици ходить, а хто і свище?
Товариш товариша на вечерниці кличе.
«Сходьмося, пане брате, сходьмося,
До їдної дівчиноньки на вечерниці ходьмо!
Ой як ми будем до одної ходити,

Наймімо собі теслика домовину зробити.
Ой одному буде домовина новая,
А другому буде дівчина молодая».

Далі йде розмова між поповичем і вдовиним сином та їх поєдинок і смерть поповича без згадки про похорон. Розмір і рими сього варіанта не видержані гаразд, може, з вини самого записувача.

ТРОЙЗІЛЛЯ

Кождому, познайомленому з українською літературою, відома талановита поемка Т. Шевченка, що починається словами: «У тієї Катерини хата на помості», поемка, спопуляризована ще надто прегарною Лисенковою музикою. Та, може, не кождому відомо, що Шевченко для уложення сеї своєї поемки, в якій схотів схарактеризувати і глибину козацького почуття, і козацьке завзяття для осягання взятої на себе мети, і, нарешті, козацьку гордість, що не терпить ані тіні брехні, покористувався народною українською піснею, одною з найпопулярніших пісень укр⟨аїнського⟩ народу, відомою дослідникам піснею про тройзілля. Маємо її варіанти у Вацлава з Олеська (стор. 402—403), Головацького (звід із шістьох записів, I, 112, III, 43—45 і 216—218), у Чубинського (V, 112, 386), у Грінченка (III, 234—241, 9 варіантів), у Метлинського (стор. 104), у Кольберга («Pokucie», II, 80—81, два вар⟨іанти⟩), а надто майже в кождій рукописній збірці, яка попадеться до рук (у моїй збірці* зап⟨ис⟩ Теодора Яцева, зап⟨ис⟩ І. Л., І. Стефанчука з Воскресінець, з Гусятина, Апіана з Вижниці, з Кропильник коло Рудок). Відмін у тих усіх текстах зглядно небагато; щонайбільше перероблювано вислови, псовано розмір і завдяки тому надштуковувано текст пізнішими вставками або в народній пам'яті затрачувалися деякі частини пісні. Найповніші варіанти Головацького, I, 112—113, і Грінченка, III, 234—235, записаний у Полтавській губернії, невідомо в якім селі та повіті. Комбінуючи сі два варіанти, з яких кождий має 50 рядків, та притягаючи декуди інші, звичайно, більше попсовані, можемо ось як відтворити текст пісні, зближений до оригіналу*.

Ой їхали козаки з обозу,
Стали собі близько перевозу,
Стали собі гадоиьку гадати:
«Де ж ми будем нічку ночувати?»
Єден каже: «Ой темная нічка!»
Другий каже: «Ой бистрая річка!»
Третій каже: «Хоть ся коня збуду,
А в дівчини на вечерю буду»[1].
Приїхали та й стали на дворі,—
Ще ся світить в Марусі в коморі.
«Чи не вийде Марусина мама —
Не так мама, як Маруся сама?»
Ой не вийшла Марусенька з хати,
Іно вийшла Марусина мати.
«Не ночуйте, козаки, надворі,
Не збудіте Марусі в коморі.
Бо Маруся недужа лежала,
Чорним шовком головку зв'язала,
Із-за моря зіля забажала.
Котрий козак тройзіля дістане,
Той з Марусев до шлюбоньку стане».
Перший козак на те засміявся,
Другий козак за голову взявся,
А остатиій отак обізвався:
«Ой є в мене три коні на стані,
Єден коник як сокіл сивенький,
Другий коник як лебідь біленький,
Третій коник як ворон чорненький.
Ой тим сивим до моря доїду,
А тим білим море переїду,
А тим чорним тройзіля дістану,
З Марусеньков до шлюбоньку стану».
Ой став козак тройзіля копати,
Взяла над ним зазуля кувати:
«Тяжко тобі тройзіля вкопати,
А ще тяжче до шлюбоньку стати.
Ой не копай, козаче, тройзіле,
Бо в Марусі вже з иньшим весіле».
Таки козак тройзіля копає,

---

[1] W. z Ol.: «Третій каже: «ту ночуймо і здоровля си не псуймо». У Кольберга початок пісні відмінний:

Ой їхали три козаки з Венгер,
Питалися до Ганусі весь день:
Ой де ж то та Ганусечка жие,
Що хороше кошулечку шиє?
Оден каже: «Я Ганусю любю».
Другий каже: «Я Ганусю возму».
Третій каже: «Я до слюбу стану».

Се, очевидно, пізня вставка, взята з пісні про поповича і вдовиного сина. Трохи подібно в варіанті Чуб., V, 112.

Накопавши, на коня сідає.
Ухватило його за серденько,
Став на дворі в Марусі живенько.
Прибіг козак, з коника злізає,
А Марусі вже й дома немає.
Їде козак із дому з тройзілєм,
А Маруся вже з церкви з весілєм.
«Ти, Марусю, неправду сказала,
Свого слова та й не додержала».
«Ой я тебе одного любила,
Стара мати усе наробила.
Була б рада, козаченьку, ждати,
Не звеліла старенькая мати».
«Ой заграйте, музики-органці,
Нехай піду з Марусею в танці».
То не хмара вгорі зашуміла,
То в козака шабля задзвеніла;
На городі маківка бреніла,
То Марусі головка злетіла.
«Ото ж тобі, Марусю, тройзіле,
Не зачинай без мене весілє!
І всім буде такая заплата,
Котрі зводять вірного козака».

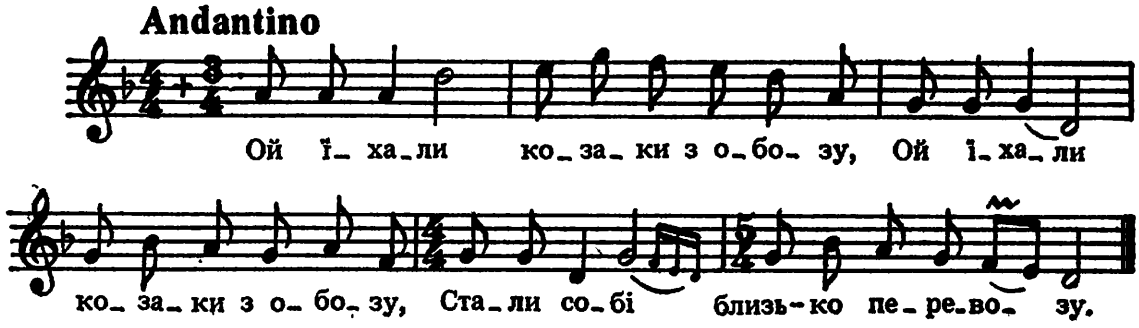

Подаю тут огляд варіантів сього звідного тексту пісні. Отже, українські варіанти загалом не мають вступного оповідання, що займає в Вацлава з Олеська і у Головацького перших 15 рядків. Се оповідання збереглося лише в галицьких записах, відки я й узяв деякі поправки до тексту; Гол⟨овацький⟩ і Вацл⟨ав⟩ з Ол⟨еська⟩ мають у розмові козаків таку форму:

Єден каже: «Ой бистрая річка!»
Другий каже: «Їдьмо, невеличка!»

Мені видався вірнішим варіант, який я записав від моєї мами* ще при кінці 60-их років мин⟨улого⟩ віку і де стоїть так, як вище в тексті. Так само з усної традиції беру звороти «до шлюбоньку стане» (так має й запис Вацлава з Олеська і всі українські) замість самовільної поправки Головацького «до вінчаня». Кладу також скрізь

укр⟨аїнські⟩ форми «Маруся» зам⟨ість⟩ гал⟨ицьких⟩ «Марися». Із варіанта Головацького пропускаю рядки 22—25, яких нема і в Вацл⟨ава⟩ з Ол⟨еська⟩, зайві в сьому місці:

Обібрався козак тройзіля дістати,
Взяла над ним зазуля ковати:
«Тяжко тобі тройзіля дістати,
А ще тяжче до вінчаня стати».

Се віщування не має тут ніякого значення; на мою думку, воно вставлене самим Головацьким як дублет пізнішого подібного віщування зозулі — р⟨ядки⟩ 33—38. Від рядка 37 йду за варіантом Грінченка, хоч у ньому дещо, прим⟨іром⟩ рядки 39—40, видається новішою роботою. Традиції, що Маруся вимовлялася наказом матері, в галицьких варіантах нема і взагалі в тих варіантах козак нічого не розмовляє з Марусею. Так само можливо, що й два остатні рядки нашого тексту, взяті мною з Головацького, пізніший додаток; вар⟨іант⟩ у Грінченка має тут також додаток із двох рядків:

«Не схотіла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землі гнити».

Як сказано, пісня про тройзілля розширена по всій Україні, як мало яка друга. Що вона своїм постанням належить до значної давнини, не пізнішої XVII в., про се свідчить не тільки її розповсюдження і багатство та при тім попсування значної часті варіантів (див., напр⟨иклад⟩, варіант В у Грінченка, III, 236—238, ширший від усіх інших, бо має 86 рядків, але без ніякої вартості для критики тексту, бо оповідач, очевидно, не співає, а рецитує, перетягаючи дещо на лад, подібний до кобзарських дум, а дещо просто на прозу). З варіантів Чубинського інтересний хіба варіант Б, записаний Степаном Руданським* десь на Поділлі, що дає, хоч у попсованій формі, маленьке доповнення до тексту пісні. Почувши про Марусине жадання заморського тройзілля як ліку на її хоробу, «Перший і другий ⟨козак⟩ за головку взявся, А ⟨сам⟩ послідний так обізвався». Перший рядок тут, очевидно, попсований із двох; я позволив собі тут уставити текст на основі сього варіанта, рядки 22—24.

Варто зазначити ще закінчення другого Кольбергового варіанта («Pokucie», II, 81), записаного в Тишківцях Городенського пов⟨іту⟩. Почувши віщування зозулі, козак їде додому.

Приїхав козак тими гороньками,
Ой заїхав аж до єї мами,
Она сидить межи жіночками.
«Ой помагай біг, мосця панно,
Я давний коханий!»
Ой она ниц не казала, лише сплакала:
«Ой побий мя, милий боже,
Що-м ті не чекала».

Полонізми в мові і сентиментальний концепт свідчать виразно, що се пізня, дворацька прищіпка.

Та маємо ще один доказ давності сеї пісні, а власне дві її переробки, доконані в народних устах, одна в Гуцульщині, а друга невідомо де і в невідомім часі. Гуцульська переробка (Гол⟨овацький⟩, III, 216—218), записана в 60-х роках минулого віку в гуцульськім селі Криворівні від гуцулки Марини Грицючки, переводить стару козацьку пісню на гуцульську обстановку і на коломийковий склад.

Ішов легінь з полонини на нове подвіре,
Та повернув до дівчини на єї задвіре.
Ой повернув до дівчини та став ся питати:
«Ой ци можно, дівчинонько, старости прислати?»
«Ой а можна, легінику, старости прислати,
Сли ми зможеш, молоденький, тройзіля достати».
Ой пішов він до стаєнькн* коника сідлати
Та й поїхав межи гори тройзіле копати.
Прилетіла зазуленька та й стала ковати:
«Ой лиши ти, легінику, тройзіле копати.
Ой лиши ти, легінику, сесе троєзіле,
Бо у твоей дівчиноньки грає вже весіле».
Ой класти би та й на коня новії сідельця,
Та їхати до дівчини до щирого серця.
Ой прийшов він на весіле та став там стояти,
Ой віносят йому братя горівочки з хати.
«Ой не хочу я, братчіки, вашої горівки,
Лиш я хочу ісказати дві слові до дівки.
Бо я маю до дівчини щос заговорити:
Ци буде в' на еще більше з розуму зводити».
З правой ручки із коника тройзіле подае,
А з лівого свого боку шабельку виймае.
Ой ковала зазуленька не верху, на млині:
«Най не буде, песій сину, ні тобі, ні мині!»

Аж душа радується, читаючи таку переробку високопоетичної старої пісні на новий — німець назвав би його «hausbackener»[1] — тон та на гуцульські норови. Автор

[1] Домашній хліб; тут у значенні доморощений, самобутній *(нім.).— Ред.*

переробки видержав характер дуже добре, з виїмком хіба тої шабельки, що була натуральним оружжям у козака, але у «бідної Гуцулії» зовсім не вживається. Краще вже було б вивести гуцула по старому звичаю з пістолями за поясом, на подобу того, як каже гуцульська співанка: «З пістолета, бре, відстрілю, з карабіна гримну. А дівчини не покину, хоч зараз погину». А то з шаблею він удвоє комічний.

Далеко глибше в річ сягає і краще характеризує переміну людських характерів ся переробка пісні про тройзілля, яку я записав 1871 р. від моєї пок⟨ійної⟩ матері, а якої нема в жодній відомій мені друкованій ані рукописній збірці укр⟨аїнських⟩ пісень, крім натяків на її закінчення в одній пісні Чубинського (V, 167—168), про яку скажу далі. Ся переробка записана мною з уст моєї матері*, а вона навчилася її з уст якоїсь чужосільної жінки, з якою ще дівчиною провела одну ніч у млині, дожидаючи свойого млива; вона виглядає ось як:

Ой служив я у Риму
Три літенька та й зиму
За хорошу дівчину.
А вна поки не знала,
То зо мнов розмовляла;
А скоро ся дізнала,
То й зараз перестала;
В тяжку недугу впала,
Зіленька забажала.
Росте зілєнько зкраю
При самому Дунаю,
Дунаю глубокому,
На камени білому.
Став я си та й думаю,
Що чинитоньки маю?
Сідлаю кониченька
Та й їду до Дунаю:
Росте зілєнько зкраю
З Дунаю глубокого,
З-під каменя білого.
Став я си та й думаю,
Що чинитоньки маю:
Ци бів камінь лупати,
Ци зілєнько копати?
Бів камінь не лупав я,
Зіленька накопав я
Повную тоболоньку
Та й їду додомоньку.
Приїхав на гороньку,
Поглянув в долиноньку:

«Ци то дзвоноиьки дзвонят,
Ци то музики грают?
Ой як дзвононьки дзвонят,
То дівчину хоронят;
А як музики грают,
То дівчину вінчают».
Либонь музики грают —
Мою милу вінчают!
Коби ще хоць далеко,
А то туй у сусіди
За сусідського сина!
Через мое подвіре
По водицю ходила:
Що коновками дренькне,
А в мні серденько меркне;
Що фартушком злеліе,
А в мні серденько мліе.

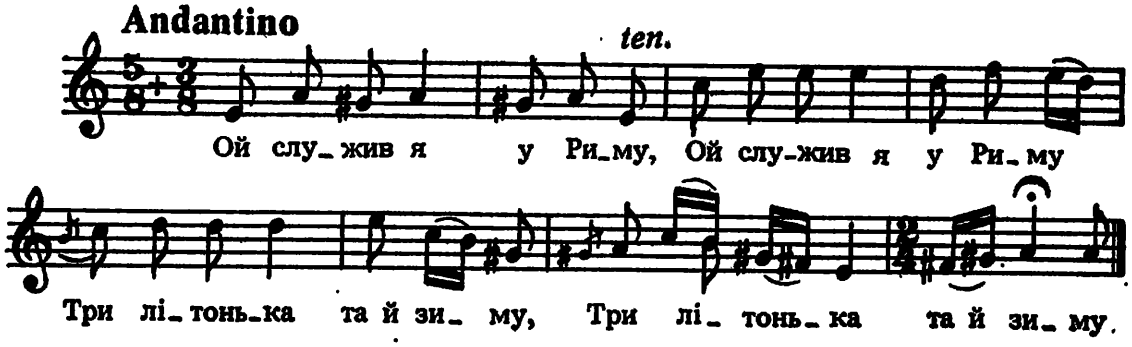

Як сказано, пісня досі не відома і не друкована. Та що вона колись була відома широкому кругу укр(аїнського) люду, се доказує мені той її невеличкий уривок, що зберігся нам у записі Куліша і був надрукований у збірці Чубинського, т. V, стор. 167—168. Він виглядає ось як:

Ой чого козак смутен-невесел,
Смутен-невесел і нерадостен?
«А як же мені веселому бути?
Ще вчора ізвечора дівчина була,
А сьогодня нема, засватаная!
Не жаль би мені, коли б в стороні[1],
А то через двір, да й товариш мій.
По воду іде, жалю завдае,
Із водою йде, добридень дае:
«Здоров-здоров був, несужений друг!»
«Здорова була, чужа, не моя,
Чужа — не моя, товаришова,
Товаришова зарученая!
Через двір не йди, жалю не роби,

[1] В друку: «з сторони».

[15] Бо я з того жалю відерця поб'ю!»
«Ой милий чужий, відерця не бий,
Мені молодій[1] слави не роби».

Читаючи сю пісню, думав би, на перший погляд, що се якась переробка з московського, такий неукраїнській її розмір (типовий московський) і подекуди й язик. Та коли зблизимо її з поданою вище піснею моєї матері, то побачимо значну близькість кінцевої сцени і Кулішевого запису. Можливо, зрештою, що оригінал Кулішевої пісні справді московський, а зближене до нашої пісні закінчення або припадкове, або дійсна ремінісценція переробки пісні про тройзілля.

Ся переробка тим характерна, що малює нам дуже реальними рисами перехід козака в наймита. Він бідний, як той біблійний Яків*, служить три роки у хазяїна, надіючись одержати його дочку за жінку; за той час він купує собі земельку і будує хату (певно, не батьківська), а коли вже мало сповнитися його сердечне бажання, дівчина для жарту завдає йому важку працю і лишає його самого. І він мовчить, не сміє сказати ані слова, тільки в тихості «думає» над своїм положенням і «мліє» при її появі на його подвір'ї. «Люди глибокого чуття і слабої волі»,— сказав би критик.

Вертаючи ще до Шевченкової переробки сеї пісні, зауважуємо поперед усього, що Шевченко перемінив основний мотив — добування тройзілля — на іншу задачу в щиро козацькім дусі: Катерина загадує козакам увільнити її брата з татарської неволі. Два козаки накладають головою в тім небезпечнім ділі, а третій увільняє полоняника, та, їдучи з ним із Криму на Україну, якимось дивом не запитує його, чи він справді брат Катерини. Аж коли стали в хаті Катерини і вона сама призналася, що се не її брат, а милий, обурений Ярошенко зрубав їй голову. Як бачимо, мотивування сього вбійства умотивоване не краще від народної пісні, хоча само перенесення мотиву з тройзілля на визволення козака з неволі робить честь живому поетичному почуттю Шевченка.

---

[1] В друку: «молодої».

ПОДОЛЯНКА

Між козаком, зглядно героєм пісні, і дівчиною заходить конфлікт, скоро їх обопільні відносини дійдуть до певної рішучої точки. Ми бачили вже такі конфлікти в наших найстарших піснях. У пісні про Стефана-воєводу дівчина, бачачи своє нестерпне положення, скаче в Дунай, та не видержує характеру: Стефан ловить її, і вона піддається йому за любку. Давні часи, давні й обичаї з підрядним, підневільним положенням жінки. В пісні про козака і Кулину бачимо аналогічний конфлікт: переконавшися про нуждарське життя козака і його цинічний егоїзм, дівчина здобувається на характер і покидає козака, не здібного до мирного, хазяйського життя. Вона перемагає своє чуття та видержує характер. Але се не у всіх варіантах: ми бачили, що в варіанті, де козака заступив гречин, він на питання дівчини, куди ж ми підемо, відповідає лапідарним:

«Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дівчино-дівчинонько».

Сей конфлікт між дівчиною, хазяйською дочкою, і козаком-бурлакою обробляє наша народна творчість у різних піснях на різні лади, з добрим і з трагічним закінченням. До пісень із трагічним закінченням, де дівчина волить у Дунаї втонути, ніж бути козаковою любаскою, належить, а властиво сю групу репрезентує, досить розповсюджена пісня про подолянку. На жаль, ся пісня, хоч відома в кількох варіантах, досі не звернула на себе увагу головно задля того, що всі ті варіанти, особливо українські (Метлинського, стор. 105, Чубинського, V, 367—369, п'ять варіантів) та й Головацького три варіанти (т. I, 183 і 184,

і т. III, стор. 134) значно поплутані, неповні, з попсованим розміром, а реконструкцією первісного тексту, який би дав добре поняття про характер і красоту тої пісні, досі не займався ніхто.

Мені пощастило в р. 1877 у львівській тюрмі записати незвичайно гарний варіант сеї пісні* враз із мелодією від рогатинського міщанина Францішкевича, інтересний тим, що, крім повноти тексту, подає майже бездоганно ритмічну форму пісні, майже у всіх інших варіантах значно попсовану. Надто в моїх рукописних збірках єсть іще один варіант «Подолянки»*, записаний 1884 р. Антоніною Калинович у Шишківцях Заліщицького повіту. Пробую з усіх тих варіантів реконструювати текст пісні, хоча мушу признати, що й вони не дають скрізь ясного і мотивованого тексту. Основою кладу рогатинський варіант.

Ей вийшла-вийшла подолянка по воду
Та й сподобала козаченька на вроду.
По той бік Дунаю козак на дудку грає,
По сей бік Дунаю подолянка гуляє.
Ой та перестань, козаче, в дудку грати,
Та й перестане подолянка гуляти.
Ой та перестав козак на дудку грати,
Та й перестала подолянка гуляти.
«Ой ти козаче, є зрада надо мною,
Гей возьми ж мене я в той човен з собою!
Ой приплинь-приплинь, козаченьку, до краю,
Зараз з тобою я в той човен сідаю».
«Ей, подолянко, ти біленькая утко,
Ей ступай-ступай та на той човен хутко!»
Ще подолянка на човен не ступила,
Вже подолянку бистра вода піймила.
«Ей ти, козаче, та ратуй же мя, ратуй,
Та будеш мати від матінки заплату».
«Ой не хочу ж я від матінки заплати,
Тільки ж тя хочу за миленькую взяти».
«Ой волю ж бо я в тім Дунаю втонути,
Ніж козакови за миленькую бути.
Я в Дунай втону, то на морі виплину,
Як за козака піду, то навіки загину».
Гей подолянка та по Дунаю плавле,
А молодий козак білі рученьки ламле.
«Ой подайте ж ми хоть якую тичину,
Нехай ратую та хорошу дівчину!»
Ей, хлопці-хлопці, подолянка втонула,
Гей, лиш червона китайочка сплинула.
Ей закидайте та дрібненькії сіти,
Гей будем-будем подолянки глядіти.
Вони гляділи штири дни і три ночи —
Нема подолянки, лиш чорненькії очи.

35 Гей, викопали на подолянку яму,
Ой заплакав козак, як за рідноиов мамов.
Гей ізробили на подолянку трумно,
Ей заплакав козак, аж усім людям сумно.
«На ж тобі, дяче, мою сиву конину,
40 Та й прочитай ти подолянці псавтиру!
На ж тобі, попе, мою сіру корову,
Та й запровадь ти подолянку до гробу!»

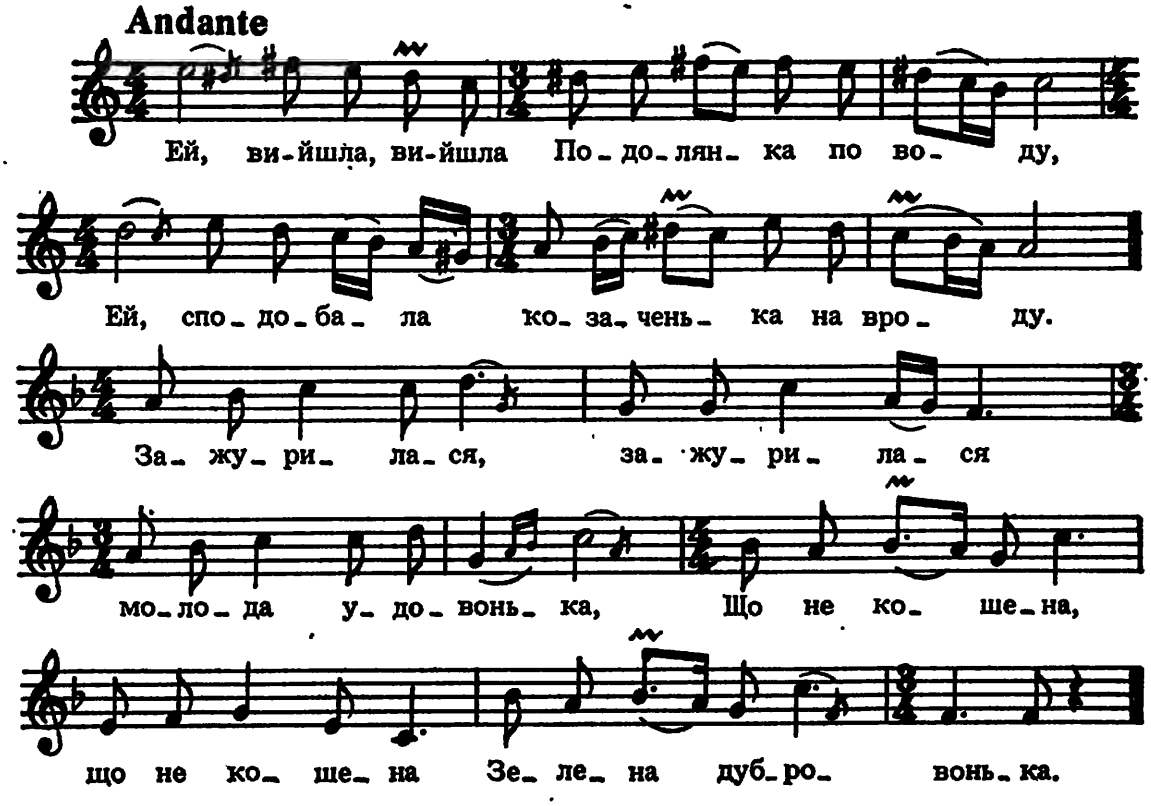

Се в головному звід галицьких варіантів на основі рогатинського. Другий варіант Головацького (I, 184) має початок недоладний і взятий з інших пісень:

Ой коби я мав та орловії крила,
Полетів би я [там], де дівчина мила.
Полетів би я понад воротами,
Де дівчина з чорними бровами.
Ой поплину я попід воротима [!],
Вийде дівчина з чорними очима.

Вже сам попсований розмір та нечиста форма «воротима», сфабрикована для рими, вказують, що се пізніша прищіпка до старшого тексту пісні, спричинена, може, затемненням її первісного початку. Варіант пані Калинович починається словами: «Пішла подолянка до Дунаю по воду»,— важна тут назва річки Дунаєм, та розмір промовляє против первісності сього варіанта. Рядки 3—6 малює тільки рогатинський текст; можливо, що се пізніша

вставка для умотивування того, що діється далі. В другім варіанті Головацького подолянка, сподобавши собі козака, зараз і каже:

«Ой ти, козаче, ти [мій] любий соболю,
Возьми ти мене на Дунай з собою!»

В рогатинськім варіанті по сцені танцю подолянка говорить козакові, що «над нею зрада», і се головний мотив того, що вона йде на човен, але що се за зрада, того не пояснено. Рядки 11—12, хоч трохи дублет попередніх двох рядків, вставляю з першого вар⟨іанта⟩ Голов⟨ацького⟩ (I, 183). Факт упадку подолянки до води малюють різні варіанти не однаково. В варіанті з Шишковець маємо таке:

Ой десь ся взяла наддністерськая хвиля,
Вода човен вивернула, дівчину втопила.

І тут розмір показує нам пізню, коломийкову вставку; в старших варіантах човен не перевертається, подолянка паде в воду при всіданні до човна. Так само недоладно говорить перший варіант Головацького:

Скоро дівчина в човен уступила,
Зараз ся зійшла вітровая хвиля.
Ой повна-повна, повна річка, повна,
Ой вищеховала дівчинонька з човна.

Так само неясно і в другім варіанті:

Скоро дівчина на Дунай ступила,
Фаля повинула [?], човен затопила.

Детальніше розвинено сю вставку в варіанті Метлинського (101), де цілу сцену втоплення дівчини (без назви подолянки) перенесено на море. Ситуація тут така, що дівчина буцімто «поле да поле да все кукіль вибирає, Як загледить да козаченька на морі» — щось зовсім недоладне. Ні з сього ні з того вона проситься до нього на човен.

Тилько дівчина да у човен уступила,
Деся взялася да із моря синя хвиля,
Верне да верне всяку рибу ізо дна,
Вивернула да дівчиноньку з човна.

Щось зовсім поплутано, хоч можливо, що в основі лежить якийсь старий, забутий мотив.

Із п'ятьох варіантів Чубинського (V, 367—369) останній, записаний Кулішем, має інтересний другий куплет:

Ой ще дівчина води не набрала,
А вже з козаком у розмову стала,—

та замість розмови йде її освідчення любові до козака: «Ой ти, козаче, а ти мій соболю», як у Головацького. У першім варіанті, записанім невідомо де, дівчина набивається козакові сама:

«Ой ти, козаченьку, возьми мя з собою,
Я за рік, за два буду ті слугою»,—

чому, пощо? — невідомо. Третій вар⟨іант⟩ з Ушицького пов⟨іту⟩ замість козака має дяка і говорить про втоплення дівчини в Дністрі. Першому і третьому варіантові спільна ще одна подробиця. Дівчина тоне і заявляє козакові, що не хоче бути його любкою. На те перший вар⟨іант⟩ додає:

Ой крикнув козак на свою дружину:
«Подайте мені ще довгу тичину,
Най потручу на Дунай дівчину»,—

а в третім козак велить своєму чурі:

«Гей, подай, хлопче, ясную оружину,
Нехай прострілю вражую дівчину».

Другий варіант приплітає до пісні закінчення з іншої пісні іншого розміру (правдоподібно, з пісні «Ой дівчина по гриби ходила») з різними не зовсім доладними додатками:

«Воліла б я горе покупати,
Як з тобою та до шлюбу стати;
Воліла б я гіркий полинь гризти,
Як з тобою на посазі сісти».

А на се козак говорить до тонучої:

«Ой вип'ю-вип'ю коновоньку меду,
Таки я тебе з розуму зведу;
Ой вип'ю дві коновоньки пива,
Таки ти будеш моя чорнобрива».

Розуміється, все те з текстом нашої пісні не мало первісно нічого спільного, так само як перших 6 рядків третього варіанта Чубинського, де знов, як у Головацького,

починається від орлових крил, але виведено мотив ще недоладніше:

Ой коли б я мав орлові крила,
Полетів би я, де дівчина мила.
Гей, сяду-паду під воротами,
Вийшла дівчина з чорними бровами;
Ой сяду-паду орлом на воротях,
Вийшла дівчина краща від злота.

Остатні 4 рядки мойого звідного тексту про відчитування і похорон подолянки коштом козака заховалися лише в шишковецькім варіанті; та мусило щось аналогічне бути і в прототипі, коли третій варіант Чубинського й самого героя пісні, козака, перемінив на дяка.

Що можемо сказати про зміст і основну ідею сеї пісні? Не все в ній ясне, особливо ж початок не дає ясної картини ситуації, ані ясних мотивів для поступків дійових осіб. Що се за танці над річкою? Чого заманулося дівчині перевозитися човном через річку? Що за роль козака, який плаває човном і, очевидно, не сповняє функції перевізника, бо в нещасливім випадку тратить голову і зовсім не вміє рятувати потопаючої дівчини? Все се і значне число супереч-них із собою і новіших, ad hoc[1] уложених варіантів початку пісні вказує на те, що пісня мусить бути давня і початок її попсований. Та її ідейна основа ясна для нас вповні: дівчина волить утонути, як бути козаковою любовницею, іграшкою його хвильової похоті. Се характеристика часу, коли контраст між козацьким кочовим та воєнним життям і хазяйським, хліборобським побутом був іще так сильний, як його малює пісня про козака і Кулину. І се буде підстава для датування сеї пісні коли не XVI віком, то в усякім разі першою половиною XVII в.

ПОДОЛЯНКА

До варіантів, поданих і розібраних у моїй студії, додаю тут іще два, а власне один із рукописної збірки Мелітона Бучинського*, записаний р⟨оку⟩ 1867 в селі Колинцях Станіславівського пов⟨іту⟩ задля його давності, а другий, записаний о. Юрієм Кмітом* від Юстини Волошинівської в Гвіздці Коломийського пов⟨іту⟩ д⟨ня⟩ 22 січня 1907 р. задля його зглядної повноти в кінцевій часті.

[1] Для цього, до цього *(лат.)*.— *Ред.*

Ось варіант Бучинського, в якім дівчина не названа подолянкою.

Ой пішла дівчина до броду по воду,
Та й ся задивила на козацьку вроду.
«Гей, приплинь-приплинь, козаченьку, зкраю,
Най я із тобою на той човен стаю!»
Ой ще дівчина не достала до дна,
А вже вищеховзла біла ніжка з човна.
Гей, ще дівчина в човен не вступила,
Зараз ся зійшла вітровая хвиля.
Гей, ще дівчина в човен не вступила,
А вже дівчина в Дунай се втопила.
Гей, ще дівчина в човен не вступила,
А вже дівчину вода примулила.
Ой хто ж там тоне? То дівчина тоне[1].
Ой молодий козак білі ручки ломит.
«Гей, ратуй-ратуй, козаче-гільтаю!
Віратуй же ме із того Дунаю!».
«Ой плини-плини, дівчинонько, до дна!
Гей, ти, дівчино, сама того година!»

Незважаючи на правильність розміру, трохи відмінного від первісного варіанта, сей варіант треба вважати пізнішим, у якім забуто назву дівчини, а причину її втоплення зроблено зовсім припадковою. Не добре скомпонововане також закінчення, в якім дівчина, вже втопившися в попередніх рядках, просить у козака рятунку. Так само неконсеквентно переведено роль козака, який у рядку 14 ламає руки, очевидно, з жалю по втопленні дівчини, а в двох остатніх рядках зовсім безсердечно велить їй тонути, ще й закидає їй, що «сама того година», т⟨о⟩ зн⟨ачить⟩ сама собі винувата.

Варіант о. Юрія Кміта виглядає ось як:

Ой вийшла-вийшла подолянка по воду,
Сподобала си козачейка на вроду.
«Ой ти, козаче, ти хорошьий на вроду,
Ой возьми ж мене я в той чьовен по воду!»
Ще подолянка на чьовен ни ступила,
Тихая вода тим чьовенцьом займила.
«Ой беріт же ви, та й рибарчьики, сіти,
Ой ідіт же ви подолянки глядіти!»
Ой найшли-найшли подоляночку в воді;
Так козак плаче, аж го втулити годі.
Ой несут-несут подолянку додому;
Так козак плаче, що ни видит дорогу.

[1] В тексті запису через помилку: «Хто ж там не тоне, не дівчина тоне».

Вже подолянці всі дзвони задзвонили,
А козачейка аж ледви го втулили.
Ой везут-везут подолянку до гробу;
Так козак плаче, що не видит дорогу.
Юж подолянку до гробойку спущяют,
А козачейка[1] водами обливают.
Вже подолянку до гробойку спустили,
А козакови всі дзвони задзвонили.

Незважаючи на захованння назви подолянки та первісного розміру в тім варіанті, його треба також уважати пізнішою переробкою тому, що в нім забуто мотив конфлікту між козаком і дівчиною, а зате ширше розвинено мотив жалю козака по смерті дівчини, мотив, часто оброблюваний у нашій народній та напівнародній поезії XVIII в. під впливом подиху західноєвропейського сентименталізму. Важна в тім варіанті закраска бойківського діалекту, що свідчить про перенесення пісні в досить повній формі з Поділля в Карпатські гори. Три варіанти сеї пісні записав у Коломийськім пов⟨іті⟩ і переслав мені д-р Ярослав Гординський*, та, не можучи тепер відшукати їх між моїми рукописами, полишаю їх набоці тим більше, що відміни їх від надрукованих у мене текстів досить маловажні.

Ще один варіант сеї пісні маємо в рукописній збірці Ходаковського* під ч⟨ислом⟩ 695, записаний, як звичайно, не зовсім докладно, та проте подаю його тут уповні з деякими поправками тому, що в ньому маємо дещо відмінне від інших варіантів.

Ішла дівчина до броду по воду,
Задивилася на козацькую вроду.
«[Ой] ти, козаче, сивий соболю,
Возьми мене на човен з собою!»
«Ой ти, дівчино, сивая голубко,
Ступай-[ступай] на той човен хутко!»
Скоро дівчина на човен вступила,
Зараз вода човен затопила.
«Ой ратуй, козаче [ой ратуй же, ратуй],
Будеш мати від матки заплату».
«Я не хочу від матусі заплати,
Я тебе хочу за миленькую взяти».
«Якби я мала за миленьку тобі бути,
Воліла-бим в тім Дунаю утонути».
Де ся взяла щука-риба зо дна,
Викинула дівчиноньку з човна.

[1] В записі додано за сим зайве слово «молодейкого».

Утонула дівчина, втонула,
[Лиш] червона китайка сплинула.
«Не так ми жаль червоної китайки,
Як мені жаль дівчини-коханки».

Окрім відмін у самім змісті, бачимо тут намагання, хоч не скрізь консеквентно переведене, передати пісню коротшим розміром, певно, під впливом іншої мелодії.

ПІСНЯ КИЇВСЬКІЙ БРАТСЬКІЙ БОГОРОДИЦІ

Хоча пісні й вірші духовного змісту виключені на разі з плану моєї праці, бо се розширило би її рамки понад усяку міру, та проте поневолі приходиться зробити виємок для деяких пісень того роду чи то задля їх мови, популярності, чи задля оброблених у них історичних моментів або фольклорних мотивів.

Ще 1900 р. в додатку до мого нарису «Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.»*, описуючи під ч⟨ислом⟩ XX кам'янський «Богогласник» із р. 1735, подав я з сього рукопису поміщену там «Пѣснь кіевскую» (стор. 130—131), полишивши її, зрештою, задля сильно попсованого і декуди зовсім незрозумілого тексту без ніяких уваг. Знайшовши повніший і поправніший текст сеї пісні (хоча все-таки декуди його приходиться поправляти лекціями кам'янського тексту), подаю тут її вповні і в формі, скільки можна справленій на підставі сих двох копій.

Друга копія* міститься в інтереснім співанику, зложенім із самих духовних пісень та віршів, що входить у склад музею А. Петрушевича в бібліотеці Народного дому під ч⟨ислом⟩ 233. Рукопис у подовжнім «кантичковім» форматі писаний різними руками десь у половині XVIII в. (впрочім, єсть записи також пізніші) чітким і гарним скорописом і щодо свойого складу являється інтересним матеріалом для досліду духовних пісень перед зредагуванням почаївського «Богогласника» 1790 р. Найбільша часть пісень у співанику 233 не ввійшла в «Богогласник», правдоподібно, задля свого виразно православного характеру або, як отся київська, за те, що величали православну святиню. Зрештою, кам'янський варіант, у якім пропущено строфи про напад Радзівілла* на Київ 1651 р., показує, що були й політичні мотиви, які спиняли розширення сеї пісні.

ПѢСНЬ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦИ КІЄВСКОЙ, ЗОСТАЮЧОЙ В МОНАСТИРИ БРАТСКОМ

1. Побѣдителная всѣм кіевския странни,
Воспойте матце божой, пришедшой от брани,
От Вишгорода Днѣпром Києва Подоли,
Єгда варварским полком преславно содоли.

2. Преизбранная от всѣх родов воєвода
Потопи силу [в] Днѣпръ агарянска рода,
Яко иногда[1] в морѣ фараона силна,
Пѣд Костантином полем скитская звѣра дивна.

3. Въ тисящном шестъсот року шестъдесятом втором,
Хотячи плысти през Днѣпр за своим табором[2],
Взяли икону на плот[3] [в] Выжъгородском храмѣ,
В Днѣпровой агаряне да не втонут ямѣ.

4. Стопоша за[4] икону врази вси во водѣ[5]
Славна побѣда, славна силной воєводѣ:
Столпом огненным страшным над Днѣпром явленным,
Шумом бурним водним и облаком дождевним.

5. Богородичина же икона намѣсна,
Дева пречудно славна, мати безневѣстна,
Носящая на руках єдночадна сина,
Пріять на свой образ и врага татарина.

6. И не утопе ни на страну Днѣпра инну.
Леч Днѣпром вдолж понесе в кіевску долину;
Єгда же ста под Кіев, Мерія невѣста,
Плѣненна кіевляне, взявши не видѣста.

7. Образом быти плот вси, мати бога жива,
Пустиша плисти Днѣпром, о преславна дива,
Рождшія[6] творца свѣту, и рѣк стремленію
Противо идет бога, по повеленію.

8. В монастыр Братцкій просто, по Днѣпре змѣряет:
Же недвижно против ста, вещ тя увѣряет;
Познавши люди[7] чудо, иноци пришедши,
Сосуд взяли божествен бисер произведшій[8].

---

[1] В рукоп. «иона», в кам.— «иногда».
[2] Беремо знов лекцію кам., у Петр.— «упором».
[3] Петр.— «плит», кам.— «плот».
[4] Обі копії мають «на».
[5] Так кам., Петр.— «родѣ».
[6] Так кам., Петр.— «рождши».
[7] Так, кам., П.— «люду».
[8] П.— «произведши».

9. Ох як щасливіе суть води днѣпровиє,
Ибо родят сосуди неба перловиє;
От води взяли[1] ковчег, Мойсея новаго:
Желал Кіев усердно здавна таковаго.

10. Отсѣченный от горы камень Вышъгорода*
Взяти, татарув в Днѣпрѣ поразивый рода.
Над воды выход, брацтво, дщери фараонія,
К твоему брегу спѣшит гора то Сіонія.

11. В ней же бог явленъ ей и благоволи жити.
Гора сія хощет твой Іордан здобити.
З таким триумфом мѣсто по войнѣ приходит,
Знак[2] побѣди от татар єднаго приводит.

12. Уподобися купцу Владимер ищущу
Бисер Христа и поткал девую несущу;
Оружне корни стають княжіе два брата,
До брацтва в княжій свой двор, отмикают врата.

13. Где царь со князи, тамо да будет царица,
Принесши царя всему свѣту владычица;
Знати в князей російских Бориса и Глѣба
Не ставало в' трапезѣ небесного хлѣба.

14. В трапезу[3] хлѣб ангелскій принесшую вносят,
До каменной полати царя неба просятъ,
Да укрѣпит иноком всѣм сердце тѣлесно,
Отдоит ссущих млеко младенца словесно*.

15. Оцкнися, цній Могило, витай бога матку!
Приходит фундаторка тебе в недостатку.
Открый, Могило, смерти могилу и яму:
Изволися зде быти премудрости храму.

16. Утвердится твой дом сей на мечах дѣдичных
Премудрости бо, як на столпах седморичних,
На мечах зижде дом ти, мечем усѣченна,
Тысящу щитов на вся враги ополченна.

17. Пріемшая иногда язву в твар пречисту
Геретика желѣзом от руку нечисту:
Радивил вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На упадок гонил гды в кіевской отрадѣ*.

18. И отишол со вси во снѣ наказанный
Явленіем, аби был смертію каранный:
Уязвивый образ, и обвѣшен єст вервом
В року тысящном шестсот пятдесятом первом.

---

[1] П.— «взяти».
[2] П.— «знай».
[3] П.— «трапезѣ».

19. Образ люб малярская рука малійовала,
Незамалійованная язва в нем зостала;
От лѣвія страны кто предстанеш назначиш:
В твар образ с правой страны уязвлен обачиш.

20. Благодарственная всѣ росийскіе[1] страны
Воспойте воеводѣ бющей агаряни!
Бо не тогда толко й днес гонит яко волки,
От Кіева гонит дѣмонскіе полки.

21. Та и инніе чуда хартія покажет
При иконѣ списанна; кто дознал, сам скажет;
Скажет и той, который от молебен просил
По молебнѣ матерню благодать относил.

22. Повѣст икони силу и самое брацтво,
От тридцати лѣт и болш беручи богатство.
За що благодарствуем: «Радуйся субботним!»
Поючи акафисты словом доброхотним.

23. И хвалитися будем во вѣчніе роди:
Єст образ,— Мойсей, яко взях єго от воды.

24. Благодарственная всѣ російскіе страни
Воспойте матцѣ божой[2] пришедшой от брани!
Пойте свободшой вас от руки агаряни,
Благодарственная всѣ росийскіе страни!

Судячи по мові і складу сеї пісні, її треба вважати витвором Київської братської школи*, написаним незабаром по зазначених у пісні подіях, отже, по р⟨оці⟩ 1662. Мова в ній церковна, тверда, декуди аж темна задля неприродної складні (пор⟨івняй⟩ зараз рядок 3, р⟨ядок⟩ 4 у шостій стр⟨офі⟩, ціла стр⟨офа⟩ 7 і 9), та декуди якось поневолі проблискує жива, народна говірка вроді тої, що у руських князів Бориса і Гліба не стало небесного хліба, або поклик до пок⟨ійного⟩ Могили*, щоб відкрив свою смертну могилу і побачив нову фундаторку свого храму. Отсей текст показує нам інтересне явище, як Києво-Братський монастир* силкувався скріпити своє становище супроти інших храмів, особливо супроти Печерської лаври, одиноким у тих часах практичним способом, циклом чудесних легенд, що, торкаючи патріотичні почуття народної маси, мали притягати її до церкви та до монастиря з його школою. Перенесення вишгородської ікони матері божої, пам'ятної вже тим, що на ній (як, зрештою, на многих чудотворних іконах

[1] Кам.— «кіевскіе».
[2] Кам.— «братцкой».

богородиці, в тім числі й на ченстоховській) видно на правім лиці два шрами від шаблі — рани, задані пречистій єретичою рукою князя Радзівілла в часі його захоплення Києва в р. 1651,— із Вишгорода до Братської церкви в р. 1662 робиться темою легенди, що буцімто образ із Вишгорода взяли татари на свій пором, яким хотіли перевезтися через Дніпро в бурхливу хвилю; взяли сей образ на те, щоб його чудотворна сила була їм охороною, але перечислилися: хвиля затопила їх усіх, окрім одного, що сидів на образі, та й сей на тім же образі поплив догори Дніпром, поки не доплив до київського берега проти Братського монастиря.

Що торкається історичного підкладу легенд, що лягли в основу сеї вірші, то бодай щодо першого факту, крім побіжних літописних записок, маємо інтересне свідоцтво вишгородського попа Василя Прокоф'єва, що в часі нападу поляків під Янушем Радзівіллом 1651 р. був на місці в Вишгороді і потерпів при тім повну руїну. Втікши з жінкою й дітьми до Путивля в Московщину, він лишив там свою рідню, а сам подався до Москви і там у цвітні 1652 р. написав «челобитную», себто просьбу до царя Олексія Михайловича, благаючи запомоги. «В прошлом, государь, 159 [1651] году,— читаємо в його писанні,— внезапу, государь, пришло лядское войско и церковь божию сожгли и меня, богомольца твоего, до конца разорили и отца, государь, моего и брата моего священников Ивана Немца разстреляли. И я, государь, богомолец твой, слышачи твою государеву неизреченную милость, вышел на твое государево имя на вечное житье, а жить мне, богомольцу твоему, где ты, государь, укажешь? А мать моя и с женишкою моею и с детишками живут в Путивле городе и помирают голодною смертью, всех 12 душ. А оные, государь, мои родичи стоят с черкасами под Путивлем на Дуброве, а я, богомолец, ныне скитаюся здесь на Москве многое время...» («Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»*, т. III, стор. 481). Як бачимо, про те, щоб Радзівілл шаблею рубав ікону, піп Василь не згадує, хоч його оповідання велить догадуватися, що коло вишгородської церкви мусили тоді відбуватися дуже драматичні і криваві сцени.

Та важніше ось що: піп Василь каже, що церков спалено, тим часом загальна традиція впевняє, що поляки, бажаючи перебратися на той бік Дніпра і не знайшовши матеріалу на пором, розібрали церкву і з її делиння та

з ікон збудували пором*, яким і переїхали на другий берег[1]. Можливо, що се й була правда, бо в звістках про напад татар на Вишгород з р. 1662 (коли наша пісня датує перехід ікони з Вишгорода до Києва) маємо знов відомість про те, що татари розбирали церкву і робили з неї пором.

Коли на тлі отсих подій виробилася легенда, оповідана в нашій вірші, і коли була уложена вірша, годі напевно сказати; в усякім разі думаю, що се сталося швидко по самих подіях, при кінці XVII в. В таких бурливих часах легенди ростуть, як гриби під дощем.

Щодо фольклорної теми, положеної в основу легенди, обробленої в нашій вірші, то найближчу, але все-таки досить далеку літературну паралель до неї маємо в «Чтению на крещение господне», перекладенім із грецького отця церкви Григорія Богослова*. Се, властиво, переробка із двох слів Григорієвих: «Εἰς τὰ ἅγια φῶτα» і «Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα»[2], що визначається досить численними вставками і додатками перекладача-слов'янина. По дослідах А. М. Попова (А. Н. П о п о в, Библиографические материалы, выпуск II—VII, Москва, 1880, стор. 263), ся переробка була доконана ще в IX в. в Паннонії* в крузі учеників св. Мефодія і в тій своїй старій формі вчасно, певно, ще в XI або XII в., перейшла також на Русь. Між слов'янськими вставками того «Чтения» найцікавіша і найважніша для нас ось яка:

«Тѣм же оубо, понеже мнозы образы соуть великые сее таины, сего ради соущеи тамо, христианіи тѣм обичаєм не образ, но сомоу истіноу твореть с велиею честию, дабы и врѣменіи не забвена была и лѣти многы не покрьвена толика благодать. Аще бо єсми слышали от мног, на коєже лѣто, рече, с чинном чином и пѣсньми хвалнами и славнами и хвалою божиєю великою, ставше на рѣцѣ святого Иордана, молитви твореть, на досках свѣще поставльше и вьврьгше в рѣкоу. Да вьнегда смоутитсе вода, абие доскы с свѣщами вьспеть пловоуть вьзрѣкоу. И разоумѣвше от того, яко благодать святого духа сьниде на воды в тоужде годину, в ню же и в то врѣме велием веселиєм начноут скакати в рѣкоу. А дроузи кропеще се чрьпати на святыню тѣлес и душ и домов и на прогонение всакого зла. Тѣм же

---

[1] Див.: Н. З а к р е в с к и й, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 261.

[2] «Про святе світло» і «Про святе хрещення» (*грецьк.*).— *Ред.*

от всѣх езык святая церкви христіяньская на коижде странѣ земли и мѣстѣ тѣм се подобяще тожде творить на коєждо лѣто в врѣме тожде. Поставльше бо сьсоуды чьстныє посрѣд церкве, напльнше воды чисти, свѣще своє вьжегше, поют пѣсни красны и чтоут чтения, подобная того празника. И святещим іереом водоу веселетсе тѣлесно и душевно, яко тамо соуще тогда. И потом разидоутсе с великою радостию. Тѣм же образом пакы прѣємши оттоудоу и римьская церкви священиє и сама дръжещи доселѣ и всемоу западоу семоу подала єсть. От мнозѣх бо слышали есмы, яко же рече, в Иерусалимѣ оу всѣх люди и всемоу огню оугашеноу, в святѣи церкви въскреснѣи над гробом господнєм, в ню же годиноу въскресноул, в тужде сомоую свѣтильник възгарает се благодатью святого духа, и от того новаго свѣта разносет людиє вси и вьзгнѣщают огнь на всако лѣто»[1].

Чи авторові нашої пісні відоме було те «Чтеніе», чи, може, легенда про чудо ікони богородиці дійшла до нього з усного переказу, не можна поки що рішити, так само як не можна рішити питання, відки взяв ту легенду автор моравсько-паннонського тексту. Із цитованого вище оповідання видно, що він узяв сю легенду з усної традиції, але чи се була традиція грецька, чи латинсько-германська,чи, може, місцева слов'янська,— бо всі три ті комбінації на мораво-паннонськім грунті були можливі,— сього на разі не можна рішити.

Надіюся в протягу оцих студій вернути ще до сеї теми.

ПІСНЯ КИЇВСЬКІЙ БРАТСЬКІЙ БОГОРОДИЦІ

Сю студію я закінчив сподіванням вернути ще до тем, положених у основу сеї пісні. Тепер можу на разі подати книжкову паралель до одної теми, а власне тої, що ікона з татарином, що сів на ній, як на плоті, аби перевезтися через Дніпро, поплила догори водою і зупинилася біля Києва проти Братського монастиря. Паралель до сеї теми міститься в києво-печерськім «Патериці» (op. cit., стор. 114) в оповіданні п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Пришествіе

[1] Се оповідання було перекладене на українську мову в моїй статті* «До історії «небесного огню» в Єрусалимі», «Л⟨ітературно⟩-н⟨ауковий⟩ вісник», 1908, т. XLII, стор. 166—169.

іконописцев из' Цариграда в' монастырь Печерскій»*, де читаємо в оповіданні царгородських малярів про їх подорож до Києва: «Єгда ⟨рекоша⟩ приплыхом ладіею в Киев*, се видѣхом церковь сію великую, на высотѣ, вопросихом же сущих тамо, кая се єсть церковь; и отвѣщаша: «Печерская, єяже вы єсте оукрасители». Мы же разгнѣвавшеся, яко велика, хотѣхом бѣжати вспять вниз. И в ту нощь бысть буря велика на рѣцѣ. Зутра же, воставще, обрѣтохомся близ Тріполя, и ладія сама идяше горѣ противу воды аки нѣкая сила влечаше ю. Мы же нуждею оудержахом[ся] ту, и стояхом весь день, размышляюще, что сіе будет, яко толик путь преидохом єдиною нощію не гребуще, єже с трудом єдва треми деньми доходят друзіи». З огляду на популярність києво-печерського «Патерика» та його оповідань у всіх кругах письменної людності української землі ще від XIV в. можна допустити, що ся тема власне з сього джерела дорогою усної традиції перейшла також у пісню з другої половини XVII в., зложену церковнослов'янською мовою.

БИТВА ПІД ХОТИНОМ
1739 р.

Про сю битву, в якій брало участь немало українців і яка закінчилася славною побідою Росії над турками, відома здавна пісня, друкована ще Вацлавом з Олеська («Pieśni pol⟨skie⟩ i ruskie», стор. 481) і передрукована Головацьким («Пѣсни», I, стор. 21, ч⟨исло⟩ 16). Подаємо тут її текст:

В славнім місті під Хотіном, гей-гей, у потоку,
Ой б'еся турок з москалем* більше як півроку,
Коли стали та й москалі від рана до ночи,
Та не єден турок баша замкнув свої очи.
Коли стали та й москалі яко в половині,—
Нехай знає турок баша, который день нині!
Коли крикнув турок баша та на свої[1] турки,
Голос іде*: «Досить буде! Погинемо тутки!
Утікаймо в Волощину, в волоське місто,
А чей би, нас боронило від москалів міцно».
Чорні кави, чорні врони круту гору вкрили,
А молодих турків* башів москалі побили.

Ся пісня записана, мабуть, із уст народу; полонізми такі, як «у потоку» зам⟨ість⟩ «при потоці» або «врони» зам⟨ість⟩ «ворони», можливі і в устах нашого чоловіка, особливо міщанина, що привик до польської мови. Інтересний і тут брак конкретних рисів і шаблоновий малюнок битви та втеки турків. Сей брак велів би догадуватися існування старшого, повнішого варіанта сеї пісні, а може, аналогічно до пісні про Ведмедівку велів би догадуватися старшої, сучасної самим подіям вірші, з якої потім обривки перейшли в уста народу. Маємо, щоправда, одну руську сучасну віршу про хотинську битву 1739 р.*, віднайдену

[1] Так у Гол.; у W. z Ol.— «na swojeji».

і опубліковану о. А. Петрушевичем[1], але ся вірша, певно, не була взірцем вищенаведеної пісні. Проте для доповнення матеріалу репродукуємо її тут, зазначуючи, що о. Петрушевич знайшов її в збірці духовних пісень та віршів, що належала до церкви в Добрянах біля Стрия і була списана в другій пол⟨овині⟩ XVIII в.

ПѢСНЬ О ВОЙНѢ

Ох нещастная година,
Котра прійшла зла новина:
Кроля в Польщи недостало,
И на свѣтѣ зле ся стало.
Тысяч сѣмсот трицять девятого года
Идет фелмаршал з охотою
Хотѣнь мѣсто разорити,
Бѣсурманов побѣдити.
А гды прійшли ку Днѣпрови*,
Мовит фелтимаршал* вахмѣстрови:
«Ступай в воду, ступай скоро,
А мы посполу с тобою,
Бог с намн!»
А гды прійшли ку Хотѣню,
Мѣли в бозѣ всю надѣю.
Казал войско шихтовати,
Набоженство отправляти,
А гды прійшли в Буковину,
Просил бога о причину,
Би ся войско не достало
І докупи ся зобрало в Туреччину.

Гды выѣхал оглядати,
Геретиков разсмотряти,
Як моц може войска быти,
Аби его побѣдити,—
Стал ся вельми дивовати,
Же не может врагов стяти.
Росказал ревно плакати,
Посты войску задавати.

А гды турчин наступает,
Вельми яко лев рыкает,
В той час з Москвы огню дали,
Геретиков спотикали.
Гды казано наступати.
Солтан старшій стал утѣкати.
Турчин вѣчне погибает

---

[1] А. С. Петрушевич. Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года, часть I. Львов, 1887, стор. 146.

[2] У Петр.— «стати».

И в неволю ся достает
Баша хотинскій.
«Ох нещасная година,
Фортеція юж загибла!
Ласку в царя утратилем
И в неволю ся досталем,
Що ж маю чинити!»
За поганскои державы
Церкви божіе пусто стояли,—
Фелтимаршал их поправил
И презвитеров поставил
По всѣх церквах.

За помощію пресвятыя
Иконы Буцневскія,
Же не дала христіаном
Въпасти в руцѣ бисурманом
У неволю.

Даруй ласку королеви,
[Даруй] побѣду на враги,
И на тронѣ посадити.
Покой в Польщи учинити.
Так теж преосвященному
Онуфрію Шумлянскому*
З кардиналом долго жити,
Святую троицу умолити
За нас грѣшных.

Із закінчення вірші бачимо, що автором її був якийсь русин і священик, що вважав себе польським підданим і стояв у близьких зносинах із Онуфрієм Шумлянським, який тільки що в серпні того самого 1739 р. силою запису перемиського єпископа Єроніма Устрицького осягнув можність старатися о висвяченні на єпископа (пор(івняй): П е т р у ш е в и ч, op. cit., 147).

ПІСНЯ ПРО ВАРШАВУ

В гарній рукописній збірці народних пісень, списаній Теодором Яцевим* десь у початку 80-их років мин⟨улого⟩ віку в Жидачівськім та Калуськім повітах (на жаль, не зазначено при кождій пісні місцевості), знайшов я пісню, яка не попала ані в збірку Головацького, ані в жодну іншу, друковану досі. Наводжу її тут, транскрибуючи з тодішньої етимології на сучасний правопис.

1. Ой чи чував хто о ляховській славі,
Котрі доступили до міста Варшави?
Ой почали ляхи бунти починати,
Однак перед руськими мусили втікати.

2. Як в кошару вівці, так їх запудили,
Коло Варшави всіх їх обступили;
Вдарили з гармати, аж баня упала;
В той-то час на ляхів вся тривога спала.

3. Любилисте, ляхи, в той час панувати,
Любіть же в неволі тепер зоставати!
Любилисте, ляхи, їсти кури, гуси много,
Сидіть же в неволи, не їжте нічого.

4. Дають мало ляхам їсти, а ще менше пити,
Аби ляхи пам'ятали, як бунти чинити,
Одеи ляшок каже: «Биймо!», другий:«Утікаймо»!
Третій [каже]: «Всі ся російським піддаймо».

5. «Будут мене, будут тебе на граніци хваліць:
Годзєн Пулавскі* од француза збавіць»[1].
Жандар сто коменди взяв,
До француза одіслав —
О, то зле, то зле, то зле, не добре!

---

[1] В рукоп⟨исі⟩ — «биць».

Читаючи сю пісню, зразу можна б подумати, що вона передає народні спомини подій 1831 р., коли російські війська по 11-місячнім повстанні здобули Варшаву і пов'язнили багато поляків. Правда, остатня строфа зовсім не в'яжеться з попередніми і говорить щось недоладне про Пулавського, значить, переносить нас у 60-ті роки XVIII віку, в часи Барської конфедерації*. Се, мабуть, чи не остатній уже в устах нашого народу відгук пісні про Пулавського, що колись, уложена на великоруській мові, була розширена і у нас, як можна догадуватися з того, що Головацький помістив її в першім томі своєї збірки («Пѣсни», I, стор. 27—28). Се пісня зовсім не народна і недоладна; донці-козаки просяться у Пулавського, щоб не губив їх і не нівечив, так, як Конрадова, якого зарубав із його комендою. Вони, «Москва», обіцяють Пулавському не лише бути його приятелями, але ще вставитися за ним до царя, щоб зробив його фельдмаршалом. Се, власне, ся строфа, що попала в нашу пісню:

А на столиці будем тя хвалить:
«Достоин Пулавский фельдмаршал быть».

У попередній строфі говориться про геройські вчинки Пулавського, який «всім офіцерам пардон дав», а «наші ребята всі розігнав», і далі йдуть два рядки, що також перекручені попали в нашу пісню:

Штандар гусар коменду погромив,
Дунців, бранців загонив.

Коли судити по тексту Головацького, то пісня про Пулавського — польський фабрикат, уложений навмисне з тою метою, щоб передати її в уста козаків і загалом російських вояків. На се вказує її антимосковська тенденція, докір нібито солдатів, що вони йдуть у похід присилувані і ще до того

В так малій дружині
Крутят нас по всій країні.
Ах-ах-ах-ах, превосточний цар!

Зрештою, й сама мова вказує мимовільні полонізми автора, допущені з незнання московської мови, вроді незрозумілого для москалів і русинів «штандар», із чого в

руськім відгуку зробився «жандар» і просто недоречна заява російських вояків до Пулавського:

Як ся покой зділает,
Нехай Польска з нас мает,
Ах-ах-ах-ах, вірних воїнов!

І польська форма «Польска», і ще більше сама тенденція тих слів показує виразно їх джерело — pia desideria[1] барських конфедератів — повернути навіть москалів на услугу польської справи.

Але що ж значать перші строфи нашої пісні і як вони в'яжуться з ремінісценцією про Пулавського? Сказати відразу — в'яжуться дуже слабо, силою частого в народних піснях зілляння двох фактів, хронологічно розділених кількома або кільканадцятьма роками. І Варшава в тій пісні первісно ні при чім і заступила в ній місце первісного іншого міста — Станіславова. Ось що писав я про се 1894 р.* в «Житті і слові» (т. II, стор. 273—274), не знаючи ще про існування нар⟨одної⟩ пісні про Варшаву. «Як відомо, д⟨ня⟩ 5 жовтня 1763 р. вмер польський король Август III у Дрездені. В часі безкоролівства зав'язалися в Польщі дві конфедерації: в Бересті литовськім і в Галичі, в цілі ніби пильнування внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а направду для того, щоб переперти свого кандидата на польський престол. Тим часом у марті 1764 р. король прусський заключив з Росією умову, в якій нібито обіцяно боронити цілості Польщі і не допустити, аби польський престол переходив у спадку з батька на сина, чого тоді дуже боялася польська шляхта як ущербу в її праві вибирання короля. Та направду, як можна легко догадатися, метою тої умови було удержання Польщі в стані слабості і неладу. Не чекаючи на вибір короля, війська російські ввійшли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, які б могли противитися тому кандидатові на престол, якого хотіла би на нім бачити російська цариця Катерина II.

Згадана вже мною галицька конфедерація стояла під булавою маршалка Потоцького, старости любачівського. До неї пристали ще два Потоцькі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станіславів, якого людність, певно, немало му-

[1] Добрі наміри *(лат.)*.— *Ред.*

сила терпіти від сваволі гордих панів і їх жовнірів та добровольців-товаришів. Аж ось дня 7 серпня, в четвер, військо російське, зайшовши від Кам'янця-Подільського, вдарило на Станіславів, обступило його і почало бомбардувати. Впала фронтова вежа єзуїтського костьолу (нині руської єпископської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронилися довгий час, та, нарешті, не могли остоятися против перемоги; росіяни здобули місто, забрали все, що знайшли в міських складах і магазинах, а на місто наложили контрибуцію. Конфедератське військо мусило зложити оружжя, а начальників, усіх трьох Потоцьких, узято до неволі і держано під арештом у Станіславі, аж доки д⟨ня⟩ 26 вересня не випущено їх «на пароль», тобто за словом честі, що не будуть виступати против Росії. Росіяни господарювали в Станіславі аж до 5 жовтня, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

О⟨тець⟩ А. Петрушевич, із якого «Сводної літописі» беремо се оповідання, виписане з метрики хрещення львівської лат⟨инської⟩ кафедри*, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду.

До написаного тоді додаю, що рукописний співаник, із якого взято текст вірші, міститься тепер у музеї А. Петрушевича* в Народнім домі під ч⟨ислом⟩ 194, з якого й передруковую її тут з деякими моїми додатками, вимаганими розміром та взятими в гранчасті скобки.

ПѢСНЬ СВѢЦКА О ЛЯХАХ ИЗ МОСКАЛЯМИ (К⟨АРТКА⟩ 85—86)

1. Гей, чи чував хто о ляховской [славѣ],
Которой достали в мѣстѣ Станѣславѣ?[1].
Як почали були мѣсто рабувати,
Перед москалями почали вътѣкати.

2. Як в кошару вѣ[в]цѣ, так их запудили,
А в Станѣславовѣ, юж їх осочили;
Москалѣ і[з] жарту почали стриляти,
А ляхи зо страху почали вмирати.

3. Оударилы з гармат, аж баня упала
З певного костела, там ментрога[2] стала;
Виходять ляхи, аби не пустити,
Москалов от мѣста не могли отбити.

---

[1] В рукоп.— «В котромом».
[2] Тривога, замішання.

4. Леч не доказали, бо не годни [того],
Москалов отбити, хоць их [и] не много:
Дали собѣ палор[1] на середу рано,
А другим' москалом в той час знати дано.

5. Аби на всю нощ ишли на ратунок.
В той час упав на них велики фрасунок.
Єден каже: «Быймо!», десять: «Утѣкаймо!»
А сто каже: «Всѣ ся москалом поддаймо!»

6. Билися от рана, аж [мали] доволѣ,
А в вечер зостали в' москалов в неволѣ
Любилисте, ляхи, їсти курій, гусій много,
Седѣт же в неволѣ, не ѣждте нѣчого!

7. Так москалѣ вмѣют ляхов частовати,
Жеби ся зарекли болше рабувати:
Дают мало ѣсти, а ще менше пити,
Щоб ся зрекли[2] болше бунтов [не] чиныти.

Рукопис, із якого взято сю віршу, був списаний при кінці XVIII в. і зберігався в церкві в Добрянах біля Стрия, відки й дістався до музею о. Петрушевича. В записці д⟨обродія⟩ Яцева маємо інтересний доказ, що ся вірша в XVIII в. справді співалася — певно, не простим народом, а в сферах руської інтелігенції, в попівських та міщанських родинах. Чи в тій самій сфері постала пізніше, по 1831 р., й її переробка на тему здобуття Варшави, не можемо сказати, не знаючи, від кого саме д⟨обродій⟩ Яців записав свою пісню; та припущення про те, що вона і в тій формі держалася лише в вужчій, міщанській сфері, скріпляється також притуленням до неї шматка зовсім уже не руської пісні про Пулавського, а надто й тим, що з уст руського селянства досі ніде ані шматочка не записано. Маючи на увазі також ту обставину, що рукопис вірші зберігся в Добрянах, а пісня про Варшаву була записана в Жидачівськім повіті, а може, й у самім Жидачеві, я просив би тих, хто се може зробити, пошукати на місці за іншими її слідами або евентуально за копіями в інших співаниках.

---

[1] Те ж саме.
[2] В рукоп⟨исі⟩ — «зарекли».

БАНДУРКА

Коли я в р. 1868—1875 був у Дрогобицькій гімназії, там серед ученицьких кружків була дуже улюблена ось яка пісня:

Ой їхав козачок долі рікою —
Гоп-дзень-дзень, гоп-дзень-дзень,
долі рікою[1].
Надибав дівчину з бандуриною.
«Добрий день, дівчино, як ми ся маєш?
Позич ми бандурки, що на ній граєш».
«Я бим ти бандурки не боронила,
Коби мя матуся за ню не била.
Бо моя бандурка з самої міди,
Хто на ній заграє, не знає біди.
Бо моя бандурка з самого срібра,
Хто на ній заграє, трясе го фрибра,
Бо моя бандурка з самого злота,
Хто на ній заграє, знесе охота».

Пісня уложена гладко, співається на досить веселу нуту, і школярі співали її радо, навіть у присутності вчителів, бо ж у ній не було нічого доганного. Та мені тоді ж впало на увагу, що в селі я ніколи не чув тої пісні, і, скільки собі пригадую, її приніс був та розповсюдив між гімназістами мій товариш Рихлицький, син економа з Якубової Волі чи зі Снятинки.

В збірці Головацького, скільки бачу, сеї пісні нема, певно, лише через звичайний недогляд при редагуванні збірки. Бо вона була друкована давно перед тим, у збірці Жеготи Паулі («Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», zebrał

[1] Повторяється по кождім рядку з другою половиною того рядка при співанні.

Żegota Pauli», tom II, Lwów, 1840, стор. 158) п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Kozak» ось у якій формі:

Jichaw kozak z hory z wodoju,
Hej! hej! z wodoju.
Taj nadybał diwczynu z bandurynoju,
Hej! hej! z bandurynoju!
«Pomahaj bih! Jak mi sia majesz?
Hej! hej! jak mi sia majesz?
Ta daj meni bandurku, szczo w neju hrajesz,
Hej! hej! szczo w neju hrajesz!»
«A moja bandurka z samoho zołota,
Hej! hej! z samoho zołota —
Kto w neju zahraje, zbere ho ochota,
Hej! hej! zbere ho ochota.
A moja bandurka z samoho serebra,
Hej! hej! z samoho serebra —
Kto w neju zahraje, strese ho febra,
Hej! hej! strese ho febra.
A moja bandurka z samoi midi,
Hej! hej! z samoi midi,
Kto w neju zahraje, ne znaje bidy,
Hej! hej! ne znaje bidy».

Як бачимо, Жегота Паулі, очевидно, сам записав сю пісню з уст невідомого співака. Мабуть, мелодія, якою сей співак виконував пісню, була трохи відмінна від нашої дрогобицької, бо вірші тут довші і рефрен відмінний, та в головному, лишаючи набоці помилки, допущені, мабуть, самим записувачем, оба варіанти пісні дуже близькі до себе, майже ідентичні, тільки що дрогобицький упрощений, вигладжений щодо форми і мови так, що далі вже годі.

Та ось у мене два варіанти сеї пісні з XVIII в., один руський, тобто писаний русином, а другий писаний поляком. Руський варіант старший; він міститься в рукописній збірці о. Свідзинського*, писаній 1726—1728 р. (Бібліот⟨ека⟩ Нар⟨одного⟩ дому, музей о. Петрушевича, ч⟨исло⟩ 102). Подаю її тут дослівно, поправляючи в нотках деякі очевидні помилки копіїста.

ПѢСНЬ КОЗАЦКАЯ

1. Ой там за Днѣпром, там над водою
Стояла дѣвчина з бандуркою своєю.

Ой ихав козак да й з Украины,
Надибав дѣвчину з чорными гочима.

2. «Бог помагай, буг, дѣвчино, та як же ся маєш?
Дай же ми заграти, бо бандурку маєш».

«А в мене бандурка велми красная,
Чорная, як жук, жук та й волосяная».

3. «Дай же ми, дѣвчино, на бандурку грати,
Маю я слушный палец перебирати».

Дѣвчина єму та й позволила,
Бандурку дала, очи закрила.

4. Ох як взял козак на бандурку грати,
Стала ся дѣвчина велми смѣяти.

«Ох цит, дѣвчино, прошу, мовчи же,
Перед маткою нич не кажи же».

5. «Ой рада ж бы я та й не казати,
Может ся панѣ матка сама здогадати».

«Ох цит, козаче, ох бѣда ж менѣ,
Сказив єс бандурку, не забуду тебѣ».

6. «Я єще молод[1] та й не женився,
На бандурку грати рад бым навчився.

Буд же ты, дѣвчино, на тоє здорова,
Тилко ты за мене та й проси бога»[2].

В такій формі оберталася та пісня в кругах тодішньої руської інтелігенції і належала, очевидно, до репертуару «веселих» пісень, що співалися по котрійсь там чарці, «не при дамах» або й при дамах, бо тодішні дами (не лише руські попаді, ні! Спомини з тих часів, за панування Августа Сильного* в Польщі, показують нам серед високої польської аристократії норови, мало чим делікатніші, як у класичнім Петроніевім «Бенкеті Тримальхіона»*) вміли толерувати веселе і в дотепній формі сказане, хоч і грубувате слово.

Погляньмо, як виглядає се слово в переробці на норови і смак польського панства. У мене є незвичайно багата збірка польських віршів та пісень*, списана десь коло р. 1780 (одна з остатніх поміщених там пісень має сю дату). Обік великої сили польських ся збірка, очевидно, зладжена для потреби якогось двірського рапсода, без яких тоді не обходилася ніяка панська забава, містить у собі також звиш 20 руських пісень, нібито народних, а властиво так званих дворацьких, тобто таких, що або брали поодинокі мотиви

---

[1] В рукоп.— «мовив».

[2] Текст сеї пісні був опублікований В. Перетцем у LXXXVI т. «Записок»*, стор. 143.

звісних уже руських нар⟨одних⟩ пісень і вплітали їх у свої відмінні концепції, або користувалися руським словом лише для оригінального та досадного висловлювання різних цинізмів та насміхів. Я дістав сю збірку в половині 80-их років за посередництвом Михайла Подолинського* від д⟨обродія⟩ Валашкевича, аптекаря тоді у Львові, а пізніше в Заліщиках. Ось у якій формі маємо тут нашу пісню про бандурку*:

Ey płynął kozak doły wodoju,
Hey dzium, hey dzium, doły wodoju[1].
Nadybaw diwczynu z bandurynoju.
«Den dobry, diwczyno, jak ty sia majesz?
Day mini bandurki, szczo z sobu majesz».
«Jaby-m tobi dała, ne boronyła,
Żeby mene maty za to ne była.
U mene bandurka z samoho złota,
Kto na nei zahraiet, beret ochota.
U mene bandurka z samoho srebra,
Kto na nei zahraie, trese ho frebra.
U mene bandurka z samoi stali,
Kto na nei zahraie, to sie zapali.
U mene bandurka z samoi midy,
Kto na nei zahraie, zabude bidy.
U mene bandurka z samoi blachy,
Hraly już żołnire, ieszcze budut lachy.
Ty chody, zołnire, z sini do chaty,
Dam tobi bandurku na wsiu nocz hraty».
Ne dokazał żolnir lachowy sprawy:
«Ey chody, lasze, do toy poprawy!»
I uził laszok w poprawu hraty,
Aż sia diwczyna wznak wypynaty.
«Ot teper laszok dohodyt myni,
Rozkołow bandurku na połowyni.
Teper mene maty budet łajaty,
Żem dała bandurku rozkołupaty».
«Ot skażesz matery[2], szczos z hory wpała.
Aż ty sia bandurka rozkołupała».
«U mene bandurka ne po takomu,
Brała-m ja wid nei po czerwonomu.
Na moiey bandurci ne małam straty,
Brała-m ja od nei po try dukaty.
Na moiey bandurci wołosiany strony,
Toy tylko zachraie, kto ne maiet żony.

[1] Очевидно, рефрен, що в співанні повторяється по кождім рядку.
[2] В рукоп⟨исі⟩ «maty».

Ba y toy zachraie, kto maiet żonu,
Da koły widide w dałekuiu stronu.
Ne żałuy że tynfa, szostaka, talara,
Budet ty bandurka na wsiu noc hrała».
Diwczyna płocha ne chotyla werzec,
Ja za nią, fik na nią, musiała leżec.

Пісня в копії Свідзинського з р. 1726, певно, не належить до скромних та невинних, але все ж таки, порівнюючи її з отсею дворацькою ампліфікацією, можемо зрозуміти, яку масу цинізму, деморалізації та зневаги до людини вносила в нашу пісню і, певне, також у наше народне життя, дармоїдна, розпущена польська двірня.

Щодо походження сеї пісні годі сказати щось рішучого. Народною вона не була і не є. Інтересна в найстаршім варіанті згадка про Дніпро, але вона занадто голослівна, не в'яжеться ні з якою конкретною картиною і не наводить ні на який слід. Думаю, що се було складання козаків-двораків.

ПІСНІ ПРО КОМАРА

Гумористична пісня про комара, що впав із дуба, розбив собі голову, вмер і був з парадою похований, розповсюджена скрізь по Україні і в Галичині. Д⟨обродій⟩ Грінченко нотує («Этнографические материалы», III, стор. 669) варіанти, надруковані у Чубинського, V, 1169, 1170 і 1171, у Головацького, II, 503, 564, у Лукашевича, стор. 81, ч⟨исло⟩ 22, передрукований у Коціпінського* під ч⟨ислом⟩ 87 та у того ж Лукашевича, стор. 126, ч⟨исло⟩ 13. Сам д. Грінченко подав ще три варіанти пісень про комара (ч⟨исло⟩ 1626, 1627, А і Б, і 1628, стор. 665—667). Не зазначено Жеготи Паулі, II, 95—96, де передруковано якийсь український варіант. Не зазначено також (пропущений, зрештою, й Головацьким) варіант, друкований у «Зорі галицькій»* 1851 р., стор. 102—104.

Попробуймо звести всі ті варіанти докупи. Поперед усього треба зауважити, що українські варіанти коротші від галицьких і хоч збудовані на тій самій епічній основі, розвивають інші моменти, ніж галицькі. Українських співаків цікавить поперед усього те, які були відносини між комаром і мухою. В галицьких варіантах ці відносини не означені ближче, а властиво означені досить характерно: комар упав із дуба і вмирає; муха вилітає з хати, заявляє йому своє співчуття, рада б допомогти йому та, коли він умер, справляє йому похорон. Се алегоричний малюнок долі бурлаки, над яким хоч при смерті милосердиться чутлива жіноча душа. Українські співаки розвивали сей момент зовсім інакше.

Ой що ж то за шум сочинився?
То комар на мусі оженився.
Та взяв собі замишлянку,

Та не вміє шити ні білити,
Ні хороше комарика поводити.
Ой знявсь, полинув на діброву
Та й сів собі на дубочку,
Схилив свою головоньку ік листочку,
А ніженьки к кореньочку.
Де взялись буйні вітри, збуйнували
Та комара на поміст ізвалили.
Як упав комар на помості,
Побив, потрощив комар кості.
(Чуб⟨инський⟩, V, стор. 1169)

Інші співаки залюбки переробляють сей мотив. У Грінченковім варіанті, 1627 (А), читаємо:

Комар на муху залицявся,
Він її взяти обіцявся.
Тая муха не вміє ні шити, ні прясти,
Тільки вміє сметану красти,
Бідного комаря годувати,
Попід стріхою зиму зимувати.
Знявсь той комар та й полетів,
Та й сів той комар та на дубочку
І схилив і склонив свою головочку
Ік зеленому та листочку.
Де взялися буйниї вітри,
Іздули, ізмели комаря з дубочка.
Стукотить, гуркотить,
Комар з дуба летить.
Ой упав той комар на помості,
Та й побив, потрощив свої кості.

Далі в обох варіантах нема вже згадки про муху, тільки відразу переходить до похорону комара і переноситься зі сфери звірів у сферу людську. Цитуватимемо далі. Грінченків вар⟨іант⟩, 1627 Б, сю саму тему обробляє коротшим розміром, очевидно, для іншої мелодії:

Ой що сьогодні таке буде?
Комар муху сватать буде.
А я муха полетуха,
Шить і прясти охотуха.
Я в погребі зимувала,
Сир і масло поїдала,
⟨Сир і масло поїдала⟩,
Комарика годувала.
Сидить комар на дубочку,
Схилив свою головочку
⟨Схилив свою головочку⟩
Аж ізверху додолочку.
Де взялася шура-бура,
Комарика з дубу здула.
Упав комар на помості,
Розсипались його кості.

І знов далі ані слова про муху. У всіх трьох варіантах комар не бездомний бурлака, а муж, зажурений поводженням своєї жінки. В вар⟨іанті⟩ Чуб⟨инського⟩, V, ч⟨исло⟩ 207 фантазія співака пішла ще далі і робить із нього зажуреного вдівця:

Ой був комар оженився,
Та з мушкою не нажився:
Вона вмерла,
По колки[1] ніжками задерла*.
Пішов комар у лісочок,
Й а в лісочок на дубочок.
Ой впав комар з високості,
Побив, поломав собі кості.

Мало що не самовбійця! Можемо сказати напевно, що се мотив секундарний, пізніше розвитий і причеплений до пісні про комара, що первісно мала інший характер. Доказує нам се ясно в зв'язку з тим, що буде сказано далі, Чубинського вар⟨іант⟩, ч⟨исло⟩ 206, де комар виступає вже не як скривджений муж або вдівець, а як «Комар-комарище, Із великої армії козачище». Тут нема вже ані сліду мотивів про женячку комара з мухою, і пісня зачинається відразу комаровою катастрофою:

Був собі комарь-комарець,
Виліз на дубище, зажурився,
Пробив головочку на пиньочку.

Варіант, очевидно, дуже неповний, забутий співаком, який згадує з нього лише шматочки без зв'язку. Те саме треба сказати про Грінченків вар⟨іант⟩, ч⟨исло⟩ 1628, де з усього початку лишилися лиш три рядки:

Стукнуло, гримнуло в лісі,
Комар з дуба повалився,
Великий грім учинився.

І тут фігура комара стоїть у зв'язку з козацтвом; пісня кінчиться словами:

Ой тут лежить комарище,
Славний донський козачище!

Певно, що те «донський» не належало до первісного тексту, та не менше певно й те, що початкові рядки сього

[1] М⟨а⟩б⟨уть⟩, «Від кольки».

варіанта зберегли аутентичний початок пісні, яка, прим(ірóм) у галицьких варіантах, а також у польських починається передачею того гуку, що зчинився в лісі через упадок комара.

До сеї самої групи, що й обговорені досі, належить і той варіант, що передрукував Жегота Паулі,— може, з Лукашевича. Щоправда, згадки про сімейне життя комара з мухою тут нема, але вірші схожі:

Siw komar na duboczku,
Skłonyw hołowoczku na łystoczku.
De wziały sia bury [y Паулі «hury»] i witry
I stuczat i hruczat,
Komara do dołu mczat.

Ані опису самої катастрофи, ані згадки про муху нема — потім іде опис похорону, про який буде мова далі.

Із галицьких варіантів найстарший друкований маємо в збірці Вацлава з Олеська під ч(ислом) 206 (стор. 364—365):

1. Oj stuknuło w bujnom lisi,
komar z duba powaływ sia,
istowk sobi hołowyszcze
o dubowu [sic!] korenyszcze.

2. Wyłetiła mucha z chaty
komarońka ratowaty:
«Oj komaru, gospodaru,
żal my tebe nepomału.

3. De sia każesz pochowaty,
kosti twoji szanowaty?»
«Pochowajte ż mene w lisi,
w bujnom lisi pry horisi.

4. Posijte ż na mni rutoczku
z zełenoho barwinoczku;
kto tu rutu bude rwaty,
bude mene spomynaty».

5. Oj tut łeżyt komaryszcze;
toj wełykij hultajiszcze;
ne jednomu hraw na nosi,
teper tiło jeho w prosi.

6. Oj du, dudu, dudu, dudu,
komareńka ne zabudu:
oj tut łeżyt jeho tiło,
szczo wczera z duba złetiło.

Рукописні галицько-руські варіанти сягають щонайменше кінця XVIII в. і мають характер не чисто народний, а того характерного для XVIII в. типу віршування, який можна би назвати дворацько-школярським. Один із тих варіантів міститься в польсько-руському співанику, одержанім мною від д⟨обродія⟩ Валашкевича і писанім коло 1780 р. Він так само, як вар⟨іант⟩ Вацлава з Олеська, має 6 строфок:

1. Oy szczoś tam puknulo w lisi!
Komar z duba obaływ sia,
Oy sztołk sobi chołowyszcze
O dubowe konaryszcze.

2. Wyłetyła mucha z chaty,
Komaruczka ratowaty:
«Oy komaru ż mij, komaru,
Toż mi te żal nepomału.

3. Gde sia każesz pochowaty,
Twoiu starość szanowaty?»
«Pochowayte mene w lisi
Tam na moiey hory łyśi,

4. Nasijaty tam rutoczki,
Zełenoi marunoczki,
Budud [sic!] iei lude rwaty,
Komaruczka wspomynaty».

5. «Oy tu łeżyt komaryszcze,
Wełykoie hultaiszcze,
Ne jednomu hrał na nosi,
Teper o mołytwu prosit».

6. Zlitajte sia ptyci z lisa,
Pochowaty toho bisa.
Oy du, dudu, dudu, dudu,
Komaruczka ne zabudu.

Другий рукописний, далеко просторіший варіант міститься в рукописнім співанику*, списанім, очевидно, з давніших рукописних збірок 1839 р. Іваном Дронжевським, парохом Білобожниці, з якого копія зладжена 1857 р. Францішком Скибинським у Могильниці, входить у збірку рукописів музею о. А. Петрушевича під ч⟨ислом⟩ 107. Дещо з сеї збірки опублікував я вже в своїй праці «До історії українського вертепу XVIII в.», стор. 93 і далі, а тут подаю текст пісні про комара, поміщений у рукописі під ч⟨ислом⟩ 30.

ПѢСНЬ 30 О КОМАРУ

1. Ах стукнуло у буйном лѣсѣ,
Комар з дуба повалив'ся,
А пѣд дубом коренищя,
Розбив собѣ головищя.

2. Вилитѣла муха з хати
Комаренька ратувати:
«Ах комару господару,
Жалую тя непомалу.

3. Чим тя маю ратувати
И яку ти раду дати?
Скажи, бѣднѣй, нехай знаю,
И о лѣкарство стараю».

4. «Не можеш мя ратувати,
Анѣ минѣ ради дати.
Рушився мозок у головѣ,
Кости поломав здоровѣ.

5. Поломав я ноги, руки,
Не треба ж мнѣ бѣлшой муки.
Жили ся во мнѣ пѣрвали,
И болю тяжко додали.

6. Въже мнѣ треба умерати
И вас всѣх ту пожегнати.
А так ви ся добре майте,
О комарѣ памятайте».

7. «Ах нещаслива година,
Коли потѣха не мила!
Брат мѣй вѣд мене отходит
И тяжкій жаль в сердцѣ робит.

8. Вже и я жити не хочу
И на того дуба скочу,
З него упаду на долину
И з комарем разом згину.

9. Кто колвек на мене глянет,
Нехай собѣ припомянет,
Же жаль горкій з бѣдной мухи
Остатній вигнав духи.

10. Албо теж меча достану
И тим зроблю в сердци рану.
И так з комарем ту мушу
Положити свою душу.

11. А кто мою кров обачит,
Нех въспѣмнути собѣ рачит,
Же милая в житю страта
Для рѣдного свого брата.

12. Альбо скочу в бистру воду
И затоплю свою вроду,
И на долѣ самом стану,
Так жалости перестану.

13. Кто тѣло мое споймает,
Нехай собѣ спамятает,
Же слези як рѣки плили,
Гди вже умер брат мой милій.

14. Але то я так гадаю:
Комар смерти сам хтѣв, знаю.
Не треба ся клопотати,
Треба тѣло поховати.

15. Зълѣтайтеся з лѣса птицѣ,
Сови, коси и синицѣ,
Будет погрѣб комаровы,
Великому трембачови.

16. В лѣсѣ его поховаймо,
Вѣчную память спѣваймо!
И нагробник ту лишѣмо,
Тіи слова напишѣмо:

17. «Ах тут лежит комарище,
Великое гултаище;
Не едному на носѣ грав,
А тепер з дуба тяжко впав.

18. Ах тут лежат его руки,
Же дознали тяжкой муки,
И тут лежат его ноги,
Же дознали злой дорогн.

19. Ах тут лежит его труба,
Же летѣла враз з ним з дуба.
И тут лежит его садо.
Що кождого смаровало.

20. Насѣймо ему рутóчки,
Пахнющой марунóчки,
Будут собѣ люде рвати,
Комаренька споминати.

21. Типер же ся розлѣтайте,
Вѣчную память спѣвайте!
Нехай вѣчній покóй мает,
Мене муху споминает!»

Характерний для сеї переробки монолог мухи, що з жалю за своїм улюбленим комаром, якого вона називає своїм братом, хоче сама зробити собі смерть і то аж трояким способом (упасти з дуба, застрілитися і втопитися), та на-

решті, роздумавши, що комар сам собі шукав смерті і в такім разі не варто так дуже жалувати його, справляє йому похорон.

Від сього епізоду віє духом сентиментальних романсів XVIII в., що були попередниками польського романтизму першої половини XIX в. Се й заставляє мене віднести сю, очевидно, в дворацькій сфері доконану переробку, до кінця XVIII або початку XIX в.

В іншу сферу, а власне в круги руських священиків, дяків і народних учителів, отже, того, що в першій половині XIX в. можна було називати галицько-руською інтелігенцією, веде нас третя простора переробка пісні про комара, яку можна назвати нагуївською. Вона була опублікована 1851 р. в «Зорі галицькій», ч. 12, стор. 102—104, разом із листом непідписаного міщанина з Яворова, який вводить нас потроху в духову сферу руського маломіщанства, в якім після подій 1848 р. почало будитися національне самопізнання. Подаю тут сей лист дослівно*, переміняючи тільки правопис.

«З Яворова. Читаючи нискілька чисел «Вѣстника»*, що в Відні честії господинове і тамошнії русини хорошо вечерниці отправляют, сего ради забаглося і нам спробовати доселі ще не ізвістних розривок;понеже вперед не дуже часто посіщали ми друг друга, тим більше, що наше состояніє не позваляло нам в сії сліди вступати, но по вашем приміру на богоявленіє по западі сонця сойшлисьмося до ч(есного) Іоанна, з праці рук жиючого человіка, а отспівавши кондак просвіщенія і многая літа, благосклонное почтеніє і долговременное житіє предпоручилисьмо сему достойному господину. Кромі того, запросил сей газда з иної сторони гостеньків, межи иними знаходился також наймолодший учитель і реєнт міскої церкви, котрий своїм дзвінким голосом восхищал нашії серця пініями і стихами народнорускими, де любу і доселі ще не извістную пісоньку занотовалисьмо в памяти: «Ну же, ну же, встань, русине» і «Я щасний руску матерь маю». Далі перечитал нам Павла і Сенька* з книжочки «Перемишлянина»*, а порозумівши тії стихи, радовалися ними серденька, що руский нарід мовби жайворонок висше все підлітає. Може, хто закине з всеч. читателей, щосьмо си співали «Соловія», «Воробія», «Щигла» та й «Комара»*? Або ж то не суть пісни наших отців і матерей руских? Ми кажем: наші попередники не могли укладати стихи о отечестві, понеже вражда була на

нас такая, що наші очи не могли прозирати, наші ушеса не дочували, нашая слава під ногами оставала, а діла наших отців єсли засіяли коли, то цурался ними кождий. А зносивши так много пакостей, не мішалися до жадних дійствій, токмо з серпом или з косою виходили на ниви і луги, а по воздусі літающая птиця восхищала їх серденька, а навіть при западі сонця і комарі докучали. Про тоє їх ум, їх уста укладали для них стихи, бо знали, що їм ся не спротивлять. І так, сидячи у нашого чесного Івана, видобулисьмо одну пісоньку вже давно от людей співаємую, но в году 1846 от преставльшого учителя, бувшого в Нагуєвичах, докладніше вироблену. Переспівавши ю, потім за приміром честних віденських господинів, котрі многая літа за жиючих русинів співали і перекидали порціями в їх здоровля, ми вічная память сотворили покойному рабу, котрий комареви, що з дуба впал, остатну волю дописал...»

Незважаючи на не зовсім чисту мову тої дописі (тут, мабуть, винна дещо сама редакція «Зорі гал⟨ицької⟩»), її зміст дає дуже інтересний культурний образок із життя галицько-руського міщанства з того ранку народного відродження. Спеціально щодо пісень т⟨ак⟩ зв⟨аного⟩ звірячого циклу («Соловія», «Воробія», «Щигла», «Комара») автор натякає на їх укриту, «сатиричну» тенденцію і для її ілюстрації цитує пісню про комара якраз у такій переробці, яка виявляє сю тенденцію ясніше від давніших, відомих варіантів. Автором тої переробки він називає не пойменованого, на жаль, народного вчителя в Нагуєвичах[1], який сю роботу довершив у р⟨оці⟩ 1846, очевидно, під враженням слухів про криваву помсту польських селян на тих «комарах», що довгі літа ссали їх кров ще й безкарно та безцеремонно «грали їм на носі». Се збільшує наше зацікавлення сим варіантом, і я подаю його ось тут, знов зміняючи правопис «Гал⟨ицької⟩ зорі».

1. Гримнуло-тупнуло в лісі,
Комар з дуба повалився,
Розбив собі головище
На дубовім конарищи.

---

[1] З усного переказу можу сказати, що сей учитель назнвався Петрика*. Він, очевидно, тішився у місцевих селян великою прихильністю, коли ще по довгих роках старі люди згадували його приємно.

2. Вилетіла муха з хати
Комаренька ратувати;
«Ой комару ж мій, комару,
Тож ми тя жаль непомалу!

3. Чим же я тя тепер влічу?
Вір ми, що ти добре зичу!
Піду масти купувати,
Головоньку смарувати».

4. Кліщі з дуба поспадали,
Головоньку постискали;
Свірки почали співати,
Би біль могли розірвати.

5. Мурашечки[1] тож прибули,
Подушочки підстелили;
Пчоли з поля прилітали,
Пластри з меду прикладали,

6. Всі комара посіщают,
Жалість над ним об'являют.
«Пощо ж ся ви тут зібрали?»
«Би ми тобі раду дали.

7. Якже по собі зважаєш,
Чи умреш, чи подужаєш?»
«Кінчаться життя години,
Нема смерти без причини».

8. «На кого ж то все лишаєш?
Таж жони, дітий не маєш».
«Єдну часть на боже даю,
Другу на умственність краю.

9. Трету на акт погребовий,
Дві на сироти і вдови,
Шесту на шпиталь убогих,
Старих, слабих, калік многих.

10. Сему, осму тра тим дати,
Що мя будут жалувати,
До гробу мя спроваджати
І рочне мя одвиджати.

11. Дві най возьмут кревні, ближні;
Тілько маю в готовизні.
Довги довжникам дарую,
Би ся взмогли, се віншую.

12. Гори, ліси, луки, поля
Най дідичит чия воля,
Лиш би ся не колотити,—
Кождому тра в світі жити».

[1] В друку через помилку: «Комареньки».

13. «Де ж ся кажеш поховати,
Твою старість шанувати?»
«Поховайте мене в лісі,
Там при зеленім горісі.

14. Та насійте на мя зіля!
Як прийде свята неділя,
Будуть люде зіля рвати,
Комаронька споминати.

15. Десь тут лежит комарище,
Той великий піячище;
Десь тут лежит єго труба,
Котра вчора впала з дуба.

16. Десь тут лежит єго тіло,
Не одного ся наїло;
Десь тут лежит єго жила,
Не одного ся напила.

17. Десь тут лежат єго кости,
Що робили много злости;
Десь тут лежит єго сало,
Не одного ся нассало.

18. Десь тут лежат єго зуби,
Що робили много згуби;
Десь тут лежат єго руки,
Що робили много муки».

19. І де ж лежат єго иоги,
Що поробили дороги?
Злітайтеся птиці з ліса,
Споминайте того біса!

20. Десь тут лежит комарище,
Той великий піячище;
Не одному грав на носі,
Тепер вже лежит в поросі».

Яворівський міщанин, пишучи про сю пісню, недарма підносить як заслугу її переробника лише те одно, що він «дописав остатну волю комарові, що впав із дуба». Нагуївський учитель Петрика справді позволив собі тут простору вставку, оскільки інтересну і чоловіколюбну саму собою, остільки неорганічну в самій пісні. Варіант Головацького (II, 503—504) в першій половині залежний від отсього з «Зорі гал⟨ицької⟩». Перших 6 строф у обох сходяться майже дослівно (відміни у Гол⟨овацького⟩, 1 стр⟨офа⟩: «Ой гримнуло в буйнім», «На дубове корінище», 2 стр⟨офа⟩: «Ой комару, господару», стр⟨офа⟩ 4 — «Щоби, «болість», стр⟨офа⟩ 5 — повторено навіть помилку з «Зорі

гал⟨ицької⟩», «Комареньки» зам⟨ість⟩ «Мурашечки», бо ж не комарі, а мурашки мають подушки, як каже нар⟨одна⟩ приповідка; стр⟨офа⟩ 6 — «Всі комара відвіджают» — чистий полонізм «odwiedzają» зам⟨ість⟩ церковного «посѣщают», покладеного в «З⟨орі⟩ гал⟨ицькій⟩». Аж від стр⟨офи⟩ 7 починається у Гол⟨овацького⟩ трохи самостійний варіант:

«Чим же я вам нагорожу,
Ваші труди осоложу?»
«Нагородить сам біг з неба.
Умерати всім потреба».

А далі пропущено всю вставку нагуївського вчителя (стр⟨офи⟩ 7—12) і нав'язано до стр⟨офи⟩ 13, де Гол⟨овацький⟩ має вар⟨іант⟩ «Свої кости шановати» і «В буйнім лісі при горісі». Стр⟨офа⟩ 14 у Гол⟨овацького⟩ виглядає ось як:

14. «Насійте ж на мені руточку,
Зеленого барвіночку:
Будут люде рутку рвати,
Будут мене споминати».

В стр⟨офі⟩ 15 зам⟨ість⟩ «піячище» Гол⟨овацький⟩ має «гультаище» і зам⟨ість⟩ «Котра вчора впала з дуба» менше конкретно: «Що упала із ним з дуба». Далі у Гол⟨овацького⟩ маємо іншу, також штучну, вставку з трьох строф про трагічну долю мухи, взяту із варіанта Дронжевського:

16. «Хто тілько на мене гляне,
Той най собі і спомяне,
Що жаль тяжкій з бідной мухи
І остатні вигнав духи.

17. Або я меча достаиу,
Ним зділаю в серцу рану.
І так з комаром тут мушу
Положити свою душу.

18. Ой насійте ж там рутоньки,
Пахнющої маруноньки;
Будут собі люди рвати,
Комаронька споминати».

І потім знов повторяється друга половина 15 стр⟨офи⟩, попереджена двостихом:

Ой тут лежит єго тіло,
Що із дуба ізлетіло.

Кінчиться варіант другою половиною стр⟨офи⟩ 19 і двостихом:

Ой дуду-дуду-дуду,
Комаренька не забуду!

Варіант Духновича* зовсім короткий (6 строф) і залежний від вар⟨іанта⟩ Головацького; в стр⟨офі⟩ 1 — «На дубовий коренище», стр⟨офі⟩ 2 — «Комарушка жаловати», мабуть, відгук варіанта Валашкевича; стр⟨офа⟩ 2 — «Твоє тіло честовати» і «При дубовім конарисі» — очевидно, помилка зам⟨ість⟩ «конарищі». Стр⟨офа⟩ 4:

Насадьте ми петрушоньки,
Зеленої маруноньки,
Тоту будут дівки рвати,
Комарушка шановати.

Не диво, що ті просторі переробки або зовсім не переходили в уста люду, або коли переходили, то держалися в них у неповній, іноді попсованій формі. Із великого числа рукописних збірок народних пісень, які посписувала в 60-их і 70-их роках галицько-руська народолюбна молодіж, найбільша часть не має ані одного варіанта тих просторих версій пісні про комара, що співалися ще в першій половині XIX в. Тільки в одній рукописній збірці, підписаній буквами П. Ст. Б.*, писаній 1865 р., маємо під ч⟨ислом⟩ 16 ось який короткий варіант пісні про комара, записаний від якоїсь баби, як зазначує автор збірки, та невідомо в якім селі.

1. Ой у лісі бук розвився,
Комар з дуба поваливсе,
Розбив собі головнще
На дубовім конарищи.

2. Мушки з ліса прилітают,
Єму меду приношают,
Головоньку намащают.

3. «Ой, комаре-господару,
Жаль ми тебе не помалу.
Та де ж тебе поховати,
Твоє тіло шановати?»

4. «Поховайте мене в лісі
При зелененькім горісі;
Будут мушки прилітати,
Комаренька навіжати».

5. «Ой тут его лежит тіло,
Не едного воно їло;
Ой тут его лежит сало,
Не одиого воно ссало;

6. Ой тут его лежат кости,
Не єдному робив злости».

В остатніх неповних рядках можна добачити спомини панщизняних порядків, де «комар-господар» був паном, що мав можність не одному робити злості і не одного висисати.

У поляків, мораван і чехів маємо також пісні про комара, і то також двох редакцій. Найближча до обговорених досі галицько-руських буде, мабуть, польська, записана мною у Львові*:

1. Oj coś w lesie huknęło,
Oj coś w lesie puknęło!
Oj to komar z dęba spad,
Złamał sobie w karku gnat.

2. Pyta mucha komara:
«Czy trzeba ci doktora?»
«Nie trzeba mi doktora,
Jeno księdza przeora;
Ani leków z japtyki,
Jeno rydla, motyki».

3. Był to pogrzeb nie mały,
Wszystkie muchy płakały,
I spiewały rekwije,
Że nasz komar nie żyje[1].

Се варіант, певно, неповний, середня строфа, певно, була колись зложена з двох.

---

[1] 1. Ой щось в лісі гукнуло,
Ой щось в лісі грюкнуло!
Ой то комар з дуба впав,
Зламав собі карк.
2. Питає муха комара:
«Чи не треба тобі лікаря?» —
«Не треба мені лікаря,
Тільки ксьондза-настоятеля;
Ані ліків з аптеки,
Тільки заступ і мотику».
3. Був похорон немалий.
Усі мухи плакали,
І співали реквієм,
Бо наш комар помер *(польськ.)*.— *Ред.*

Найстарший відомий нам польський варіант, записаний на Мазовші, опублікував Войціцький у другім томі своєї збірки «Pieśni ludu Biało-Chrobatów»*, стор. 269—270, який подаю тут для повноти:

1. Coś tam w boru stuknęło,
Coś tam w boru puknęło —
Komar ci to z dębu spadł,
Złamał sobie w karku gnat.

2. Złamał sobie golenie
O dębowe korzenie.
Dowiedziała się mucha,
Że już komar bez ducha,

3. Przyleciała do niego,
Poratować chorego.
Pyta mucha komara:
«Czy nie trzeba doktora?»

4. «Nie trzeba mi doktora,
Tylko księdza z klasztora;
Ani żadnej apteczki,
Tylko rydla, motyczki».

5. Mucha się go pytała,
Gdzie go pochować miała?
«Spraw mi pogrzeb w dębinie,
Pochowaj mnie w leszczynie,

6. Zaspiewaj mi requiem,
Requiem, requiem».
Był tam pogrzeb wspaniały,
Wszystkie muchy płakały[1].

---

[1] 1. Щось там в бору стукнуло.
Щось там в бору грюкнуло —
То комар із дуба впав,
Зламав собі карк.
2. Зламав собі голінь
Об дубове коріння.
Дізналася муха,
Що вже комар без духу,
3. Прилетіла до нього,
Рятувати хворого.
Питає муха комара:
«Чи не треба лікаря?»

Як бачимо з закінчення, текст пісні записаний не зовсім докладно. Повніші варіанти позаписував Кольберг у Познанщині[1]. Подаю тут варіант із т. XII, ч⟨исло⟩ 592:

1. Na boru coś ciuchnęło,
Na drodze słychać było:
Pewno komar z dębu spadł,
Złomał sobie w karku gnat.

2. Potłuk sobie golenie
o dębowe korzenie,
potłuk sobie paluszki
o dębowe gałązki.

3. Przyszła mucha do niego,
odwiedzając chorego;
pyta mucha komara:
«Czy ci trzeba doktora?»

4. «Nie potrzeba doktora,
tylko księdza przeora».
Pyta mucha kolegi:
«Czy ci trzeba apteki?»

5. «Nie potrzeba apteki,
tylko rydla, motyki,
Nie płacz mnie ty, siojstrzyczko,
ostanie ci tu wszystko»

6. «A z kolanów dwa sadła
co będziesz miała jadła;
a z goleni pieczenie,
będziesz miała jedzenie».

---

4. «Не треба мені лікаря,
Тільки ксьондза з монастиря;
Ані жодних ліків,
Тільки заступ і мотику».
5. Муха його запитала,
Де його поховати.
«Поклади мене в дубову труну,
Поховай мене в ліщині,
6. Заспівай мені реквієм,
Реквієм, реквієм.
Там був чудовий похорон,
Усі мухи плакали *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] O s k a r K o l b e r g, Lud*. Jego zwyczaje, pieśni, podania i t. d. Serya VI, N 415—416 i Serya XII, N 592—593 (18).

7. Pyta mucha komara:
«Gdzie cię będę chowała?»
«Chowajcie mię w dębinie,
sprawcie pogrzeb w olszynie»[1].

Досить близько до сього польського варіанта підходить кашубський, уділений мені ласкаво В. Гнатюком, опублікований у збірці д-ра Ценови[2]. Ось його текст із захованням його правопису:

KOMÓR

1. Raz tès komor z dębu spadł,
Złamał sobje w łebku gnat.
Hej, hej! ha, ha! Złamał sobie v łebku gnat.
Połamał tès paluškj
O dębove koruškj.

---

[1] 1. У діброві щось грюкнуло,
Аж навколо луна пішла:
Певно, комар з дуба впав.
Зламав собі карк.
2. Потовк собі голінки
Об дубове коріння,
Потовк собі пальці
Об дубове галуззя.
3. Прилетіла муха до нього
Відвідати хворого.
Питає муха комара:
«Чи не треба лікаря?»
4. «Ні, не треба лікаря,
Тільки ксьондза-настоятеля».
Питає муха товариша:
«Чи не треба ліків?»
5. «Ні, не треба ліків,
Тільки заступ і мотику.
Не плач по мені, сестричко,
Лишиться тобі тут усе.
6. Із обох колін стільки сала,
Що матимеш їжу;
А з голінки печеня,
Матимеш собі харч».
7. Питає муха комара:
«Де тебе поховати?»
«Поховайте мене у дубняку,
Справте похорон у вільшанику» (*польськ.*).— *Ред.*

[2] «Sbjór pjeśnj śvjatovih, które naród słovjańskj v królestvje pruskjm spjewacj lubj, vidał dr. Florjan Cenôva, Wójkasin ze Sławófésza. Seszit trzecj. Frantóvkj, Sętopórkj, Prosjbi na vesele i t.d. V Svjecja nad Vjsła», 1878, стор. 5—6, ч⟨исло⟩ V.

2. Połamał téz golenje
O dębove korzenje.
Nie trzeba tu doktora,
Anj xjędza przeora,

3. Anj sadnéj aptekj,
Tilko ridla j motikj.
Dovjedzjała się muha,
Ze komór jus bez duha,

4. Przilecjała do njego,
Pozdrovjła mjłego.
«Ah, mój mjłi komorze,
Jus nje będzjem sicj v parze!»

5. I zalała się łzamj
Nad kohanka mękamj.
«Ah nie płac se, sjostrzičko,
Zotrzimaj po mnie vsitko,

6. Zotrzimaj po mnje rogj,
Takse tez i ostrogj»[1].

Другий варіант Кольберга (XII, № 593) складається з двох частин; перша говорить про комарове весілля з мухою — про се далі, а друга (стор. 5, 6 і 7) дуже близько підходить до попереднього варіанта (стр⟨очка⟩ 5: «А сóż

---

[1] КОМАР
1. Якось комар упав з дуба,
Зламав собі в голові кістку.
Гей-гей! Га-га! Зламав собі в голові кістку.
Поламав і пальчики
Об дубове галуззя.
2. Поламав і голінки
Об дубове коріння.
Не треба вже лікаря,
Ані ксьондза-настоятеля,
3. Ані жодної аптеки.
Тільки заступ і мотику.
Дізналася муха,
Що комар уже без духу,
4. Прилетіла до нього,
Привітала любого.
«Ой мій любий комаре,
Вже не жити нам у парі»
5. І залилася сльозами,
Над муками любого.
«Ой не плач же, сестричко,
Одержиш усе моє добро,
6. Одержиш мої роги,
А також і остроги» *(кашуб.).— Ред.*

to tam stukło, co na boru hukło?»[1], а кінець стр⟨очки⟩7: «Zaśpiewajcie wilije (або «raduwije»), bo już komar nie żyje»[2]. Сей упрощений польський варіант інтересний головно тим, що майже в дослівнім перекладі попадається у мораван:

1. Co tak mocně zvunčělo,
   a tak hrozně šuštělo?
   A to komar z nebe spad,
   złamal sobě křižem zad.

2. Pýtali se komara,
   či je třeba lekara?
   Ej ne treba lekara
   treba kněza farara.

3. Pýtali se komára,
   ci je treba aptéky?
   Ej ne treba aptéky,
   treba ryla, motyky.

4. Býl to pohreb nemalý,
   všecky muchy płakały
   a řikały rekvije
   že nas komár ne žije[3].

Що се не оригінальний чеський твір, а переклад із дуже скупого польського варіанта, се видно відразу, а потвер-

---

[1] «А що ж то там стукнуло, що у лісі грюкнуло?» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] «Заспівайте похоронну, бо вже комар неживий» *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] ⟨1. Що так сильно грюкнуло,
так грізно зашуміло?
То комар з неба впав,
зламав собі поперек.
2. Питають комарика,
чи не треба лікаря.
«Ой не треба лікаря,
треба ксьондза-настоятеля».
3. Питають комара,
чи не треба ліків.
«Ой не треба ліків,
треба заступ, мотику».
4. Був то похорон неабиякий,
усі мухи плакали і співали
реквієм по комарові-небіжчику *(чеськ.)*.— *Ред.*⟩

F r a n t i š e k B a r t o š, Národní písně Moravské v nové nasbirané, V Brně, 1889, ч⟨исло⟩ 570, стор. 336—337.

джується й таким забавним непорозумінням перекладача, який польське «z debu» перемінив на чеське: «z nebe». Та є у мораван інша, давніша пісня про комара, а власне про його весілля. У Бартоша (op. cit., стор. 337) зараз за цитованим тут варіантом читаємо другий:

1. Komaři se ženili,
Troška vina ně meli.
Přiletél tam slaviček,
Přineš vina židliček.

2. Komaři se opili,
Až komara zabili.
Komar leži v komoře,
Muška płače na dvoře.

3. «Ne płač, muško, co ti je?
Ešče komar ožije».
«Těžke jeho ožiti,
Dy už něma puł řiti».

4. «Mamy desku dubovu,
Urobimy řit novu»[1].

Сей мотив є у давнішій збірці Сушіла в трьох варіантах, без цинічного закінчення.

1. Dyž komára ženili,
Krapky vína[2] ne měli.
Přeletěl k nim slavičék[3]
Dal jim[4] vína židlíček

---

[1] Як комара женили,
не мали анітрохи вина.
Прилетів соловей, приніс дзбанок вина.
Комарі так упилися,
що одного комара аж забили.
Лежить комар у коморі,
мушка плаче надворі.
«Що ти, мушко, не плач,
комар ще оживе».—
«Тяжко його оживити,
бо він уже напівмертвий».—
«Маємо дубову дошку,
зробимо нову труну» *(чеськ.)*.— *Ред.*

[2] «Kouska chleba» ⟨Шматка хліба *(чеськ.)*.— *Ред.*⟩

[3] По сій стрічці йде нова: «Dal jim chleba krajiček ⟨«Дав їм хліба окрайчик» *(чеськ.)*.— *Ред.*⟩

[4] «K tomu».

2. Jak se vína napili,
Hned komárka zabili.
Komár leži na dvoře,
Muška plače v komoře.

3. «Ne plač, muško, co ti je?
Šak komárek ožije».
«A jak mně má ožiti
Dyž je na smrt zabitý?»

4. Sádlo z něho vybrali,
Za sto zlatých prodali[1].
Kůžu ešče za tolar.
To byl Bože za komár![2]

У чехів ся пісня, здається, ще менше популярна, як у Моравії. Чеський варіант, поміщений у збірці Челаковського, ще скупіший змістом, ніж моравський. Ось його текст, який подаю з книжки «Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu, z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich. Zebrane przez Kazimierza Władysława Wojcickiego. Ozdobione rycinami i muzyką. Wydania Józefa Kaczanowskiego, Warsza-

---

[1] Далі
Prodali ho řezníci
Na turecké hranici.
(«Продали його різникові
на турецьку границю» *(чеськ.)*.— *Ред.*)

(1. Коли комара женили,
Краплі вина не мали.
Прилетів до них соловейко,
Дав їм барильце вина.
2. Як вина напилися,
Комарика вбили.
Комар лежить надворі,
Мушка плаче в коморі.
3. «Що ти, мушко? Не плач,
Ще комарик оживе».
«Як він може ожити,
Коли вже вбитий насмерть?»
4. Сало з нього зняли,
За сто злотих продали.
Та ще шкуру за таляр,
Ото, боже, був комар! *(чеськ.)* — *Ред.*)

F. Sušil, Moravské národní písně z napevy. V Brně, 1853, стор. 694, ч. 810. Під сим числом подано три варіанти сеї пісні, з яких відміни подаю в нотках.

wa, w drukarni Piotra Baryckiego», 1836, t. II, стор. 287—288:

1. Ked komára ženili,
Ferdunk wjna wypili.
Prilětel k njm slawjčok,
Nalial gim on žegdljčok.

2. Tak se oni napili,
Że komára zabili.
Komar ležj w komore,
Muška place na dwore.

3. «Ne plač, muška, nič ti je,
Wed ti komar odžije».
«Horke jeho obžiti,
Ked je na smert zabity!»

4. Sadlo z něho wybrali,
Za sto zlatých předali,
A kožtičku za meru,
Na moj prawdu a weru[1].

Порівнюючи ті варіанти, можна сказати, що у чехів і мораван у початках XIX в. була більше-менше спільна коротка пісня про весілля комара з мухою і смерть комара на тім весіллі. З Моравії сей мотив, хоч дуже неповний, перейшов також до польських мазурів, бо в цитованій вище збірці Войціцького маємо на стор. 269 ось який чотиристих:

---

[1] (1. Коли комара женили,
Фердунк вина випили.
Прилетів до них соловейко,
Налив він їм дзбанок.
2. Вони так впилися,
Що комара забили.
Комар лежить у коморі,
Мушка плаче надворі.
3. «Не плач, мушко, то нічого,
Адже комар оживе».
«Гірко (погано) його оживляти,
Коли на смерть забитий!»
4. Сало з нього зняли,
За сто злотих продали,
А кістки на міру,
Повірте мені, що то правда *(чеськ.)*.— *Ред.*)

F. L a d i s l. Č e l a k o v s k ý, Slovanské národní pisně, V Praze, t. 1, 1882.

1. Poszła mucha po wodę
Do zimnego zdroju,
Napotkał ją komar w lesie,
I nie dał pokoju.

2. «Oj komarze, komarze,
Com ci na przeszkodzie?
Zajechałeś mi drożynę,
Ku chłodzącej wodzie»[1].

Се виглядає на залицяння комара до мухи, що могло попереджувати опис весілля комара з мухою. В інших польських варіантах сього уривка мова йде про ударемнене сватання комара до мухи. Ітак у Козловського читаємо:

Posła mucha po wodę do zimnego zdroju,
Komar za nią, komar za nią nie dał ij pokoju.
«Komarze-komarze, com ci na przeskodzie,
Zastępujes muse drogę w zdroju, zimnej wodzie?
Nie widziałeś mnie, komarze, jakiem była panną,
A teraz cie ocka bolą spoglądając za mną»[2].

У Кольберга (XII, ч⟨исло⟩ 593) маємо варіант сього уривка, також неповний, але додано промову комара:

«A pamiętasz ty mucho, kiedym był młodzieńcem,
Jakim to miał kapelusik z lewendowym wieńcem?»[3]

Цілої пісні, де б розвито сей мотив, у поляків нема. Та се відповідає трохи моравському варіантові у Сушіла:

1. Chtěl so komár ženiti,
Chtěl sobě brat muškú.
Přiletélo hovado,
Chtelo byt za družku.

---

[1] 1. Пішла муха по воду
До холодного джерела,
Спіткав її комар в лісі
Й не дає спокою.
2. «Ой комаре-комаре,
Чим я тобі заважаю?
Заступив ти мені стежину
До студеної води» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Пішла муха по воду до студеного джерела,
Комар за нею та за нею, не дає спокою.
«Комаре-комаре, чим я тобі на перешкоді?
Заступаєш мусі дорогу до джерела, до студеної води.
Не бачив ти мене, комаре, яка я була панна,
А тепер у тебе очі болять, як дивишся на мене»
(польськ.)—*Ред.*

[3] «А пам'ятаєш, мухо, коли я був парубком,
Який я мав капелюшок з лавандовим вінком?»
(польськ.).—*Ред.*

2. Cuky, cuky, hovado k hovadu!
Ne mał se nam do řadu.
Vezmu li já sekurku,
Já ti utnu hlávu.

3. A šel komar do šenku,
Ubožátko, chudý,
Upadl tam přes slámku,
Vyrazil si zuby[1].

Як бачимо, текст дуже поплутаний і зв'язок поодиноких строф зовсім неясний. Що овід хоче бути дружбою комару, се ще не рація, щоб комар за те хотів стяти йому голову. Ще менше рації бачимо в варіанті до середньої строфи, поданім також у Сушіла:

A hovade-hovade,
Vypuča si metlu;
Ty potvoro, skaredá,
Já ti hlavu zetnu[2].

Все те свідчить про факт, що пісня про весілля комара з мухою на чесько-моравському грунті або не виробилася настільки, щоб утворила більшу заокруглену пісню вроді тих, що у нас оспівують смерть комара, або, може, в ту пору, коли чехи почали записувати свої народні пісні, давня цілість уже забулася і держалася в пам'яті народу тільки в різнородних уривках. Я схиляюся до першої альтернативи, а власне, що пісня про комара в Чехо-Моравії не виробилася в одну більшу цілість і лишилася in statu

---

[1] 1. Захотів комар женитися,
Захотів собі взяти мушку.
Прилетів гедзь,
Хотів бути дружком.
2. Чуки-чуки, гедзь до гедзя.
Не вистачало нам ще тебе.
Як візьму сокиру,
Та зітну тобі голову.
3. Ой пішов комар до шинку,
Убогий, нещасний,
Упав там через ослін
Та й вибив собі зуби *(чеськ.)*.— *Ред.*

[2] Ой, гедзю-гедзю,
Візьми мітлу,
Ти, потворо, скупердяю,
Я зітну тобі голову *(чеськ.)*.— *Ред.*

nascendi[1] в різних мотивах. За сим промовляє третій варіант Сушіла, де мотивом являється стріча комара з мухою при кошенні та грабанні сіна:

1. Seče komar votavu,
Muška nahrabuje,
Komár hází do žebřiu,
Muška našlapuje.

2. Skladali ju na půdu,
Muška pravi: «Ne půdu,
Ja bych spadla dolů,
Zlámala bych nohu».

3. Vlk seče, liška nahrabuje,
Komár na vůz dáva,
Mucha utlačuje.

4. Komár sá přisahá,
Že sa žénit bude;
Liška boty natahuje,
Že na svadbu půjde[2].

Бачимо тут немов відривки двох різних пісень: в одній косить комар, а в другій вовк; та оба ті відривки зв'язані органічно тим, що в першім комар жартує з мухою, велячи їй іти на копицю, з якої вона боїться упасти, а в другім комар уже присягається, що буде з нею женитися. Сей відривок цікавий для нас головно тим, що, без сумніву, з Моравії перейшов в уста нашого люду, а власне лемківських гірняків Грибівського повіту, де о. Лещишак записав коло р⟨оку⟩ 1880 ось яку пісню*:

---

[1] У стані народження *(лат.)*.— *Ред.*

[2]* 1. Косить комар отаву,
Мушка згрібає,
Комар в копиці складає,
Мушка втоптує.
2. Складали отаву в копиці.
Мушка говорить:
«З копиці я упаду додолу і зламаю ногу».
3. Вовк косить, лисиця згрібає,
Комар на воза накладає.
Муха втоптує.
4. Комар присягається,
Що ожениться;
Лисиця чоботи взуває,
Бо піде на весілля *(чеськ.)*.— *Ред.*

1. Комар косит заграду,
Мушка заграбує;
Комар копи накладат,
Мушка потоптує.

2. Рад би комар з ньом гварити,
Рад би ся женити;
Павук бути обуват,
Рад би му дружбити.

3. Блещиця ся опасала,
Била за кухарку,
Мацька[1] хвостом помирдала,
Била за шафарку.

4. А вош ся уфундрувала[2],
Нарту[3] поставила,
Аби шуна[4] була,
Вшитким ся спачила[5].

5. Як комара женили,
Жидлик вина лем мали;
Пришол гу ним чловечек,
Налял він їм жидлечек.

6. Так они ся попили,
Аж комара забили.
Лежит комар во дворе,
Плаче фафта[6] в коморе.

7. «Не плач, мушко, чьто ти є?
Ще твой комар ожиє».

Порівнюючи сей текст з мораво-чеськими, бачимо, що руська запозика заховала мотив сватання і весілля комарового подекуди повніше, ніж чеські оригінали, не додавши зі свого боку нічого.

Цікава річ, що мотив про сватання мухи з комаром у досить самостійнім обробленні, досить механічно склеєний з мотивом смерті комара, записано з уст люду минулого року в селі Теклівці Скалатського повіту. Текст пісні, записаний Павлом Стадником*, був ласкав уділити мені д(обродій) В. Гнатюк. Хоча записаний з уст люду, він виявляє досить виразні сліди літературного оброблення.

---

[1] Кітка.
[2] Упудрувала.
[3] Викладана хустка.
[4] Гарна.
[5] Подобала, пор(івняй) польське spatrzyć się komu.
[6] Молода вдова.

1. Ой там в лісі на бискруху [?],
Там засватав комар муху.
Де там, мамцю, де там, де там?
Там засватав комар муху.
2. Дала муха роду знати,
Що сі буде віддавати.
3. Летят хрущі, летят джмілі
Та до мухи на весіле.
4. Летят пчоли, летят оси
Розплітати мусі коси.
5. Вбрали єї в білу сукню —
Грайте віват, ней си тупну.
6. Взули єї в черевики —
Грайте віват всі музики.
7. Дала муха чвертку пива,
Що там було чуда-дива!
8. Та й випили всі по склянці —
Грайте віват, разом танці!
9. Дуб на дуба похиливсі,
Упав комар та й забивсі.
10. Вилетіла муха з хати
Комаренька ратувати:
11. «Ой, комарю мій, комарю,
Жалую ті непомалу.
12. Піду масти купувати,
Головоньку смарувати;
13. Повезу ті до аптики,
До дохтора, до Микити».
14. «Не поможе ми аптика,
Аиі дохтор, ні Микита,—
15. Поможе ми штири дошки,
Саджінь землі, зіля трошки.
16. Не ховайте ми в долині,
Бо там вириют ми свині;
17. Поховайте мене в лісі
При яворі, при ўорісі.
18. Та насійте рути-зіля:
Як прийде сьвата иеділя,
19. Будут дівки зіля рвати,
Комаренька споминати».

Ті чесько-моравські варіанти з їх східними паростями польськими та лемківсько-руською стоять у безпосереднім свояцтві з західноєвропейськими народними піснями про муху й хруща, а власне німецькими та датськими. В багатій збірці німецьких народних пісень «Deutscher Liederhort. Auswahl der vorzüglichsten deutschen Volkslieder nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, gesammelt und erläutert von Ludwig Erk, neubearbeitet und fortgesetzt von Franz M. Böhme»*, Leipzig, 1893, т. I, ч⟨исло⟩ 164, стор. 517, і далі поміщено два варіанти пісні п⟨ід⟩

з(аголовком) «Romanze von der Fliege», з яких один, узятий із збірки Ерлаха (III, 289), виглядає ось як:

Ein Käfer auf dem Zaune sass (brum, brum)
Die Fliege die daneben sass (sum, sum).
«Fliege, willst du mich heiraten?
Ich hab noch drei Dukaten».
«I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir nen solchen Käfer nähm!»
Die Fliege flog zum Bade,
Viel Leute musste sie haben:
Die erste trug den Badestuhl,
Die zweite trug das Tuch dazu,
Die dritte trug die Seife,
Die vierte muss sie streiche,
Die fünfte trug die Kanne mit Wein,
Die sechste musste Schenke sein.
«Wo ist meine Magd die Mücke?
Sie soll mir streichen mein Rücke,
Sie soll mir streichen meine Hand,
Denn ich bin eines Käfers Braut».
Die Fliege flog vom Bade,
Viel Leute musst sie haben;
Sie tanzten wohl so öte (leicht),
Dass sie die Braut nicht träte,
Sie tanzten all im Sprunge,
Der Käfer und der Brumme[1].

---

[1] Жук сидів на паркані (брум-брум),
Поряд сиділа муха (зум-зум).
«Мухо, чи вийдеш за мене заміж?
У мене є ще три дукати».
«Ой, щоб я була дурною
І взяла собі такого чоловіка!»
Муха полетіла в баню,
Вона потребувала багато служниць.
Перша несла банний стілець.
Друга несла рушник,
Третя несла мило,
Четверта мусила її гладити,
П'ята несла дзбан з вином.
Шоста мала пригощати.
«Де моя служниця-комариха?
Вона мусить гладити мені спину.
Вона повинна гладити мені руки,
Бо ж я наречена жука».
Муха полетіла з бані.
Вона потребувала багато служниць;
Вони танцювали легко,
Щоб не наступити на наречену.
Вони усі танцювали, скачучи,
Жук і муха *(нім.)*.— *Ред.*

Як бачимо, пісня виказує досить далеке свояцтво з західнослов'янськими варіантами, а натомість досить виразно вказує на джерело, з якого виплила, а власне на відоме кождому обсерваторові літньої природи явище роїв дрібних мушок та комарів, що, уносячися в повітрі, то спускаються вниз, то знов підіймаються вгору чи то в полудневу спеку, чи частіше в вечірній прохолоді. Для означення сього явища німецька мова має навіть влучне слово Mückentanz[1].

Другий варіант із надрейнської Франконії взятий із збірки «Jungbrunnen», стор. 164, і виглядає ось як:

Ein Käfer auf dem Zaune sass,
Der hat ein goldnes Hemdlein an.
Es sass eine Fliege drunter,
Der Käfer nahms gross Wunder.
«Ein Jungfer Fliege wollt ich nicht han,
Ich bin ein wackrer Käfersmann».
«I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir den goldnen Käfer nähm»[2].

Далі йде опис танцю, а потім рядки:

Ich weiss nicht, was sie taten,
Dass sie die Braut zertraten.
Da gieng der Käfer in Leide
In seinem schwarzbraunen Kleide.
Da gieng der Käfer im Harme
Mit seinem ganzen Schwarme.
Da kam der Hahn gesprungen,
Der hat den Käfer verschlungen.
Nun haben die Hochzeitleut grosse Not,
Denn Braut und Bräutigam sind todt[3].

---

[1] Комариний танок *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Жук сидів на паркані,
На ньому була золота сорочечка.
Там же сиділа муха.
Жук був дуже здивований.
«Мухи-незайманиці я не хочу.
Я бравий жук-мужчина».
«Ой, щоб я була дурною і взяла собі золотого жука!» *(нім.)*.—
Ред.

[3] Я не знаю, що вони робили,
Що розчавили муху.
І став ходити жук у траурі
У своєму чорно-коричневому вбранні.
І став жук ходити в жалобі
Разом з усім своїм роєм.
Але тут скочив півень і проковтнув жука.
І всіх запрошених на весілля гостей
Спіткала велика біда,
Бо ж молодий і наречена мертві *(нім.)*.— *Ред.*

Датська пісня, взята видавцями із розвідки пані Талві* (T a l v j, Charakteristik der Volkslieder verschiedener Nationen, стор. 276), виглядає в німецькім перекладі ось як:

Bremse zog Stiefeln und Sporen sich an,
Und klopft an Flieges Hoftor an.
Und als er kam an Flieges Tor,
In Marder gehüllt stund sie davor.
«Und hör, du Fliege, schön und fein,
Willst du mein Allerliebste sein?»
«Dein Lieb zu sein passt nicht für mich,
Denn du bist arm und reich bin ich.
Wenn ich sitz auf König Schüssel und Krug,
Ist dir Pferderücken gut genug!»
Da nahm er sie an dem Schwingebein,
Und schleudert sie in den Rinnstein hinein.
Auf stand Frau Flieg, im Herzen rein:
«Wann soll denn unsre Hochzeit sein?»
«Marientag, der im Herbste fällt,
Giebts Bremsen und Fliegen zumeist in der Welt».
Bremse drauf Fliege inbrüsting umfasst
Und trägt sie ins fertige Bett in Hast.
Das war ein Lust im Hochzeitschmaus,
Da hüpfte der Floh, da tanzte die Laus[1].

Як бачимо, фантазія різних народів досить різна, хоч усе антропоморфічно розмальовувала природне явище танцю мух і комарів.

А тепер вернемо до кінцевого мотиву українських варіантів пісні, до похорону комара. Ми бачили, що польські

---

[1] Гедзь взув чоботи і начепив остроги.
І стукає у ворота до мухи.
І коли він прийшов під її ворота,
Вона стояла перед ним, закутана у хутро з куниці.
«Слухай, мухо, чарівна й благородна,
Хочеш бути моєю любкою?»
«Бути твоєю любкою мені не гоже,
Бо ти бідний, а я багата.
Я ж бо сиджу на королівському блюді і келиху,
А для тебе досить доброї конячої спини!»
Тоді він ухопив її за крило і лапу і кинув її у стічну канаву.
Фрау муха підвелася, чиста серцем:
«Коли ж буде наше весілля?»
«У день святої Марії, який випадає на осінь,
На світі найбільше гедзів і мух».
Після цього гедзь палко обнімає муху
І поспішно несе її в приготоване ліжко.
От уже була радість на веселлі,
От уже скакала блоха, от уже витанцьовувала вошa! *(нім.)* — *Ред.*

тексти лиш голослівно згадують, що «był to pogrzeb niemały»[1]; в українських варіантах розвивається образ сього похорону потроху у Чуб⟨инського⟩, V, ч⟨исло⟩ 207, кажеться по не мотивованій нічим смерті комара:

Прилетіло дві мушки,
А дві мушки-щебетушки,
Взяли ж вони щебетати:
«Де ж би свого комаронька поховати?
Поховаймо в садочку,
В квітчастім барвіночку».

В варіанті Грінченка, 1628, «мухи-старухи, славні громотухи» питають комара, де його поховати, а він їм каже:

Поховайте мене в полю
Під зеленою тополею,
Там козаки проїжджають,
Мед і вино попивають,
За комаря споминають:
«Ой тут лежить комарище,
Славний донський козачище!»

Уривок подібної пісні подано у Чуб⟨инського⟩, V, ч⟨исло⟩ 212, стор. 1171, де читаємо — питає невідомо хто:

«Ой що се лежить за войовник,
Чи цар, чи гетьман, чи полковник,
Чи з чужої сторони чужестранець?»
«Се ие царь, не гетьман, не полковник,
Ні з чужої сторони чужестранець.
Ой се ж лежить комарище,
Славного війська козачище».

Сей уривок велить думати, що була й ціла пісня в сій формі, з тою тенденцією — змалювати комара як славного козака. Дальші уривки з неї маємо в варіантах Жеготи Паулі, Чуб⟨инського⟩ та Грінч⟨енка⟩. Описавши впадок комара з дуба, вар⟨іант⟩ Ж⟨еготи⟩ П⟨аулі⟩ (II, 96) так говорить далі:

Oj tam tesły tesłuwały,
Komarewi trunu zbudowały,
Dorohymy suknamy okładały,
Zołotymy cwiakamy pobywały.
Pochowały komara w czystom poli
Kraj doroženky.

[1] То був неабиякий похорон *(польськ.)*.— *Ред.*

У Грінч⟨енка⟩, вар⟨іант⟩ 1627 А, «майстри майстрували», труну «срібними бляхами обкували»,

Глибокую яму йому викопали,
Там того комаря й поховали.

Замість сього Чуб⟨инський⟩, V, ч⟨исло⟩ 205, каже лише, що його «Меж шляхами, меж дорогами схоронили». Та на тім не кінець, комару й по смерті значні особи віддають честь. У Чуб⟨инського⟩, V, ч⟨исло⟩ 205:

Їхали купці-стародубці,
Стали думати і питати:
«Ой що ж то лежить за покійник —
Чи князь, генерал чи полковник?»
«Ой се ж той комар-комарище,
Над усіма комарями командище».

В варіанті 206 «Іде майор і полковник. Питаються, що лежить за покойник?». А в Жеготи Паулі амбіція співака сягає ще вище:

Oj idut tuda cary i pany:
«Oj szczo se łeżyt za pokojnyk,
Czy car, czy hetman, czy połkownyk?
Czy z czużoj storony czużozemec?»
«Se ne car, ne hetman, ne połkownyk,
Ni z czużoj storony czużostranec,
Oj seż łeżyt komaryszcze,
Sławnoho wojska kozaczyszcze».

Дуже добрим підтвердженням сього догаду являється найстарший відомий нам варіант пісні про комара, захований у рукописній збірці Леонтія Ягольницького, списаній, мабуть, у Ягольниці 1719 р. і опублікованій проф. Грушевським у «Записках Наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка», т. XV[1]. Ось текст сеї пісні:

1. Стукнуло-грануло в лѣсѣ.
комар з дуба звалився;
трафив на коренище,
збив собѣ голѣн, плечище.

[1] М. Грушевський. Співаник з початку XVIII в., стор. 17. Рукопис Леонтія Ягольницького, переданий о. Петром Білинським із Зарваниці крилошанину о. А. Петрушевичу, міститься тепер у бібліотеці Народного дому у Львові між рукописами музею Петрушевича, ч⟨исло⟩ 135.

2. Почули мухи-горухи,
принесли ему кожухи:
«Наш комару-сподару,
Жал тя нам непомалу.
3. Не чом ти в нас не буваєш?
аж ти ся зле маваєш».
4. «Поховайте ви мене в поли
при зеленой дубравѣ;
Коли я буду вмирати,
кажѣт мою дружину зобрати.
5. А хрущ буде нести,
А овад буде густи,
А журавел буде спѣвати,
А муха буде плакати.
6. Обгородѣте ж ви мене
Друбненкими стрѣлойками;
положѣте ж ви на мнѣ
мой тугесейкій лучок.
7. Коли будут козаки ѣхати,
мене будут споминати:
«Тут лежит комарище,
славній наш козачище».

Як бачимо, варіант не зовсім повний, але похорон комара, уявленого тут козаком, описаний ще докладніше, як у попередніх уривках.

Коли можна з приводу тих варіантів* (а їх збірка, певно, не повна) висловити свою думку, то я формулював би її ось як. У тих варіантах маємо два окремі мотиви, які на українському грунті пару разів зливалися докупи. Перший мотив постав під впливом народного вислову «Mückentanz» у Німеччині,перейшов через Чехію і Мораву до Польщі і дійшов на Україну, не поминаючи й Галичини: се мотив сватання комара з мухою та їх спільного життя, що у нас перемінився (під впливом другого мотиву) в образ нещасного мужа або вдівця, що знаходить собі наглу смерть. Другий мотив се смерть бурлаки чи бездомного козака, що вмирає від злої пригоди і якому при смерті і по смерті робить услуги милосердна женщина або більше їх. На сей мотив мусила бути в Україні дуже гарна пісня, яка, одначе, дійшла до нас лише в уривках. В Галицькій Русі була, мабуть, у XVIII в. зложена інша пісня про комара, де представлено його як гільтая або п'яницю, що погибає марно; ся пісня не була народного, лише книжного складання, але з часом увійшла в народ і в XIX віці була кілька разів (щонайменше двічі) перероблювана інтелігентними людьми, що розширювали її текст своїми встав-

ками та поправками. Сі нові редакції подекуди затемнювали змисл первісного тексту і, мабуть, тому не ввійшли в уста народу. Можливе припущення, що мотив про смерть і похорон комара власне з України або з Галичини перейшов до поляків і в однім відприску дійшов аж на Мораву.

ПІСНІ ПРО КОМАРА

До багатої збірки пісень про комара, зведеної та обробленої в моїй студії, додаю тут для бібліографічної повноти тільки те, що досить самостійний варіант сеї пісні був опублікований у «Грамматиці языка русского в Галиціи» Йосифа Левицького*, виданій у Перемишлі 1834 р., на стор. 23—27, і то на переміну кождий рядок кирильськими та латинськими буквами. Вважаю не зайвим подати тут сей варіант у дословній копії.

1

Грéмнуло-тóпнуло в лѣсѣ,
Hremnuło, topnuło w liésie,
Комáр с дýба повалúлся,
Komar s' duba powałiwsia,
Розбúл собѣ головúще,
Rozbyw sobie hołowyszcze,
На дубóвōм конарúще.
Na dubowūm konaryszcze.

2

Вы́лѣтѣла мýха з хáты,
Wyłietiéła mucha z chaty,
Комáренька ратовáти,
Komarénka ratowaty.
«Ой, комáру ж мōй, комáру!
Oj, komaru ż mūj, komaru!
То ж мú тя жáль непомалу,
Toż my tiä żial nepomału.

3

Чѣм же тя тепéр оулѣчу.
Cziém że tia teper' uliczu.
Вѣр мú, що тѝ дóбре жúчу,
Wiér my, szczó ty dobre życzu.
Масти пōйду куповáти,
Masty pūjdu kupowaty,
Головóньку смаровáти.
Hołowońku smarowaty.

4

Клещи[1] с дуба поспадáли,
Kleszczy s' duba pospadali,
Головóньку постискáли;
Hołowońku postyskali;
Свúрки[2] зачáли спѣвáти,
Swyrki zacziäli spiéwaty,
Бы бóль моглѝ розóрвáти
Bu bül mohli rozüzwaty.

5

Комáреньки тож прибы́ли,
Komareńki toż prybyli,
Подушóчки постелúли;
Poduszoczki posteliili;
Пчёлы ся с поля слѣтáли,
Pczioły siä s' polä słietali,
Плáстры з мéду прикладáли.
Plástry z medu prykładali.

6

Всѣ комáра посѣщáют,
Wsie komara posiészczajut,
Жáлóсть над ним обявля́ют.
Żiałüst' nad nym objawläjut.
«Пощо ж ся вы тут собрáли?»
«Po szczo ż siä wy tu sobrali?»
«Бы мы́ тя похováли».
«By my tiä pochowały».

7

«Чѣм же я вам надгорóджу?
«Cziem że ja wam nadhorodzu?
Вáшу прáцу осолóджу?»
Waszu pracu osołodżu?»
«Надгородит сам бóг с нéба,
«Nadhorodyt sam büh s' neba,
Оумирáти всѣм нам трéба».
Umyraty wsiém nam treba».

8

«Гдé ся кáжешь похováти?
«Hde siä każesz pochowaty?
Стáрóсть твою́ шäновáти»,
Starüst twoju szänowaty».

---

[1] Hausmilben.
[2] Grillen.

«Поховайте ж мене́ в лѣ́сѣ,
«Pochowajte ż mene w liesie.
Гдé при зелéном орѣ́сѣ!
Hde pry zełenom oriésié!

9

И насѣ́йте на мя́ зѣ́ля,
I nasiéjte na mia ziełä,
Як прiйдé свята́ недѣ́ля,
Jak prijde swiäta nediélä,
Бу́дут лю́ди зѣ́ля рва́ти,
Budut ludy ziélä rwaty,
Кома́ренька спомина́ти,
Komaréńka spomynaty.

10

Гдéсь тут лежи́т комари́ще?
Dës tu łeżyt komaryszcze?
Тот вели́кiй пiячи́ще,
Tot wełikij pijaczyszcze.
Гдéсь тут лежи́т єго́ тру́ба?
Dés tu łeżyt jeho truba?
Кото́рая впа́ла с ду́ба.
Kotoraja wpała s' duba.

11

Гдéсь тут лежи́т єго́ тѣ́ло?
Dés tu łeżyt jeho tiéło?
Не єдно́го ся наѣ́ло,
Ne jednoho siä naiło?
Где тут лежи́т єго́ жи́ла?
De tu łeżyt jeho żyła?
Не єдно́го ся напи́ла,
Ne jednoho siä napyła.

12

Гдé тут лежӓт єго́ ко́сти?
De tu łeżät jeho kosty?
Що роби́ли мно́го злости.
Szczo robyły mnoho złosty.
Гдé ту́т лежи́т єго́ са́ло?
De tu łeżyt jeho sało?
Не єдно́го ся нассáло.
Ne jednoho siä nassało.

13

Где тут лежӓт єго́ зу́бы?
De tu łezät jeho zuby?
Що роби́ли мно́го сгу́бы

Szczo robyłi mnoho shuby.
Слѣта́йтеся пти́цы с лѣса,
Sliétajtesiă ptycy s' liésa,
Спомина́ти того бѣса[1].
Spomynaty toho biésa.

Сей варіант гідний уваги тим, що перші 6 строф у нім майже дослівно тотожні з нагуївським варіантом (стор. 368—370) з виїмком остатнього рядка шостої строфи, в отсьому варіанті трохи попсованого щодо розміру. Сьома строфа майже дослівно сходиться з варіантом, надрукованим у Головацького (стор. 371). Стр⟨офи⟩ 8—13 знов майже дослівно сходяться ⟨з⟩ нагуївським варіантом. Се велить нам догадуватися, що отсей варіант у тій літературній формі, яку має в граматиці Левицького,був безпосереднім джерелом нагуївського варіанта. Се треба розуміти так, що нагуївський учитель Петрика мав у руках граматику Левицького і покористувався поміщеною в ній піснею про комара остільки, що до 13 строф тої пісні доложив іще 6 свого власного складання. Ті 6 строф пісні про комара в нагуївськім варіанті можна вважати пам'яткою духової праці чоловіка, що в першій половині XIX в. присвятив своє життя праці над просвітою народу і в Нагуєвичах лишив по собі пам'ять доброго вчителя та людяного, товариського чоловіка, що не цурався дружити та забавлятися з простими селянами.

Пропущено в моїй студії також угроруський варіант, поміщений у граматиці Лучкая* з р. 1830, стор. 178, трохи схожий з тим лемківським варіантом, що поміщений у моїй студії на стор. 385. Сей варіант описує не похорон, але весілля комара з мухою; у своїй студії я зазначив правдоподібність його походження з Чехії та Моравії. Подаю тут варіант Лучкая (стор. 168—170) з деякими поправками в тексті, зазначуючи хиби тексту в нотках.

1. Косил заяц отаву,
Лишка пограбує,
Комар копи накладат,
Муха потлачує.
2. Комар ся ей залицят:
Хотіл ся женити;
А муха ся повбіцяла
За жену му бити.

[1] Teufel.

3. Видит муха комара,
Младенца дрічнего[1],
Без жадного[2] думаня
Хтіла йти[3] за него.
4. Так они ся порадили;
Свадбу уділали[4],
На ту славиу гостину
Гості закликали.
5. Бив врабель[5] за дружбу;
Мачка за дружичку[6],
Блищиця ся присунула,
Била за кухарьку.
6. А їжака за столника[7]
Себі виволали,
А тхуря за маршавку[8]
Себі поставили.
7. Бив гавран за старосту,
А за[9] сваху сова;
Копнув ю до хвосту,
Не рекла му слова.
8. Ішол пес[10] чрез овес
В ремінним кабаті,
Мав острожки[11] на ногах:
«Як ся ту маєте?»
9. Танцювала свиня з волком,
Гусь[12] на гуслех гула,
А срока ся подпасала,
До танцу ся дала.
10. Так і біла гиида
Фартух[13] опасала,
Чревики на ножки вділа[14]
І так танцовала.

---

[1] Др.— «дрѣчнаго»; значення неясне, або «дорічного», пор. польське «do rzeczy» в значенні «вдалий», «гожий», «відповідний».
[2] Др.— «жаднаго».
[3] Др.— «ити».
[4] Др.— «оудѣлили».
[5] Др.— «врабел».
[6] З дальшої рими виходить, що первісно було, м⟨а⟩б⟨уть⟩, «за другарьку».
[7] Др.— «ѣжа заставника» — очевидне непорозуміння записувача.
[8] Автор граматики подає в скобках латинське пояснення сього слова: «distractor»; властиво маршалком на весіллі можна назвати провідника забав.
[9] Др.— vac.
[10] Др.— «Ишел песь».
[11] Др.— «острошки».
[12] Др.— «Сусь».
[13] Др.— «Артух».
[14] Др.— «ношки їдѣла».

11. О той-то гостині
Блиха ся дознала,
Сіла собі до гинтола,
А там понагляла.
12. Як навновало[1] сідіти,
Скакати почала;
Волк єй коні стражовал,
Она танцовала.
13. Дуже она[2] красна била,
На ней ся дивили,
А што к тому швидка била,
На танец ю брали.
14. Їли, пили, гайновали,
Добрі їм там[3] било,
Лем то бідна псота била,
Што[4] з голоду мліли.

---

[1] Др.— «навновала». Навнувати в бойківському діалекті значить «навкучити», «надоїсти».
[2] Др.— «бо».
[3] Др.— vac.
[4] Др.— «Что».

ПІСНЯ ПРО БИТВУ В СТЕПУ (1398 р.)

У давньоруській поемі з другої половини XII в. «Словѣ о полку Ігоревѣ» маємо опис битви в степу над Каялою, історично маловартий, видержаний лише в загальних зворотах, але проте високопоетичний, що виглядає в транскрипції на вірші ось як:

С зарания до вечера, [а] с вечера до свѣта
Летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы,
Трещать копия харалужныя
В полѣ незнаемѣ среди земли половецкыи.
Черна земля под копыты костьми была посѣяна,
[Тѣлы бѣлы сволочена], а кровию полияна;
. . . . . .
Тугою възыдоша по руской земли.
Что ми шумить, что ми звенить
Давечя рано пред зорями?
[Се] Игорь полкы заворочаеть —
Жаль бо ему мила брата Всеволода.
Биша ся день, биша ся другый,
[А] третьяго дни к полудню падоша стязи Игоревы.
Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы.
Ту кроваваго вина не доста; ту пир докончаша храбрии русичи:
Сваты попоиша, а сами полегоша за землю рускую.
Ничить трава жалощами,
А древо с тугою к земли преклонилось.

В тім тексті маємо симетрично збудовані дві перші строфи, тільки що в другій не стає половини другого (я доповнив її своєю кон'єктурою на основі народної пісні) та цілого третього рядка: ся прогалина робить неясним остатній рядок сеї строфи. Ті дві строфи удержані зовсім у загальних зворотах і можуть бути уривком якоїсь давнішої пісні про битву з половцями в степу. Таких давніших урив-

ків і навіть цілих окремих пісень у «Словѣ о полку Ігоревѣ» більше. Дальша часть пісні, що вже виразно відноситься до Ігоря та до битви над Каялою, збудована також симетрично: два рази йде чотиривіршова строфа перед двовіршовою, остатні два рядки, загальні звороти, звучать як важке, сумовите зітхання.

Народна пам'ять галицько-руського народу зберегла до XIX в. коштовну пам'ятку народної творчості, в якій можна бачити відгук того староукраїнського оригіналу, якого дві строфи, хоч і неповні, ввійшли в текст «Слова о полку Ігоревѣ». В збірці «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, zebrał i wydał Wacław z Oleska», We Lwowie, 1833, стор. 79—80, маємо під числом 19 пісню, яку тут подаю в дословнім відписі, кладучи тільки оклики «гей-гей» збоку рядів, а не як окремі рядки, як у перводруку, та пропускаючи рядки, повторювані два рази.

1. Czorna rola zaorana, hei-hei!
I kulamy zasijana,
Biłym tilom zwołoczena
I kroweju społoczena.

2. Leżyt wojak na kupyni, hei-hei!
Nakryw oczy czerwonoju,
Czerwonoju kitajkoju.
Nakryw oczy kitajkoju.

3. Ani trumny, ani jamy, hey-hei!
Ani witcia, ani mamy,
Ani komu zadzwonyty,
Any komu zatużyty.

4. Dzwoniat koni kopytamy, hei-hei!
A wojaki ostrohamy (ті 2 рядки повторено 2 рази).

5. Letyt woron z czużych storon, hei-hei!
Na mohyli usidaje,
Oczy jomu wypywaje.

6. Chodyt maty hukajuczy, hei-hei!
Syna swoho szykajuczy.
«Oj ja twoho syna znaju,
Bo ja z nego popas maju».

7. Skaży meni woron mylyj, hei-hei!
Czy mij synok jeszcze biłyi,
Czy jeho oczy syweńki,
Ta czy wusta rumianeńki?

8. Skaży meni woron mylyj, hei-hei!
Czy mij synok jeszcze biłyi,
Czy wołosie bilijetsia
Ta czy łyczko rumianytsia?»

9. Wże jeho wusta syneńki, hei-hei!
Wże mu wołosi czorneńki.
Na jeho łyczko prypadaju,
Oczy jemu wypywaju».

Як бачимо, старинна пісня, в якій нема ще згадки ані про козаків, ані про татар і турків, заховалася в тім записі далеко неповна та поправна. Нескладні в строфі 2 рядки 2—4. Аналогію до сеї строфи бачимо в пісні ч⟨исло⟩ 203 тої самої збірки (стор. 422), де читаємо:

Ей кінь летить, трава шумить,
Ой там козак забит лежить
На травоньці головою,
Накрив личко китайкою.

Строфа 4 неповна, має тільки два рядки, які в перводруку для мелодії доповнено повторенням. Неповна також стр⟨офа⟩ 5, що має лише три рядки. У стр⟨офі⟩ 6 рядки 3 і 4 не на місці: се відповідь ворона на запити матері, які маємо в стр⟨офах⟩ 7 і 8. Правдоподібно, стр⟨офа⟩ 6 кінчалася первісно іншими рядками, що містили інтродукцію материного запиту; по стр⟨офі⟩ 7 ішла строфа з відповіддю ворона, по ній стр⟨офа⟩ 8, другий запит матері і стр⟨офа⟩ 10, друга відповідь ворона. Оба запити матері стилізовані недоладно; замість питати, чи син живий, вона два рази питає, чи він іще білий і навіть у стр⟨офі⟩ 8, чи його волосся ще біліється, немов він був біловолосий старець. До тих строф про стан воякового тіла по смерті маємо аналогію в пісні ч⟨исло⟩ 8 тої самої збірки (стор. 488—489), де читаємо:

Ой три літа, три неділи,
Як козака в лісі вбили.
Під явором зелененьким
Лежить козак молоденький;
На нім тіло почорніло,
А від вітру струпішіло.

Що «кулями» у другім рядку першої строфи — пізніша вставка замість первісного «стрілами», легко догадатися, тим легше, що куль від рушниць по битві на полі звичайно не видко, а стріли лежать видні, де котра впала. А що

перша строфа галицько-руського тексту пісні не малює початку битви, то я вважаю зовсім умісним і відповідним при реконструкції її тексту покористуватися першою строфою пісні зі «Слова о полку Ігоревѣ».

Ой від ранку до вечора,
Від вечора і до світа
Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі о шоломи,
Тріщать списи спижевії
В чистім полі на роздоллі.

Чорна ріля [непорана],
[Копитами] заорана
І стрілами засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена.

Ой кінь біжить, трава шумить,
Ой там вояк забит лежить
На купині головою,
Накрив очі китайкою,
Китайкою червоною.

Ой вже три дні, три неділі,
Як вояка в степу вбили,
[Забутого полишили];
На нім тіло почорніло,
А від вітру струпішіло.

Ані труни, ані ями,
Ані вітця, ані мами;
Ані кому задзвонити,
[Ані тіло схоронити],
Ані кому затужити.

[Лиш далеко за ярами,
За ріками та полями]
Дзвонять коні копитами,
А вояки острогами,
[Вість доносять аж до мами].

Ходить мати, гукаючи,
Свого сина шукаючи;
[На могилу виходжає,
Сина свого виглядає —
Летить ворон крякаючи].

Летить ворон з чужих сторон,
На могилі усідає
[Та й на матір поглядає.
Вона сльози проливає]
Та й у ворона питає:

«Скажи мені, ворон милий,
Чи мій синок іще живий?
Його тіло ще біленьке,
Його очі ще сивенькі,
Уста його рум'яненькі?»

«Ой я твого сина знаю,
Бо я з нього попас маю.
Його тіло почорніло
Та від вітру струпішіло,
А на личко я сідаю,
З лоба очі випиваю».

Як жахлива вість про смерть когось близького, знайомого та забутого, лине до нас отся пісня з давно забутої старовини. Мимоволі здригається серце та стискається з болем, а уста шепчуть: «Вічная пам'ять!»*

Писано д(ня) 23 січня 1915 р.

ПІСНЯ ПРО КОВАЛЕНКА
(1452)

Татарське лихоліття почалося на Вкраїні, особливо в її північно-західній, найбільше заселеній часті, на Поділлі та в Червоній Русі, дуже давно, ще при кінці XIV віку. Першу згадку про татар у польських літописців маємо під роком 1393, власне в Кромера («Kronika Polska Marcina Kromera», Sanok, 1857, стор. 798) у непевній формі: «Tatary potym jakoby hetman Witoldzin książę Olgerd poraził, trzech ich carzyków zabił którym więc Podole roczny hold placiło»[1]. Бєльський («Kronika», wyd. Turowskiego, I, стор. 488) ⟨подає те саме, тільки⟩ коротше та менш докладно: «Potem Witułt trzy ordy Tatarów poraził»[2]. Стрийковський*, який знає й часто цитує обох сих істориків, про сей факт не згадує нічого. Зате маємо в нього на стор. 499 відомість, що «Ольгерд*, стрий Вітольдів, іще в р. 1331 уперве осів Поділля, прогнавши з нього татар і їх баскаків (поборців данини), і дав його в державу Коріатовичам*; отже, відтоді до часу, коли Вітольд видер його Федорові, потомкові Коріата, минуло 64 роки». А на стор. 500 читаємо в нього далі: «Всі руські та литовські старі літописці отсими словами свідчать про Поділля, що король Владислав Ягелло, почувши про опанування Поділля Литвою, просив Вітольда, аби йому з братерської любові на його славу та розширення польської корони відступив часть Поділля за певну суму грошей. За угодою Вітольд відступив йому за 20 000 злотих польських [Кромер кладе суму 40 000] ось які замки

---

[1] «Потім гетьман князя Ольгерда Вітольд начебто розбив татар і перебив третину їхніх царків, яким Поділля платило річну данину» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] «Потім Вітольд три орди татар розбив» *(польськ.)*.— *Ред.*

подільські: Кам'янець, Смотрич, Скалу та Червоний Городок, а в інших замках, як ось у Вишневці, в Браславі, в Бакоті, в Сокільці і ін., він поосаджував своїх старостів. А потім польський король дав вищеназвані замки, відступлені йому Вітольдом, за певну суму пану Спиткові»*. На стор. 501 читаємо далі, що коли (в р. 1398) татари вбили Спитка Мальштинського, Ягелло послав до Вітольда ось яке писання: «Котрі замки ти дав мені був за 20 000 кіп, я віддав їх Спиткові. А що Спитка вбили татари, то його жінка, повдовівши, з малими дітьми не може боронити тих замків від татар. Тому візьми собі назад свої замки, а мені віддай тих 20 000 кіп, які ти записав мені». Це вчинив Вітольд і послав гроші королеві Ягеллові через руки пана Немири та пана Дмитра Василевича. Отак відібравши подільські замки до Литви, він поставив старостою над ними Гроновського, а потім дав усе Поділля Дейдигольдові, а незабаром потім дав Дейдигольдові Смоленськ, а Поділля передав Довгірдові — воєводі віленському, яке той одержав зі всіма замками аж до Вітольдової смерті. А коли Вітольд умер (1430 р.), польські пани Павло,єпископ кам'янецький, з простого люду, але хитрий і дотепний, Теодрик, Михайло та Муссило, три рідні брати Бучацькі, та Крушина Гольовський, поки ще не розславилася Вітольдова смерть, запросили панським обичаєм до себе Довгірда, віленського воєводу, ніби на пораду до Кам'янця-Подільського, але не багато радили, скоро приїхав до них, спіймали його, а Кам'янець і інші подільські замки забрали в свою владу. «Відтоді,— пише Мєховіта,— Поділля прилучено до польського королівства». Не пише, де ті пани поділи спійманого Довгірда, але руські літописці згодні в тім, що його вбито[1].

В Криму появилися татари ще в першій половині XIII в. разом із наїздами монголів на Русь (М. Грушевський, Історія України-Русі, т. IV, стор. 304—305). В р. 1239 була, на розказ Бату-хана, внука Чінгісханового, збудована в Криму столиця пізніших татарських ханів Бахчисарай, а 30 літ пізніше здвигнено там коштом єгипетського хана Меліка Манзула величний кам'яний мечет. На тій основі можемо прийняти, що вже в другій половині XIII в. довершився перехід кримських татар на іслам так

---

[1] Про се менш докладно на основі Длугоша — М. Грушевський, Іст(орія) Укр(аїни)-Русі, т. IV, стор. 191—192.

само незамітно, як 100 літ перед тим довершився перехід в натурі часті половців («Київський літопис» по Іпатієвому рукопису під роком ...). Протягом XIV в. належав Крим до монгольської Золотої Орди і тільки від р. 1439, початку панування Хаджі-Гірея, починається історія кримських татар як більш або менш самостійного державного організму. Хаджі-Гірей виборов Кримському ханству незалежність від Золотої Орди, а по його смерті 1475 р. став його син Менглі-Гірей ханом як васал турецького хана в Царгороді. Менглі-Гірей («менглі» значить «войовничий») панував 47 літ і 8 місяців і вмер, проживши 71 рік. Його син Мухаммед-Гірей панував лише 8 літ і згинув 1523 р. з рук власних синів. Оба ті сини були швидко потім замордовані на розказ султана в Царгороді, а ханом кримським був іменований Сеадет-Гірей, який, одначе, по 6 місяцях мусив зректися престолу і передати його свому братаничу Іслам-Гіреєві. Аж 7 літ пізніше (1532 р.) став ханом кримським Сагіб-Гірей, син Менглі-Гірея. Він панував несповна 20 літ і був замордований за намовою Давлет-Гірея, внука Менглі-Гіреєвого, що, живучи в Царгороді, виробив собі в султана іменування на ханство. Він умер 1577 р. від чуми. По нім панував його син Мухаммед-Гірей II, прозваний Товстим, а по його замордуванні — Іслам-Гірей, що вмер 1587 року. По нім панував аж до 1604 р. Бора Гасі-Гірей, визначний не лише як миролюбний володар, але також як талановитий поет*, і ним я кінчу сей реєстр кримських ханів із XI—XVI віків[1].

Династія Гіреїв записалася в історію нашого краю великою кривавою плямою, а ті два століття її панування були для України татарським лихоліттям. Приступаючи до розбору народної пісні про Коваленка, одної з найстарших поетичних пам'яток тої тяжкої доби в історії нашого народу, вважаю не зайвим попередити той розбір зводом записок польських літописців М. Кромера, М. Бельського та М. Стрийковського про татарські напади на нашу землю, особливо в XV віці, вже хоч би тому, що в просторій «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського, т. IV, стор. 332—377, та т. VII, стор. 20—33, се зроблено хоч і з широкою історичною перспективою (не скрізь ясною, а часто лише здогадною), але з неповним використанням найближ-

[1] Hammer-Purgstall, Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft, aus türkischen Quellen zusammengetragen, Wien, 1856, c. 23—92 passim.

чих джерел. Пишучи в часи війни та не маючи доступу до жодної публічної бібліотеки, я користуюся тільки названими трьома польськими та одною латинською «Chronica regni Polonorum», якої уривок ⟨є⟩ (стор. 159—320) за роки 1253 до 1466 із портретами польських королів Лестька Чорного (на стор. 174), Генрика Справедливого (стор. 184), Премислава II (стор. 191), Вацлава (стор. 193) [на стор. 200 вирізано портрет Владислава Локетка], Казіміра II (стор. 222), Людовіка (стор. 248), Владислава Ягелли (стор. 268), Владислава Варненьчика (стор. 300), і Казіміра Ягелловича (стор. 311). По цитатах Стрийковського я міг лише дійти, що це хроніка Мєховіти, за яку продав мені сей старий антиквар Гельцель.

Під роком 1396 оповідає Кромер: «Того самого року підняв Вітольд щасливий похід проти татар, про яких уже перед тим згадано з литовської історії, і прогнав одно гніздо, або покоління, що вони зовуть ордою, з дітьми й жінками. Одну часть бранців послав як подарунки королеві й сенаторам польським, а другу, головну, осадив над рікою Вакою недалеко Вільна, надав їм там грунти для оброблювання, де вони й досі живуть у своїй вірі» (стор. 749). Те саме коротше, очевидно, за Кромером, у Бєльського (II, стор. 495). Далеко ширше й основніше про сей похід 1398 р. пише Стрийковский («Chronika Macieja Stryikowskiego», Kraków, 1582, стор. 505) на основі литовсько-руських літописів: «Другу часть війська литовського й руського (перша воювала Рязань) Вітольд виправив у дикі поля, поставивши над ним гетьманом Ольгерда, пана литовського, до орд Заволозької та Задонської, бажаючи випробувати татарську силу та вистежити їх положення. А коли гетьман Ольгерд із військом литовським і з руськими козаками притягнув над ріку Дон, заступили йому [дорогу] три царики брати кримський, кіркельський і майкопський, які тоді брали данину з Поділля (як пише Кромер у кн⟨изі⟩ XV). Там на своєму смітті сміліші татари з великим криком ударили на Литву, та Литва, якій тут ходило о славу й здоров'я та якій далеко було втікати до вітчини, з неменшою сміліcтю дала відсіч татарам у першім і в другім танці. Нарешті татари, бачачи, що нові гості, яких вони досі не знали, дуже сильні й могутні, не могли видержати третього танцю та почали втікати по широких полях, куди хто міг унести здоров'я. А Литва, заюшившися та танцюючи за ними погоню, била їх тим сміліше. Отак ті три орди

ласкою божою та щастям Вітольдовим, а литовською хоробрістю були наголову поражені та побиті, а три царики, як згідно подають усі літописці, полягли на місці. Був се перший «креденц» битви Литви з татарами».

Отсе оповідання відноситься, як бачимо з його змісту, не до р. 1396, а до 1393, до першого відомого воєнного конфлікту Литви з татарами. Не маючи змоги сконтролювати се оповідання з іншими джерелами, звертаю уваги тільки на те, що маємо тут згадку про руських козаків майже о 100 літ давнішу від найдавніших, зібраних у проф. М. Грушевського (Іст〈орія〉 Укр〈аїни〉-Русі, т. VII, стор. 74—82), а також славну в історії козаччини назву «гетьман».

Перепочивши один рік (1397) по тій побіді, Вітольд, як оповідає Кромер («Kronika», стор. 750—752), другого року, не слухаючи відраджувань короля й королевої*, вибрався вдруге на татар, на яку війну їхало з ним без відмови велике число польської та німецької шляхти, що жадало воєнної слави. Многих із них, одначе, відмовила своєю повагою від наміреної подорожі королева Ядвіга, пророкуючи лихий кінець сього походу. Пристали до тих затягів визначніші між поляками особи: Рафал Тарновський, син Яна, каштеляна сандомирського, Судивой Остророг, Доброгост Шамотульський, Ян Гловачовський, воєвода мазовецький, Ян Домбровський, Вариш Мєховський, Соха, воєвода плоцький, Тома Вержинек і визначніший від них усіх Спитко Мельштинський, воєвода краківський, пан Нижньої Русі, або Поділля, яке йому король Владислав перед двома роками, незважаючи на відмови деяких сенаторів і королевої, дарував або радше дав у посідання, застерігаючи собі, аби на кожде королівське візвання ставився готовий до війни.

«Переписавши військо під Києвом, Вітольд, повен доброї надії, з грізним військом вирушив у татарські краї. Був тоді імператором у татар Тамерлан, чоловік низького походження, але своїм знанням і щастям у воєнних справах винесений до такої могутності, що в своїм війську мав 12 сот тисяч вояків і з ними поразив турків, а їх цісаря Баязета, зловивши, возив скрізь із собою в залізній клітці як якогось звіра, надто з незрівнянним поспіхом спустошив іспанські, албанські, вірменські, перські, месопотамські, азійські та єгипетські держави й загалом потряс увесь земний круг пострахом свого імені. Отож Вітольд, не стрічаючи ніякої перешкоди в переправах, перейшов

через ріки Сулу й Псьол у татарські поля й надтягнув над Ворсклу. Тут накинувся на нього один з татарських цариків Єдига, наймогутніший гетьман Тамерланів з незліченною татарською сараною (moszką). Аж там нашим, ослабленим і потривоженим, пригадуються віщі пересторороги королевої Ядвіги. За радою Спитка Мельштинського пробують умовлятися з поганцями про мир. Не гордують миром і татари. Та незабаром загониста молодіж опрокинула раду старших, закидаючи Спиткові боязливість, і тут же наші вдалися в битву, яку через побіду поганців, хоч і не без їх шкоди, програли. Немало погибло там наших. Між ними королівські брати Андрій і Дмитро, Корибут і інших десять руських і литовських князів наложило головами, а дуже мало живих попало в руки ворогів. Вітольд із Свидригайлом, своїм стрийним братом, а до того з Остророгом та Шамотульським, бачачи, що його війську заноситься на програну, чвалом від'їхали геть. Але Мельштинський, хоч міг чи то втекою чи то покликом на поганського царя, якому в часі переговорів о мир дуже був сподобався своєю чеснотою та мудрою й веселою розмовою, спасти своє життя й здоров'я, скочив між густі ряди поганців, а скочивши, волів чесно згинути, чого сам собі бажав і з чим звірився Павлові Сцівковському. Сей-бо, коли Спитко (перед битвою) намовляв його до миру, закинув Спиткові боязливе серце та поблажливу любов до гарної жінки, а в часі битви той милий рицар, хоробрий на язик, не на руки, перший перед усіми пустився навтеки. Незабаром по тій побіді й сам Тамерлан умер іще того самого року. А татари одним замахом побіди, пустошачи Поділля й Волинь, забігли аж до Луцька; лише кияни трьома тисячами рублів окупили своє місто й грунти від пустошення. А рубель у Русі й Литві важить сто грошей повних» («Kronika», II, стор. 750—752).

Аналогічне оповідання Бельского («Kronika», II, стор. 495—498) передає в скороченні оповідання Кромера з деякими досить важними додатками. Ітак про Тамерлана сказано обережніше й правдивіше: «Że Azyę niemal wszystką posiadł»[1]. Про долю Баязета в Тамерлановій неволі до звістки про клітку додано, що Тамерлан «po nim na konia wsiadał»[2]. Пишуть також про нього, що коли

[1] «Що володів майже всією Азією» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] «З нього на коня сідав» *(польськ.)*.— *Ред.*

здобував яке місто, то першого дня сідав під білим шатром, другого під червоним, а третього під чорним; білий означав ласку, червоний — розлив крові, а чорний збурення й знищення цілого міста. Про переговори перед битвою над Ворсклою читаємо: «Рада Мельштинського подобалася Вітольдові, і він послав до Єдиги послів, аби дізнатися від нього, чого з далеких сторін приїхали в сей край, коли там в Азії мають татари досить і місця на оселі й могли би дати нам спокій тут у Європі. Тому впоминав його, аби йшов геть і не легковажив собі їх, бо вони готові вмерти за свою землю. На се Єдига так відповів послам: «Мій пан Тамерлан побідив мідів, персів, турків і інші азійські народи, а опанувавши їх, вийшов на те, аби підбити під свою власть також Європу. Коли хочете мати спокій, то дайте в заклад своїх синів і платіть щорічну данину». Шляхтич, що на раді спротивився Спиткові, тут зоветься Павло Жуковський герба Гриф, а між убитими в битві названо також Аврама Соху, воєводу плоцького герба Заглоба та німця Вадвіца. Визначалися в тій битві наші Правдзіци, Нечуї, Наленчі та Равичі, як пишуть. А діялося те в році 1398, д⟨ня⟩ 14 серпня, в четвер. По тій побіді татари пішли до Таврики (Криму), де здобули й спалили генуезьку посілість Кафу та інші надморські міста, заселені греками. Та через Дніпро не перепустив їх Вітольд, осадивши всі переправи та побудувавши замок близько Дніпра, і місце це по-татарськи зовуть Тавань. Але інші пишуть, що татари перейшли через Дніпро та оперлися аж по Луцьк на Волині, а кияни окупилися їм трьома тисячами рублів». Може, найважніша в тім оповіданні докладна дата битви над Ворсклою. В «Історії» М. Грушевського (т. IV, стор. 85) опису битви нема, а дата голословно подана 1399 р. Сю дату має Стрийковський, який на стор. 507—510 своєї хроніки подає віршований опис битви, в головному за Кромером, хоч і з деякими додатками. Виймаю з того опису лише дещо про участь руських сил у тім поході. Нав'язуючи до Тамерланових побід, Стрийковський пише:

Tochtamisz carz zawołski przed nim też ubieżał
Do bitwy[1], także inne carzyki wyrzezał;

[1] Про Тохтамиша оповідає Стрийк⟨овський⟩ під роком 1396 (стор. 506) ось що: «Приїхавши до Литви [з походу на татар], Вітольд збирає знову велике військо на татар, бажаючи впрова-

Wszystek wschód słońca osiadł; wżdy z nim Witold miły
Skosztował z litewskimi kozaki swe siły.
A maiąc iusz gotowe woyska z potrzebami
K temu pięćdziesiąt xiążąt ruskich z Polakami,
Ciągnął aż do Kijowa; Tochtamisz też z swymi
Wygnaniec był ufami[1] przy nim zawołskimi[2].

Між убитими в тій битві, «з Литви й Русі» Стр⟨ийковський⟩ вичисляє: «Андрій — князь полоцький Ольгердович із братом Дмитром Корибутом, предком князів Збаразьких і Вишневецьких, Іван Скіндер і Андрій Дмитровичі Корибутовичі, Іван Євлашкович, Іван Борисович київський, Гліб Святославович смоленський, Гліб Коріатович із братом Семеном, Михайло Підберезький, Дмитро й Федір Патрикійовичі Вольські, Ямунтович, Іван Юрійович Більський і інші» (стор. 510).

В латинській «Chronica regni Poloniae», lib⟨ra⟩ IV, cap⟨ut⟩ XLI, стор. 274—275, маємо оповідання про два Вітольдові (він тут зоветься Vitowdus) походи на татар, один, успішний, 1397 р. з оселенням татар у Литві, причім автор покликається на суддю й писаря тих татар Абрама, й другий, 1398 р., з битвою над Ворсклою д⟨ня⟩ 14 серпня,

---

дити на заволзьке царство Тохтамиша, першого заволзького царя, що, прогнаний через Тамерлана, прибув до Вітольда і жив на Литві зі всіма своїми уланами та мурзами в Ліді». Далі на стор. 506—507 він подає за Длугошем, Мєховітою й Кромером віршоване оповідання «O wtorey wyprawie Witolda samego na Tatary», де говориться про оселення полонених татар на Литві, властиво, всупереч Кромерові, як сей подає се оповідання під роком 1396. Стрийковський сам демаскує свою помилку, подаючи безпосередньо за тим оповіданням другий раз «O wtorey wyprawie Witoldowey przeciw Tatarow niefortunney». Знайшовши в Кромера та Бельського відомість, що по першім поході на татар Вітольд дав собі цілорічний спочинок, а поклавши, може, за Длугошем або Мєховітою, дату того походу на рік 1397, власне той рік, колн Вітольд опочивав, він означив дату другого (властиво третього) походу на р. 1399.

[1] Uf або hut, hutiec — із німецького Haufe—«купа»—відділ війська.

[2] Тохтамиш, цар заволзький від нього ⟨Тамерлана⟩ теж утік
Без бою; там само інших царків ⟨Тамерлан⟩ вирізав;
По заході сонця з ним Вітольд любий
З своїми литовськими козаками помірявся силою.
А маючи добре споряджене військо,
До того ж п'ятдесят руських князів з поляками,
Відступив аж до Києва, а з ними
Й вигнанець Тохтамиш із своїм заволзьким військом
(польськ.).— Ред.

згідно з датою Бельського („Chronicorum regni Poloniae", кн. IV, стор. 274—275).

Найближчу потім відомість про татарський напад на Русь маємо в Кромера під роком 1415 («Kronika», стор. 837). Читаємо там, що хрестоносці після тяжкого поразження в битві під Грюнвальдом увійшли в порозуміння з татарами й намовили їх пустошити руські землі. «І справді незабаром по тім часі непереглядна гущава поганців зі своїм гетьманом Єдигою зненацька висипали на київські грунти, де вогнем і залізом нівечила всі добра, саме місто Київ обдерла та зрівняла з землею так, що відтоді Київ, утративши свою оздобу, вже потім не міг відзискати її. Тільки замку не могли здобути вороги, хоч як сильно штурмували до нього».

Побіжно згадаю тут епізод, про який оповідає Стрийковський під роками 1418 і 1419, «O podawaniu carzów tatarskich przez Witolda» (стор. 549—550), де, за Длугошем та Меховітою, оповідається, як Вітольд допоміг Бедбулові, брату Тохтамиша, зайняти панування над заволзькими татарами, а коли той погиб, не осягнувши, допоміг його брату Єремферденові проти узурпатора Керембердена. Вітольд вислав над Волгу маршалка Радивіла з військом литовським.

Potym nad Wołgą srogi boy obydwa zwiedli,
Gdzie gdy z bitwy kozacy w zasadzkę zasiedli,
Wnet Kieremberdenowę hordę przerazili,
Bez wieści przyskoczywszy, wielkość uffów zbili.
Tak Jeremferden wygrał, carstwo opanował,
Kieremberdena iąwszy stausznie zamordował[1].

«В тім самім році Єдига, що колись побив Вітольда, служачи під Тармерланом, а тепер був перекопським царем, прислав до нього послів із багатими дарами, просячи миру та присягаючи на вірність і виявляючи готовність служити Литві в кождій потребі». Се подає Стрийк(овський), покликаючися на Кромера, кн(ига) 18, та сей цитат, мабуть, фіктивний*.

---

[1] Потім обоє почали над Волгою жорстоку битву.
Коли козаки, що під час битви були у засідці,
Раптово наскочивши, силу татарського війська перебили,
Швидко орда Керембердена була розбита.
Так Єремферден виграв битву і заволодів царством,
Схопивши Керембердена, жорстоко його замордував
(польськ.). — *Ред.*

Не скоро потім спромоглися татари нападати на Русь. Під роком 1432 читаємо в Кромера (стор. 927), що коли татари готувалися нападати на Польщу, Стефан, воєвода волоський*, вірний своїому зобов'язанню, даному польським послам у Сучаві, вдарив на них і розгромив їх (ту саму відомість подає Стрийковский на стор. 557). В р. 1433 сталося таке, що Свидригайло*, «великими дарунками наклонив татар, аби пустошили ті руські землі, що підлягали Зигмунтові Кейстутовичеві*. Та вони, ввійшовши в руські землі й дізнавшися, що Зигмунт має за собою опіку й оборону польського короля, змінили свої замисли і рушили в київські та чернігівські країни, завзято попустошивши держави самого Свидригайла» (К р о м е р, «Kronika», стор. 929). Бєльський оповідає се так, що Свидригайло «послав також до татар, просячи їх, аби посадили його на литовське князівство, з якого прогнав його Зигмунт. Але коли татари приїхали й дізналися, що така була воля короля, бажаючи помститися на Свидригайлі за те, що не сказав їм сього, сплюндрували весь його чернігівський і київський край і пішли геть зі здобиччю» («Kronika», II, стор. 625). В тім самім дусі подає сю звістку й Стрийковський на стор. 576, зазначаючи лише, що то були татари з перекопської орди.

В році 1438 ⟨стався⟩ новий напад татар на Русь, про який пише Кромер після оповідання про похід поляків до Чехії: «Не брали участі в тім поході русь та подоляни, затруднені домашнім нещастям, яке з початком того літа постигло їх від татар. Бо загналися в той край татари, знищили Поділля й вивели величезний полон. Коли вже вертали назад, подоляни, збивши в купу ровти кріпких людей, пустилися за ними в погоню, але зі страху мусили збочити на мокравину, а не знаючи добре місця, стягнувши коні в ряд, сміло пустилися на татар. Ті стояли проти них на догіднішім місці в бойовім порядку і здалека випускали густі рої стріл на наших, що ледве-ледве коріцмалися з густого болота. Передні ряди, стривожені, дали знати заднім, аби відступали назад та дали їм місце вибрести з того болота. Але ті, не зрозумівши того гасла й думаючи, що всі наші вже поражені, почали тікати в різні боки. Не занедбали татари скористати з доброї нагоди, але, потоптавши перші ряди наших, уперто гонять розпорошене військо, завдаючи йому великий погром і не даруючи життя нікому, хто їм навинувся. Так мало не вся шляхта і майже

сама твердь хороброї Русі з Михайлом Бучацьким, старостою або воєводою подільським, лягла трупом на полі, а від того часу вже без ніякої боязні татари частими від часу до часу наїздами пустошили». Те саме в головному, тільки трохи коротше й барвніше, оповідає Бєльський («Kronika», стор. 544—545) із тим хіба додатком, що проводиря татар називає «царем Сахматом», а Михайла Бучацького гетьманом. Коротка згадка про се у Стрийковського (стор. 586), який зауважує, що то були заволзькі татари зі своїм царем Сахматом, а Бучацького називає старостою кам'янецьким.

Новий напад татар на Поділля був у р. 1442. Про нього пише Кромер: «Поділля й Русь аж до Львова плюндрували непереглядні татарські загони залізом і головнями, крім убивств, і майже незлічиму глоту в'язнів та зрабованого товару гнали перед собою. Коли вертали, Виндика, староста глинянський, допав їх із малим числом своїх і наніс велику страту та освободив многих в'язнів. Та, нарешті, обскочений густими лавами поганців, потерпів на тім самім місці зі всіма своїми похвальну смерть!» («Kronika», II, стор. 976—977). Те саме іншими словами в Бєльского («Kronika», II, стор. 673—674).

Дальший напад татар на Поділля був у р. 1448. Кромер оповідає, що коли король поспішав до Литви, аби поспіти на сойм до Новогородка, «заїхав його посол від татарського царя в Кам'янці, обіцяючи йому татарську підмогу проти волоського господаря. Король відіслав його з таємною відповіддю, та ледве доїхав до Литви, татари рвучою рікою впали на Поділля і з лютим завзяттям нівечили всі добра огнем і залізом. Але подільський староста Теодор Бучацький із готовою дружиною воєнних людей на різних трудних місцях кілька разів перебігав дорогу тим плюндровникам, наробив їм багато втрат і відбив багато забраних в'язнів». «Коли вони вертали, якийсь Юра, русин чи литвин, у Браславі прийняв охотно й угостив тих поганців, а се породило між людьми підозріння,що татари з намови короля або Литви пустошили Поділля» («Kronika», II, стор. 1013). Коротше та ⟨з⟩ виразнішим політичним вістрям оповідає про се Бєльский, кладучи татарський напад на час сойму в Новгородку, де ухвалено війну проти князя тверського. «А тим часом татари увірвалися на Поділля й наробили багато шкоди, але Теодорик Бучацький громив їх у кількох місцях і відібрав у них багато полону. А Юра

Литвин у Браславі частував їх, із того наші догадувалися, що се Литва навела на нас татар, гніваючися на Поділля[1]; було підозріння на самого короля, що знав про те [наперед], бо не довго перед тим були в нього татарські посли в Кам'янці, обіцяючи йому підмогу проти волоського воєводи Петра, але невідомо, з чим їх король відправив» («Kronika», II, стор. 706). Та сама відомість коротше у Стрийковського (стор. 613), який того Юрія, що гостив татар у Браславі, називає паном литовським.

Про слідуючий за тим напад 1450 р. подаю насамперед звістку Мєховіти (розд⟨іл⟩ LIX, стор. 313), за яким пішов Бєльський, а потім звістку Кромера. Оповівши в попереднім розділі сумні для поляків наслідки їх участі в війні з волохами, автор пише далі: «Настигла й інша кара. Татарський цар Садахмат, дізнавшися, що шляхта руська та подільська зайнята волоською війною, зненацька напав на ті землі і поплюндрував аж до Городка та до границь землі белзької. Він упровадив багато людей, мужів, жінок

---

[1] За се на тогорічнім соймі в Любліні, спільнім для Польщі й Литви, була суперечка між литовськими панами й поляками, в якій литовські пани доказували, що поляки неправно заволоділи Поділлям і домагалися його звороту. Кромер («Kronika», II, стор. 1009—1011) подає тільки докази поляків про законність польського володіння Поділлям і додає лаконічно, що по тій відповіді «zaraz sejm skończono» ⟨«сейм відразу закінчено» *(польськ.)*.— *Ред.*⟩. Бєльский («Kronika», II, стор. 703—704) подає трохи ширше домагання литовських панів, із тою увагою, що «Król też, k temu przydał kilka słów za Litwą prosząc, aby się z nimi w przyjaźni dobrey zachowali» ⟨«Король теж докинув до того кілька слів, просячи за Литву, аби до литовських панів ставилися приязно» *(польськ.)*.— *Ред.*⟩ та кінчаючи увагою: «Słysząc to panowie litewscy z gniewem odjechali precz» ⟨«Почувши це, розгнівані литовські пани поїхали геть» *(польськ.)*.— *Ред.*⟩.

У Стрийковського маємо оповідання про той сойм на стор. 611—612 із кінцевою увагою автора: «Але старі літописці руські й литовські, яких я 12 сопоставив (konkordował),інакше й одноду шним доказом свідчать, як я се вище писав при Гедиміні*, Ольгерді, Ягайлі та Вітольді, що насамперед литовські князі Коріатовичі вигнали татар із Поділля та позарубували Кам'янець, Скалу*, Бакоту й інші замки й своєю хоробрістю прилучили їх до великого князівства литовського». Мєховіта, оповівши про той люблінський сойм і відповідь польських панів на литовські домагання (стор. 311—312), кінчить так само лаконічно, як Кромер: «His auditis bojarii Lithuaniae conticuerunt» ⟨«Почувши це, литовські бояри замовкли» *(лат.)*.— *Ред.*⟩.

та багато стад і худоби та причинив багато лиха й тривоги властям». Дещо подробиць до сього оповідання ⟨додає⟩ Бельський, пишучи: «В ту пору, коли наші були в Волощині, цар татарський Садахмат, вигледівши час, увірвався на Русь і сплюндрував її скрізь аж по Городок* і Белз*. Тут він ледь на волос не спіймав Владислава, князя мазовецького й белзького, що тоді був на ловах. Побрали татари дуже багато людей і вигнали немалий полон. А король мало дбав про ⟨це і⟩* волів жити в Литві, бавлячися ловами, ніж запобігати пустошенню краю» («Kronika», II, стор. 711). Оповідання Кромера («Kronika», стор. 1019—1020), сим разом многословне та бідніше змістом, не знає назви татарського царя, що провадив сей напад, і не додає нічого нового до наведених тут подробиць. Коротку записку про сей напад на основі Кромера й Ваповського* подає Стрийковский (стор. 614) під роком ⟨1451⟩, простуючи ніби їх помилку, що подають дату 1452. В Кромера, одначе, помилки нема, а натомість хибна дата Стрийковського.

Досить просторо оповідає Кромер про напад 1451 р. По закінченні сойму «в тих саме часах татари, знов воюючи подільську землю, аж під самий Львів забігли. І коли вже раз нібито брехливо відступали, чотири рази, вертаючи нагло, обскакували людей, що з таємних закутків виходили на жниво, й відводили їх жорстоко в мізерну неволю. Тому король велить краківським сенаторам Якову Чижевському, каштелянові, й Янові Тенчинському їхати на Русь та з руссю і волохами дати стрим розпусній захланності поганців, а сам, не дбаючи на занесену там морову заразу, їде на Литву для звичайних ловів. Та поки наші вибралися, татари, вже обтяжені здобиччю, увійшли в свої доми. Досліджено потім, що на Русь наслала їх Литва, бо відтам незабаром виправлено Радивіла Гостиковицького з величними подарунками для обдарування поганців. Та сей посол прибув до татар саме тоді, коли Садахмат, цар близьких татар, повернувши з Поділля, був таврриканським (кримським) царем Єцигером поражений, розбитий, позбавлений власті й випущений майже голий. Утікаючи з дев'ятьма синами та зі своїми приближеними, яких вони там зовуть мурзами й уланами, Садахмат подався до Литви як до своїх приятелів. Але й тут помилився в своїй надії. Бо Литва, бажаючи вдержати добрі зносини з його ворогом Єцигером, ув'язнила його, а коли незабаром потім подався навтеку

до Києва, спіймала ⟨і⟩ аж до смерті ⟨протримала⟩ в Ковні під пильною сторожею» («Kronika», стор. 1030—1031).

Бєльский зазначає в тім році два татарські напади: один при кінці серпня, коли «татари наїхали до Поділля на Рів, що тепер зовуть Баром, спалили його, а старосту того замку Стогнєва Рея, герба Окша, з жінкою взяли в неволю та забрали й багато інших людей» («Kronika», II, стор. 718), а другий той самий, про який оповідає Кромер (т а м ж е, стор. 720). Оповідання Бєльського в однім місці баламутне. Не зрозумівши гаразд оповідання Кромерового, що татари в часі того нападу 4 рази удавали, що вже відходять, і 4 рази вертали, вибавлюючи тим маневром рільників із криївок на жниво, Бєльський, пропустивши згадку про забирання рільників зі жнива, пише загально й зовсім неправдиво: «i po kilka kroć tego [грабунку] w tym że roku bywało»[1]. Додатком до оповідання Кромера можна вважати слова Бєльського: «jakoby Gastołd z Monwidem słali Tatarom upominki przez Ościka»[2] (Раливіла Гостиковицького). Але через непорозуміння в дальшім оповіданні кримський хан Єцигер (властиво Хаджі-Гірей, основатель династії Гіреїв) названий царем перекопським; таким був власне побіджений ним Сахмат. Про татарський напад на Рів, замочок, який пізніше королева Бона* відбудувала й Баром назвала, згадує Стрийковський під роком 1452 (стор. 616). Докладніше про той напад пише Мєховіта, що знає його дату: «В р. 1452 коло св. Івана Хрестителя татари, наїхавши на Поділля, наробили багато шкоди, палячи та вбиваючи, здобули замок Рів і з нього взяли в неволю Стогнєва Рея з його жінкою. А коло св. Варфоломея татари зі своїм царем Садахматом, напавши на Русь, плюндрували аж до Львова, та кілька разів удавали, що зі здобиччю відходять із краю, а потім, раптом вертаючи, хапали деяких необережних. А як вертали вже до своїх країв, деякі литовські барони, між якими мали бути Гастовт і Монвід, вислали до татарського царя Садахмата послом Радивіла Гостиковича з різними дарами, що мав подякувати йому за пустошення руських земель і просити, аби надалі наносив іще більші погроми на польське королів-

---

[1] «І по кілька разів того [грабунку] в тому ж році бувало» *(польськ.).— Ред.*

[2] «Начебто Гастольд з Монвідом через Осціка посилали татарам подарунки» *(польськ.).— Ред.*

ство. Та коли Радивіл прибув до табору царя Садахмата, раптом Єцигер, цар перекопських татар, напав на Садахмата й по довгій та завзятій битві поразив і побідив його так, що все його військо перейшло до Єцигера, а Садахмат спасатися втекою подався до Литви, де присутній там король Казімір прийняв його й заосмотрив усім потрібним. Та коли на нього впало підозріння (ніби він збирається втекти), а також бажаючи держатися вірноти супроти Єцигера, з поручення короля та литовських панів його ув'язнено і зі всіми його близькими заперто в Ковні, де в убогій старості та в безвихідній неволі закінчив життя» («Chronica regni Poloniae», caput LIX, стор. 313). Те саме оповідання про напад Садахмата та його кінець подає Стрийковський на стор. 617 із тим інтересним варіантом, що власне Радивил, прибувши з дарами литовських панів у дикі поля, натрапив не на табір Садахмата, тільки на військо Єцигера, царя перекопського, «który był poraził Sadachmata zawołskiego z Podola z łupem ciągnącego; tam tedy był złupion że wszystkiego Radziwił a ledwo nagi wolno puszczony»[1].

Для нас у всіх тих оповіданнях найважніше Кромера та оперте на нім Стрийковського про забирання татарами женців із поля в неволю, бо дає нам можність власне в тім нападі віднайти основний мотив пісні про Коваленка, а тим самим віднести постання тої пісні до пам'ятної простому народові події 1452 року.

Татарський напад на Поділля повторився зараз у р(оці) 1453. Читаємо про нього в Кромера: «На першім вступі того року трохи татар (coś Tatarów) зненацька набігло на

---

[1] («Який розбив Садахмата заволзького, що повертався з Поділля із здобиччю; там тоді Радивіла обібрали і мало не голого на волю відпустили» *(польськ.)*.— *Ред.*)

Про сього Садахмата, Сахмата або Шахмата (властиво, Сеїд Ахмета) можемо прийняти як певну річ, що він був царем (ханом) Золотої Орди, або, як з натиском підносить Стрийковський, заволзьких татар (пор.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. IV, стор. 319). Про його сумний кінець найближче до правди те, що подає Мєховіта, що король зразу прийняв його ласкаво, а потім, під натиском Хаджі-Гірея, на основі лише підозріння про намірену втеку велів ув'язнити його разом із усією ріднею. Пізнішою ампліфікацією треба вважати звістки Кромера, буцімто він справді втікав до Києва, та Стрийковського, що його зловлено аж за Києвом. На тій ампліфікації основана також звістка, подана в Грушевського (op. cit., стор. 319), буцімто Сеїд Ахмет із своєю родиною та прихильниками втік до Києва та там [правительство] безпардонно арештувало його й до смерті протримало.

землі в околиці Луцька й Олеська, відки вигнали коло 9000 бранців та унесли величезну здобич. Ті самі татари опісля, прибравши до себе більше число, перед великодніми святами наїхавши на теребовельську землю, спустошили її. За ними пішли в погоню староста Лащ Зіньковський, Ян Німець летичівський і Матвій ме(джибозький)*. (Дігнавши їх уночі, в невеликому числі з страшним розгоном кидаються на значно більшу, але розсипану гущавину поган, розбивають їх великим боєм і відбивають весь полон. Але 300 татар, що врятувалися від того нічного погрому, побачивши, що наших аж надто мало, і набравшись відваги, вранці другого дня дали бій нашим. Але й вони, ще не цілком охоловши від нічної тривоги і поразки своїх, були розбиті без великих труднощів, а розсипаний остаток їх догнали у Брацлаві, частину повбивали, а частину живих відіслали королеві, так що жоден з них, здається, не зміг утекти» («Kronika», II, стор. 1033—1035). Те саме без будь-яких нових подробиць у Бєльського («Kronika», II, стор. 721).

Чотири дальші роки перебували, здається, без татарського нападу, може, через те, що король Казімір мирив з кримським ханом Хаджі-Гіреєм, який року 1455 через своїх послів обіцював королеві допомогу проти хрестоносців і «дружньо радив королеві, нехай він ще за свого життя укріпить Поділля і Волинь замками і городами на оборону проти жорстокості синів його народу» («Kronika», II, стор. 1061).

Тільки під роком 1457 читаємо про новий напад. «Не перебулося і Поділля того часу,— пише Кромер,— без тривоги і шкоди, бо грабіжники татари нежданo наскочили на країну. Напав на них незвичайно («nieobyczajnie») Бартош Бучацький, староста Подільської землі, зібравшись із підкоморієм Яном Лащем і з горсткою озброєної челяді. Він вигледів татар перший. Було їх два полки; у великому стояв набрід усякої черні, а в меншому — сам відбір хоробрих. А наші, гадаючи, що в великому полку сама сталь ворожого війська, вдарили на нього вночі, бажаючи нагнати йому якомога більше жаху й тривоги, розгромили і повбивали ми їх без труднощів. Почувши метушню, другий полк теж знявся з місця, але на другий день наші кинулись також і на нього, роз'ярені нічною перемогою і сподіваючись знайти тут менше труднощів, і запевне не поганий був би їх успіх, якби з поради Лаща відразу були вдарили

на стривожених ворогів. Та як вони почали відтягати, погани побачили їх невелику кількість, набралися відваги, відразу об'їхали довкола наших стривожених і збитих у купу густими лавами, замкнули в середині і винищили всіх до одного, хоч і з великими для себе втратами» («Kronika», II, стор. 1083—1084).

Те саме на підставі Кромера коротше оповідає Бєльський з додатком, що у цій битві (невідомо де) «і Buczacki і Laszcz bijąc się mężnie gardła dali[1]» («Kronika», II, стор. 754).

Битву цю, на підставі Длугоша, Кромера і Гербурта*, але не подаючи ні року, ні місця, описав Стрийковський на стор. 632—633 віршами. Із них подаю тут перші чотири:

Tatarski carz słysząc, iż król się w Prusiech bawił,
Bez wieści na Podole woyska swe wyprawił.
Lecz Bartłomiej Buczacki z Laszczem, swoie dwory
Złączywszy, umyślili gwałt ich odbić skory[2].

А розповівши, як усі вони полягли в боротьбі з переможною силою татар, додає він:

Tak ich szczęście zdradziło po pierwszey pogodzie!
Mędrszy zawżdy jest Polak, jak mówią, po szkodzie[3].

З цього року протягом 11 років не чути нічого про татарські набіги на Русь. Тільки під роком 1469 читаємо у Кромера: «Під час польсько-литовського сойму у Гродні заволзькі татари, що жили за рікою [по-грецьки званій] Рга, із своїм цариком Маняком [Мамаєм руських літописів], перепливли ріку Дніпро, трьома полками наскочили на Литву, на Поділля і на Волощину. Напевне, в Литві чи на Поділлі, що належало Литві, і на Волині вони безкарно попустошили весь край коло Кременця, Житомира, Кузьминів, Зудови і Володимира [Волинського] і забрали не менш ніж 10 000 полону, бо Литва через малочисленість своїх не зважилася дати їм відсіч. Щоправда, застерігав

---

[1] «І Бучацький, і Лащ билися мужньо, на смерть» *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] «Татарський хан, довідавшись, що король перебував у Пруссії,
Таємно направив на Поділля своє військо.
Та Бартоломей Бучацький з Лащем, свої дружини
З'єднавши, задумали відбити їхній наглий напад»
(польськ.).— *Ред.*

[3] «Так їм щастя зрадило в найпершу хвилину!
Поляк завжди, як кажуть, мудрий по шкоді» *(польськ.)*.— *Ред.*

перед їх наїздом короля Менгліер (Менглі Гірей), цар перекопських татар, вірний товариш і союзник королів, та, незважаючи на королівське повеління, литви з'їхалося мало. Зате Поділля, котре підлягає Польщі, так що й зовсім не зазнало шкоди, бо татари відійшли, коли проти них коло Теребовлі виступило добре озброєне і непогане військо поляків і Русі під проводом старост Рафала Ярославського львівського і Павла Ясинського белзького та хелминського» («Kronika», II. стор. 1217). Ця сама звістка коротше у Бєльського («Kronika», II, стор. 830) — у нього тільки татарський цар названий Мам'яком — та у Стрийковського (стор. 648), що замість Кременця називає Каменець.

Року 1473 записує Кромер відносно дрібну звістку про новий татарський набіг. «Знову татари попустошили Мещеницький [?] повіт недалеко від Києва і погнали в неволю коло 700 люду» («Kronika», II, стор. 1245). Порівнюючи з іншими, був це дрібний епізод, і, може, через те Бєльський відзначив його так недбало, записуючи: «Tego ż czasu Tatarowie wpadli w ziemię i około Kijowa na siedmset człeka wzięli»[1] («Kronika», II, стор. 847).

Наступного року 1474 пише Кромер: «А того року приходить звістка, що йдуть татари під проводом Айдора, Єцигерового сина, задумавши попустошити Поділля і Русь. Та король, здобувши цю звістку, не зробив нічого корисного і навіть не подав пересторога подолянам. Із того вийшло, що заледве 7000, і то погано озброєних, татар безжалісно і без усякого опору попустошили всі володіння коло Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологір і довкола Збаража на просторі мало не 100 миль довжини і 30 миль ширини, палячи все й убиваючи. Багато хліборобів, захоплених на польових роботах, погнали погани, мов худобу, в неволю. Містечко Литвинів спалили і здобули замок Збаража, що в ньому князь Іван згорів при пожежі, а його дружину і наймолодшого з трьох синів узяли і повели в полон. Містечко Дунаїв, свою державу, мужньо оборонив львівський архієпископ Юрій, а Поморяни урятував Свинка, хоробрий лицар з шістьома тільки товаришами. Як уже погани відходили з незліченним полоном 100 000 душ, догнали їх, правда, наші, отягнувши з пос-

[1] «Тоді ж татари напали на край і біля Києва захопили сімсот чоловік» *(польськ.)*.— *Ред.*

политої черні невеличку горстку людей; та цим добились вони хіба того, що татари постинали багато полоняників, котрі через похилі літа чи через не надто міцне здоров'я не могли поспішати за ними при втечі, і тим подавали ще більших жалощів переслідувачам. Мали, щоправда, князь Чарторийський і Михайло Гаштолд, староста чи воєвода київський, чимале військо, але воно роз'їхалось, не чекаючи поляків. Пізніш розійшлася звістка, що литовські сенатори самі привабили татар на руські землі, послявши їм подарунки через Глинського. Сам цар татарський до деякої міри потвердив цю звістку, запевнюючи, що це зробилося без його повеління» («Kronika», II, стор. 1253—1254).

У Бєльського звістка ця подана де в чому відмінно. Подаю тут тільки оті відмінності. «Під ту хвилину дали знати королеві, що 7000 татар перевезлися через Дніпро у місці, що зветься Тавань, а по-нашому перевіз. Дніпро там дуже широкий, але острови густі, так що від одного до другого переплисти легко, на кожному відпочивши. А перепливши через Дніпро, маєш там траву, дуже добру для коней. Ось чому татари завсіди там відпочивають скількись день, як ідуть до нас». Єдина важлива відмінність в оповіданні Бєльського стосується Збаража. Про нього читаємо: «Здобули [татари] тоді також Збараж, де був князь Ян. Його дружину з наймолодшим сином узяли в полон, а батько з двома синами і доньками ледве втік, пробиваючись крізь ворогів і підпаливши замок» («Kronika», II, стор. 855—856). Це саме оповідання на підставі Длугоша і Мєховіти, але без згадки про Збараж, маємо у Стрийковського на стор. 653.

Під роком 1489 маємо у Кромера широке оповідання про новий напад і про подвійну перемогу поляків над татарами. Через якесь непорозуміння проф. Мих. Грушевський («Історія України-Русі», т. IV, стор. 428) кладе цю подію на рік 1487. «Війну з татарами,— читаємо у Кромера,— передав король синові, Янові Ольбрахтові. Татарський народ частими наїздами пустошив і призводив до руїни Поділля і Русь чи то з власної охоти, щоб запомогтися у своїх недостатках, чи то через намову турків, подразнених постійним вмішуванням поляків у справи Волоської землі. Димились уздовж і поперек коло доріг не тільки села й хутори, але і густі городи та міста. Гнали в огидне поганське рабство селян укупі з шляхтою, поважних мат-

рон і дівчат, а старих і дітей, що не могли витримати важкої дороги, вбивали без милосердя. Це була взагалі смутна картина нашої батьківщини. Наляканий скаргами, лементом і наріканням своїх людей і пройнятий природженим співчуттям, Казімір року 1489, як тільки через кінного посланця довідався, що татари, переправившись через Дніпро коло Тавані, ідуть на Поділля і на Русь, негайно вислав проти них свого сина Яна Ольбрахта з порядним військом свого двора, а руській і подільській шляхті дав суворого наказа приєднуватися до нього. Шляхта послухалася того наказу. А як Ян Ольбрахт довідався, що татари з звичайною швидкістю впоралися з наїздом і повертаються з награбованою здобиччю [очевидячки, через звичайну повільність не можна було попередити наїзд], то зараз з усією швидкістю пустився по їх слідах у погоню відомими дорогами і простішими стежками, йдучи за проводом подолян. Так добився він до села Копистрина. Там від розвідчиків і полоняників дізнався, що татари, повертаючись, розділилися на два полки з двома своїми цариками; один полк стоїть недалеко, а другий відстав і в невеликій віддалі іде за ним. Тоді він, залишивши під невеликою охороною багажі і жовнірів, котрі втомленими кіньми не могли поспішати за іншими, сам з більшою відвагою, ніж із зрозумінням справи, ударив на передній татарський полк ззаду. Побачивши наших, татари на широкій рівнині вишиковують свої лави, повертають коней своїм звичаєм і, випускаючи густоту стріл, ніби град наскіс уверх, разять зверху коней і воїнів. Та наші, прискореним бігом доїхавши до них, почали ручною зброєю стинатися з ними. Цього вороги не могли витримати і почали відступати перед краще озброєними, аж поки грузька трясовина стримала їх відступ. Отож багато ворогів полягло в бою, значно більше вбито їх у погоні, чимало їх спіймано, і тільки невеличка частина того 15-тисячного полку, як пише Ваповський, із своїм цариком, покинувши коні, що погрузли в болоті, утекли пішки. Весь полон наші відбили, а, окрім того, в'язнями та тим, що мали при собі вороги, умножили свою здобич. Негайно після того повертаються наші до другого полку татар, що, посуваючись ззаду, випадково наткнувся на наш табір, залишений під Копистрином і покинутий залогою. А як напали там на сичений мед, що його Русь і подоляни вживають як питво, з жадібністю подорожників удовольнили себе ним навіть надміру, впевнені в тому, що наші

розбіглися. Та наші, приїхавши, несподівано вдарили на п'яних і вбивали їх як худобу аж до перевтоми. Другий неприятельський царик, схопивши зброю, з небагатьма несправними своїми задарма намагався попробувати щастя в бою і впав трупом. 10 000 рахує Ваповський у тому полку і додає, що з усього того числа втекло поган небагато. Дехто запевняє, що все це трапилося над річкою Саворяною, що впадає до р. Бугу. Проте ж не сиділи татари спокійно і після цього. Тільки ж грабіжники їх, як удруге наїхали на Поділля зимовою добою, то, зразу захоплені снігами, що випали тоді дуже великі, і знову здогнані нашими, нашвидку зібраними, вигинули мало не всі, а було їх без малого 10 000. Та ця перемога сталася пізніш і не за допомогою Яна Ольбрахта, що [влітку], щасливо закінчивши війну і набравши здобич і ворогів, повернувся до батька» («Kronika», II, стор. 1305—1308).

Про обидва ці напади оповідає Бєльський під тим самим роком мало не те саме, з тією тільки відміною, що провідників, які водили поляків у погоні за татарами, називає козаками. («mając wodze kozaki tych tam miejsc świadome»[1] — «Kronika», II, стор. 882—883).

Покликаючись на того ж таки Ваповського, що на нього покликується Кромер, розповідає про ці напади і Стрийковський (стор. 662—663), приписуючи перемогу взимку Литві.

Дальшу після цього звістку про татарський набіг маємо під р. 1494. У Кромера читаємо: «Наприкінці вересня наскочили перекопські татари на Поділля і Волинь. Довідавшись про цей наскок, король Ян Ольбрахт зараз-таки вислав свою двірську гвардію, щоб затримати поган. Гвардія ця, з'єднавшись з найманим військом, що його тоді найнято для оборони королівства за звичайну плату, відразу пустилася в погоню за татарами, що відходили, обтяжені великим полоном в'язнів, коней, худоби і всяких речей. Щоправда, наздогнала вона їх коло волинського містечка Вишнівця, але нічого їм не зробила, бо татари відперли раптовий напад поляків і, вмить об'їхавши малий гурт змішаних, не надто напирали на ручну боротьбу, але здалека підстрілюючи з луків коней і людей, нарешті піднесли повну перемогу і вбили чимало знатних і хоробрих мужів,

[1] «Маючи провідниками козаків, які знають ці місця» *(польськ.).— Ред.*

що поміж ними відзначалися особливо Генрик Каменецький і Дерслав Гловінський» («Kronika», II, стор. 1323).

Те саме коротше і не так докладно (замість гвардії король посилає на війну свій двір!) — у Бєльського («Kronika», II, стор. 894) і у Стрийковського (стор. 669).

Року 1498 новий наїзд і новий скандал. «Не було тоді,— пише Кромер,— кінця руським і польським нещастям, бо татари, склавши забраний полон під Перекопом [виходить, що був перший і другий наїзд тих самих татар того року!], самі в червні в тяжкій силі пустошили Україну. Дійнятий цим лихом і наріканнями людей, король звелів усій польській шляхті рушити якнайшвидше і в повному озброєнні з'явитись під Сандомиром, а сам, покинувши Краків, поспішив туди ж. Та поки наші поволі збираються і з'їжджаються, тим часом татари, набравши полону, відійшли. Довідавшись про те, наші теж роз'їхались, начинивши шкоди в Сандомирському повіті мало чим меншої, як вороги, окрім того, хіба, що не вбивали людей і не брали в рабство» («Kronika», II, стор. 1338).

Стрийковський (стор. 676—677) оповідає про цей наїзд у зв'язку з грабіжницьким нападом Стефана, воєводи волоського* на Червону Русь того самого року 1498, що, «зібравши чимале військо з своїх волохів і молдаван, із турків і татар, наскочив з ними на Поділля і Русь, а поминувши Львів, пограбував аж до Городка, Каньчуги і до ріки Вислока всі волості, села і городки вздовж і поперек без відпору, спалив Перемишль, Радимно, Переворськ і Ланцут. Багато людей обох статей вивели турки, татари й волохи у сумне рабство, так що Тракія, Македонія, татарські орди, Азія і Греччина повні були руських і польських бранців. Розповідають, що коло 100 000 люду погнали тоді з собою з незліченною силою товару й усякого добра». Оповідання мало не слово в слово взято у Бєльського, але не так докладно, бо Бєльський зазначує, що наїзд воєводи Стефана був у травні, а другий наїзд татар у липні і додає, окрім того, що після першого наскоку «незліченна сила людей, особливо ж старих і дітей малих, лежало по дорогах убитих» («Kronika», II, стор. 903—904).

Року 1499 знову записані два татарські наїзди, цього разу більше на польські, ніж на руські землі. У Кромера читаємо: «Під час озимих жнив татари великим загоном, висипавшись через Волинь на Поділля і на Русь, жорстоко пустошили землю коло Белза, Красного Ставу, Туробина,

Красника і в околицях Любліна аж до самої Вісли, забираючи полон і вбиваючи старих і дітей малих залізом, а будинки палячи вогнем» («Kronika», II, стор. 1344). Про оборону, що її намагався підняти і не підняв король у серпні, нема чого й згадувати. А трохи перегодя читаємо: «Незабаром після цього татари, склавши здобич, у вересні знову наїхали на Польщу і якнайхимерніше пустошили не тільки той край, а й також окраїни Південної Русі і Литви. Коло Ландишути [Ланцута], Лежайська, Завихоста, Опатова і Берестя-Литовського, пограбивши полон і не натрапивши на жодний опір, вони погнали з собою багато людей, отар і черід, і здобич цяя була тим більша, що місця тії до того часу були, так би мовити, незачеплені і вільні від їх грабіжництва» («Kronika», II, стор. 1345). Про оборону і тут нема чого згадувати.

Про обидва ці напади трохи інакше пише Бельський: «Тієї осені Миндикирей, цар перекопський, вислав свого сина Ахматкирея, султана, з іншими своїми синами, і вони повоювали волинську землю, спалили місто Володимир, попустошили Берестя, а після того бушували коло Белза, Красника, Туробина, Красного Ставу, Любліна, Уржендова аж до ріки Вісли. Швидко після цього, склавши награбоване у Перекопі, ті самі татари вернулися в вересні знову і, перебравшись через Віслу коло Завихоста, дійшли до Опатова, а звідтіля, посуваючись знову аж до Берестя-Литовського, пограбували всі волості» («Kronika», II, стор. 909).

Те саме оповідає Стрийковський на стор. 681, додаючи, що кримський хан вислав цей наїзд на руські і польські землі «z naprawy wielkiego kniazia moskiewskiego»[1].

Цим я закінчую виписи з польських літописців про татарські наїзди на Україну з кінця XIV до кінця XV віку. Хто б сподівався знайти картину їх у монументальній «Історії України-Русі» проф. Мих. Грушевського, той гірко розчарується, коли в відповідному місці (т. IV, стор. 312—325) замість живої картини справжнього лихоліття нашої землі знайде низку політичних комбінацій, заснованих здебільша на чужих і далеких джерелах, та здогадів про події, котрі в наведених вище польських дже-

[1] «З намови великого князя московського» *(польськ.)*.—*Ред.*

релах розказані живо і докладно. Треба це сказати особливо про битву над Ворсклою 1398 р.* і про більшу частину татарських нападів на Україну, що про них або цілком не згадано, або згадано тільки побіжно. Як приклад нестійкості і недокладності уявлення проф. М. Грушевського наведу я тільки його оповідання про те, як Менглі-Гірей зробився кримським ханом і васалом оттоманської Порти. Оповівши, як після смерті Хаджі-Гірея 1466 р. син його Нур-Девлет зробивсь ханом і як швидко його усунено та як Менглі-Гірей уже в роках 1467—1468 підписувався ханом («Історія України-Русі», т. IV, стор. 320), М. Грушевський зазначує, за Длугошем, що року 1478 ханом з'являється знову Нур-Девлет, а Менглі живе в Царгороді. «Чи сам він, пробуваючи в Царгороді, під час сеї усобиці [в Криму] умів знайти дорогу до султанських кругів, чи нагадали їм про нього кримські прихильники, досить, що виник у султанських кругах проект посадити Менглі-Гірея в Криму на ханстві турецькою поміччю яко турецького васала. Подробиці цього надзвичайно важного факту нам не звісні» (т а м ж е, стор. 322—323). Але ці подробиці відомі досить давно і досить докладно. Засноване на турецьких джерелах оповідання про них знаходимо в наведеній вище книжці Гаммер-Пургсталя, де читаємо, що Менглі-Гірей, пробувши 8 років на вихованні у генуезців (правдоподібно, в Кафі), за їх допомогою зробився ханом і міг усунути свого брата. Але його прогнав другий його брат Гайдер-Хан (Хаджі-Гірей залишив, за одними відомостями, 12, а за іншими — 7 чи 8 синів), і Менглі-Гірей утік до генуезців, що тоді володіли городом Кафою і укріпленим замком Менкубом. Та коли Ахмед-паша, великий візир султана Мухаммеда II, здобув Кафу і Менкуб, то Менглі-Гірея з іншими бранцями одвезено до Царгорода. Посадовили його в темницю в замку над Босфором. Уже генуезьким патриціям повідрубували голови, уже й Менглі-Гірей змовив звичайну передсмертну молитву (двічі припадаючи до землі), коли від султана наспіло помилування. Емінек, один із кримських беків (вельмож), що за його підтримкою Менглі вже раніш скількись місяців (чи, власне, років) сидів на ханському престолі, випрохав іменем цілого Криму прощення Менглі-Гіреєві та його посадження на ханстві. Султан звелів дати йому помешкання й утримання в окремому будинку, наділив його корогвою та бунчуком на знак ханської влади і вислав його з деякою

військовою допомогою, щоб він обняв владу в Криму під його зверхністю[1])*.

Після сього можу приступити до реконструкції тексту пісні про Коваленка, в якій, думаю, маємо право й підставу бачити пам'ятку нашої народної творчості з другої половини XV в. Пісня дійшла до нас у шістьох записах, із яких один, найкоротший, а найбільше попсований, присланий Максимовичеві з Галичини, був надрукований у його збірці «Киевлянин» 1841 р. та передрукований у збірці галицько-руських пісень Головацького*, а всі інші записані в 50-их або 60-их роках минулого віку Новицьким, Чубинським та іншими на Правобережній Україні, опубліковані вперве в збірці Антоновича й Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. I, стор. 79—83. Перший із тих варіантів, записаний Новицьким невідомо де, має 21 рядок нерівного розміру по 10—12 складів із великим числом зайвих слів майже в кождім, що могли не бути в первотипі. Другий варіант із його ж рукописної збірки, також невідомо де записаний, має 26 рядків так само нерівномірних (10—13 складів) із тою різницею, що 10-складових рядків маємо 9 та 11-складових, із яких без шкоди можна в кождім пропустити одно слівце, також 9, значить 18 рядків на 26 виявляє розмір 10-складовий, зближений до розміру колядок. Третій варіант, записаний у Жаботині Київської губернії, найдовший, бо має 29, а властиво 30 рядків, із яких один неповний («Сіє-посіває»), 4 мають по 9, 13 по 10, 5 по 11, 6 по 12, а 2 по 13 складів. Четвертий варіант, уперве друкований у збірці Метлинського «Народные южнорусские песни», Киев, 1854, стор. 324, записаний на Волині, має лише 18 рядків, а п'ятий, з рукописної збірки Чубинського та Новицького,— лише 12.

Для реконструкції тексту найважніший третій варіант (із Жаботина), бо дає початок пісні в стилі колисковім та релігійнім, якого нема в інших записах. Тому, що пісня Про Коваленка продовжує прастару творчість колядок, що постала в прастарих осідках предків нашого народу над Дунаєм, доконую реконструкцію її тексту розміром 10-складовим, більш або менше (з огляду на цезуру) тотожним

---

[1] Hammer-Purgstall, Geschichte der Chane der Krim, Wien, 1856, стор. 33—35.

із розміром колядок. У нотках виписую важніші відміни різних варіантів.

Із-за гори буйний вітер віє,
Там Коваленко пшеницю сіє;
З-за другої дробен дощик мочить,
Коваленко пшеницю волочить.
Сіє [сіє, та вже] досіває[1],
До господа бога[2] промовляє:
«Роди, боже, пшеницю, як лаву,
Мені на пожиток, а людям на славу!»
[А в] неділю[3] рано-пораненько
[Та] збирає[4] женців Коваленко*;
Зібрав[5] женці, а все прибірнії[6] (2),
Хлопці, дівки[7], а все молодії[8],
Подавав[9] їм серпи золотії.
Та повів[10] же [він] їх на долину
А на ту пшеницю на озиму[11].
«Жніте, женці [та] розжинайтеся[12],
Назад себе не оглядайтеся! (2)[13]
А я піду додому не снідать,
Ані при неділі пообідать,
Тілько жінку й діточок одвідать.
А як піду, то не забавлюся,
З полуденком до вас повернуся»[14].

---

[1] В заховав лиш половину сього рядка: «Сіє, посіває».

[2] В дод⟨ає⟩ зайве: «стиха».

[3] А — «Ой в неділеньку», Б — «неділю», В, 4, 2 — «А в неділеньку».

[4] А — «Да ізбірав», Б — «Та й ізібрав», В — «збірає», Д — «та збірав». Галицький варіант має на початку ось які два рядки:

Ой біда, ненько, не той Коваленко!
Ізбірає женці в неділю раненько.

[5] А — «Да й усе женці збірає».

[6] А — «одбірнії» (з великор⟨уського⟩ «отборные», по-нашому— «добірні»).

[7] Б, В — «дівчата», Д — «Дівки, парубки»*.

[8] Г — «молоденькі».

[9] А, Б — «поробив», В — «Та подавав».

[10] А — «Ой повів женців на ярі долини», Б, В — «долом долиною».

[11] А — «На ярі долини, на яру пшеницю», Б — «на тую пшениченьку на озимую», В — «До теї пшениці до озимової».

[12] А — «Ой жніте, женчики, обжинайтеся», Б — «женці, розжинайтеся», В — «Жніте», Г — «розжинайтеся», Д — «та зажинайтеся».

[13] А — «І на чорную хмару не озирайтеся», Б, В — «І на чорну хмару не оглядайтеся», Є — «А на чорнявую все поглядайтеся».

[14] Рядки реконструйовано ось по яких варіантах:

А: А я піду додому, пообідаю,
Жінку та діточок та одвідаю,

Ой жнуть женці [та й] розжинаються,
Назад себе не оглядаються (Д).
А з-за гори то не чорні хмари[1] (Е),
[То надходять ордою татари].
Тож орда йде, [сира земля гуде][2] (А, Г),
Коваленка за собою веде[3].
Йому руки позав'язувані,
Йому очі позаглажувані[4] (Г).
А в неділю, трохи походивши[5],
Ведуть Коваленка та вловивши[6],
Ведуть його[7] селом та улицею,
Пов'язали руки[8] сирицею;
Білі руки назад ізв'язали (Б),

Б: А я піду додому та поснідаю,
В неділю раненько пообідаю,
В: А я піду, пообідаю,
Як рано буде, то й вас одвідаю.
Е: А я піду додомоньку та не забавлюся;
Чи готовий полуденок, та відвідаюся.

Як бачимо, галицький варіант із парою рядків коломийкового складу стає в пригоді для реконструкції кількох рядків пісні, відповідної до положення — примусового жнива в неділю під грозою татарського нападу.

[1] Е — «Чорна хмара іде», Г — «Ой з-за гори орда іде».

[2] А — «Ой то ж не хмара, то ж орда іде».

[3] А — «А Коваленко та передок веде». Г — «За собою коваля веде», Д — «А попереду да Коваленко іде», Е — «Там два донці Коваленка веде».

[4] Приймаю сей рядок у текст пісні не в значенні осліплення, хоча варіант Б говорить про се досить виразно. Осліплювати чоловіка, якого береш у неволю, чи то на те, аби користуватися його працею, чи на те, аби продати його для зиску, се значило би робити собі самому шкоду, обезцінювати з небезпекою життя придбаний товар. Могли татари «загладити» Коваленкові очі, зав'язавши їх хоч би живичними пластрами, аби не бачив, куди його ведуть.

[5] Б — «Ой коли трохи та погодивши», але попередній рядок має: «В неділю». «Погодивши» (підождавши) змінено на «походивши». Татари, увійшовши в село, розбіглися сюди й туди та й зловили Коваленка, що йшов із поля додому.

[6] Б — «уловивши». Текст В мішає тут стару традицію з пізнішою, XVII віку:

Пішов Коваленко битими шляхами,
Зострівсь Коваленко та з ляхами.

Так, у варіанті Е його ведуть два донці, донські козаки, які в XVIII віці уже часто ходили та кватирували з російськими військами по Галицькій Русі.

[7] Б — «Коваленка».

[8] А — «В'язали руки да», Б — «Ізв'язали руки йому», В — «Зв'язали його та».

У кайдани ніжеиьки та й вкували[1] (Е),
Окували ніжки да скрипицею,
Залили очі да живицею[2] (А),
Та й укинули у темниченьку,
У темниченьку, в холодниченьку (В).
[Сидить Коваленко та й думає,
Рясні сльози та й проливає],
До господа бога промовляє (В):
«Десь ти мене, господи[3], покарав,
Що я женців у неділю збирав[4];
Десь ти мене, господи, не залюбив[5],
Що в неділю я серпи позубив» (В).
[Сидить Коваленко та й думає,
До буйного вітру промовляє:]
«Ой повій же, вітре, од півночі[6]
На личенько, на карії очі[7],
[Нехай же я ще раз зрадуюся],
Нехай же я ще раз подивлюся
[На свої ниви та й золотії],
На свої женці та й молодії![8] (Б)

---

[1] Б — «Його ніженьки та й ізкували», Е — «Білі ноженьки в кайдани вковали».

[2] Б — «Його карі очі та й зопсували».

[3] В — «Десь же мене та господь», Д — «А десь же мене та бог скарав».

[4] В — «Що я в неділю женців позбірав, У иеділю до схід сонця поснідати дав»; Д — «Що в неділеньку та женців збірав».

[5] В — «Ой десь мене господь бог не простив». Замість тнх чотирьох рядків, що характеризують справді примусове положення господаря коваля, який, бажаючн захопити жниво перед татарським наїздом, мусить хоч би і в неділю рано й женців зібрати, й серпи позубити, пізніша традиція тексту Б бачить у пригоді Коваленка тільки кару божу за иарушення неділі й заставляе його каятися ось якими словами:

«Ой десь же мене та господь обідив,
Що рано в неділю я сів, пообідав!
Ой десь же мене та господь побив,
Що рано в неділю я горілку пив!»

[6] А — «Ой повій, вітроньку, да з-під ночі». Б — «вітре, да й од».

[7] А — «Да на мої ж да на карії очі», Б — «На білее лице, на». А має перед сим іще два рядки:

Да розкуй мої да руки, ніженьки!
Ох, повій, вітроньку, з-під темної ночі.

[8] Б має тут ось які два рядки:

На свої женці на молодії,
А на тії серпи та й золотії.

Я вважав відповіднішим перемінити другий із тих рядків, висловити в нім тугу поневоленого в якійсь кримській темниці Коваленка за рідними, справді «золотими» нивами й покласти той рядок перед першим.

О дай же, боже, таку годину,
Щоб я побачив світ на часину,—
Буду вже знати [й іншим казати],
Як неділеньку [та] шанувати»[1] (Г).

(Як бачимо, пісня ця*, хоч і не говорить про історичні особи, має, окрім літературного, також і історичний інтерес, додаючи до літописних переказів польських хроністів живі риси з побуту українського селянина з другої половини XV століття. Татари нападають на подільське село в неділю зранку в часі жнив і ловлять багатого хазяїна Коваленка, що тільки що вирядив своїх женців на поле, а сам повертався додому, щоб розпорядитись про полуденок для них. Схопили його татари і кажуть йому вести на поле, де жнуть його женці. Захопивши і їх, женуть його разом з іншими бранцями в Крим, де тримають його у в'язниці, сподіваючись багатого викупу. Про осліплення його й мови бути не може; йому могли хіба зав'язати очі дорогою щоб він не втік чи щоб не бачив, кудою його ведуть.

У виданні «Исторических песен малорусского народа» Антоновича — Драгоманова додана невеличка замітка історичного характеру, в якій читаємо: «В нашей песне замечательна подробность — неожиданный набег татар в то время, когда Коваленковы люди заняты полевыми работами. Такие случаи бывали в действительности: Ерлич* разсказывает о нападении орды в 1667 г. на округ Збаражский и Вишневецкий, «где орда забрала много людей,которые орали, другие сеяли. Говорят, что одних домохозяев, кроме жен, детей и челяди, взято было 8064» («Latopisiec»,

---

[1] Варіанти Метлинського (Г) та галицький (Е) кінчаться чимось уроді моралізації. В галицькому вона коротка:

«Дай же ми, боже, неділі діждати.
Буду я знати, як святковати».

В Метлинського маємо два складники: рефлексію співака пізніших часів, який у пригоді Коваленка бачить лише кару божу за гріх:

Ото ж будеш, ковалю, знати,
Як неділоньку шановати —

і побожне зітхання самого Коваленка, татарського бранця з другої половини XV в. або й із пізнішого часу:

«Ой дай, боже, такую годину,
Щоб забачити світ хоч на часиниу!
То буду вже знати,
Як неділеньку шановати».

II, стор. 117—119). Коваленко изображается в нашей песне как зажиточный домохозяин с челядью». Оця замітка казала б віднести пісню до другої половини XVII стол. Проф. М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. VII, стор. 56, передрукував короткий варіант сеї пісні, відносячи її до кінця XVI стол. і до записок Еріха Лясоти* про те, що в тодішній Україні всяка польова робота робилася «оборонною рукою» під охороною озброєних людей. Із тексту пісні бачимо якраз протилежне, що для охорони польових робіт жодної озброєної руки не було, а це відноситься саме до татарського лихоліття XV віку, коли польський уряд з сумною безпорадністю дивився на часті напади татар і тільки зрідка міг дати справжній відпір).

Писано в днях 5—12 н. ст.
січня 1915 р.

ПІСНЯ ПРО ОСТАФІЯ ДАШКОВИЧА (1528)

В циклі українських народних пісень про татарське лихоліття та боротьбу Польщі й козаччини з татарами маємо групу пісень сумнівного походження й невисокої вартості, з неясними історичними споминами, зложених, правдоподібно, поляками, що жили на українській території та так або інакше забігали фантазією в її минуле. Ті пісні, зложені українською мовою, звичайно, менше чистою та поетичною від мови українських народних пісень, містять у собі звичайно відривки або відгуки дійсних народних пісень і в'яжуться з іменами дійсних історичних діячів польсько-української минувшини. Можемо вважати їх польською течією української історичної традиції, а дослідник української традиції не повинен полишати їх без уваги, раз, тому, що вони все-таки зложені українською мовою, а друге — тому, що в них іноді можна віднайти коштовні відламки справді української традиції.

Таку групу пісень і одну думу, всіх прив'язаних до імен визначних історичних діячів XVI віку, маємо в книзі М. Гліщинського «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża», Warszawa, 1852, стор. 261—279, де поміщено в українських текстах (латинкою) та в перекладах на польську мову пісні про Остафія Дашковича (стор. 261—265), про Байду (стор. 265—268), про Свірговського або Свірчовського (стор. 268—271), про Серп'ягу, або Підкову (стор. 271—275) і думу про гетьмана Богданка й короля Стефана Баторія (стор. 276—277). Видавець тих пісень і автор книжки, поляк і, мабуть, варшав'як родом, слабо обізнаний із українською мовою, а ще слабше з історією України, написав свою книжку, як сам признає в титулі, на основі праці

Скальковського* «История Новой Сечи», але вмістив у неї немало й такого, чого не знайшов у Скальковського, а власне ряд історичних пісень, що починається нібито «Duma o królowey polskiej» (стор. 259—261), а властиво галицькоруською піснею про здобуття козаками Варни на початку XVII в., що вже перед тим була друкована в «Русалці дністровій» та в збірці галицькоруських народних пісень Жеготи Паулі, а з тієї збірки передруковані в першім виданні книги Мацейовського «Historya prawodawstw słowiańskich», відки й узяв її Гліщинський. У своїх увагах до текстів українських пісень Гліщинський нічого не згадує про те, відки й як вони дійшли до нього, хто, де й коли позаписував їх. Лиш про одну з них, а власне про пісню чи, властиво, про три пісні, зв'язані з іменем Свірговського, знаємо, що дві з них були уперве видані в збірці Срезневського «Запорожская старина»*, а одна в Максимовичевій збірці укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ пісень із 1834 р. (всі три передруковані в збірці Антоновича й Драгоманова, т. I, стор. 159—163).

Так названа видавцем «Duma o Ostafim Daszkiewiczu»— се не дума, а зліпок трьох пісень, що, властиво, не мають ніякого зв'язку одна з другою. Перша з них, досить недоладно скомпонована, малює якийсь безпричинний переляк старшого татарина на тугу його бранки, молодої українки, яка думками благає козацького отамана, аби прибув та освободив її з неволі. Подаю тут її текст у поправній, на мій погляд, формі*, подаючи в нотках відміни польського друку.

Тадайдах! Тадайдах!
Татарчуком трусить страх.
Татарлюга[1] бородатий
Біжить коника сідлати.
Татаринка молодая,
Чорнобрива, вродливая[2]
За віконце виглядає,
Думу-думоиьку гадає[3].
«Ой коли б я[4] мала та орлині[5] крила,
Ой то би-м в козаччину[6] тепер полетіла,

[1] «Tatarcicha».
[2] «Urodływaja»
[3] «Dumu dumaje»,
[4] «Kolybie»
[5] «Orłynéj».
[6] «Kozaczyznu».

А там в козаччині[1] хрестом ся молила,
Атаману козацькому правду говорила:
«Ой ти, атамане! Сизоперий орле,
Коли ж ся до тебе дівчина пригорне?
Дівчина-небога у татар в неволі,
А ти з козаками стоїш в чистім полі.
Дівчина-небога тужить та сумує,
А татарин-бісурманин[2] із туги глумує».

В другій пісні співак запитує якогось пана Остапа, де він забарився й чому не веде козаків у Крим, а на се питання Остап досить недоладно оповідає свої пригоди.

«Ой пане Остапе, де ти забарився?
Чи ти ще з неволі та й не відкупився?
Чи [може] з ляшками [ти] по світі бродиш?
Ой чому ти козачеиьків та й в Крим не приводиш?»

«Я з неволі [татарської] та й ие відкуплявся,
Через землі татарськії коником пробрався,
По дорозі мені звірі забігали та й коня спиняли,
Кінь звірців ся не злякав,
Стальовими підківками під ноги топтав.

Попередо мною орли пролітали і меие спиняли,
Я їх мечом одганяв та крила ломав.
За мною чорні вставали хмари, а в хмарах були татари,
Но кінь мій вихром степи пробігав,
За собою хмари зоставляв.

За мною кулі в погоню летіли, ио мене брати не хтіли,
Бо на чорта хрест, на кулю є слово,—
Так я в козаччину вернувся[3] здорово.
А теперки в татарщині еще погуляю
Та вже й зброю наряжаю».

Тільки ся пісня може мати деякий зв'язок із Остафієм Дашковичем, про котрого поляк видавець мав зовсім фантастичні поняття. У вступній увазі він називає його «героєм і основателем козаччини. Ім'я його значило на Запорожжі те саме, що в старині г е р о й, півбог [Євстахій справді грецьке ім'я, але значить багатий на колосся, колосистий].

---

[1] «Kozaczyzni».
[2] «Bisurmana».
[3] «Wernusia».

Скільки ж то разів бив він татар і русинів, сам сидів у ясирі та штукою втік із неволі і знов, наче грім, падав на карки невірних! Се голосне ім'я невідомо відки взялося й коли щезло, має зовсім міфічну подобу й тому само собою безмірно поетичне» (op. cit., стор. 261). Розуміється, все те пусті фантазії. Про дійсного Остафія Дашковича знаємо, що він уже в р. 1515 був королівським старостою у Каневі і зі своїм полком у союзі з татарами ходив воювати Сіверщину. Пізніше він був старостою черкаським, відбув із козаками два походи проти татар, один на Крим 1523, а другий на Очаків 1528, а вмер 1535 р.[1]

Третю пісню, найближчу характером і складом до українських народних пісень, можна віднести до Дашковичевого походу на Очаків у р. 1528, хоч про той похід вона не дає майже ніяких характеристичних подробиць і обертається майже в самих поетичних загальниках. Ось її текст із невеличким моїм доповненням*.

Чи то із-за моря хмара наступає?
[Чи то чорні орли крила розпустили?]
Ой то не з-за моря хмара наступає,
Ні чорнії орли крила розпустили,

Темненькою нічю сонечко закрили.
То під ясне небо луна набігає,
А димом клубками по полі качає.
То храбрі козаки[2] татарів розбили,
Бісурманський город Очаків спалили[3].

Базар горить, а на море луна йде,
Пан атаман козаченьків додому веде.
А за ними бісурмани поле покривали,
Атамана козацького хороше [й] угощали.
Хороше [й] угощали, дарами надаряли;
Ой тоді то казаченьків ⟨та⟩ усі шанували.

---

[1] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 58—93 passim.

[2] «Chorobra kozacza» — пізній полонізм у старім тексті, пор. першу строфу польсько-козачої пісні з 1831 р.:

Hej kozacza, w imia boha!
Uże hołosyt w cerkwi dzwin
Komu myły dim, neboha,
Za pohanym nazdohin!

[3] «I horod bisurmański
Oczakiw zapałyły».

Про той похід читаємо в Бєльського також дуже небагато: «На кінці того року [1528] Предслав Ланцкоронський, староста хмельницький, і Остафій — черкаський, до спілки зі старостами вінницьким та брацлавським, змовившися, з кількanадцятьмастами коней поляків і русаків пішли під Очаків, де тричі звівши щасливі битви з татарами, 30 000 худоби та 500 коней пригнали до своїх домів» («Kronika», II, стор. 1043). Як бачимо, про спалення Очакова тут нема ніякої згадки. Ся важна подробиця велить нам відсунути дату того нападу в давніший час, до р. 1498, коли, як читаємо в «Історії» М. Грушевського, черкаський намісник кн⟨язь⟩. Богдан Глинський, віддячуючися за татарський наїзд, «разом із царевичем Уздемиром» ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менглі-Гіреєм «город» (Очаків), забрав в нім на «30 000 алтин» грошей, 64 ханських людей почасти побив, почасти забрав в неволю («Іст⟨орія⟩ Укр⟨аїни⟩-Русі», т. VII, стор. 90). Про той похід не знають ані Кромер, ані Бєльський, та проте маємо коштовну його пам'ятку в українській пісні, тим коштовнішу, що початок її приходиться віднести до кінця XV в., хоча віршова її форма декуди показує пізніші наноси (коломийковий розмір примішаний до первісного 12-складового).

Друга пісня сеї компіляції, тільки іменем Остафія зв'язана з Дашковичем, нагадує потроху романтичну концепцію Міцкевичевого «Фариса» (шалена їзда, серед якої їздець бореться з такими противниками, як звірі, вірли та хмари). Її постання можна віднести до тої доби польсько-українського козакофільства 20-их та 30-их років XIX в., що була добою народин польського романтизму й заманіфестувала себе в польськім письменстві першими поезіями Богдана Залеського (свободними переробками українських народних пісень), записами й фабрикаціями українських пісень Ізопольського*, а в нашім — ніби козацькими піснями Тимка Падури*. До тої досі мало ще проясненої доби польсько-українського романтизму треба віднести, мабуть, також постання першої пісні розібраної тут компіляції. З нібитатарським окриком «Тадайдах! Тадайдах!», яким починається пісенька, порівняй нібитатарський окрик «Галадіді! Галадіді!», яким кінчиться кожда строфа у пісні про «пана Ревугу» (Ржевуського)*, що починається ось як:

Ой поїхав пан Ревуга на поле гуляти,
Перевісив через себе свій сайдак богатий.

Грай, море, Чорне море, Біле море! Ге-е-ей!
Галадіді! Галадіді! Галадіді! Гей![1]

Писано в днях 13—14 січня 1915.

---

[1] Сю пісню співали ученики гім⟨назії⟩ в Дрогобичі за моїх часів. Пор.: М. Максимович, Украинские народные песни, Москва, 1834, стор. 82, де замість «пан Ревуга» стоїть «Венчеслав»; уривок приложено до неісторичного укр⟨аїнського⟩ гетьмана Венцеслава (Венжина) Хмельницького. Варто завважити, що Максимович іще в 1834 р. мав відомість (може, від Ходаковського) про існування в пам'яті укр⟨аїиських⟩ бандуристів просторої думи про Остафія Дашковича (op. cit., стор. 2).

ПІСНЯ ПРО СВІРГОВСЬКОГО (1574)

З назвою Свірговського дійшло до нас декілька пісень у різних збірках та записах, не однакового походження та не однакової вартості. Найдавніший запис був опублікований у збірці Срезневського «Запорожская старина», т. I, стор. 27, і передрукований у збірці Антоновича й Драгоманова, т. I, стор. 159—161. Тому, що передрук не передає вірно перводруку, завважу тут, маючи в своїй бібліотеці перший том «Запорожской старины» Срезневського, що на початку його збірки в першій частині першого тому маємо дві пісні про Свірговського, яким видавець дав титули «Надгробная песнь Свирговскому» (числено строфи I, II, VII—X та XIV—XV по 4, а III—VI, XI—XIII і XVI—XIX по два рядки) і «Вторая надгробная песнь Свирговскому» (11 строф по 2, а одна 3 рядки, стор. 27—33). Слідуючого року передрукував тексти Срезневського Максимович у своїй збірці «Украинские народные песни», Москва, 1834, стор. 70—71, зазначуючи в нотці, що бере їх із «Запорожской старины», але зведені там уривки подає окремо як числа 1—4. В виданні Антоновича й Драгоманова тільки 2—4 розділи Максимовичевого тексту, те саме, що перша надгробна пісня «Зап⟨орожской⟩ ст⟨арины⟩», подано як текст Срезневського, а другу надгробну пісню його видання — як текст Максимовича. Повніший варіант першої пісні записав десь у половині 40-их років XIX в. на Волині М. Костомаров*; він був опублікований у збірці «Малорусский литературный сборник», Саратов, 1859, стор. 181—182, й передрукований у збірці Антоновича й Драгоманова під буквою В на стор. 162. В книжці М. Гліщинського* (op. cit., стор. 269—271) передруковано тільки два уривки, розділи 1 і 2 видання Максимовича, переписані латинкою, мабуть, із того-таки видання.

До історичної основи найближча, хоч усе-таки далека від неї, перша пісня, для якої маємо тексти А (Срезневського) й В (Костомарова) в збірці Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩ та коротший, а властиво надвоє розділений у Максимовича (під числами 2 й 3) та в Гліщинського (те саме, що в Максимовича 2). Ось її текст із моїми поправками та доповненнями.

Ой у городі у Черкасі сурми засурмили,
Як ті ляцькі комісари до гетьмана приходили.
Ой у городі у Черкасі [та] бубни заграли[1],
Як ті ляцькі комісари до гетьмана прибували.
Ой пан пишний, пан Свірговський,
А ще другий пан Зборовський,
А ще третій Морозенко,
А четвертий пан Горленко
[Дають знати гетьманові],
Що з волохами турок дреться,
А з татарами волох б'ється,
Да волоські землі руйнують,
Пліндрують ще й не милують.
«Ой ми волохи, ми християни,
Да не милують нас бісурмани!
Ви, козаченьки, за віру дбайте,
Нам, християнам, підмогу дайте!»[2]
А козаченьки за віру дбають,
Волохам[3] поміч [да] посилають;
Трублять у труби, в сурми виграють[4],
Із України [вн]провожають[5].
[Ой то][6] батенько сина прощає,
Шаблю да зброю [йому] подає;
А[7] мати сина випровожала
І опрощення слізьми давала,
Що на горе собі[8] вигодувала.
Ой заржали коні-коні, да під гору йдучи;*
Заголосили бусурмани, до Кілії ідучи.
Отак пан Свірговський до Кілії прибував,
Усіх козаків збирав да на раді прохав,
Сизим орликом літав, яворонькoм гнувся:
«Де ж то я, мої милі браття, да й сподінуся?»
Сподінувся пан Свірговський у сирій могилі,
Як козаки біля його да загомоніли.

---

[1] У всіх друкованих текстах хибно «заорали».
[2] В — «На поміч прибувайте!»
[3] В — після сього слова дод⟨ано⟩ «християнам».
[4] В — «в труби... вигравають».
[5] В — «Оченьками козаченьків з України провожають».
[6] ⟨А — «Не то»⟩*.
[7] ⟨А — «А то»⟩.
[8] ⟨А — «Собі його»⟩.

[А] як того пана Йвана,
Що Свірговського гетьмана
Да як бусурмани піймали,
То йому голову рубали.
Ой йому голову зрубали
Да на бунчук [і] вішали,
Да у сурми вигравали,
З його [смерті] вигравали.
А із Низу хмара стягала
Ще й ворогів ключа набігала,
По Україні тумани клала.
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакувала.
Тоді буйні вітри завивали:
«Де ж ви нашого гетьмана сподівали?»
Тоді кречети налітали:
«Де ж ви нашого гетьмана жакували?»
Тоді орли загомоніли:
«Де ж ви нашого гетьмана схоронили?»
Тоді жайворонки повилися:
«Де ж ви з нашим гетьманом простилися?»
«У глибокій у могилі
Біля города біля Кілії
[Да] на турецькій лінії».

Тому, що ся пісня в тій формі, як її тут маємо (властиво, три уривки, зложені різними розмірами), крім назви Свірговського (властиво, він звався Ян Свєрщовський), не має майже нічого спільного з історичними подіями* волосько-турецької війни 1574 р., я не подаю тут про ту війну навіть того оповідання, яке написав про неї Бєльський («Kronika», III, стор. 1345—1358), зазначу лише тут, що просторі латинські оповідання про війну галицьких шляхтичів із волоським воєводою Богданом* у р. 1572, написане Яном Ласіцьким*, та про війну Івони з турками в р. 1574*, написане Леонардом Горецьким*, переклав на нашу мову літом 1913 р. зі старого друку п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩: L e o n h a r d i G o r e c c i, Synitis Poloni Descriptio belli Iwoniae, voivodae Valachiae, quod anno 1574 cum Selymo II, Turcarum imperatore gessit. Huic accedit. I. D. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano et caede Turcarum, Francfurti, apud Andream Wechelum a MDLXXYIII, мала 8-ка, стор. 156 і дві ненумеровані на кінці. Міркуючи, що перший уривок сеї пісні, в якім можна бачити відгук вербунку Івони в Польщі*, має обік літературної вартості також найбільше історичне значення, я подаю тут у перекладі на нашу мову початок оповідання

Бєльського про заходи Івони знайти собі помічників у Польщі в початку 1574 р.

«Того ж року 1574 Івона, господар волоський, підняв війну проти турків ось із-за якої причини. Петрило*, брат воєводовського, старався в султана Селіма о господарство волоське, підкопуючи Івону. Селім, турецький цісар, послав до Івони [жадаючи], аби дав йому стільки, скільки дає інший, або уступив [місце] тому. Скликав Івона своїх дорадників, повідомив їх про цісарську волю й запитав, чи дати так багато (хоча звичайно щороку мусять давати ще більше, бо турки нікому не додержують слова), чи волять боронитися? Волохи* згодилися на те, що радше їм боронитися. Похвалив їм се Івона й поклявся своїм життям, що допоможе їм. З тим і відправив турецького посла, а сам почав готуватися до війни, приймав піхотинців, а своїм велів бути в поготові.

Вислав також до короля Генріка* до Кракова (се було майже в саму коронацію), просячи підмоги [та пригадуючи], що польські королі все звикли боронити волоських господарів, які все були послушні їм [та держалися так], що й Польщі за їх стіною сидіти безпечно. [Просив] надто, аби по своїх містах позволив окликати, аби кождому вільно було їхати в Волощину, хто хоче брати гроші [за воєнну службу]. Вимовився король Генрік, заявляючи, що польська корона з турецьким цісарем більше як від ста літ має давній союз і угоду, то й йому не годиться вчинити те [чого просив Івона].

Не бачачи ніякої помочі від короля, Івона зажурився дуже, але, знаючи про козаків, що вони собі вільні люди й мужі між ними хоробрі, післав до них, просячи їх, аби прибули до нього для тої потреби з турком, обіцяючи платити їм так, як самі захочуть. Се вони радо вчинили. Зібралося їх 12 сот і, не питаючи короля та не міркуючи, аби се було йому якою шкодою, виїхали до його війська. Головні ватажки між ними були Свєрчовський і Барсан, оба мали по 200 мужів. Було також 200 браславців, Козловський мав 200, Стуженський так само, Янча [волошин?] сто, Соколовський сто. Рад був їм Івона й частував під наметами окремо ватажків, а окремо простих вояків і велів [на їх привітання] стріляти з гармат» («Kroniса», III, стор. 1345—1346).

Історія походу тої невеликої дружини, споможеної далеко більшим волоським військом Івони, на Волощину,

Молдавію та в Семигород, є одинока в своїм роді епопея хоробрості особливо тої дружини, що, незважаючи на ряд блискучих подій, закінчилася невдачею наслідком зради одного з довірених Івони. Про остатню їх битву з турками* десь над долішнім Дунаєм читаємо в Бєльського: «Потім, убивши Івону, турки кинулися на чернь [волоське військо], яку сікли, мов худобу. Бачачи безладдя, козаки, та не вірячи турецькій присязі, хотіли знов схоронитися за окіп і там обороняти своє життя, але що там уже повно було турків, то вони добачили густішу юрбу турків, мов шалені, кидалися на них і так гинули мужньо, наносячи їм великі страти в людях. Не могли досить надивитися турки їх відвазі та смілості. Лише 12 із них* спіймали [живцем], а то самого гетьмана Свєрчовського, Лавріна Козловського, полочанина [очевидно, з польського Полоцька] герба Яструб, Задорського, Янчу, Залеського, Копитського, Решковського, Соколовського, Лібішовського, Чижовського, Суцінського та Богуцького. Всіх їх потім викуплено, хоча турки сильно намовляли їх на свою віру» («Kronika», III, стор. 1357—1378).

Варто завважити, що Бєльський сю українську дружину скрізь називає козаками, а Свєрчовського в вищенаведенім уступі гетьманом, хоча сю назву на іншім місці дає також начальникові волоського війська. Не зайвим буде додати й те, що, по свідоцтву Горецького, Івона промовляв до тої української дружини р у с ь к о ю, українською мовою.

Бєльський не подає імені хресного Свєрчовського, зате Старовольський, який про його похід полишив просторе оповідання в своїй історії панування Зигмунта I, кн. IV, в короткім життєписі називає його Яном Свєрщовським, шляхтичем мазовецького походження, отаманом війська запорозького. В остатній битві з турками по смерті Івони він з тринадцятьма товаришами дістався до турецької неволі («arris a multitudine obrutus et pene exanimus»[1]). Вилічений із рани в Костянтинополі та викуплений дорогою ціною («lytro ingenti»[2]), він вернув до своїх здоров і до остатнього віддиху не перестав мститися за свою кривду й часто, перепливаючи море, пустошив «береги Тракії й Понту» («Sarmatiae Bellatores», LXXI, стор. 101—102).

---

[1] Вирвавшись з натовпу і напівмертвий *(лат.)*.— *Ред.*

[2] За великий викуп *(лат.)*.— *Ред.*

Ані про ті походи, ані про його смерть не подає Старовольський нічого докладніше.

Третій уривок компіляції Срезневського (строфи XI—XV його видання) виглядає ось як:

Плакала стара баба Грициха,
Мов перепелиха, мов перепелиха;
Молода сестра сон-траву ірвала,
Старую питала, старую питала:
«Чи той сон-трава козацькая сила?
Чи той сои-трава козацька могила?»
«Ой той сон-трава, голубонько, зростився у полі;
Та піймала ту траву недоля та дала моїй доні.
Ой доня ж, доня, моя доня, годі сумовати,
Що нашого молодого Йвана у могилі шукати».

Доданий до сих рядків двостих «У глибокій у могилі, біля города, біля Килії» вже задля свого відмінного розміру не належить сюди, а тільки на кінець другого уривка про похорон Свірговського, де він і справді повторений другий раз у виданні Срезневського, стор. 33. А відкинувши сей двостих, ми можемо сміло сказати, що сей уривок, не без поетичної вартості, не має ніякого зв'язку з піснею про Свірговського.

У своїх увагах до пісень І. Срезневський написав про сю пісню ось що: «Її уділила мені в неповнім записі пані Н. В. Розковшенкова*. Запис, по якому ся пісня друкується тут, зробив я сам зі слів бандуриста. В першім її записі не було куплетів I, VII, VIII, IX, XI і XII [рядків 1—2, 27—32 моєї реконструкції та перших чотирьох рядків пісні про бабу Грициху].

Ся пісня звертає на себе увагу різнородністю своїх розмірів, що насуває здогад, що вона зложена з уривків різних пісень. Окрім розмірів, доказом на се може бути також різниця голосів, на які вона співається» («Зап⟨орожская⟩ старина», I, ч⟨астина⟩ I, стор. 110—111). Властиво, різниця мелодій не доказ, а неминучий наслідок різнородності розмірів та мелодій, на жаль, не записано. Про т⟨ак⟩ зв⟨ану⟩ другу надгробну пісню Свірговському видавець завважує коротко, що вона записана «зі слів бандуриста» (т а м ж е, стор. 115)*.

Тому що «Запорожская старина» незвичайна бібліографічна рідкість, а спеціально для студіювання значного числа т⟨ак⟩ зв⟨аних⟩ підложних, фальшованих пісень про події та особи XVI в. й пізніших має першорядне значення, вже хоч би тому, що деяких із них не передруковувано

в пізніших збірках, особливо в корпусі історичних пісень Антоновича й Драгоманова, вважаю потрібним подати тут огляд змісту хоч того першого тому, який мені пощастило купити в Одесі при кінці 1909 року. Сей том форматом малої 8-ки має заголовок: «Запорожская старина.Часть 1. «Так вічной памяти бувало У нас в Гетьманьщинѣ колись». Котляревский. Харьков. В университетской типографии. 1833». На обороті титулової картки поміщено звичайний дозвіл цензури з датою: «Москва, мая 19 дня 1833» і з підписом «Цензор Двигубский».

Перший том складається з трьох книжок, із яких перша обіймає 130 нумерованих і дві ненумеровані сторінки*, що подають зміст тої книжки. Друга книжка має окремий титул: «Запорожская старина. Часть I, II, Харьков. В университетской типографии. 1833. Цензор Двигубский»; за сею друга титулова картка з титулом: «Запорожская старина. Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория». Ся книжка має 140 нумерованих сторінок. Третя книжка, видана 1834 р., має титул: «Запорожская старина. Часть I, III, Харьков, В университетской типографии, 1834» а на обороті цензорський дозвіл: «Печатать позволяется. 1834 года, мая 25 дня. Ценсор Снегирев». На другій титуловій картці заголовок: «Запорожская старина. Сказание летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания». Книжка має 168 нумерованих сторінок, але пагінація починається від стор. 11; перші 10 стор. (дві титулові картки та передмова Срезневського) не пагіновані. В моїм примірнику книжка кінчається стороною 160, а на початку тому після першої титулової картки оправлено остатню його картку зі сторонами 167—168, що містить «Общее оглавление первой части «Запорожской старины». Виходить із того, що в моїм примірнику не стає остатніх шести сторінок тексту*. Пагінація скрізь поміщена внизу під серединою тексту в скобках.

Для нас найважніший зміст першої книжки, й тому я подаю його тут докладніше, ніж подав його видавець в «Общем оглавлении»,й докладніше, як подано в «Оглавлении» першої книжки (стор. 131—132). По титулі «Запорожская старина. Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого» йде на стор. 5 до 25 передмова видавця без титулу, з підписом «И. С. Варваровка на Днепре. 1833 года,

апреля 2». Як ми бачили, на жоднім титулі не було назви видавця, а під передмовою до першої книжки він поклав лише свої ініціали. Сю передмову, важну для історії українофільства в Росії, передрукував О. М. Пипін у своїй «Истории русской этнографии», С.-Петербург, 1891, том III, стор. 98—100, й я покористуюся уступами з неї принагідно в дальших студіях. Тут наведу лише те, що говорить видавець* ⟨про⟩ зміст своєї публікації та методи, якої він держався при збиранні та редагуванні матеріалу. «Досі,— читаємо на стор. 16—19,—пісень і дум запорозьких видано дуже мало: к⟨нязь⟩ Цертелєв видав сім дум і одну пісню, а Максимович — коло 20 пісень, усього не більше 40 творів, а між ними лише п'ята часть історичних. Се мале число пам'яток запорозької поезії, а при тім певність про їх вагу для історії запорожців спонукали мене зайнятися їх збиранням і нарешті при помочі многих осіб, що почтили мої заняття своєю підмогою, після семилітньої праці я встиг зібрати досить значне число як дум і пісень, так і інших переказів. Не все зібрав я сам; більшу часть доставили мені інші. Я, зі свого боку, старався сам переглядати все доставлене, поправляти помилки, що стрічалися в різних записках, вибрати з них що ліпше й зробити своє видання по змозі якнайповнішим та найпоправнішим. Не думаю, аби в отсьому першому зшитку були всі пісні й думи, що торкаються історичних подій і осіб до Богдана Хмельницького; може, тут нема й половини, та я зробив усе, що міг, і полишаю іншим зробити ліпше⟨...⟩. В отсьому зшитку міщу оригінали пісень і дум і варіанти».

Зміст першої книжки не зовсім відповідає її титулові та програмі видавця, бо з дванадцяти пісень, поміщених у ній, щонайменше 4 (дві про Тетеренка, себто гетьмана Тетерю, про Саву Чалого та Чурая) відносяться до часів по Хмельницькім. Ось зміст першої книжки:

Песни

1. Надгробная песнь Свирговскому (стр⟨аницы⟩ I—XVIII, стор. 27—30
2. Вторая надгробная песнь Свирговскому (стр. I—XII) . . . . . 31—33
3. Убиение Серпяги (стр. I—IV) . . . . . 33—34
4. Надгробная песнь Серпяге (стр. I—VII) 34—36
5. Сожжение Могилева (стр. I—VII) . . . 36—38
6. Убиение Наливайка (стр. I—XIII) . . 38—42
7. Отступник Тетеренко (стр. I—XXVI) 42—48
8. Убиение Тетеренка (стр. I—XVI) . . . 49—53

9. Подвиги Лободы (стр. I—XX) . . . . 53—58
10. Поход Сагайдачного (стр. I—VII) . . . 58—60
11. Подвиги Савы Чалого (стр. I—LIII) . . 60—73
12. Надгробная песнь Чураю (стр. I—VIII) 74—76

Думы

1. Дары Батория. Смерть Богданка . . . 77—82
2. Татарский поход Серпяги . . . . . 82—86
3. Битва Чигринская . . . . . 86—91
4. Смерть Федора Безродного . . . . . 91—94
5. Побег трех братьев из Азова . . . . . 94—102
6. Поход на поляков [Пісня про журбу («Пресучая та журба!»)] (28 рядків) . . 108—109

Заметки

(I) К песням (1, 2, 3) . . . . . 110—115
[Пісня про козацький похід («Ой з города із Полтави»)] . . . . . 115—116
[До пісень 4—12] . . . . . 117—123
[Додатки до пісні про Саву Чалого (строф 8)] . . . . . 120—122
(II) К думам 1—6 . . . . . 123—129

Усі думи друковано per extensum[1], мов прозу; мотиви видавця, чому так друкує, подано на стор. 127—129.

Зміст другої книжки ось який: на стор. 5—13 без окремого титулу передмова видавця з підписом «И. С. Варваровка на Днепре, 1833, июня, 2» про джерела до історії України, друковані й рукописні, та про тих людей, від котрих видавець мав записи дум, пісень та усних переказів.

1. Сказания, откуду козаки запорожане в чем славны (I—VII) . . . . . 15—33
2. Замечания:
1. О взятии Киева Гедемином . . . 35—39
Кстати о Киеве . . . . . 39—40
2. Разбор Бопланова сказания . . . 40—45
3. Луга. Гайдамаки. Лугари . . . 46—48
4. Происхождение слова «козак». Мнения различных . . . . . 49—52
5. Ляхи . . . . . 52—53
6. Первый козацкий поход против крымцев . . . . . 54—61
7. Пища козаков . . . . . 62—63
8. Курени. Землянки. Пологи . . . 63—69
9. Устройство и распорядок войска Запорожского до Стефана Батория 70—74
10. Рада . . . . . 74—75
11. Сечь . . . . . 75—76

[1] Повністю, докладно (*лат.*).— *Ред.*

12. Наказания . . . . . 76—78
13. Одежда . . . . . 78—81
14. Добыча. Клады. Скарбиица . . . 81—86
15. Сказание Боплана о храбрости козаков . . . . . 87—88
16. Подвиги Свирговского в [тексті перекладі обох пісень на рос⟨ійську⟩ мову] . . . . . 89—98
17. Подвиги Богданка . . . . . 98—104
18. Дума о Богданке в переводе . . . 104—111
19. Взгляд на устройство войска запорожского при Стефане Батории . . 112—122
20. Иван Подкова [в тексті переклад думи про бурю на Чорнім морі] . . 122—130
Начало сказания о гетманах запорожских (§ 1—8) . . . . . 131—138

Третя книжка, видана літом слідуючого року, має на обороті титулової картки цензорський дозвіл із підписом: «1834 года, мая 25 дня. Ценсор Снегирев», а на непагінованих сторонах коротку передмову без титулу з підписом «И. Срезневский, Харьков, 1834». Далі йде

Летопись:

Глава первая, I—III . . . . . 11—21
Глава вторая, IV—VIII . . . . . 22—41
Глава третья, IX . . . . . 42—49
Глава четвертая, X—XVI . . . . . 50—64

Замечания:

1. Первые мятежи казаков против Польши . . . . . 65—67
2. Сведения о правах, данных грекороссиянам королями польскими . . . . . 67—70
3. Подвиги Косинского . . . . . 70—73
4. Мятежи в Киеве, Переяславле и Лубнах. 1594 . . . . . 73—74
5. Дума о битве Чигринской в переводе 74—81
6. Песнь о сожжеиии Могилева в переводе 81—84
7. Песнь о убиении Наливайка в переводе 84—91
8. Песнь о подвигах Лободы в переводе . . 91—95
9. Течеренко. Две песни о нем в переводе 95—101
10. Повесть Конисского о следствиях смерти Наливайка . . . . . 102—103
11. Повесть Конисского о следствиях Брестского собора . . . . . 103—105
12. Песнь о Сагайдачном в переводе . . 105—111

В тексті дві чумацькі ⟨пісні⟩ про козака Сагайдака 109—110

13. Походы козаков против татар и турок 111—122
14. Песнь о Саве Чалом в переводе . . . 122—130
15. Сказания о смерти Сагайдачного . . 130—131
16. Сказания о Кунцевиче . . . . . 131—133
17. Дума о Безродном в переводе . . . 133—136
18. Привилегии, данные Сигизмундом III грекороссиянам . . . . . 136—138
19. Сказание Боплана о Койдаке . . . 138—141
20. Повесть Конисского об убиении Остряницы и его товарищей . . . . . 141—145
21. Надгробная песнь Чураю в переводе 145—146
22. Дума о Полторакожухе в переводе . . 147—152
23. Сказание Конисского о гетмане Гулаке 152—154
24. Дума о побеге трех братьев из Азова в переводе . . . . . 154—161

Кінця не стає*.

В вищезгаданій книжці О. М. Пипіна «История русской этнографии», т. III, стор. 98 у нотці під текстом маємо ось який бібліографічний опис «Запорожской старины», списаний, очевидно, з обложок, яких не було на моїм примірнику: «Запорожская старина. MD—MDCXL. Издание Измаила Срезневского. Часть первая. Три книжки. Харьков, 1833—1834»; «Запорожская старина. MDCXL—MDCCIX. Часть вторая. Три книжки. Харьков, 1834, 1836, 1838», формат 12-ка. З сього видно, що в моїм примірнику міститься половина публікації І. Срезневського.

Не буду вдаватися тут у оцінку заслуг Срезневського для україністики. Вони були великі не лише в 30-их роках, коли його, родовитого великоруса (він уродився в р. 1812 у великоруському Ярославлі), по всякому праву треба причислити не лише до україножилів, але також до визначних двигачів українського письменства та української національної ідеї. Він поклав немалі заслуги для того письменства, особливо найстаршої доби, також своїми пізнішими науковими працями та публікаціями, коли спеціальні українські симпатії в нього давно минулися. Для показу, які гарячі та живі були ті симпатії в пору видавання «Запорожской старины», досить буде навести тут уступ із його статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности», друкованої в «Ученых записках Московского университета» 1834 г., кн. VI, окт(ябрь), стор. 134—150, де читаємо: «В теперішній час годі доказувати, що українська, або, як дехто волить називати, малоросійська, мова се мова, а не наріччя «русского» або польського язика, а многі переконані, що ся мова, одна з найбагатших слов'ян-

ських мов, ледве чи вступить місця чеській щодо багатства слів та висловів, польській щодо мальовничості, сербській щодо милозвучності, що се мова, хоч іще не оброблена, може своєю гнучкістю та багатством своєї складні рівнятися вже з одродженими мовами,— мова поетична, музикальна, живописна». Срезневський вірить у її літературну будущину: «Та й чому ж би глибокоумний Сковорода, простодушний Котляревський, багатий фантазією Артемовський, все забавний і все чутливий Основ'яненко та ще деякі інші, які подають надії й обіцянки, що від них діждемося чогось гідного України, мали лишитися самі в дикій досі пустині української літератури*. Мова Хмельницького, Пушкаря*, Дорошенка, Палія, Кочубея*, Апостола* повинна щонайменше передати потомству славу тих великих людей України»*[1].

Від того часу вона зробила далеко більше.

Писано в днях 14—17 січня 1915 р.

---

[1] Наводжу з вищеназваної книги Пипіна «История русской этнографии», III, стор. 94.

‹ПІСНЯ ПРО СВІРГОВСЬКОГО (УРИВОК)›

До тих пісень опублікував Срезневський у другій книжці першого тому «Запорожской старины» три причинки, два так сказати джерелові, а третій власного складання. Перший причинок се коротка записка на початку розд. IV «Сказания, откуду козаки запорожане и чем славны», пам'ятки українського письменства, написаної, як можна здогадатися з закінчення, де згадано про Богдана Хмельницького та про те, як «от ига лядского руссы в оно время отодоша», коло 1654, з різних поглядів вартої уваги та задля рідкості книжки не визисканої досі. Читаємо там: «В року 1574 за Генриха Француза, короля польского, упрошением Господаря Молдавского, козаки, собравшеся с гетманом Свѣрговским тысяча четыреста прійдоша в Молдавскую землю и тамо при Господаре четыренадесять крот брань с турки сведше, силу их великую поганьскую поразиша, наконец же от множества турков умроша» («Зап‹орожская› ст‹арина›», I, кн. 2, стор. 24). Як бачимо, не названо тут ані одної волосько-молдавської місцевості, ані не сказано нічого, де й як погибли козаки. Другий — се шостий уступ старої записки «Начало сказания о гетманах запорожских» (стор. 131—138), де читаємо: «При короле Польши Генрихе Французском был гетман запорожский по фамилии Дружко Свѣрховский. Сей з Івонією [в друку Квонією] Господарем волошским турецких воинов не раз побивал и от турков в землѣ Волошской убит. И большая половина войска его убита, а достальное по земле Волошской поразбѣжалось» («Зап‹орожская› стар‹ина›», I, кн. 2, стор. 134). В передмові до тої книжки, (стор. 12) видавець коротко згадує сю пам'ятку, не зазначаючи, відки взяв її. Судячи по мові, вона великоруська,

а що своїм змістом не доходить навіть до кінця XVI в., можна припустити, що й написана була при кінці XVI в.

Третій причинок — се досить просторий екскурс самого видавця п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Подвиги Свирговского» (стор. 89—95), закінчений перекладом обох пісень на російську мову прозою (стор. 95—98). Подаю тут сей екскурс у перекладі на нашу мову*.

«Той бѣ слава дней своих»,— говорить про гетьмана Свірговського Рогалевський* у своїм літописі[1]. Бантиш-Каменський* зове його шляхтичем польським, уродженим у околиці Любліна, хоробрим та тямучим у воєнній штуці. «Сей полководець,— пише він,— прийняв провід над козаками, об'явив себе невблаганним противником невірних і твердо постановив собі мститися за свого попередника (⟨князя⟩ Дмитра Вишневецького), не дбаючи про дружні відносини Зигмунта Августа до володаря Тавріди та до султана» (И⟨стория⟩ М⟨алой⟩ Р⟨оссии»⟩, I, 131).

Іван Вірменин*, воєвода молдавський, у р⟨оці⟩ 1575 просив у поляків помочі проти волохів, турків і татар, що нападали на Молдавію. Та поляки, зайняті роздорами безкоролів'я, відмовили помочі. Тоді Іван обернувся до запорожців і до Свірговського, свого друга ⟨...⟩. Той прийняв просьбу і з 1400 козаків рушив у Молдавію.

«Переправляючися через Дністер,— говорить Конисський*[2],— він д⟨ня⟩ 23 цвітня 1575 р. наголову розбив турків, узяв у полон їх команданта Кара Мустафу й інших урядників і з іншими здобичами вислав до Варшави. По тій побіді гетьман розділив своє військо надвоє. Одну часть під проводом полковника Сави Ганжі виправив до Букарешта, а з другою через Ясси пішов до Галаца».

Отсе оповідання Конисського мені видається трохи сумнівним, бо нічого подібного я не знайшов ні в однім відомім мені літописі, хоча, впрочім, усі вони про гетьмана Свірговського оповідають дуже коротко та недостаточно.

Молдавський господар Іван дуже ввічливо прийняв і угостив козаків, виїхав їм назустріч зі свого табору серед гарматних вистрілів у супроводі своїх бояр, а на стіл по

---

[1] Між рукописними джерелами, доступними йому, видавець «Зап⟨орожской⟩ ст⟨арины⟩» наводить у передмові до другої книжки (стор. 10) також «Краткий летописец Малой России Рогалевского». Сей літописець досі, здається, не опублікований.

[2] «История русов ⟨или Малой России⟩» Георгия Конис⟨ского, М., 1848, стор. 23⟩.

обіді замість овочів велів подати їх начальникам миски, повні червінців, мовлячи: «Вони зроблять вам приємність по трудах дороги, змиють із вас дорожну куряву». Козаки, здивовані тою несподіванкою, гордо відповіли господареві, що прийшли до нього не по золото, а по славу, бажаючи поборотися з ворогом християнства, й, відмовившися від грошей, радо прийняли шість бочок доброго вина» («И⟨стория⟩ М⟨алой⟩ Р⟨оссии⟩», I, 134—135, пор.: E n g e l, Geschichte der Ukraine*, 72).

«Тим часом,— пише далі Кониський,— гетьман вислав навмисного посланця на Січ до кошового ⟨...⟩. Покотила, аби вислав піхоту човнами на Чорне море та велів їй не допускати турецьких висадок у Дунай і Дністер. Кошовий вирядив сю експедицію якнайліпше, і вона була великою підмогою сухопутному війську; козаки в човнах перехапували в устях обох рік і в морі багато кораблів із військом та запасами, а входячи в Дунай, нівечили та палили многі житла та твердині».

Про ті події інші літописи говорять побіжно, а деякі й зовсім мовчать»*.

Властиво ніхто більше не згадує про них, бо се очевидна вигадка автора «Истории русов», що була написана при кінці XVIII в. Дещо подібне до неї маємо в «Сказании» опублікованім Срезневським зараз по оповіданні про Свірговського. «Но вскоре козаки туркам за сие месть положили, убо в року 1575 посланы бывше от киевского воеводы з Черкасс з Канева челнами Днепром на орду нападоша и много побивше и в плен взямше, возвратишися к своим с корысти» («Зап⟨орожская⟩ ст⟨арина⟩», I, кн. 2, стор. 24).

Енгель пише, що Свірговський прилучив до козаків 6000 молдаван і розпочав воєнну акцію облогою Браїлова; та хоча побідив турків поблизу того города, його самого не взяв. Потім, злучившися з другим 3000-ним відділом молдавського війська, другий раз розбив турків і положив 7000 ворогів убитих на боєвищі. По третій битві, в якій узято до неволі багато турків і волохів, козаки звернулися до Аккермана, спалили півпередмістя того города й вернули до Молдавії. В остатній битві взято до неволі Івана Вірменина, а козаки майже всі полягли на місці битви» (G⟨eschichte⟩ d⟨er⟩ U⟨kraine⟩, 73—74, пор. «И⟨стория⟩ М⟨алой⟩ Р⟨оссии⟩», I, 135—130 [та] К а н т е м и р а «Описание Молдавии»*, 108).

Бантиш-Каменський, за Міллером, говорить*, що Свірговський закінчив життя в оковах, та се ледве чи так було. Більше на віру заслугує оповідання Конисього, потверджене почасти й народними переказами. Ось воно:

«Під городом Кілією Вірменин зрадливо сповістив Свірговського, що в городі зберігаються незліченні скарби, награблені турками в Молдавії та Волощині під охороною великого гарнізону, що жде лише відходу запорожців, аби відвезти їх у Туреччину. Гетьман надумав облягти й узяти Кілію. Та ледве розпочав наглий штурм (з трьох боків), коли підпалені турками міни з двох боків вибухли та підняли гетьмана й козаків у воздух, а турки вирвалися з криївок, вирізали багато козаків. Недобитки розбіглися й довго блукали по Молдавії, поки не натрапили на відділ полковника Ганжі, з яким вернули в свої границі».

Інший літопис оповідає те саме ось як:*

«И приходили гетману слухи, яко многіи христіане в плѣн агарянами побратые, в тяжцей неволи в Киліи мучатся, а гетман за насиліе отмстити восхотѣ и со многим братством оружіе вновѣ подъя, и до Киліи пошед. А турки его разбили; и бысть убит».

Жаль, що видавець не означив ближче сього остатнього джерела. Маючи в пам'яті, що звістки «Истории русов» псевдо-Конисього майже всі неправдиві, а іноді, прим(іром) у вищенаведених географічних подробицях щодо Волощини й Молдавії, просто несуразні, ми мали би змогу провірити хоч ту одну подробицю, чи переказ про смерть Свірговського під Кілією був видумкою автора «Истории русов», чи давнішою, хоч історично неправдивою традицією. Се важне для оцінки пісень про смерть Свірговського, бо згадка в них про Кілію не потверджувала б оповідання «Истории русов», а, навпаки, наводила би на здогад, що пісня була скомпонована під впливом політичного памфлета д(обродія) Полетики. Уривок літопису, наведений Срезневським, та ще й обставина, що пісня нічого не знає про смерть Свірговського від вибуху міни, а тільки подає, що йому турки відрубали голову, заставляє нас думати, що традиція про смерть Свірговського була давніша від часу написання «Истории русов»* і жила щонайменше вже в XVIII віці.

ПІСНЯ ПРО СМЕРТЬ БРАТІВ СТРУСІВ (1506 р.)

Вона не дійшла до нас, та про її існування маємо свідоцтво польського анналіста Сарницького, поміщене в його книзі «Annales sine de originz et qestis Polonorum et Lituanorum», уперве виданій у р. 1587, стор. 379, а передрукованій у другім томі липського видання Длугоша з р. ..., стор. 1190. Се класичне свідоцтво про українську людову пісню історичного змісту виглядає в латинськім оригіналі ось як: «Per idem tempus (1506) duo Strussii, fratres et adolescentes strenui et belli cosi a valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegia, quas Dumas Russi vocant, canuntur voci lugubri et gestu canentium se in untramque partem mutantium id, quod canitur, exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus haec eadem imitando exprimit»[1]. У перекладі на нашу мову се значить: «Того самого часу (1506 р.) два Струсі, молоді брати і хоробрі войовники, погибли в битві з волохами. Про них іще й досі співають жалібні пісні, що в русинів звуться думами й співаються тягливим голосом при рухах співаків, що, хитаючися на оба боки вправо та вліво чи взад та вперед, виражають те, що співають. Селянська юрба висловлює се також грою на фуярах, якою тут і там наслідує плачливі мелодії пісень».

Як бачимо, оповідання польського історика про виконування українських народних пісень досить неясне; сам він,

---

[1] Не маючи тепер доступу до публічних бібліотек, подаю сю цитату на основі двох видань і двох книжок, а власне: J o z e f T r e t i a k, Bohdan Lalski, 1802—1831, Kraków, 1911, стор. 144; М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VI, Київ—Львів, 1907, стор. 615.

мабуть, не чув тої пісні, про яку згадує, а продукцію сільських співаків уважав чимось подібним до міфічних продукцій польських жартунів, франтів та весельчаків.

Важніший для нас зміст пісні. Про нього Сарницький подає дуже мало, зате досить просторе й докладне оповідання маємо в хроніці Кромера. Польський текст його оповідання подав я в переднім слові до першого тому моїх «Студій» (стор. V—VI), а тут подаю його в перекладі на нашу мову. На соймі в першій половині 1506 р. «постановлено також, аби король велів бити нову срібну монету і аби міщани та селяни складали звичайний побір (грошову данину) на [наєм] жовнірів, яких висилано для оборони руських і подільських границь, а особливо для прогнання з покутських околиць [волоського господаря] Богдана. Той Богдан, маючи бажання пошлюбити сестру королеву Ельжбету та знаючи, що тому намірові була противна королева, мати короля й панни, скоро почув про смерть тої королеви [вона вмерла д⟨ня⟩ 30 липня 1506 р.], зараз удруге вирядив послів до короля просити о руку сестри. Та коли панна відмовилася йти за нього, Богдан, розгніваний, кинувся з військом на Покуття, плюндруючи. А що там не було ані готового війська, ані оборонних та укріплених міст, без великого труду загорнув усе під свою власть. Тому відповідно до соймового наказу вислано на Русь 4000 оплачених вояків, які в бойовім порядку під хоругвами, припавши на Покуття, поразили й прогнали 600 затяжних [warunkowych] волохів і відбили весь той повіт із небагато більшим трудом, ніж його загорнено, а потім наїздами воювали волоську землю. Так два рідні брати Струсі, благородні, чесні та хоробрі юнаки, оздоба руської шляхти, загнавши з дружиною 650 коней занадто далеко, наскочили припадково на далеко більший відділ волохів, із якими вдавшися в битву з більшою відвагою, ніж було треба, кінець кінцем погибли, переможені густою навалою ворогів. І хотя Щасний, хоробро борючися, поліг у бою, але Юрій, коли відважно пробиваючися посеред ворогів, змагався дати рятунок обскоченому брату, там же з пробитого коня впав на землю, а спійманий і заведений до господаря з вісьмома іншими в'язнями перед очима того тирана мусив дати голову під меч. Смерть їх не минула без помсти на волохах. Бо зараз другого дня наші, дігнавши ворогів, урадуваних свіжо віднесеною побідою, напали хоробрим ударом і поразили сильно. Поліг там хотинський

староста, а сам волоський гетьман Богдан урятувався тривожною втекою» (M. K r o m e r, Kronika, т. II, стор. 1369—1370).

Дещо подробиць до сього оповідання додає Бєльський, у якого хроніці читаємо: «Богдан [господар волоський], дізнавшися про смерть старої королеви, яка ніяким способом не хотіла дати за нього свою дочку Гальшку, послав знов до короля своїх послів, просячи о неї. Король дав се на волю королівні, але вона не хотіла йти за нього, вимовляючися жалобою по смерті матері. Правда, одначе, була в тім, що Богдан був хлоп паскудний і одноокий і тому не подобався панні. Розгнівавшися за се, Богдан узяв Покуття». Пропускаю дальше оповідання, згідне з представленням Кромера, а подаю лише те, що сказано про смерть Струсів. «Тоді два вродливі юнаки Струсі герба Корчак, Щасний і Юрик, відлучившися від війська, пішли в козацтво до Волощини в силі лише 50 коней, але натрапили на велике число волохів. Можучи уйти, вони вдарили на них, та їх там же перемогла більшість. Щасний відразу був убитий, але Юрик, хоч міг уїхати, не хотів, кажучи: «не дай того, боже, аби я не мав дати горла* біля свого милого брата!» Він бився з волохами доти, доки його кінь пострілляний не впав під ним. Тоді його спіймали й само-осьмого стяли. Всі наші довгий час не могли віджалувати їх смерті, але зараз же помстилися служебні над волохами; Каменецький, поразивши їх два відділи на тім самім місці, дав відрубати голови 50 волоським боярам» (M. B i e l s k i, Kronika, т. II, стор. 927—928).

Отсі події мали місце, правдоподібно, на території теперішньої Буковини, що тоді належала до Волощини. Хоч у значній часті заселена українською людністю, Буковина дала дуже мало властивого собі в скарбницю нашої народної творчості. Тому вважаю не зайвим подати тут невеличкий уривок пісні з виразним буковинським колоритом і зі слідом якоїсь давньої та віками затемненої пригоди. Сю пісню*, записану 1891 р. в Нагірянах Заліщицького повіту, якої текст я одержав 1894 р. від пок⟨ійного⟩ Казіміра Камінського, що разом із нею доставив мені ще дещо зі своїх записів із уст руського народу. Ось той текст:

Ходит Дойна понад воду,
Питаєся Дойна броду;
Не трафила Дойна на брід,
А трафила Дойиа на слід.

Дев'ять коней потопила,
На десятім сама сплнла.
Заплакала Буковина,
Що ся Дойна утопила.

Назва «Дойна» в отсім уривку відповідає румунському «domna», а латинському «domina», пані*. В записі Камінського ad vocem[1] Буковина до сього уривка приточено другий, також не позбавлений глибшого значення:

Буковино, земле буйна*,
Чому в тобі добра нема?
Тому в мені добра нема,
Що не родить хліба земля.
Тому земля хліб не родит:
Брат до сестри не говорит.
Роди, боже, хоч шельвію!
Промов, брате, хоч в неділю!

До сього другого уривка в тім самім записі приточено закінчення пісні про відвідини сестри в лукавого брата (18 рядків), що не має в собі нічого спеціально буковинського й відома з многих давніших записів.

До першого уривка пісні про Дойну маємо деяку аналогію в уривку, опублікованім іще 1834 р. в збірці М. Максимовича «Украинские народные песни», стор. 148, де чи-

Горе мені на чужині,
Що не вкупі брати мої!
Один в Січі отаманом,
Другий в степу ватажкою,
Третій Дойно-Дойниченько...
Понад Дністром Дойно ходить,
Дев'ятеро коней водить,
На десятім поїзжає,
Дністра братом називає.
«Дністре-брате, побратаймось!
Скажи річці Савранській,
Де прикмети козацькії?»
(Дністер йому відмовляє:)
«Вгору, Дойно-Дойниченко!
Там річенька Савранська,
І прикмета козацькая»...*

Хоч як неясні ті уривки, вони, на мій погляд, указують на спільне джерело (9 коней тут і там) та на часи первопочи-

[1] Що стосується *(лат.)*.— *Ред.*

нів козацтва в першій половині XVI в., коли понад важніші ріками стояли козацькі «прикмети» (сторожові станції), а від одної до другої було далеко. Річка Савранка, по поясненню Максимовича, впадає до Буга, а слово «прикмета» Максимович пояснив хибно словами «осмышленность, удальство». Згадка про Січ у р⟨ядку⟩ 3 його уривка може бути пізнішою вставкою.

Писано д⟨ня⟩ 1 лютого 1915.

ДУМА ПРО ДАРИ КОРОЛЯ СТЕФАНА БАТОРІЯ І ПРО СМЕРТЬ БОГДАНКА (1576)

Отся дума уперве була опублікована в збірці Срезневського «Запорожская старина» (т. I, кн. 1, стор. 77—82), а вдруге в коротшій формі і без закінчення про смерть Богданка* в книжці Гліщинського «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża», стор. 276—277, латинськими буквами і з перекладом на польську мову (стор. 277—278). Оба рази вона була друкована прозою, а Гліщинський давав кожне речення окремо з початку рядка. Для реконструкції тексту передрук Гліщинського, і неповний, і з численними помилками проти української мови, не має ніякого значення. В збірці Срезневського сей текст має заголовок: «Дари Баторія. Смерть Богданка» і, переложений на вірші та з деякими поправками, виглядає ось як:

То не вітер буйний по степах вие-завиває,
То не хан татарський на Вкраїну[1] військо своє насилає,
Щоб воно Вкраїну[1], рідну матір[2] нашу
Безневинно пліндрувало,
Жінок та дівок та добро наше
У полон брало й забирало,
Коней та овець, усю божію скотину
У свої джерела заганяло,
Козацькі холиви[3] розбивало й роззоряло,
То голінний Богданко усіх козаків у громаду созиває,
Усіх козаків і служивих, і простих,
І сусідів, і підсусідків,
І хорунжих, і прочих інших[4] старших,
Усіх хоробрих сотників і полковників

[1] С.— «Украину».
[2] С.— «мати».
[3] С.— «холивы», лат(инське) «chalyba», польське «chałupa» — дерев'яний або з хворосту городжений та поліплений дім.
[4] С.— «иных».

У купу ззиває, скликає, до громади зобирає.
А сам посередині вихожає,
Шаблюкою блискає,
Святим містам три поклони покладає,
А на чотири сторони по одному поклону.
Та козакам один поклон,
Та ще сотникам і полковникам поклон;
До бога молитву читає,
А до козаків, до всієї громади так промовляє:
«То не вітер буйний по степах вие-завиває,
То не хан татарський на Вкраїну[1] військо своє насилає,
Щоб воно Вкраїну[1], рідну матір[2] нашу
Безневинно пліндрувало,
Жінок та дівок та добро наше
У полон брало-забирало,
Коней та овець, усю божюю скотину
У свої джерела заганяло,
Козацькі холиви розбивало й роззоряло,—
То король Польщі нам і вам подарок висилає,
Великий дар дарує,
Нас і вас шануючи й поважаючи.
Хоче він, щоб ви, братця,
Хоробрії козаки-товариші,
За його, короля Польщі, бога молили,
Та йому, королю Польщі,
Як богові, що живе високо на небі,
По вірі й по правді служили,
Ляхів би не били,
А з ними, як з рідними братами, жили
На москалів би нападали,
Татарів би побивали й воювали.
А за сеє [мені], вашому гетьманові,
Голіннему Богданкові,
І вам з ним великий дар дарує.
А той великий дар булава золота,
Та хоругва зо срібла,
Та бунчук із жеребця.
Та іще той король Польщі пише-приписує:
«Хай же, ка[же], твої козаки-товариші
Служать мені вірою й правдою,
Як великому богові, що живе високо на небі.
А як не будуть служить мені вірою й правдою,
То я їм тоді другий подарок подарую:
Хоробою їх порадую,
Хоробою тяжкою та важкою».
А козаки тое й зачували,
До свого атамана так промовляли:
«Отсе ж нам король Польщі

---

[1] С.— «Україну».
[2] С.— «мати».

Великий[1] дар дарує,
А не послужим ми йому вірою й правдою,
То й хоробою, бач, якоюсь порадує.
Якою ж би то хоробою? Чи не свободою?[2]
Та якби вже отою хоробою, що свободою,
То усім би нам, товаришам-козакам,
Інших дарів і не треба.
Служили б [ми] йому, королю Польщі,
По вірі й по правді, як богові [великому],
Що живе високо на небі.
І ляхів би не били,
Із ними б як із рідними братами жили,
На москалів би нападали,
І татарву би воювали,
І вовіки б вічнії не злом, а добром та молитвою
Свого пана великого,
Короля Польщі іменитого [споминали],
Як бога б шанували».
Отсеє казавши, та й замовчали.
Тоді гетьман голінний Богданко
До писаря свого Хоми Безродного
Та до курінних, прохаючи, підступає,
І дного й другого барзо випитує, сповідує,
Те й друге, так і так викладує:
Поход під турка козакам обіщує
Та велику здобиченьку на поході великому.
Так і так козаки громаду розкладали,
Велику пораду мали,
У поход виступали,
Турка рубали, пліндровали,
Та тут же й гетьмана свого
На полі під горою, густою ракитою
Убитого знахожали.
Глибоку могилу копали,
На могилі курган насипали,
Біля кургана-могили
Коня турецького гетьманського зоставляли,
Похорон гетьманові правили-одправляли.
Тут йому і вовік лежати!
Добичу свою побравши, додому вертались
Богові молились,
Спасителю хрестились,
Добром ділились.
Вони добром, а ми чаронькою.

Ся дума не має ніякої історичної вартості. Можемо прийняти як певну річ, що Богдан Рожинський не мав ніяких зносин із королем Стефаном Баторієм і що його смерть у Криму при облозі Аслан-городка весною 1576 р. наступила ще перед коронацією того короля, що була на-

[1] С.— дод⟨ано⟩ «подарок».
[2] С.— «слободою»

значена на д⟨ень⟩ 4 марта, але могла відбутися аж д⟨ня⟩ 18 цвітня 1576 р.* (M. B i e l s k i, Kronika, t. III, стор. 1383, 1389). Похід Богданка з 3000 козаків весною 1576 р. звернений був не проти турків, а проти татар і розпочатий не з поручення польського короля, а з намови московського царя (пор.: М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VII, стор. 146—147).

Та хоча це твір XVI віку, ся дума все-таки не позбавлена літературного, а навіть історичного значення. Поперед усього треба зауважити, що хоча дума робить короля Баторія добродієм козаків і їх гетьмана, в ній, проте, нема мови про таку реформу козацтва, яку вифантазував автор «Истории русов» і якої образ подав Срезневський у своїй збірці т. I, кн. 2, стор. 112—122 п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Взгляд на устройство войска запорожского при Стефане Батории». Така концепція Баторієвої реформи могла постати аж при кінці XVIII та в початку XIX в. під впливом західноєвропейських свободолюбивих ідей. Навпаки, в думі бачимо лише три королівські жадання до козаків, а власне: 1) аби вони служили королеві вірою й правдою (формула, вживана здавна московськими царями, що мала практичне значення на Вкраїні від часів піддання козацтва й усії України «під високу руку» московського царя 1654 р., 2) аби не били ляхів — pium desiderium[1] кождого поляка після кривавих козацько-польських війн XVII в. і 3) аби звертались проти москалів і татар — ідейний зв'язок, природний у другій половині XVII в. За сповнення тих жадань король не обіцював козакам нічого, тільки прислав їх гетьманові хоругов, булаву й бунчук. Такі дарунки козацькому війську прислав справді король Стефан Баторій у р. 1578 при сформуванні козацької міліції під проводом Оришевського (М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VII, стор. 155). За несповнення своїх жадань король у думі устами гетьмана грозить козакам насланням на них тяжкої хороби. Козаки приймають се за кепський жарт і відповідають жартом: «Грозить нам король хоробою. Якою ж то хоробою? Може, свободою? Якби таку хоробу наслав на них, то й інших його дарів нам би не було треба».

Нарада гетьмана з козаками в справі Баторієвих дарів у думі кінчиться нарадою про похід на турків, який відбувається зараз по тім. Направду се був похід проти татар,

[1] Добрий намір *(лат.)*.— *Ред.*

про який у «Історії України-Русі» М. Грушевського (т. VII, стор. 146—147) читаємо ось що: «На весну 1576 р. Ружинський з козаками (дійсно) вибрався, тільки не під Козлов (...). Ходили козаки дніпровські, браславські й вінницькі; хан [у своїм листі до короля] рахує їх на три тисячі (...). Козацький напад (...) скінчився трагічно. Козаки приступили під Аслан-городок, стали добувати [його], заложили міну під його укріплення, але міна вибухла так нещасливо, що вдарила на козаків, і сам Ружинський згинув при тім вибуху». Се оповідання неточне; жаль, що проф. Грушевський не навів дослівно ані одного з указаних ним у нотці джерел. Адже можливе й те, на що вказує дума, що при вибуху згинув сам Ружинський або мале число козаків із ним, що козаки по вибуху таки здобули город і мали потім час віднайти тіло вбитого гетьмана, похоронити його й вернути додому з багатою здобичею.

Щодо часу, коли відомість про Баторієву реформу зрослася з іменем Богдана Рожинського, маємо в статті проф. М. Грушевського «Гетьман Богданко»* категоричне запевнення, що се зроблено вперве в літописі Грабянки, написанім коло 1710 р. (стор. 4). На мою думку, той час можна посунути досить значно взад. У «Запорожской старине» Срезневського (т. I, кн. 2, стор. 19—33 і 131—138) опубліковано два козацькі літописці, з яких перший п(ід) з(аголовком) «Сказания, откуду козаки запорожане и чем славны», судячи по закінченню «Итак от ига лядского руссы в оно время [в часи Богдана Хмельницького] отпадоша» можна би віднести до часу Переяславської угоди 1654, якби не згадка на стор. 18 про Веспасіана Коховського*, якого книга про війни козаків із поляками вийшла в 1683 р. Значить, ся пам'ятка могла бути написана на протязі остатніх 17 літ XVII віку. Реформа козацького устрою тут іще не зв'язана з іменем Богданка. Читаємо про неї ось що: «В лето 1576 за Стефана Батыря, короля польського, козаки в лучшій еще строй учинены. Той бо король, видя в козаках мужество великое с татары на бранѣх, постави им гетмана, присла ему хоругвь, бунчук и булаву и армату всяких воинских припасов, и сами много замки турецки воююще набраша. И учинив им Стефан строй и началы по гетмане, обозныи судьи, асаулы, полковники, сотники и атаманы, повелѣ им быти на стражѣ от татар около порогов (...). Послѣди той же король Батырь доде козакам во пристанище Трехтемиров, дабы тамо во время зимы

всегда пребывали. И сим королем козаки бяху на долзе доволни. И с того времени многія брани имѣяху козаки со татары на земли, а с турками на морю; обаче всегда побѣждаху их. И в то время Азію козаки нападше на тысячу миль повоеваша, Трапезон взяша и изсѣкоша, Синоп до основанія опревратиша и под Константинополем многія взяша корысти» («Запор⟨ожская⟩ старина», I, кн. 2, стор. 25—27).

Друга пам'ятка п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Начало сказания о гетманах запорожских» була написана незабаром по першій, у остатніх роках XVII або в перших XVIII в. на основі першої. Тому що автор першої реформу Баторія хибно поклав на рік 1576, рік смерті Богдана Рожинського й початку панування Ст. Баторія, автор другої пам'ятки зв'язав реформу з іменем гетьмана. Вийшло ось яке оповідання: «Гетман запорожскій Богданко Ружный воевал с большою вагою [?] Крым и Туречину, а на морѣ запорожский войсковой асаул Нечай турецкую флотилію в прах обратил. В сіе время славные и храбрые козаки в порядок наилучшій при короле польськом Стефанѣ Батории устроены. Он же, Стефан, опредѣлил им гетмана и старшин учредил между ними, а гетману булаву, бунчук и хоругвь дал, а войску козаков запорожских печать с гербом,— той есть рыцарь с самопалом, на голове колпак, направо перекривленный, и рог при боку. Тот же король опричь старинный город Чигрин [и] Терехтемиров дал с монастырем для зимовий, а платил каждому козаку по червонцу и по кожуху, [а] старшинам давал по два, по десяти и болѣе. И козаки тѣм немало довольны становились, и в Азію на 1000 миль повоевали, Трапезон взяли и изсѣкли, Синоп до фундаменту разорили и под Цареградом немало корысти побрали» («Зап⟨орожская⟩ стар⟨ина⟩», I, кн. 2, стор. 135—136). Отсе оповідання було, мабуть, джерелом Грабянки. Чи знав його автор думи про дари Баторія та смерть Богданка, про се можна сумніватися. Хоч оперта на фіктивній основі Баторієвої реформи при участі Богданка, вона своєю концепцією та своїм змістом стоїть осторонь від сих і пізніших писаних пам'яток, хоч і зложена була, правдоподібно, рівночасно з ними.

Писано в днях 4—5 лютого 1915.

‹ПІСНЯ ПРО БОГДАНА РОЖИНСЬКОГО (УРИВОК)›

Отсю первісну редакцію пісні, зложену 8-складовими віршами (декуди вони чергуються з 7-складовими) з огляду на її композицію, зміст і епічний стиль можемо сміло віднести до XVI в. навіть без огляду на поміщене в ній історичне ім'я Богдана, запорозького гетьмана. Вона одним мотивом нагадує пісню про Івана та Мар'яну (жінка волить жити з турчином або татарином, ніж з мужем), а другий її мотив — «відсунься, люба, від нелюба, а я вб'ю його» — був пізніше розвинений у ряді дуже гарних пісень, яких записи я вказав у першім томі моїх «Студій» (стор. 233, група 5)* і які будуть оброблені далі. Запис Лисенка (В) можна вважати другою редакцією сеї пісні, зложеною віршами переважно 10-складовими, правдоподібно, в XVII віці, коли ім'я Богдана вже забулося (отже, перед появою Богдана Хмельницького) й було замінене географічною назвою лиману. Ся друга редакція заховала нам опис татарського наказу подрібніший і поетичніший, ніж у інших записах, але, на диво, замінила татарський загін парою запорожців. Визискавши її для реконструкції первотипу пісні, я не вважаю потрібним подавати тут запис Лисенка*, доступний широкій публіці в його збірнику та виданні Антоновича й Драгоманова (т. I, стор. 164—165).

Запис Мартинова в тім виданні (Д, стор. 166), на думку видавців, «тронут рукою грамотного любителя, и вовсе неудачно», на мою думку, новочасна й досить добра переробка старої пісні на коломийкові, правильно збудовані вірші, в стилі Ст. Руданського. Ось її текст із одною лише поправкою:

«Ой, гетьмане запорожський, ой, любий Богдане,
Що ти чорні сукні носиш, поважний наш пане?»
«Були гості, татарове, сю ніч ночували,
Стару матір зарубали*, у плін милу взяли».

Ой сідлайте мені коня татар доганяти!
Свою милу із неволі треба одбивати.

Геть у полі у широкім татари ночують,
Розпустили своїх коней, вечерю готують.
Їх приводець по табору, мов пан який, ходить,
Гетьманиху за рученьку коло себе водить.

«Гей, одсунься ти од нього, жіночко миленька,
Нехай уб'ю а отого врага* татаренка!»
«Може, якось, мій миленький, ти в нього не влучиш,
Тілько мене у неволю ти далі залучиш!»

«Ой дай, хлопче, ой дай, малий, коня вороного!
Не щитай ти мене, мила, за мужа свойого!
Любить тебе я не кину, поки живий буду,
І довіка, до могили тебе на забуду!»

Особливо остатня строфа сеї пісні з русизмом «щитай» та з романтичною ідеєю досмертної любові мужа до невірної жінки спонукує мене признати її твором якогось правобережця, може, навіть поляка, з першої половини XIX в. З Героєм сеї пісні треба й можна вважати князя Богдана Рожинського, якого сучасний йому історик і поет польський Бартош Папроцький* називає «гетьманом низових козаків». Із похвали, яку виписав йому Папроцький у своїй поемі «Panosza», виданій у Кракові 1579 р., можемо бачити, що він, і покинувши свої родинні добра, може, наслідком татарського спустошення, мабуть, у молодім віці пішов між низових козаків, де, з уваги на його князівський рід та загальновідому хоробрість, відразу міг зайняти визначне становище. Папроцький у своїй поемі «Panosza», з р. 1579, хоч називає його гетьманом, показує його фактично тільки начальником роти, а зна(ачить), відділу кінних вояків.

Рік 1575 важний для нас тим, що з нього маємо майже одинокі певні звістки про Богдана Рожинського. Літом того року був страшний напад татар на західноруські землі: 80 000 татар під проводом сімох синів кримського хана та розділених на сім армій у короткім часі опустошили великий обшир краю, забрали 55 000 людей та сотки тисяч худоби в полон та вивезли багато всякого добра (досить докладний опис того нападу подає Бельський,

«Kronika», III, стор. 1366—1367). Не можна сказати напевно, чи саме до сього походу відноситься звістка Ожельського* в його книжці «Bezkrolewia ksiąg ośmioro», т. II, стор. 176, де сказано: «Багато шляхти взято в неволю; з них найзначніша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смєльовського, судді бузького і його ж донька, дівчина чудової краси, її забрав один з вождів татарських»[1]. Я позволив собі висловити сумнів щодо тожсамості дати того нападу, при якім була поневолена жінка кн⟨язя⟩ Рожинського, з тим, якого опис маємо у Бєльського під роком 1575, раз тому, що Бєльський про таку страту не згадує, а друге — тому, що звістка Ожельського про забрання таких визначних полонянок «одним із вождів [отже, батів] татарських» суперечила б оповіданню Бєльського, по якому в р. 1575 татарськими вождями були ханські сини які, природно, мусили забрати собі найкращу часть полону й награбленого добра. Могло нещастя над Богдановим домом стрястися і вчасніше, на всякий випадок, воно сталося в його неприсутності, а дуже можливо, що укр⟨аїнська⟩ нар⟨одна⟩ пісня подає розмір того нещастя докладніше, ніж принагідно згадка Ожельського, і що молодий іще князь Богданко стратив при тій нагоді не лише свою жінку, але також своїх родичів, дітей і все своє движиме добро. Ся тяжка втрата поясняла би природно й ту жорстокість, із якою Богданко при кінці 1575 р. мстився на татарах. Б. Папроцький у описі волоської війни того року, а за ним Л. Горецький пише: «Коли татари з в'язнями прибули до Волощини [в жовтні 1575 р.], дніпровські козаки, люди, відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського напали на землю татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, іншим видирали очі, дітей розбивали, а давніх невільників визволяли» (М. Грушевський, Гетьман Богданко, стор. 8). Трохи інакше пише Бєльський у своїй одинокій згадці про сього незвичайного чоловіка: «Та козаки тим часом [уосени 1575 р.] теж не дармували, і, впавши на Перекоп зі своїм вождем Богданком (який потім погиб під Аслан-городком), наробили

[1] Наводжу зі статті проф. М. Грушевського «Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка» («Записки наук⟨ового⟩ тов⟨ариства⟩ ім. Шевченка у Львові», т. XVI, Львів, 1897). Сей цитат і згадку про жінку Богданкову пропущено в представленні діяльності сього козацького ватажка в «Історії України-Русі», т. VII, стор. 146—147.

татарам багато шкоди, рубали, палили й нікого не живили, навіть дітей на палі вбивали» («Kronika», т. III, стор. 1367).

Як бачимо, пісня, реконструйована відповідно, дає важний вклад не лише в скарбницю нашої народної творчості, але також причиняється дечим немаловажним до освітлення життя й характеру її героя.

Писано д(ня) 2—3 лютого 1915.

УРИВОК ПІСНІ ПРО ЛАНЦКОРОНУ (1516 р.)[1]

В збірці українських нар⟨одних⟩ пісень Максимовича з р. 1834 надруковано між піснями та уривками з XVIII в. також уривок п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Ланский Рог» із увагою видавця: «Где именно находится это место — не знаю». В збірці Антоновича й Драгоманова [т. I, стор. 144] його передруковано пі⟨д⟩ з⟨аголовком⟩ «Набеги Ланцкоронского на татар (1516—1528)» із історичним екскурсом Антоновича (стор. 144—145). Хоч як малий і латаний сей уривок, подаю його тут у трохи справленій формі, аби, як кажуть, і того не бракувало.

По долині воли ревуть —
Ой чому ж то не коні ржуть,
Коні вороníї, коні випряжнії?
Ой колись-то грали коні* по кримській дорозі;
То-то було щастя-доля у Ланському Розі!
А в Ланському Розі явір похилився;
Ой татарин тяжко-важко вертю завертівся*.
Чи [то] в тебе, татарине,
Горілонька у в очах запіла?
Чи [то] в тебе, татарине,
Головоньку чара заломила?

Остатні 4 рядки сього уривка — просто безтолковщина, вже хоч би тому, що татари горілки не пили. Перші 2 рядки виглядають як початок старої пісні 8-складового розміру з запитом уроді подібних:

Чому кури не піете,
Чому люди не чуєте?

або:

Ой що в полі за димове?
Чи то вірли крильми б'ються? —

[1] Про іншого Ланцкоронського, старосту кам'янецького, та його стичку з татарами маємо згадку у Бєльського під тим самим 1516 роком («Kronika», II, стор. 990).

на які дальші рядки давали відповідь. Тут рядок 3 не дає нічого. Між тим початком і тим закінченням маємо два двостихи коломийкового складу, зложені не швидше, як у другій половині XVII в., може, на основі старшої пісні про гаразд у Ланському Розі, який спричинив скруту татаринові. По влучному догаду Антоновича, Ланський Ріг се популярна переробка незрозумілої українському народові назви Ланцкорони, осідку графів Ланцкоронських із яких один, Предслав, був старостою хмельницьким і в р. 1516 зробив із ватагою охочих козаків напад на Очаків. Про той напад оповідає проф. М. Грушевський у сьомім томі своєї «Історії України-Русі» два рази. Раз, на стор. 59, оповідає за Ваповським: «Вояки польські, що стояли на Поділлі, з різними охочими пограничниками під проводом Ланцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець на нижнім Дністрі. З тими вівцями вони подалися якскорше назад, але турки з Білгорода догонили [їх] і звели з ними битву над Дністровим лиманом, але Ланцкоронський відбився від них». Другий раз — на стор. 87, де в нотці наведено в оригіналі оповідання Бєльського про той сам парад, а в тексті подано скептичну увагу щодо його козацького характеру. Оповівши про великий напад татар на Поділля і навіть на Угорщину літом 1516 р., Бєльський пише, що король запитував кримського хана, чому, невважаючи на мирні відносини між ними, робить йому таку велику шкоду, а хан, немов кепкуючи, відповів, що се була молодіж, якої буйності він не міг укоротити, хоч се була звиш 40-тисячна армія. Далі пише Бєльський: «Отже, наші, бачачи татарські насміхи, не хотіли більше вірити їх присягам і тому почали держати [при дворах і замках] більше служебних. Таких, зібравши кілька сот у тім часі, Предслав Ланцкоронський поїхав у козацтво під Білгород, заняв добиток турецький і татарський і гнав додому. Татари й турки, погнавшися за ними, дігнали їх біля Відового озера й билися з ними, але наші перемогли їх і вернулися з користю. Від того часу й почалося у нас козацтво» («Kronika», II, стор. 990—991). В тексті, до якого проф. Грушевський додав у нотці отсе оповідання Бєльського, він уважає потрібним зазначити, що війни та походи укр⟨аїнської⟩ людності та укр⟨аїнських⟩ панів таких, як Дашкович, Полозович та Ланцкоронський, «у старших сучасних джерелах не мають козацького імені», а свідоцтво «з легкої руки Бєльського» про епохальне значення

походу з 1516 р. треба вважати пізнішою традицією. Але сам автор тої уваги показує зараз по тім (стор. 87), що вже 1524 р. хан кримський говорить про «cosacones de Czerkassy»[1] як про окрему войовничу верству, а між 1516 і 1524 рр. не така велика різниця. Товаришів Ланцкоронського, що ходили з ним під Очаків, зве проф. Гр⟨ушевський⟩ у цитаті з Бєльського «наємними вояками», не подавши початку тексту Бєльського, де той називає їх «служебними людьми». Се може дати привід до важного непорозуміння, бо «наємними вояками» в Польщі називали звичайно чужоземців (німців, чехів, хорватів), що за умовлений «жолд» наймалися чи то королям чи великим панам виключно для воєнної послуги (таких наємників держав уже король Ян Ольбрахт при кінці XV в.), а служебні люди набиралися з місцевої довколишньої людності. Дуже можливо, що вже 1516 р. ті служебні в пана Ланцкоронського звали себе й він звав їх козаками. Не зайвим буде зазначити тут, що автор хроніки Мартин Бєльський умер 1575 р. 80-літнім старцем, отже, для подій 1516 р. його можна вважати майже повнолітнім сучасником. Можем прийняти також, що серед тої дружини Ланцкоронського, якої було всього кілька сот, успішний виник походу на Очаків у р. 1516 підняв духу як признак нової доби громадської після довгого лихоліття та безпомічності і що там же, в Ланцкороні хтось із них уложив ту пісню, якої два перших рядки заховав нам вищенаведений уривок. Уважаю не зайвим звернути тут увагу ще на один уривок у збірці Максимовича з р. 1834, поміщений на стор. 131 п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Лиман». Той уривок має всього 6 рядків, але два перші — се закінчення одної строфи з пісні про козака й Кулину, друкованої в польських збірках 1618—1620 років. Уведена козаком дівчина, переконавшися про його злиденне життя, покидає його на Низу й, вертаючи, приговорює:

У Низ мене несла вода,
З Низу мене жене біда.

В уривку Максимовича ті два рядки стилізовані трохи інакше:

У Низ іду — вода несе;
З Низу іду — біда жене.

[1] Козаків з Черкас *(лат.)*.— *Ред.*

До лиману, про який мова далі, ані до Дніпра вони не прикладаються ніяк. Чотири остатні рядки сього уривка — перлина поетичної творчості:

Жалкується лиман морю,
Що Дніпр робить свою волю:
Свої гирла прочищає,
Лиманові закидає...

Чи се самостійна пісенька, чи початок якоїсь довшої пісні, приграв ка до якогось аналогічного оповідання з людського життя — в усякім разі вона варта пам'яті як коштований окрушок того поетичного скарбу нашого народу, якого так багато потонуло в криниці забуття.

Писано 5—6 лютого 1915.

ПІСНІ Й ДУМА ПРО СЕРП'ЯГУ (ІВАНА ПІДКОВУ)* (1578)

З розбором усних пам'яток про Серп'ягу переходжу до роздивлення й оцінки того роду пам'яток нашої усної словесності, який видавці «Исторических песен малорусского народа» (властиво, В. Антонович) у передмові до першого тому тої публікації признали відповідним не вставляти в хронологічний ряд пам'яток дійсної народної творчості. «Крім якогось дивного нахилу до фальсифікації,— читаємо там на стор. XIX,— переробляти й підробляти малоруські пісні під думи спонукував многих sui generis[1] патріотизм, руський або польський, намір показати в народних піснях сліди пам'яті глибокої давнини — се бачимо в фальшованій думі про похід князя-язичника на Візантію, яку прислав Кулішеві Шишацький-Ілліч*; у піснях, у яких згадується Чорнобог* і Радзивілл* і т. п., поміщених у «Памятниках нар〈одного〉 творчества в Северо-Западном крае», або провести приємні авторам думки, прим〈іром〉 доказати підробленою думою симпатії козаків до Стефана Баторія та до польського правительства (прим〈іром〉, у думі, поміщеній у «Запор〈ожской〉 старине», I, стор. 77)* 〈...〉. Треба, зрештою, сказати, що з-поміж дум, яких підробленість ми маємо змогу доказати, деякою літературною вартістю визначається тільки дума про похід на поляків* або про трьох полководців, поміщена в першій книжці «Запор〈ожской〉 старины», звідки її перейняв Максимович до своєї збірки 1834 р.; вона дуже подобалася Гоголеві й Белінському («Сочинения», т. V, стор. 90), була поміщена в «Исторической хрестоматии» Буслаєва (стор. 1625) як «превосходная дума» и «образец

[1] Своєрідний *(лат.)*.— *Ред.*

малорусского наречия», переповідана також у «Истории русской литературы» Галахова (т. I, стор. 213—214), та дума про повстання Наливайка, поміщена в «Запор⟨ожской⟩ старине», т. I. стор. 86*. Інші фабрикати такі повні помилок у мові, такі відмінні характером від народних пісень, що аж дивно, як вони так довго могли вводити в блуд людей, обізнаних із характером щиро народних малоруських пісень і дум. Велика часть підроблених пісень і дум (треба зауважити, що в них дуже невміло мішаються ⟨зовнішні⟩ особливості пісні й думи) говорить про часи від Наливайка до Хмельницького, й тут бачимо занесені в ті ніби народні пам'ятки всі блуди та помилки істориків 30-х років [XIX віку], а особливо довір'я до «Истории русов», з якою більша їх часть згідна в оповіданні фактів суперечно з іншими джерелами та актами, чого в [дійсно] народних думах власне не видно, перенесено Саву Чалого* з XVIII в XVI вік у часи Наливайка, разом із ним перенесено туди й його сучасника Гнатка Голого* та зроблено з «кравчини», себто відділу озброєних, особу, яку видавці тотожсамлюють із Наливайком і т. п. ⟨...⟩.

Ми надумали зробити з такими піснями й думами ось що: аби скинути з себе всяку одвічальність за суб'єктивізм, ми не виключимо пісень і дум, які вважаємо підробленими, з нашої збірки, але помістимо їх на самім кінці з нашими увагами, де вияснимо, чому котру вважаємо підробленою. З числа тих пісень і дум, які читач по їх змістові міг би надіятися знайти в отсьому томі, до категорії підроблених ми віднесли:

1. Дума-повість про морський похід старшого князя язичника на християнську землю, поміщена в Кулішевих «Записках о Южной Руси», т. I, стор. 172—178, яку авторові прислав Шишацький-Ілліч, що записав її буцімто від баби Гуйдулихи, наполовину віршами, наполовину прозою, з незрозумілими та нібиархаїчними словами.

2. Дві пісні — «Быв на Руси Чорный бог, Пред ним стояв Туров рог» та «В лесе темном у Вислици Среду бору на кислици» — друковані в «Вестнике Западной России» за січень 1865 із підписом *А. С.*, а потім поміщені в виданні у Гільдебранда «Памятники народного творчества в Северо-Западном крае», стор. 115—118, як «прекрасные песни, переданные М. О. Кояловичем»*. Уваги про неавтентичність — у Безсонова*, «Белорусские песни», XLIX—L.

3. Уривок про татарські напади «Скоро й коні заржали», поміщений у збірці укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ пісень А. Метлинського, стор. 436—437, із увагою «Записав від старця в м. Олишівці Шишацький-Ілліч».

4. Уривок про «Малого Гарея», нібито Менглі-Гірея, Метл⟨инський⟩, стор. 373, з увагою «Записав від старих людей у м. Олишівці Шишацький-Ілліч».

5. Про козацький похід: «Розпустилися поросли ясної зорі», Метл., стор. 436, із повісті Гребінки «Іван Золотаренко»*.

6. Уривок пісні про Венчеслава, ніби Венжика Хмельницького поміщений у збірці нар⟨одних⟩ пісень Максимовича, 1834, стор. 82, та Метл⟨инського⟩, 374 ⟨...⟩, властиво перша строфа пісні про Ревугу (пор⟨івняй⟩ Головацький, Народные песни Гал⟨ицкой⟩ и Угор⟨ской⟩ Руси», т. III, стор. 113), зложеної якимось польським україно філом на честь гр⟨афа⟩ Ржевуського*, що пародіював козацтво, перед 1830 роком.

7. Одна дума й 4 пісні про Серп'ягу, в якім бачили козацького ватажка Івана Підкову. Дума й три пісні були надруковані уперве в «Зап⟨орожской⟩ стар⟨ине⟩», I, 23—33*, та в збірці Максимовича з р⟨оку⟩ 1834, 78—79, а четверта пісня — «За рікою за бистрою б'ється турок з молдавою...»* — з запису Костомарова надрукована в «Малорусском сборнике», стор. 183—185, повторена в книзі Стецького* «Wołyń» (т. I, стор. 116).

8. Пісня про Лободу* й Сулиму*, друк⟨ована⟩ у «Зап⟨орожской⟩ стар⟨ине⟩», I ⟨кн. 1, стор. 53—58⟩ і в Максим⟨овича⟩, 1834, стор. 88—90.

9. Уривок про отамана Случая у Максим⟨овича⟩, 1834, стор. 118.

10. Дума про Дмитра Самійленка-Коломійця, Метл⟨инський⟩, стор. 374—376, із запису Г. Ізопольського, передрукована в книжці М. Гатцука «Ужинок рідного поля», Москва, 1859, стор. 272.

Сей реєстр не вичерпує всього сумнівного пісенного матеріалу, опублікованого вже перед тим. Не включено в нього ані пісні про Дашковича, виданої в книжці М. Гліщинського, 1852*, ані пісень про Тетеренка*, Чурая та козака Сагайдака, опублікованих у «Запор⟨ожской⟩ стар⟨ине⟩»* як пісні XVI та початку XVII в. Та проте він ⟨має⟩ своє значення як проба перегляду того сумнівного матеріалу й робить честь його авторові, що вмів знайти

критерії автентичності та неавтентичності народних пісень, на що не всякий здобудеться. Хід подій на Вкраїні від 1876 р. не позволив видавцям «Истор(ических) песен малор(усского) народа» довести до кінця їх цінну публікацію та додержати даної в наведенім тут уступі передмови до першого тому.

Із поетичних пам'яток, зложених українською мовою про Серп'ягу, ближча до історичного Івана Підкови пісня, опублікована уперве Срезневським у першім томі «Запорожской старины», кн. 1, стор. 33—36, у двох частях і під двома заголовками, а власне «Убиение Серпяги» (4 строфи) та «Надгробная песнь Серпяге» (7 строф, усі по 4 рядки). На стор. 115—116 в увазі до тих пісень видавець зазначив, що має два записи їх від бандуристів, а в однім записі першої пісні додано ще три строфи, не належні до неї. Передруковуючи ті пісні в своїй збірці 1834 р. (стор. 78—80), Максимович помістив другу пісню тексту Срезневського на першім, а першу з додатком трьох строф варіанта (про похорон Серп'яги) на другім місці. В книжці Гліщинського, стор. 271—274, поміщено волинський запис Стецького та Костомарова і тільки другий текст Срезневського (перший Максимовича), оба з перекладами на польську мову*. Ось її текст із деякими моїми поправками.

1. За річкою за бистрою
Б'ється турок з молдавою;
На Дунаю і [на] Дністрі
Ллються кров'ю води бистрі

2. По тім боці ліс рубають,
А на сей бік тріски летять;
Козаченьки в Волощині
Господарити хотять.

3. По тім боці огонь горить,
А на сей бік луна іде,
Пан атаман, що Серп'яга,
В Волощину Січ веде.

4. По тім боці дзвони дзвонять,
А на сей бік гомін іде;
Пан атаман, що Серп'яга,
На Волощину йде.

5. Заржав коник в Україні,
Чутно ржання в Запорожі;
Гей, Серп'ягу молодого,
Що погибнув, жаль ся, боже!

6. Ой у Львові сенатори
Серп'ягові смерть судили
І козака молодого
Та ізрадою згубили.

7. По дорозі вітер віє,
А зі Львова віз іде;
То козача атамана
В Україну везе.

8. А всі дзвони задзвонили,
А всі сурми засурмили,
Як Серп'ягу молодого
Та в Каневі хоронили.

Маємо тут досить докладно зложену пісню про історичного Івана Підкову. Ужите в ній (стор. 7) слово «козача» замість українського «козацтво» можна вважати свідоцтвом про те, що зложив її український поляк десь у перших десятиліттях XIX в., мабуть, не давніше. Не так легко уявити собі початок текстів Срезневського, записаних коло р. 1830 на лівім березі Дніпра від невідомих ближче бандуристів. Оба ті тексти можна вважати уривками одної пісні про смерть і похорон Серп'яги. Подаю тут текст і по перводруку Срезневського; Максимович у своїм передруці поправляв декуди, та не скрізь і не все доладу:

Ой[1] і сила-сила[2] подоліла[3] силу,
Серп'ягові то у Львові споділа могилу[4].

Споділа могилу — як волохам любо!
Припинали[5] та Серп'ягу до сухого дуба[6].

Ой волохи, ой волохи, чого ж[7] його звали,
Що козакам запорожцям та ізраду дали?

Та ізраду дали господарю свому...
Ой гетьману Серп'ягові добро[8] було й дома.

Поминайте ж лихом господаря свого!
Чи він добрий, чи він злюка, ой, що вам до того?

---

[1] М.— «Ох».
[2] К. і М. дод(ано) іще раз «сила».
[3] С. і М.— «силу подоліла».
[4] С.— «споділа могила», М.—«споделась».
[5] С. і М.— «притинали», але М. пояснює: «прикреплять».
[6] М.— «дубу».
[7] С. і М.— «з чёго ж».
[8] М.— «добре».

Хоч він добрий, хоч і злюка, аби не падлюка!
Припинайте[1] та Серп'ягу до сухого сука!

Що Серп'яга, то Серп'яга, брата Жаха* має
Та від брата та від Жаха помин сподіває.

Ой у городі[2] у Львові зашуміли верби;
Козак-бурлак вбитий лежить, Серп'яга та мертвий.

Ой у городі у Львові задзвонили дзвони;
Козак-бурлак вбитий лежить, правлять похорони.

А в городі у Каневі та й[3] заголосили,
Що Серп'ягу у могилу тихо положили.

Ой Серп'ягу положили та і заховали,
Та помин[4] по Україні, помин відправляли.

До сеї пісні додав Срезневський ось який науковий апарат. У розд. VI «Сказания, откуду козаки запорожане» читаємо: «За того же короля Стефана Батыря, в року 1577 бѣ у козаков атаман козак славный именем Подкова, его же храбрости ради на Господарство Молдавское призываху молдованы. С тем Подковою Шах* — гетман запорожский и с козаками пришед в Волоскую землю от Господарства Молдавского изгна воеводу Петра* посади на Господарство Подкову. Тогда воевода Петро собра турецкого войска много [и] на Подкову ополчился; но козаки побѣдиша турецкую силу. По времени же паки Петро, молдавский воєвода, со многими турецкими силами на Подкову бранію пріиде; но Подкова противу него изыде, и бысть брань велія*; обаче козаки турков побѣдиша, яко едва Петро убѣже с малыми людьми. Видѣв же Подкова, яко на господарствѣ молдавском не укрѣпится, остави [оное и] на Подолье возвратися. Тогда его ляхи лестию емше, до короля отслаша, который повелѣ отсѣщи Подковѣ главу во Львовѣ. Тѣло же его козаки вземше в Каневѣ у монастирѣ погребоша» («Зап⟨орожская⟩ стар⟨ина⟩», I, кн. 2, стор. 27—29).

У своїм екскурсі до сього уступу «Сказания» пише Срезневський: «Більша часть українських літописців називає Підкову гетьманом, натомість Енгель, Бантиш-Каменський і інші йменують його просто козаком, хоча про

---

[1] С. і М.— «притинайте».
[2] М.— «А в городі да».
[3] М.— «да й».
[4] С.— дод⟨ано⟩ «та».

його діла оповідають однаково з літописами, з виїмком «Истории русов» Конiського, яка майже скрізь різниться від інших. Думаю, що Підкова був не гетьман і не простий козак, а отаман кошовий або курінний. Отаманом називає його також наше «Сказание» ⟨...⟩. Найліпшим доказом на се можуть служити пісні й дума про нього ⟨...⟩. Але де ж ті пісні й дума? — запитає читач.— У них нема згадки про Підкову, а говориться лише про Серп'ягу* ⟨...⟩.

Власне того Серп'ягу я й уважаю одною особою, а то ось чому:

1. Підкова був вибраний на молдавське господарство ⟨...⟩, те саме сказано в пісні про Серп'ягу.

2. Підкова був убитий у Львові. Те саме і в піснях сказано про Серп'ягу*.

3. Підкову похоронили в Каневі. Те саме і в піснях про Серп'ягу.

4. В Підкови був товариш гетьман Шах; у ⟨другій⟩ пісні про Серп'ягу згадано його брата Жаха — чи се не та сама особа?» («Запор⟨ожская⟩ стар⟨ина⟩», I, кн. 2, стор. 122—123, 128—129).

До тих уваг Срезневського додав Максимович перед своїм передруком пісень про Серп'ягу в р⟨оці⟩ 1834: «Серп'ягу запрошено на Молдавське господарство, але в р. 1578 зрадою вбито у Львові. Похоронив його в Каневі його товариш і приятель, гетьман Шах, або Жах, який 1579 р. постригся в монахи Канівського монастиря» (М. Максимович, Укр⟨аинские⟩ нар⟨одные⟩ песни, Москва, 1834, стор. 78).

Головним джерелом наших відомостей про Підкову треба вважати просторе оповідання Бєльського, мабуть, переповідка ще просторішої, але досі не віднайденої поеми Б. Папроцького «Krótki a prawdziwy opis wyiechania do wołoch Iwana wojewody, którego Podkową zową», що була друкована в Кракові 1578 р. Тому, що в «Історії України-Русі» М. Грушевського (т. VII, стор. 148—150) оповідання Бєльського передано дуже побіжно й недокладно, подаю його тут у повнім перекладі на нашу мову.

Під роком 1577 читаємо в хроніці Бєльського: «Був Іван Підкова між запорозькими козаками, природний брат[1] (як дехто поговорював) небіжчика Івони, воєводи воло-

[1] Одної матері, та не одного вітця або одного вітця, та не одної матері.

ського, прозваний Підковою тому, що ламав підкови. Дізнавшися про се, волохи послали до нього потаємно, просячи його, аби приїхав до них як дідичний пан до своєї вітцівщини, що припадає власне на нього по його братові, й не допустив нікому іншому вживати її. При тім жалувалися на свого воєводу Петра, що тер*⟨піли⟩ багато нестерпних кривд, а також від турків, яких він любив і держав при своєму дворі. Підкова був потішений такою честю, за що їм дякував, однак радився з ними, як це зробити, коли того [Петра] там не буде. Надіслали незабаром до нього два листи з кількома печатками найвизначніших молдавських панів, один до князя Костянтина [Острозького], воєводи київського, а другий до старости барського. У цих листах наполегливо просили, щоб йому дали допомогу тільки до Дністра, а вони самі чекатимуть його певного дня з військом. Діставши ті листи, Підкова таємно прибув до Бара і віддав їх старості, з яким по цьому мав таємну розмову. Староста відповів йому, що він радий був би допомогти і певно допоміг би, аби довелося, однак пам'ятає про угоду, яку має король з турецьким султаном, і що вчинити так без волі і наказу королівського не може. Однак обіцяв написати королеві про інші справи, а цієї не згадувати. Коли б була на те воля короля, не відмовив би йому в допомозі, а йому тим часом радив деінде перебути, бо в Барі його можуть виявити, і ця звістка викличе тривогу у Молдавії. Підкова, подякувавши, поїхав геть. Станіслав Копицький, який щойно повернувся до Бара після полювання, дізнавшися про те, поїхав до Підкови, радіючи з його щастя і обіцяючи всіляку допомогу. Підкова дуже дякував за це і просив, щоб сказане при потребі підтвердив ділом, обіцяючи йому добру нагороду, коли бог допоможе укріпитися у своїй вітчизні, куди піддані його закликають. Після того Копицький, користуючись любов'ю козаків, між якими жив двадцять років, та маючи трохи грошей, зароблених на службі, роздав їх козакам. До цього приєднався ще й один волошин (який тут оженився і в брацлавському селі жив). Спільними заходами цих двох було зібрано 330 козаків, людей справді відбірних, гетьманом над якими був Шах.Так спорядили Підкову і з ним вторглися у Молдавію. Почувши, що молдавський воєвода Петро виїхав назустріч з великим військом і має при собі немало гармат, яких у Підкови не було, вони набрали провіанту і повернули назад, сподіваючись пошукати свого

щастя іншим разом. Молдавський воєвода Петро, дізнавшись про те, послав чауша турецького султана до каштеляна галицького, який на той час повернувся від султана, із скаргою, що проти угоди козаки пустошать султанські землі і стоять на тім, аби Підкову на престол молдавський настановити. Він просив, щоб король те попередив, а Підкову піймав і по закону покарав та з тими усіма козаками учинив по справедливості, бо в противному разі турецький султан розірве угоду з королем. Про те все галицький каштелян достеменно написав королеві. Король був дуже засмучений з того і відразу ж послав свого комірника з листом до гетьмана, а також до деяких українських панів, щоб доклали усіх зусиль, аби якнайшвидше піймали Підкову з іншими бунтівниками. Гетьман вислав три роти на чолі з своїм слугою Боболецьким, який сподівався, що Підкову пощастить просто захопити в Немирові (бо там перед тим був). Однак Підкова вчасно дізнався про те і виїхав з міста, маючи з собою 50 піших з рушницями. Приїхавши до одного броду, він загнав по черево у нього коней і виставив наперед добрих стрільців. Боболецький, приїхавши на той брід і побачивши у доброму і важкому для зустрічі місці підготоване військо, повернув назад. Підкова теж виїхав за ним до Немирова. Боболецький до двору, а він до міста. Боболецький намовляв урядника того міста, аби видав йому Підкову. Той відповів: його я тобі видати не можу, але й не бороню, візьми його собі, коли можеш. Боболецький поїхав геть, так нічого й не зробивши. Після цього гетьман дав знати королеві, що Підкову пристигнуто у Немирові, але намісник воєводи брацлавського видати у Немирові його не хотів. Король послав тоді до воєводи, щоб той звелів видати Підкову. Але перш ніж комірник поїхав, Підкова знову, добувши гармати, вторгся у Молдавію. Залишивши на Низу 400 козаків, йому з 600 козаками прибув на допомогу гетьман Шах. Вийшовши на шлях, що зветься Пробитим, він привітав Підкову як господаря молдавського і в шкіряні бубни бити звелів. Ті козаки провели Підкову аж до Сороки. Коли вийшли за Сороку, прийняла його насамперед за господаря чернь. Почувши про це, Петро почав готуватися проти нього. Підійшовши до Ясс, виступив з військом, що мав немало, і насамперед ушикував для стрільби турків, яких було 500. Те відразу ж побачили козаки і зробили так, начебто стрілянина їм не шкодить. Одні думають,

що, мабуть, там хтось був, який заговорив стрільбу, але певніше те, що коли гармати вистрілили, козаки, побачивши дим, зараз до землі попадали, і тому стрілянина їм не шкодила. Вважаючи, що козаки побиті, турки підскочили до них, але вони, схопившись, ударили на турків з рушниць так, що їх 300 коней відразу упало, а решта розбіглась. Петро, побачивши свою першу невдачу, замість того, що мав звеліти іншим воякам стати до бою, наказав відступити і замість того, щоб рушити на Ясси, повернув униз на землі свого брата мултанського воєводи. Звідти послав посольство до турецького султана, скаржачись на козаків, підданих короля польського, що його вигнали з держави і віддали її у володіння іншому, та просячи у султана рятунку. Султан відповів йому так: я тебе підданим своїм зову і дав тобі господарство для того, аби там служив мені, а ти замість того мені служити собі кажеш. І так провадить далі, щоб того голодранця там вигнав, а коли того не зробиш, я зітну твою голову й іншого на те господарство пошлю. Тим часом Шах з козаками щасливо і без жодних ускладнень посадили Підкову на господарство. В'їхали вони до Ясс напередодні дня св(ятого) Андрія у тому ж 1577 році і бранців усіх, що там чекали на викуп, випустили, між якими був і шляхтич з Волині — Бокі, запроданий туркам татарами. Узяв Підкова собі за герб білу сокиру на червоному полі з жовтим хрестом на версі. Потім почав роздавати посади. Шахові відписав усе військо молдавське, Чакі — маршалківство, а Копицькому дав хотинське буркалабство. Послав він також по прапор гінця до турецького султана, але того гінця в дорозі було перехоплено, щоб не дістався до султана. Петро, перший господар, знову зібрав чимале військо. Коли почули козаки, що він наближається до Ясс, почали радити Підкові, щоб не чекав ворогів у замку, а виступив проти нього. Коли вже Петро був недалеко від Ясс, Підкова вийшов з козаками і з молдавським військом назустріч і почав молдавське військо шикувати наперед, бажаючи, щоб воно першим стало до бою. Проте козаки не дали йому цього зробити, бо не довіряли молдаванам. Потім послав Шах кількох козаків у розвідку, аби роздивилися, а перед тим велів зігнати табуни коней і худоби, щоб худобою перші лави війська зім'яти. Турки вислали наперед до худоби вершників, які так довго гарцювали, що вже козакам терпець урвався. Але Шах хотів, щоб вони ближче під'їхали,

і стримував своїх; коли турки під'їхали ближче, наказав він відкрити рушничий вогонь,після чого одні були вбиті, а інші подалися назад. Почали козаки стріляти в худобу, яка повернула назад і зім'яла третину війська Петра. Бачачи це, Підкова, який стояв по праву руку, а Шах по ліву, ударили на них і почали бити, сікти змішане військо так, що його багато полягло на полі бою, а сам Петро з рештками ледве утік. Та, здобувши перемогу, Підкова насамперед важив, як на тім господарстві осісти, тим більше, дізнавшись, що Петрові на допомогу від воєводи семигородського ішло немале військо на чолі з Стефаном Баторієм. Усе те було вчинено за королівським листом, що віддавав молдавське господарство Петрові і був його добрим приятелем. Саме тому Підкова вчасно вибрався з Ясс, захопивши з собою 14 гармат і щонайцінніше добро, а також добре забезпечивши себе продовольством. Старий хотинський буркулаб, якого у свій час Копицький вигнав з Хотина і який жив тепер на тому боці Дністра у маєтку Якуба Струса, довідавшись, що той господар утік з Ясс, таємно виїхав і підстерігши Копицького, піймав його. Та коли він їхав з ним до свого пана, натрапив на козаків, яких послав проти нього Підкова, щоб безпечніше виїхати з Хотина. Вони відняли у нього Копицького, а самого буркулаба і тих, що при ньому були, посікли, жодного не лишивши живим. Наближаючись до Сороки, Підкова міркував, як дістатися Низу; полем боявся снігів великих, а мимо Немирова їхати остерігався гетьмана і воєводи брацлавського, який, маючи королівський мандат, старався його спіймати. І справді виступив проти нього гетьман з військом, але бачачи, що з численним військом мати справу нелегко, не хотів її починати, розуміючи, що може захопити Підкову й без кровопролиття. Брацлавський воєвода, що теж перебував у Немирові, запросив кількох козаків до себе, між якими був і їх гетьман Шах. Там він повідомив їм про свої труднощі (не будучи сам ні в чому винний) у короля з тим Підковою, якого вони на господарство настановили, чим дали привід турецькому султанові зіпсувати відносини. Він радив їм і Підкові, аби не легковажили і короля на себе не гнівили, щоб Підкова їхав до короля і дав йому про все звіт. А оскільки Підкова є лицарем, його король прийме вдячно. Він сказав, щоб Підкова прийшов до гетьмана, а гетьман з ним до короля поїде. Передали все те козаки Підкові, який на ту раду пристав і поїхав до геть-

мана з воєводою, якому 12 гармат подарував, а гетьманові — 2. Так само його гетьман до короля одіслав у Варшаву; але король прийняв його невдячно та наказав негайно кинути до в'язниці, одягти на ноги кайдани і варту пильну над ним поставити» («Kronika», III, стор. 1430—1435)〉*.

. . . . . .

〈«І досі на Україні існує начебто окремий цех дідів, які то під назвою і ремеслом старців, то під назвою і ремеслом музик мандрують від села до села і потішають народ своєю грою на бандурі[1], своїми сумними співами пісень і дум старовинних, своїми оповіданнями про бувальщину.

. . . . . .

У пам'яті цих дідів живе старовина запорозька, і щодо цього ці діди дорожчі за будь-які літописи. Хоча перекази про старовину, які вони розповідають, і підлягають суворій критиці, але однак майже необхідні для кожного, хто хоче знати історію запорожців і навіть решти України. Щодо подій, щодо зовнішньої історії народу, як звуть німці, то у цих переказах можуть бути помилки у дрібницях — в іменах власних, у послідовності подій. Такі перекази можна перевірити літописами, а ще краще зіставити їх між собою; тому що ні брехня, ні помилка не може бути спільною, один бандурист скаже так, другий інакше; критика допоможе вирізнити істину без вигадки. Другий рід переказів бандуристів — про побут, нрави, звичаї запорожців, тобто про все, що стосується внутрішньої історії. Ці перекази безперечно дорогоцінні, бо єдині у своєму роді і за змістом і за обсягом.

Головна сфера переказів бандуристів того і другого роду є пісні і думи.

І хто може слухати без співучасті ці пісні і думи, у яких запорозька старо〉вина відбилася такими правдивими та живописними обрисами,— старовина, повна життя, хоч і грубого, та все-таки величного та поетичного. В піснях і думах запорозьких не знайдете ні нудної солодкомовності, ні переніженого чуття, ні розкішних висловів. Ні, в них усе дике, подібне до тих дібров, степів, що виховали їх та прийняли на своє лоно при вродженні, скрізь пориви,

[1] Інструмент, схожий на гітару з 12-ма і навіть 28 струнами. Нечаєв згадує про пандур, що схожий на цитру і вживаний горянами (див. «Поляр〈ную〉 звезду» за 1825, стор. 235).

подібні до польоту степових вітрів, під котрих глухим завиванням вилеліяні вони — все бурливе, як минуле життя Запорожжя. Ніжне почуття нерідко пробивається крізь їх грубу лушпину, так як кипучі хвилі Ненаситецького пекла серед зимового морозу крізь прозору льодову кору,— пробивається й застиває на ній. Се пісні юнака, якого серце, зачерствівши для м'якого любовного почуття, суворе, неподатливе, радується лиш одною радістю побіди та здобичі, годується лиш одним бажанням битв, юнака, що, небайдужно глядячи на загибель своїх соратників, з розпукою мстячися на ворогах за їх смерть, байдужно жде своєї власної участі хіба з надією жити в пам'яті потомства. Ті юнацькі пісні надихані відвагою та певністю себе. Не те старечі думи. Побілена літами голова ⟨старого козака⟩ спочиває на узголов'ї могили, готової прийняти його в своє лоно. Його надії щезли, мов сонні мари, та в його душі лишилася одна насолода — спомини минулого та звуки бандури, що розбуджують. Його зір, що вперед палав буйним полум'ям войовничості, тепер померк і спопелів та блискотить хіба сльозою жалю за минулим. І голос його, вже зав'ялий, тихий, ледве чутний, оживляється, мужніє, повторяючи в сумовитих мелодіях перекази свого часу, свого покоління. В думах нема тої невимушеної свободи чуття, яка горить у піснях; у них замінила її стареча повага та нестрійність [?] чуття глибокого та самостійного. В піснях вилилася лірика й драматика народної поезії, в думах — хмарний, холодний епізм» («Запор⟨ожская⟩ стар⟨ина⟩», I, кн. 1, стор. 7—13).

Рік пізніше М. Максимович, видаючи в Москві перший том своєї збірки «Украинские народные песни» (се була, властиво, друга збірка його видання, бо перша вийшла в Москві 1827 р. й містила130 пісень), писав у передмові до збірки дум ось що: «*Думи* се пісенні твори, що виключно належать до бандуристів. Від *пісень* вони різняться більш *оповідаючим*, епічним складом та *свобідним* розміром, що в однім рядку містить неозначене число тонічних стіп, хоча деколи (задля *ліричного* складу української поезії), дума переходить у пісню й набирає означеного пісенного розміру. Вірші майже все римовані, а зміст переважно історичний.

Князь Цертелєв перший видав на світ 10 дум п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Опыт собрания старинных малороссийских песен», 1819, якими я тут користувався. По кілька дум

видали д. Шпигоцький* в «Украинском альманахе» 1831 та Срезневський у «Запорожской старине» 1833 («Укр(аинские) нар(одные) песни», т. I, стор. 2).

Отсі два відзиви перших збирачів нашого народного добра подаю тут без застережень та без уваг як причинки до історії нашого народовідання. Дещо з них покажеться оправданим, а дещо знайде спростування або пояснення в дальшім ході отсих студій*.

Приступаючи до думи про морський похід Серп'яги, зазначу поперед усього, що вона вперве була надрукована в «Запорожской старине», т. I, кн. 1, стор. 82—86, у прозовій формі п(ід) з(аголовком) «2. Татарский поход Серпяги»; відси передрукував її М Максимович 1849 р. в своїй збірці «Сборник украинских песен. Часть первая, Киев, 1849», стор. 27—30, п(ід) з(аголовком) «О черноморском походе гетмана Серпяги», розложену на вірші, а з сього видання під тим самим заголовком, із задержанням етимологічного правопису, але без пояснень і без наведення джерела Ягич у своїй збірці «Slavorum carmina epica selecta. Edidit v Cagii. Sumptibus seminarii slavici Vindobonen sis Vindobonae», 1892, стор. 38—39. Перший видавець у коротенькій увазі до сеї думи зазначив, що записав її зі слів (отже, не зі співу) бандуриста і що для друку мав лише той один запис. Можливо, що видавець сей раз, як і не раз у тій публікації, зажартував собі з читачів і записав всю думу не від бандуристів, а від якоїсь старої жінки, що любувалася, як у казках, говорених дітям, у здрібненнях таких, як «моречку», «Дунаєчку», «Івасечку», та в майже незносним многословію. Чи не буде се та сама Катерина Романівна Подольська, вроджена Шидловська*, якій він у передмові другої книжки «Запор(ожской) стар(ины)» (стор. 11) обік панів Ореста Степановича та Федора Степановича Євецьких* заявляє свою вдячність за доставлені йому матеріали, «ручаясь за справедливость всех». Уважаючи сю думу пізнім фабрикатом, зложеним, може, не вчасніше, як у початку XIX в. та позбавленим усякої історичної вартості, не вважаю потрібним передруковувати її дослівно ані в тій формі, як вона подана в Срезневського, ані в тій, як зредагував її Максимович, але, держачися загалом перводруку, усуваю з тексту все те, що мені видається пізнішим псуванням або розширюванням оригіналу, зазначаючи все те в нотках, та ділю рядки трохи інакше, як Максимович.

Ой по Чорному морю[1], по широкому Дунаю[2]
Злая буря вихожае[3],
Козаків до землі чужої провожае[4];
А із низу буйний вітер[5] повівае,
А по Черному морю[6] супротивная филя уставае[7],
Вовком-сіроманцем[8] вие-завиває[9].
Зобралися[10] козаки-товариші[11],
Всі хоробрі запорожці
Про тую бурю міркувати,
Тихої погоди[12] понад синім морем[13] піджидати,
Одну годину піджидали, другу[14] піджидали,
А злая буря все більш виступала,
Та й[15] нітрошки[16] по Чорному морю глибокому[17],
По Дунаю далекому та широкому
Тая буря не унимала,
А все злійш громом по небу турохтала[18],
А блискавками[19] між хмарами лискала.

---

[1] С.— «Черному та по глибокому моречку»; М.—«да по глыбокому».
[2] С.— «та далекому Дунаечку»; М.— «По тихому да по».
[3] С. і М.— дод(ано) «выступае».
[4] С.— «чуждои провождае», М.— «чужой проважае».
[5] С. і М.— дод(ано) «віе».
[6] С. і М.— «моречку».
[7] М.— «хвиля вставае».
[8] С.— «та по Черному морю вовком», М.— «Да ... вовком».
[9] С. і М.— «лае й гукае» — зовсім неприродно.
[10] С.— «Собралися».
[11] С.— «товарищи».
[12] С. і М.— «погодоньки».
[13] С.— «Дунаем», М.— «морем-дунаем».
[14] М.— «другую».
[15] М.— «Да й».
[16] С.— «трошке».
[17] М.— «глибокому».
[18] С. і М.— «тарахтала».
[19] С.— «блискавка», М.— «Да блискавкою»*.

POSTSCRIPTUM

1. До ч. I*, стор. 19. До трьох перших рядків треба додати ще ось що: в рукоп⟨исі⟩ стоїть «powidała», форма, яка псує розмір, а по аналогії до попередніх рядків, держаних у теперішнім часі, вимагає форми «powidaje» або «powidat».

2. До ч. X*, стор. 142—144. До того, що сказано в доповненні до студії про сю пісню, додаю тут іще угороруський вірш, зложений церковнослов'янською мовою, опублікований в унгварській часописі «Листок» з р. 1887, ч⟨исло⟩ 16, стор. 248. Сей вірш коротенький, бо складається тільки з шістьох рядків; се епітафія, надгробний напис буцімто на могилі чи на гробі угорського короля Владислава Варненьчика, що погиб у битві з турками під Варною 1444 р. Як відомо з опису тої битви, тіло короля Владислава по битві не було знайдене, а його голову завезли турки до Брусси в Малій Азії, законсервовану в меду. Сю відомість подає Гаммер (op. cit., I, стор. 464); натомість Бонфіній (op. cit., стор. 365) подає, що турки, відтявши королеві голову, настромили її на спис і поставили на валу, аби угри могли бачити смерть свойого короля, а султан Амурат по уступленню угорського війська велів поховати королівське тіло на місці битви, а над головою виставити стовп, на якім «honestissima mortis excisa est inscriptio»[1]. Обом польським історикам, сучасним королеві Владиславові, що писали про його смерть, не були відомі докладно її подробиці. Длугош пише, що король Владислав «postquam bellum nocte diremptum est, nusquam apparuit, nec tamen est repertus, qui eum aut capi aut interimi viderit»[2] («Historia Poloniae», стор. 731). Каллімах у своїй праці, спеціально присвяченій пануванню та смерті короля Владислава, оповідає, що короля вбили яничари множеством спис після того, як його кінь упав, одержавши величезну рану в бік

[1] «Напис з найпочеснішим закарбуванням смерті» *(лат.)*.— *Ред.*

[2] «Після того як ніч перервала битву, не було видно і не знайшлось жодної людини, яка б бачила, чи він узятий в полон, чи вбитий» *(лат.)*.— *Ред.*

(«Monumenta Poloniae historica», т. VI, стор. 158). Сей автор одинокий подає відомість про те, що турки по битві «regio corpore invento modicae altitudinis columnam, quae hodie quoque visitur, cum inscriptione rei gestae in eodem loco statuerunt»[1] (op cit., стор. 160). Самого тексту напису Каллімах не подає, а з його слів нема підстави догадуватися, як се чинить польський видавець, що він сам бачив ту колумну. Але по аналогії до многих інших уступів його оповідання, де він замість дійсних історичних фактів подає свої комбінації, взоровані на римських істориках, і тут треба допустити, що він сам видумав ту відомість, супереречну зі звичаями турків. Правдоподібно, напис скомпонований був котримось із мадярських істориків. У латинській мові він починався словами: «Romulidae Cannas»[2], а в церковнослов'янськім перекладі він виглядає ось як:

Гибелію Канни Римляне своєю,
Аз на знаменах Варну подобнѣ моею.
Оучитеся, смертніи, вѣры не рушити!
Аще іерарси не бы мнѣ велѣли
Преступати клятвы данныя предѣлы,
Паннонія не бы стенала под Скнты.

Отсей вірш був опублікований в унгварськім часописі п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Урывок из старославянской поэзии» (1821 года), з дописком редакції під титулом, що се переклад відомого надгробного стиха Владислава I, короля угорського, що погиб при Варні 1444 р. На жаль, редакція не подала повного тексту латинського стиха, з якого був доконаний церковнослов'янський переклад, ані не вказала книжки, в якій міститься той латинський епітафій. Так само не зазначила редакція, відки взято церковнослов'янський текст і на якій основі біля нього покладено дату 1821 р. Сам епітафій написаний був, правдоподібно, незабаром по смерті короля Владислава, але переклад на церковнослов'янську мову міг бути доконаний значно пізніше. У всякім разі сей віршик свідчить про те, що хтось із інтелігентних угорських русинів зацікавився долею нещасливого угорського короля, що з повним правом міг приписувати своє нещастя намаганням римської курії.

---

[1] «Знайшовши тіло короля, на цьому ж місці поставили середньої висоти колону з написом про подвиги, яка стоїть і до сьогодні» *(лат.)*.—*Ред.*

[2] «Римляни Кани» *(лат.)*.— *Ред.*

КОМЕНТАРІ

Дослідження про українські народні пісні займають велике місце у фольклористичній спадщині І. Франка. При аналізі пісенних творів його завжди цікавив зв'язок їх з життям, історією й інтересами народу, з його суспільними ідеалами й національним світобаченням, з його естетичними і морально-етичними уявленнями.

Саме це широке коло питань стоїть у центрі найбільшої фольклористичної праці І. Франка «Студії над українськими народними піснями». Коли у працях «Жіноча неволя в руських піснях народних», «Дещо про Борнслав», «Як виникають народні пісні?» І. Франка цікавить певна проблема, при висвітленні якої ті чи інші пісні залучаються в міру потреби як документальний матеріал, у «Студіях...» об'єктом дослідження є конкретний пісенний сюжет у всіх його відомих варіантах. Застосовуючи історико-порівняльний метод та вдаючись до текстологічного аналізу й зіставлення усіх відомих варіантів пісні, І. Франко робить широкі екскурси в історичне життя народу. В ньому він намагається знайти для кожної пісенної реалії історичну основу. Розкриваючи в процесі аналізу окремої пісні історико-генетичні, контактні та типологічні фактори її виникнення й побутування, І. Франко незмінно стоїть на грунті історизму, що, зокрема, й забезпечує його «Студіям» неперехідну наукову цінність[1].

В основу методики дослідження в «Студіях» І. Франко кладе зведення (своєрідну контамінацію) окремих елементів відомих варіантів пісні із зазначенням їхніх відмінностей у різних записах і джерелах в один «повний» текст, називаючи це реконструкцією твору. В цьому І. Франко певною мірою виходив із закономірностей живого фольклорного процесу, де контамінація, так само як і розпадання пісні на окремі, коротші твори є природним явищем. Використовуючи в процесі наукового дослідження пісні її реконструкцію як своєрідне відтворення в одному, «повному», тексті особливостей усіх її варіантів, І. Франко разом з тим рішуче виступав проти кон-

---

[1] Про завдання і мету «Студій над українськими народними піснями», крім вступних статей «Від автора» та «Переднього слова», І. Франко говорить також в автобіографічному листі 1909 р. (див. 50-й том цього видання).

тамінації як засобу творення штучного, «канонічного» тексту фольклорного твору[2].

«Студії над українськими народними піснями», становлячи зразок матеріалістичного розуміння народної творчості[3], містять разом з тим деякі дискусійні або неточні судження часткового характеру (зокрема про співвідношення індивідуального й колективного у творенні пісень, про неісторизм окремих українських народних дум тощо), що, зрозуміло, пояснюється тогочасним станом фольклористики. Ця праця І. Франка була високо оцінена Петербурзькою Академією наук, яка в кінці 1916 року присудила її авторові (посмертно) премію ім. О. О. Котляревського[4].

Задум написати спеціальну серію досліджень про окремі українські народні пісні, думи та народні вірші на основі максимально повного використання всіх матеріалів, пов'язаних з ними, виник у Франка, ймовірно, ще в 90-ті роки. Так, у листі до М. Драгоманова від 14 січня 1893 р., згадуючи дослідження П. Житецького про українські думи, він писав: «Страх яка заманчива тема, порушена Житецьким, про генезис, мотиви, техніку, авторів і розширення дум козацьких...» І далі — думка, вгодом розвинута стосовно пісень у «Передньому слові» до «Студій над українськими народними піснями»: «Тут, по-моєму, Потебня вказав вірну дорогу: треба брати одну думу за другою і аналізувати її, а тільки при кінці зводити здобутки і доходити до якихось ширших виводів».

Першими в ряду наукових праць такого типу, тобто самостійних розвідок, присвячених розгляду окремого пісенного сюжету, були Франкові студії «Козак Плахта, українська народна пісня, друкована в р. 1628» (ЗНТШ, 1902, кн. 3, с. 1—28) та «Пісня про правду і неправду» (ЗНТШ, 1906, кн. 2, с. 5—70). Від 1906 по 1915 рік І. Франко написав ще 47 розвідок про окремі українські народні пісні.

1907 р. в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (кн. 1, с. 14—84) з'являються перші шість досліджень про українські народні пісні, уже об'єднані спільною назвою — «Студії над українськими народними піснями». У «Передньому слові» до публікації І. Франко розкриває характер та зміст цієї праці, розрахованої на багато років. У тому самому році в томах 75, 76, 78 було опубліковано ще 15 окремих розвідок про пісні, а в 1908 р. у т. 83 — ще п'ять. 1908 р. студії, опубліковані раніше в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», з ініціативи В. М. Гнатюка було зібрано в одній книжці і випущено в світ накладом Наукового товариства імені Шевченка як окремий відбиток під назвою «Студії над

---

[2] Див., зокрема, рецензію І. Франка на книжку В. Будзиновського «Козацькі часи в народній пісні» («Записки Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ), 1906, кн. 4, с. 205—211, бібл.).

[3] Див. докладний розгляд «Студій над українськими народними піснями» у книжці О. І. Дея «Іван Франко і народна творчість» (К., 1955, с. 78—93); у збірнику: Франко І. Вибрані статті про народну творчість (К., 1955, с. 17—18, 24—29).

[4] Про історію присудження премії див.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 1276; «Літературна спадщина», т. 1, К., 1956, с. 491.

народними піснями, часть 1», 178 с. На 177 сторінці цього видання було вміщено «Доповнення» (до студій I, XVII, XXI), які становлять бібліографічні нотатки про відгуки на ці розвідки С. Томашівського, В. Гнатюка та Б. Барвінського.

Протягом 1910—1912 рр. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (т. 94, 95, 98, 101, 103—108, 110—112) було опубліковано студії з порядковими номерами від XXVII до XXXIV з «додатками і поправками» до студій I—III, V, VII—X, XII, XV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXIII, XXIV, XXVI, XXVIII, XXXII—XXIV, «Postcriptum» та мелодії до студій II, V, X, XXIII, XXV, записані з голосу І. Франка Ф. Колессою.

У 1913 р як відбиток із «Записок Наукового товариства імені Шевченка», в яких протягом 1907—1912 рр. друкувалися окремі студії про українські народні пісні, з'являються у Львові «Студії над українськими народними піснями. Том перший», VIII + 532 с. Вони, крім основних текстів, містять також і раніше друковані «додатки і поправки» до окремих студій, а також мелодії до окремих пісень та факсиміле сторінок граматики Яна Благослава із записом пісні про Стефана-воєводу. У цьому виданні І. Франко після студії «Подолянка» вміщує нову розвідку — «Пісня про здобуття Варни (нова реконструкція)» з порядковим номером XXVII. У зв'язку з цим попередня нумерація студій, друкованих у «Записках Наукового товариства імені Шевченка», після цієї розвідки збільшується на одиницю. Пагінація «Студій» 1913 р. збігається з пагінацією відповідної частини «Студій» 1908 р.

Короткий зміст «Студій» публікувався у «Хроніці НТШ»: № 30, вип. 2, с. 7—8 (1910); № 42, вип. 2, с. 18; № 44, вип. 4, с. 6 (1911); № 46, вип. 2, с. 6—7; № 48, вип 4; № 51, вип. 3, с. 14—15 (1915).

1928 р. у «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови» (т. 1, с. 1—32) за редакцією В. М. Перетца з'являються «Студії над українськими історичними піснями XV ст.» («Вступ»; I. «Пісня про битву в степу (1398 р.)»; II. «Пісня про битву під Варною (1444 р.)»; III. «Пісня про Коваленка (1452)»; IV. «Пісня про Стефана, воєводу волоського»), датовані 9—19 лютого 1915 р. Ці студії є перекладом з російського рукописного оригіналу[5], надісланого І. Франком на ім'я О. О. Шахматова у 1915 р. для опублікування в «Известиях русского языка и литературы». Російський текст «Студій над українськими історичними піснями XV ст.», автограф якого зберігся, написаний рукою невідомої особи і є, в свою чергу, перекладом, здійсненим за дорученням І. Франка з авторських автографів українською мовою, що належать до 1914 — початку 1915 року. Рукописний російський текст має кілька незначних виправлень, зроблених І. Франком (тобто він до певної міри був авторизований).

В архіві І. Франка (ф. 3, № 866, 663, 570) збереглись українські автографи «Пісні про битву в степу (1398 р.)», «Пісні про Коваленка (1452)» (неповний) та уривок автографа «Пісні про битву під Варною (1444 р.)». Порівняння їх з російським перекладом свідчить, що вони в окремих деталях повніші, ніж російський текст.

---

[5] Зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. I, № 4853).

Крім того, в архіві І. Франка (№ 826, 866, 899) збереглися досі не друковані студії «Пісня про Байду (1563)», «Пісня про Остафія Дашковича (1528)», «Пісня про Свірговського (1574)» та уривок ще одного дослідження про цю пісню, «Пісня про смерть братів Струсів 1506 р.», «Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576)», уривок студії над піснею про Богдана Рожинського, «Уривок пісні про Ланцкорону (1516)», «Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову) (1578)». Як і попередні чотири студії, опубліковані 1928 р., так і ці, неопубліковані, являють собою складову частину, тобто продовження «Студій над українськими народними піснями», що були видані 1913 р. На це у «Вступі» до публікації подальших студій над українськими народними піснями (1928 р.) вказує сам І. Франко: «Наприкінці 1913 року закінчив я перший том своїх «Студій над українськими народними піснями», а на початку біжучого року (фактично з 28 грудня 1914 р., оскільки час написання І. Франком студії «Пісня про Байду» означений 28 грудня — 5 січня 1915 р.— *Ред.*) розпочав працю над другим томом, що має містити насамперед ряд монографій про історичні пісні українського народу XV й XVI століть...» Отже, назва «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.», під якою І. Франко об'єднав чотири праці, призначені для публікації в «Известиях русского языка и литературы», є не назвою нового дослідження, а лише заголовком окремої публікації.

Таким чином, «Студії над українськими народними піснями» умовно можна поділити на п'ять основних частин: студії над піснями про найдавніші історичні події (переважно про часи турецько-татарських нападів); про родинно-побутові та жартівливі пісні — разом з «додатками і поправками»; про відображення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., об'єднані спільною назвою «Хмельниччина» (студія XXXIV у виданні 1913 р.) і студія «Жарт непотребний»; студії, написані після 1913 р., про історичні народні пісні XIV—XVI ст., що органічно продовжують ряд студій І. Франка про пісні з часів турецько-татарських нападів; студії «Козак Плахта...» і «Пісня про правду і неправду», опубліковані у 1902 і 1906 роках ще до появи самої назви «Студії над українськими народними піснями» і пізніше віднесені самим І. Франком до корпусу «Студій». Отже, реальний обсяг «Студій» порівняно з виданням 1913 р. набагато ширший, а час написання їх визначається 1902—1915 роками. Сам І. Франко неодноразово називав видання 1913 р. першим томом «Студій», а розвідки, написані протягом 1914—1915 рр.,— другим томом. Оскільки кожна студія (крім тих, які присвячені розгляду одного пісенного сюжету) є цілком самостійним дослідженням, не зв'язаним з іншими, і з'являлася друком незалежно від загального плану, поділ «Студій» на перший і другий томи має суто номінальний характер. Так, приміром, студії, написані після 1913 р. і віднесені І. Франком до другого тому «Студій», фактично є прямим продовженням циклу розвідок про пісні часів турецько-татарських нападів. Зокрема, студія «Пісня про битву в степу (1398 р.)» органічно пов'язана із студіями «Смерть козака в степу» і «Степова сторожа», «Пісня про битву під Варною»— з студією «Смерть королевича в битві з турками», «Пісня про Байду» є широкою розробкою теми, започаткованої у виданні 1913 р. студією «Пісня про Байду», а «Пісня про Стефана, воєводу волоського» є продовженням студії «Стефан-воєвода» та доповнення до неї, надрукованих

у виданні 1913 р. З другого боку, цикл студій про відображення в народних піснях визвольної війни 1648—1654 рр. («Хмельниччина» і значною мірою студія «Жарт непотребний»), вміщений у виданні 1913 р., і за тематикою, і за хронологією подій, і за самим характером розгляду пісенного матеріалу чітко виділяється з-поміж інших розвідок, немовби розриваючи тематично-хронологічну цілісність уже згаданих студій, що потрапили до першого і другого томів.

Виходячи з цього та беручи до уваги, що «Студії», за словами самого І. Франка, «складалися досить припадково», без наперед укладеного плану (про це, зокрема, свідчать наявність доповнень і виправлень до багатьох раніше опублікованих студій та неодноразове повернення їхнього автора до розгляду одних і тих самих пісень[6]), матеріал «Студій над українськими народними піснями» друкується в цьому виданні за тематично-хронологічним принципом. У 42-му томі друкуються студії I—XXXIII (за нумерацією їх у виданні 1913 р.) та розвідки, написані І. Франком у 1913—1914 рр. При цьому студії, присвячені розгляду одного твору, а також «додатки і поправки» до них, написані в різний час і вміщені І. Франком у різних місцях «Студій», подаються у цьому виданні поряд (отже, «Додатки й поправки» як окрема частина видання 1913 р. не зберігаються). У 43-му томі друкується «Хмельниччина», «Жарт непотребний», «Козак Плахта, українська народна пісня, друкована в р. 1628» та «Пісня про правду і неправду».

Студії «Пісня про битву в степу (1398 р.)», «Пісня про Коваленка (1452)», «Пісня про Байду (1563)», «Пісня про Остафія Дашковича (1528)», «Пісня про Свірговського (1574)» та її уривок, «Пісня про смерть братів Струсів 1506 р.», «Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576)», уривок студії над піснею про Богдана Рожинського, «Уривок пісні про Ланцкорону (1516)», «Пісні й думи про Серп'ягу (Івана Підкову) (1578), які друкуються тут вперше або які («Пісня про битву в степу», «Пісня про Коваленка») були перекладені з російського тексту і значно відредаговані у публікації 1928 р., друкуються за автографами; «Пісня про битву під Варною (1444 р.)», «Пісня про Стефана, воєводу волоського» друкуються за публікацією 1928 р., оскільки автографи їх не знайдені; «Козак Плахта...» і «Пісня про правду і неправду» — за публікаціями в «Записках Наукового товариства імені Шевченка»; решта студій та виправлень і доповнень до них — за «Студіями над українськими народними піснями. Том перший», Львів, 1913— як останнім прижиттєвим виданням.

Оскільки при реконструкції текстів пісень та в ряді інших випадків І. Франко користується в «Студіях» квадратними дужками — [ ],— у цьому томі, на відміну від попередніх томів видання, примітки упорядника, розгорнуті скорочення у назвах і окремих сло-

---

[6] У вступному слові до «Додатків й поправок» (ЗНТШ, 1912, кн. 4, с. 4) І. Франко писав: «Від часу, коли розпочався друк отсих моїх «Студій» у «Записках наукового тов(ариства) ім. Шевченка» (т LXXV, початок р. 1907), назбиралося досі немале, хоч і не дуже велике число принагідних поправок, нових матеріалів та нових або не доступних мені при писанні моїх «Студій» дослідів, які тепер, випускаючи перший том у світ окремою відбиткою, вважаю потрібним подати як доповнення моєї праці».

вах, а також відновлені частини пропущеного тексту взято в кутові (ламані) дужки — ⟨⟩.

У зв'язку з тим, що студії, написані І. Франком після 1913 р., не мають авторської нумерації і вміщені в цьому виданні перед «Хмельниччиною» (що, природно, порушує наступну нумерацію студій, прийняту у виданні 1913 р.), порядкові номери усіх окремих студій-розвідок опущено взагалі.

Том зберігає увесь нотний та ілюстративний матеріал, вміщений у першодруках «Студій над українськими народними піснями»; він вміщений у тексті тих студій, яких безпосередньо стосується.

При посиланні в коментарях на матеріали, що зберігаються в архіві І. Франка (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. № 3), зазначається тільки одиниця збереження.

ВІД АВТОРА

Вперше надруковано у виданні «Студій...» 1913 р., с. III—VI.

Написано 28 лютого 1913 р. як передмову до видання «Студій над українськими народними піснями» 1913 р.

Автограф уривка від слів «досить припадково, мої «Студії»...» до слів «Про зміст сеї пісні може дати деяке...» зберігається в архіві І. Франка (№ 753, арк. 30 звор.— 31 звор.); запис зроблено рукою Андрія Франка.

С. 7. «Записки Наукового товариства імені Шевченка» — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що виходило протягом 1892—1937 рр. З 1897 р.— орган тільки історико-філософської та філологічної секцій товариства. Тут було надруковано чимало цінних праць та матеріалів з питань літератури, фольклору й етнографії, що належали таким прогресивним культурним діячам, як І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк. У 20—30-ті роки XX ст. більшість праць, опублікованих у «Записках», написана в дусі ідеалістичних концепцій М. Грушевського та позначена буржуазно-націоналістичним спрямуванням.

Наукове товариство імені Шевченка — наукова установа, що виникла у 1893 р. на основі реорганізації Літературного товариства імені Шевченка, створеного у 1873 р. Мало три секції, зокрема історико-філософську та філологічну. Діяльність передової частини товариства надавала в певні періоди прогресивного характеру роботі окремих секцій товариства. Проте на багатьох його виданнях, зокрема з історії, негативно позначався вплив буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського, який у 1897—1913 рр. був головою НТШ.

...в дуже обмеженім числі примірників... — Ймовірний тираж окремого відбитка «Студій» — близько 400—600 примірників.

В тім же році восени я розпочав довший ряд студій... — У листі-автобіографії 1909 р., надісланому до редакції «Herders conversations-Lexikon», І. Франко початок роботи над «Студіями» датує 1907 роком. Тим часом у листі до Ї. Полівки від 8 грудня 1906 р. він говорить, що має вже 10 готових студій про українські народні пісні («Літературна спадщина», т. 1. К., 1956, с. 486).

Х о т и н — місто на правому березі Дністра (нині Новоселицького району, Чернівецької області), відоме у складі Київської Русі з X—XI ст. Під час російсько-турецьких воєн XVIII—XIX ст. російська армія чотири рази здобувала Хотин (у 1739, 1769, 1788, 1807 рр.). Тут ідеться про здобуття Хотина у 1739 р.

Г н а т ю к Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист демократичного напряму, близький до революційної демократії, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1902 р.), дійсний член АН УРСР (з 1924 р.), близький друг і соратник І. Франка.

П о т е б н я Олександр Опанасович (1835—1891) — український і російський філолог, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1877 р.). Тут ідеться про його працю «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания» («Филологические заметки», Воронеж, 1877).

С. 8. ...в и д а в д(о б р о д і й) В. Г н а т ю к... я к ч а с т ь п е р ш у.— Див.: Д р. І в а н Ф р а н к о, Студії над народними піснями. Часть 1. (Відбиток із ЗНТШ, т. 75—76, 78, 88). Львів, 1908, 178 с.

М о ї «С т у д і ї» ... з в е р н у л и н а с е б е у в а г у... — За життя І. Франка відгуки про «Студії...» надрукували І. Горак («Narodopisný věstnik», 1908, č. 2—3, с. 55—60; т а м ж е, 1911, č. 7—8, с. 173—178); І. Полівка («Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», 1908, № 3, с. 328—329; т а м ж е, 1909, № 4, с. 455; т а м ж е, 1912, № 4, с. 421), Р. Кайндль («Zentralblat für Antropologie», 1909, t. 14, с. 27, 339), З. Кузеля («Zeitschrift für osterrishe Volkskunde», 1910, Bd. 16, № 6, с. 233); «Česky Časopis Historyčny», 1913, t. 19, с. 140—141 та ін. Високу оцінку «Студіям...» у 1916 р. дав В. Перетц в рецензії у зв'язку з поданням цієї праці на здобуття премії імені О. О. Котляревського (автограф зберігається в архіві Академії наук СРСР у Ленінграді, фотокопія — в архіві І. Франка — № 2577).

...в р і з н и х м і с ц я х с в о є ї «І с т о р і ї У к р а ї н и - Р у с і...» — Йдеться про «Історію України-Русі» М. Грушевського (т. 6, с. 364, 365; т. 7, с. 326, 574, 575).

Г р у ш е в с ь к и й Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик і літературознавець, один з головних ідеологів українського буржуазного націоналізму.

Т о м а ш і в с ь к и й Степан (1875—1930) — український буржуазно-націоналістичний історик і публіцист; від 1913 р. заступник голови Наукового товариства імені Шевченка. Йдеться про його статтю «Замітка до пісні про Штефана-воєводу» (ЗНТШ, 1907, кн. 6, с. 128—135).

... в а ж н і п о п р а в к и т а п р и ч и н н и к и п о д а л и... В. Г н а т ю к... — Див. статтю В. Гнатюка «До колядки про св. Софію в Києві» (ЗНТШ, 1907, кн. 5, с. 155—159).

Т е р ш а к о в е ц ь Михайло (1883—?) — український буржуазний літературознавець і фольклорист; досліджував, зокрема, українські думи. Йдеться про його статтю «Bezichungen der ukrainischen historischen Lieder resp. «Dumen» zum südslavischen «volksepos» («Archiv für slawische philologie»), 1907, т. 29, с. 221—246).

Б а р в і н с ь к и й Богдан Олександрович — український буржуазний історик, автор праць з історії Галичини. Йдеться про

його статтю «Пісня про ведмедівську попівну і здобуття м. Ведмедівки турками 1667 р.» («Руслан», 1907, № 213, с. 4).

Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — український філолог, історик і фольклорист ліберально-буржуазного напряму; відомі його дослідження українських народних пісень про Нечая, Бондарівну та ін. (див.: В. Д[оманицький], «Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», том LXXXIII, р. 1908, кн. III.— «Рада», 1908, № 168).

Окуневський Ярослав (1860—1929) — український ліберально-буржуазний громадський діяч і письменник. Див. у цьому томі «поправку» до розвідки «Батько продає дочку турчинові».

...т⟨ак⟩ зв⟨аної⟩ прагматичної історії... — Тут у розумінні практичної, учбової, заснованої насамперед на конкретних історичних фактах.

С. 9. Варна — місто у Східній Болгарії на узбережжі Чорного моря, відоме з VI ст. до н. е. Детально про битву під Варною див. у розвідці «Смерть королевича в битві з турками».

Не оброблено... лишилася пісня про Байду...— Розвідку, присвячену пісні про Байду, І. Франко написав 28 грудня 1914 р.— 5 січня 1915 р. Вперше друкується у цьому томі.

Байда — герой однієї з найпопулярніших українських народних пісень, узагальнений образ незламного патріота, борця проти турецько-татарського гніту (XVI ст.) Як історична особа не відомий; ототожнення Байди з Д. Вишневецьким позбавлене історичного грунту.

Маруся Богуславка — образ української жінки-патріотки, турецької полонянки з українських народних пісень про події XVII—XVIII ст.; героїня багатьох творів української літератури (П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького та ін.) Вірогідних історичних даних про Марусю Богуславку немає.

Кішка Самійло — запорізький гетьман початку XVII ст., оспіваний в українських народних думах. Брав участь у морських походах запорізьких козаків проти Туреччини, у походах до Молдави та Лівонії.

...і будуть оброблені в дальшім томі моїх студій.— Окремих розвідок про ці думи та пісні І. Франко написати не встиг. Думу про Олексія Поповича та бурю на Чорному морі розглянуто І. Франком в «Історії української літератури» (див. т. 40 цього видання, де наведено також його реконструкцію тексту думи на підставі варіанта М. Максимовича). У 1894 р. у першому томі (с. 300—302) журналу «Житє і слово» І. Франко вмістив замітку «Розбір думи про бурю на Чорнім морі», написану з приводу статті М. Сумцова «Дума об Алексее Поповиче» («К⟨иевская⟩ ст⟨арина⟩», 1894, январь, с. 1—20— див. т. 29 цього видання). Крім того, в «Історії української літератури» є короткі зауваження І. Франка ще про такі думи: «Дума про втечу трьох братів з-під Азова», про Марусю Богуславку, про Івана Богуславця, про козака Голоту, про смерть Федора Безродного, про викуп з неволі. У 1875 р. за мотивами думи І. Франко почав писати віршовану повість «Самійло Кішка» (уривок вперше опубліковано у «Літературній спадщині», т. 1, с. 23; див. т. 4 цього видання).

Волощина (Валахія) — історична область у Румунії між Карпатськими горами й Дунаєм. У XIV ст. Волощина являла собою

феодальне князівство, об'єкт зазіхань турецьких поневолювачів, доки в XVI ст. не була ними підкорена. У 1859 р. Волощина разом з Молдавією увійшла в «об'єднане князівство Молдавії і Волощини», в 1861 р. назване Румунією.

Сарницький Станіслав (1530—1597) — польський історіограф-хроніст, географ і церковний діяч. Його праці з історії Польщі («Descripto veteris et Poloniae», 1585; «Synopsis brevissima annalium polonicorum», 1582; Annales sive de origine et rebus gestis Polonorumet Lithuanorum libri VIII», 1587 та ін.) містять також дані з історії України, зокрема Сарницький вперше згадує про українські думи (див. у цьому томі студію «Пісня про смерть братів Струсів 1506 р.»).

Кромер Мартин (1512—1589) — польський історик, захисник інтересів магнатів і католицької церкви; був секретарем короля Сігізмунда Августа і брав участь у багатьох дипломатичних місіях; автор праці «Про початок й історію польського народу від найдавніших часів до 1505 р.» («Kronika polska», 1555) та статистично-політичного опису Польщі («Polska, czyli O położeniu, obyczajach, urzędach i rzeczypospolitej króolestwa Polskiego», 1577). Його «Хроніка», або «Історія», написана на великому документальному матеріалі з використанням літопису Я. Длугоша, користувалася великою популярністю як джерело до історії Польщі та України. Оповідання М. Кромера про братів Струсів див.: «Kronika polska», ч. 2, стор. 1369—1370.

Олександр — Олександр Ягеллончик (1461—1506), великий князь литовський і король польський (від 1501 р.).

Люблін — місто у Східній Польщі, адміністративний центр Люблінського воєводства, відоме з X ст.; один із форпостів польської шляхетської експансії на схід. У 1569 р. у Любліні відбулося об'єднання Литовського князівства з Польщею в єдину Річ Посполиту (Люблінська унія).

Богдан — Богдан III — молдавський господар у 1504—1517 рр., який, одержавши відмову сестри польського короля вийти за нього заміж у 1506 і 1509 р. напав на Покуття і спустошив його аж до Львова.

... gniewem przyęty z wojskiem plondrującem na Pokucie... — Переклад І. Франком оповідання М. Кромера про братів Струсів українською мовою див. у цьому томі в розвідці «Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.)» — стор. 457—458.

Pokucie (Покуття) — східна частина сучасної Івано-Франківської області; у XII—XIII ст. входило до складу Галицько-Волинського князівства, у другій половині XIV ст. було захоплене феодальною Польщею.

С. 10. Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — український фольклорист, музикознавець, композитор, літературознавець, академік АН УРСР з 1929 р.). Мелодії близько 30 українських пісень з голосу І. Франка Ф. Колесса записав разом з першою строфою тексту у 1912 р. І. Франко вмістив із них у «Студіях» (1913) тільки вісім (решту було загублено в друкарні). Мелодії та 50 текстів пісень опубліковано Ф. Колессою у 1946 р. в брошурі «Улюблені українські народні пісні Івана Франка». Повторно (після публікації Ф. Колесси) записи 22 народних пісень з голосу І. Франка надруковано в «Літературній спадщині», т. 1, с. 405—417.

Перші записи українських народних пісень з голосу І. Франка див.: «Збірник українських пісень» (зб. 4. К., 1886) М. Лисенка та «Українські народні мелодії» К. Квітки («Український етнографічний збірник», т. 2, К., 1922); див. також: Ревуцький Д. Золоті ключі. К., 1926; журн. «Народна творчість», 1941, № 1, с. 24—46; «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. 1, Львів, 1948, с. 15—39. Про записи І. Франком українських народних пісень див. передмову О. Дея до зб. «Народні пісні в записах Івана Франка», Львів, 1966.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 14—19.

С. 11. Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український історик, історик літератури, фольклорист, публіцист і громадський діяч демократичного (пізніше буржуазно-ліберального) напряму; в 1889 р. професор Софійського університету.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, видавець і дослідник народної поезії; професор російської історії Київського університету.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський ліберально-буржуазний історик, письменник, етнограф і публіцист; професор Київського та Петербурзького університетів, автор численних праць з історії України та досліджень з українського фольклору й етнографії.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український філолог, дослідник української мови, літератури та фольклору; член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1898 р.).

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський філолог, історик літератури, представник порівняльно-історичного методу в науці; академік Петербурзької Академії наук (з 1880 р.). Досліджував, зокрема, український фольклор, рецензував фольклорно-етнографічні праці та матеріали В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського; мав творчі зв'язки з І. Франком.

Міллер Орест Федорович (1833—1889) — російський історик літератури та фольклорист, представник міфологічної школи; професор Петербурзького університету. Досліджував українські народні думи («Малорусские народные думы и кобзарь Остап Вересай», 1875; «Великорусские былины и малорусские думы», 1876).

Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський фольклорист, мовознавець, етнограф, глава культурно-історичної школи у фольклористиці в Росії; академік Петербурзької Академії наук (з 1911 р.). Вивчав український фольклор у його зв'язках з російським.

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог, представник міфологічної (у ранній період) та культурно-історичної шкіл у фольклористиці; професор Московського університету, академік Петербурзької Академії наук (з 1881 р.). Досліджував український фольклор з позицій міфологічної школи.

Міклошич Франц Ксавер (1813—1891) — австрійський філолог-славіст (за національністю словенець), основоположник

порівняльної граматики слов'янських мов; академік Віденської (з 1851 р.) та Петербурзької Академії наук. У своїх працях використовував матеріали української мови та народної словесності.

Ягич Ватрослав Ігнатій (1838—1923) — хорватський філолог-славіст; академік Академії наук у Загребі (з 1866 р.), Петербурзької Академії наук (з 1880 р.) та ін.; видавець і редактор першого славістичного журналу «Archiv für slavische Philologie» (з 1875), ініціатор створення та автор «Енциклопедії слов'янської філології», професор славістики Віденського університету. Досліджував окремі питання української мови, літератури та фольклористики; був у дружніх взаєминах з І. Франком.

Полівка Їржі (1858—1933) — чеський філолог-славіст; член Чеської та член-кореспондент Академії наук СРСР. Приділяв незмінну увагу українському фольклору та літературі, рецензував, зокрема, праці та фольклорні публікації І. Франка, В. Гнатюка; у своїх дослідженнях широко використовував українську народну словесність.

С 12. Бібліографічні проби Матвеєва та Грінченка... — Див.: Матвеев А. А. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России, издание распорядительного комитета VI археологического съезда. Одесса, 1884 (на с. 29—49 міститься бібліографія з слов'янської етнографії та фольклору); Гринченко Б. Д. Литература украинского фольклора. 1777—1900. Опыт библиографического указателя («Земский сборник Черниговской губернии», 1901, № 5).

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, педагог і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства — наукова інституція, створена у 1873 р. у Києві для географічного, статистичного та етнографічного вивчення України; у роботі відділу брали участь визначні діячі української культури (М. Лисенко, Панас Мирний, М. Старицький, П. Чубинський та ін.). Видав два томи «Записок» (1874, 1875 рр.) та ряд монографій з питань українського фольклору й етнографії. Ліквідований у 1876 р. Емським актом російського царизму.

...з рефератом, недрукованим тоді, про кровосумішку... — Текст самого реферату М. Драгоманова про кровосумішку не друкувався; у «Трудах» київського археологічного конгресу (1874) було опубліковане лише його резюме та матеріали дискусії, яку викликала доповідь М. Драгоманова. Про історію розвідки М. Драгоманова про кровосумішку див.: «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство», т. 4. Львів, 1907, с. 141—196.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1916 р.), дійсний член АН УРСР (з 1919 р.), автор досліджень з історії української літератури XVIII і XIX ст.; працював також у галузі археології, етнографії, фольклористики.

«Archiv für slavische Philologie» — перший міжнародний славістичний журнал, що виходив у Берліні в 1875—1920 рр.

С. 13. ...опублікували ... пісню-вірш про битву під Берестечком... — Ця публікація має назву: «Die Niederlage Bogdan Chmelnicki's Beresteczko am Flusse Styr 1651, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung» («Archiv für slavische Philologie», 1877, t. 2, c. 297—307).

«Русская мысль» — науковий, літературний і політичний щомісячний журнал слов'янофільської (пізніше — ліберально-народницької) орієнтації, після 1905 р.— орган кадетської партії. Виходив у Москві в 1880—1918 рр.

«Беседа» — щомісячний науковий, літературний і політичний журнал слов'янофільського напряму, що виходив у Москві в 1871—1872 рр.

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український і російський фольклорист, етнограф і літературознавець; член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1905 р.) та дійсний член АН УРСР (з 1919 р.).

«Киевская старина» — щомісячний науково-художній журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр.

Тут появляються також нові праці Драгоманова (під різними псевдонімами)... — Див.: М. Т-ов. Материалы и заметки об украинской народной словесности.— «Киевская старина», 1882, кн. 11, с. 229—249; Кузмичевский П. Малороссийские песни об освобождении крестьян.— «Киевская старина», 1887, кн. 3, с. 412—438, кн. 4, с. 626—648; П. К. Фатальная вдова (Уголовно-психологическая тема в украинской народной песне).— «Киевская старина», 1888, кн. 12, с. 459—477; Р. Л. Н. Порча украинских народных песен.— «Киевская старина», 1893, кн. 6, с. 459—473.

Васильєв Михайло (1863—1912) — український прогресивний фольклорист й етнограф, який, зокрема, досліджував новотвори та виступав проти «теорії» згасання народної творчості.

Нейман Цеслав (Вячеслав) Гермогенович(? — 1906) — український фольклорист та історик; за фахом юрист. Був близько знайомий з М. Коцюбинським; активний співробітник «Киевской старины», автор розвідки «Українські думи» (журн. «Atheneum», 1885).

Николайчик Федір — український етнограф і фольклорист, учитель реального училища в Ромнах; листувався з І. Франком (ф. 3, № 1603, 1611, 1633). Див. його «Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия» («Киевская старина», 1883, кн. 2, с. 366—400).

Ящуржинський Хрисанф (1852—?) — український етнограф, фольклорист і археолог, співробітник «Киевской старины» та «Известий» Таврійської ученої археологічної комісії. Див. його «Белорусские колядки» («Киевская старина», 1889, кн. 2, с. 477—485), «Весенние хороводы, игры и песни» («Киевская старина», 1889, кн. 5—6, с. 621—626), «Народные песни про мужей-пьяниц» («Киевская старина», 1892, кн. 3, с. 492—494).

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — український громадський діяч і педагог, філолог, історик і журналіст буржуазно-націоналістичного спрямування; редактор «Киевской старины» (1893—1906) і «України» (1907). Після 1917 р. опинився в таборі ворогів Радянської влади. Тут ідеться про його статтю «Проис-

хождение малорусской думы о Самуиле Кошке» («Киевская старина», 1883, кн. 6, с. 212—232).

С. 14. Андрієвський Митрофан Олександрович (1842—1887) — український філолог і педагог; викладач літератури в Ровенській гімназії; автор праць про «Слово о полку Ігоревім» та про українські народні думи.

... почали виходити «Політичні пісні у к(раїнського) народу з XVIII—XIX в.»...— Точна назва: «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX стол. з увагами». Ч. 1, розд. 1. Женева, 1883; розд. 2. Женева, 1885. Ця праця є продовженням «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова.

Булгаковський Дмитро Гаврилович — російський фольклорист і письменник. І. Франко має на увазі його працю «Пинчуки. Этнографический сборник. Песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрассудки, поверья, суеверия и местный словарь. Собрал в Пинском уезде Минской губернии Д. Г. Булгаковский» («Записки Русского географического общества по отделению этнографии», т. XIII, СПб., 1890).

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867—1934) — російський історик ліберально-буржуазного напряму. І. Франко має на увазі його працю «Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским Вып. 1. Песни пинчуков», К., 1895.

Ястребов Володимир Миколайович (1855—1899) — український етнограф і археолог буржуазно-демократичного напряму; вивчав культуру і побут українців півдня Росії («Материалы по этнографии Новороссийского края», 1894). Тут ідеться про його праці «Святочные песни Елисаветградского и Александровского уездов Херсонской губернии» та «Народные песни Херсонского края» («Киевская старина», 1894, кн. 3, с. 327—332, 559—569; изв. и зам.).

Манжура Іван Іванович (1851—1893) — український поет, фольклорист і етнограф демократичного напряму. Залишив велику фольклористичну спадщину; перші записи народної поезії опубліковані у збірнику історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова. Тут ідеться про його праці «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурой» («Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 2, вып. 2. Харьков, 1890) та «Малороссийские сказки, предания, пословицы, поверья, записанные в Екатеринославской губернии» (1894).

...Б. Грінченка з обох берегів Дніпра...— Мається на увазі праця Д. Грінченка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1, Чернигов, 1895; вып. 2, Чернигов, 1896; т. 3. Чернигов, 1899.

Бігдай Яким Дмитрович (1850—близько 1910) — мировий суддя, збирач українських і російських народних пісень; очолював катеринодарський гурток музик-аматорів, який 1900 р. перетворився на відділ Російського музичного товариства. Автор опери «Чорноморський побит» (за Я. Кухаренком). Йдеться про його праці «Песни кубанских и терских казаков». Екатеринодар. Вып. 1—3. 1896; Вып. 4—14, 1898 (разом з мелодіями); «Собрание народных казачьих песен Кубанской области» («Этнографическое обозрение», 1903, т. 50, № 4). Очевидно, І. Франко має на увазі і московське видання

(1896—1898) пісень, записаних Я. Бігдаєм,— «Материалы к изучению Кубанского козачьего войска. Песни кубанских козаков» (у 12 випусках).

Охримович Володимир Юліанович (1870—1931) — український письменник та громадський діяч, редактор газети «Діло»; на початку своєї діяльності брав активну участь у радикальному русі Східної Галичини; пізніше — один із засновників української націонал-демократичної партії. Автор розвідок з української етнографії та мовознавства, зокрема праці «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи» («Этнографическое обозрение», 1891, кн. 11).

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український буржуазний етнограф, археолог і антрополог; професор Петербурзького університету, автор праці «Rites et usages nuptiaux en Ukraine («L'Antropologie», т. 2, 1891; т. 3, 1892, Париж).

...його праця, видана... по-болгарськи... — Див.: Волков Ф. К. Свадбарските обреды на славянските народы («Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», 1890, № 3, с 137—178; 1891, № 4, с. 194—230; № 5, с. 204—232; 1892, № 8, с. 216—256; 1894, № 11, с. 472—510); О свадебных обрядах славян («Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», 1891, т. 5, с. 204—232. Про першу працю у журн. «Житє і слово» (1894, кн. 1, с. 158—159) була вміщена коротка критико-бібліографічна замітка В. Щурата «Нові досліди про весільні обряди». Українською мовою ця праця опублікована 1926 р. під назвою «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (Проф. Хведір Вовк, Студії з української етнографії та антропології. Прага, с. 215—337).

...П. Житецький у ряді... студій... — Див.: Житецкий П. О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум («Киевская старина», 1892, кн. 1, с. 23—60); Отражение песенных мотивов в народных малорусских думах («Киевская старина», 1892, кн. 9, с. 15—34); Творцы и певцы народных малорусских дум («Киевская старина», 1892, кн. 11, с. 213, 231); Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним («Киевская старина», 1892, кн. 12, с. 391—408, кн. 1, 1893, с. 293—318).

Спеціальну розвідку про думу про Олексія Поповича дав проф. Сумцов...—Див.: Сумцов Н. Ф. Дума об Алексее Поповиче («Киевская старина», 1894, т. 44, кн. 1, с. 1—20); Дополнение к статье о думе про Алексея Поповича («Киевская старина», 1894, кн. 2, с. 324—326).

...до чого пор⟨івняй⟩уваги Драгоманова й моїї... — Див.: «Житє і слово», 1894, кн. 2 і 3, с. 300—302.

Колядками... займався там же Ящуржинський... — Див.: Ящуржинський Хр. Колядки («Киевская старина», 1890, кн. 12, с. 517—521); Униатская колядка («Киевская старина», 1892, кн. 1, с. 144—145); Культ хлеба в малорусских колядках («Киевская старина», 1893, кн. 12, с. 408—416).

Жданов Іван Іванович (1846—1901) — російський історик літератури, академік; в історіографічних працях Жданова помітний значний вплив компаративізму.

Халанський Михайло Георгійович (1857—1910) — російський філолог-фольклорист, історик літератури; завідуючий кафедрою російської мови і літератури Харківського університету.

Досліджував фольклор південних слов'ян, зокрема цикл пісень про Марка Королевича.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури і фольклорист, академік Петербурзької Академії наук (з 1898 р.). Приділяв багато уваги українському фольклору та літературі, зокрема українській фольклористиці присвятив увесь третій том «Истории русской этнографии».

Махал Ян (1855—1932) — чеський історик слов'янських літератур, зокрема української; професор університету в Празі. Досліджував слов'янський епос.

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — радянський історик російської та української літератур; академік АН СРСР (з 1914 р.) та АН УРСР (з 1919 р.). Див., зокрема, його працю «Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII в. («Известия Отделения русского языка и словесности», 1899, кн. 3—4) та рецензію І. Франка на цю працю (ЗНТШ, 1900, т. 38, кн. 6, с. 41—46).

...праця П. Житецького з приводу століття написання «Енеїди»... — Див.: Житецкий П. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. К., 1900, та рецензію І. Франка на цю працю (ЗНТШ, 1900, т. 38, кн. 6, с. 24—41; див. також том 33 цього видання).

С. 15. ...головно В. Гнатюка... — Див.: «Словацький опришок Яношік в народній поезії» (ЗНТШ, 1899, кн. 6, с. 1—50) та «Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. ін. про лірників повіту Бучацького» («Етнографічний збірник», 1896, т. 2).

...М. Грушевського (публікації рукописних співаників)... — Йдеться про публікацію «Кілька духовних віршів з Галичини» (ЗНТШ, 1896, кн. 6, с. 1—16); «Співаник з початку XVIII в.» (ЗНТШ, 1897, кн. 1, с. 1—48; т. 17, с. 48—98).

...статті Костомарова, присвячені українським пісням.— Див., напр.: «Об историческом значении русской народной поэзии», Харьков, 1843; «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии» («Маяк», 1843, т. 11, гл. 3, с. 58—71); «История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества» («Русская мысль», 1880, № 1, 2, 5—8); «Борьба казаков с поляками» (там же, 1883, № 7 і 8).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український філолог-славіст; академік Петербурзької Академії наук (з 1854 р.), професор політичної економії, статистики та слов'янознавства Харківського університету.

Питання про твори, вміщені в «Запорожской старине» розглянуто І. Франком у студії «Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову)», що друкується в цьому томі.

С. 16... порівняй далі моїї монографійки про Стефана-воєводу, про Мшанецьку колядку та про Ведмедівку.— Мова йде про розвідки «Стефан-воєвода», «Колядка про св. Софію в Києві», «Ведмедівка», що друкуються у цьому томі. Тут і далі «Штефан» виправляємо на «Стефан» на підставі думки І. Франка, висловленої в додатку «Стефан-воєвода» («Студії над українськими народними піснями», 1913, с. 459).

СТЕФАН-ВОЄВОДА

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 19—32. Під назвою «Пісня про Стефана-воєводу» передруковано у журн. «Світ» (1907, № 12, с. 186—187). Вдруге надруковано у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 6—19). Скорочений виклад розвідки під назвою «Найстарша українська народна пісня» («Das alteste ruthenische Volkslied») німецькою мовою надруковано 1907 р. в «Zeitschrift für osterreichische Volkskunde», зош. 1—2, с. 27—32 (див. також т. 37 цього видання).

Додаток «Стефан-воєвода» разом з фотокопією сторінок А і Б рукопису цієї пісні з граматики Яна Благослава опубліковано 1912 р. у ЗНТШ, кн. 4, с. 5—25.

Повний текст розвідки разом з додатком та згаданою фотокопією надруковано у виданні «Студій...» 1913 (с. 5—19; 451—471), за яким і подається у цьому виданні.

У статті «До історії чесько-руських взаємин» («Slovanský prehled», 1900, № 4) І. Франко зазначає: «...З другого боку, варто пригадати, що й чехи в ту пору були зацікавлені південноруським народом і його мовою, а чеський граматик Ян Благослав у своїй граматиці з р. 1572 друкує першу малоруську народну пісню як взірець малоруської народної мови». Про цю ж пісню І. Франко згадує також в «Історії української літератури» (див. т. 40 цього видання), наводячи повністю свою реконструкцію її тексту (тотожний опублікованому у 1907 р.) та відсилаючи читача для детальнішого ознайомлення з історією пісні до т. 75 «Записок Наукового товариства імені Шевченка».

Історія написання розвідки «Стефан-воєвода» коротко викладена у листуванні І. Франка з І. Полівкою (див. «Літературна спадщина», т. 1, с. 486—487), з чого видно, що цю студію було написано в грудні 1906 р. В архіві І. Франка (№ 2053, арк. 236) зберігається восьма сторінка автографа статті «Найстарша українська народна пісня» (німецькою мовою), що починається текстом пісні і закінчується словами «Пісня подає в надзвичайно поетичній...». Пісню про Стефана-воєводу як приклад «давньослов'янської мови» згадує І. Франко, описуючи рукописи І. Вагилевича (ф. 3, № 2229, арк. 1).

С. 17. Благослав Ян (псевдонім — Аптерікс) (1523—1571) — чеський письменник, історик, лінгвіст, педагог, діяч церковної реформації, активний член «Товариства чеських братів». Автор творів «Про походження Товариства чеських братів і його статут» («O původy Jednoty bratske a řádu v ni», 1547) та «Чеської граматики» («Grammatika Česká dokonana», 1, 1571).

«Чеські брати» («Моравські брати», «Богемські брати», «Єднота») — члени чеської релігійної секти, що виникла в середині XV ст. після поразки таборитів. Члени секти, що складалася переважно з селян та ремісників, заперечували державу, майнову нерівність, але в методах боротьби дотримувалися принципу непротивлення злу. Общини чеських братів були розгромлені в XVII ст.

Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог, філософ і письменник, член «Товариства чеських братів».

«Братський канціонал» — у середньовічній чеській літературі збірка церковних побожних пісень з нотами; тут — відповідно упорядкована збірка релігійних пісень для «Товариства чеських братів».

О п а т (Оптат) Бенеш — чеський письменник і граматик XVI ст.; абат, прибічник лютеранства. Разом з Петром Гзелем 1533 р. видав «Чеську граматику» Вацлава Філоматеса та переклав «Новий завіт» з тексту Еразма Роттердамського. Про Б. Опата Ян Благослав згадує у своїй граматиці як про розумну і побожну людину, хоч і зауважує, що Опат більше німець, ніж чех.

Г з е л ь Петро — чеський граматик, один з тлумачів «Biblji kralickiej» і видавців «Чеської граматики» В. Філоматеса.

Ф і л о м а т е с Вацлав — чеський другорядний письменник, граматик першої половини XVI ст. (близько 1490 р.— ?); у 30-х роках — священик; автор «Чеської граматики».

Г у с Ян (1371—1415) — діяч чеського реформаційного руху, ватажок визвольної боротьби чеського народу проти католицької церкви і німецького поневолення.

С. 18. ... в о с т а т н і х р о к а х ж и т т я Б л а г о с л а в о в о г о з л о ж е н а... — «Чеська граматика» написана Я. Благославом у 1571 р., тобто в рік його смерті.

T h e r e s i a n u m (Т е р е з і а н у м), або А к а д е м і я т е р е з і а н с ь к а — середній учбовий заклад, заснований у Відні 1745 р. Марією-Терезією. Складалася з гімназії і так званої східної академії; готувала державних чиновників. В академії вивчали слов'янські мови і літератури.

М а р і я - Т е р е з і я (1717—1780) — ерцгерцогиня австрійська (1740—1780), королева Угорщини і Чехії, імператриця (1765—1780) Священної Римської імперії (з династії Габсбургів). І. Франко опублікував про неї народне оповідання («Житє і слово», 1895, кн. 2).

Г р а д і л ь Ігнатій Ян (1816—1879) — чеський книгар, бібліотекар Терезіануму. 1855 р. в одному з монастирів виявив рукопис «Чеської граматики» Я. Благослава. Про свою знахідку повідомив 1855 р. в журн. «Časopis Musea kralovstvi Českiego».

І р е ч е к Костянтин Йожеф (1855—1918) — чеський історик; професор Празького і Віденського університетів, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1888 р.); автор праць з історії південних слов'ян («Історія Болгарії», «Історія Сербії» та ін.).

М е л а н х т о н Філіпп (1497—1560) — німецький протестантський богослов і педагог, письменник і мовознавець, активний учасник реформаційного руху, соратник і наступник М. Лютера (з 1546 р.). У молоді роки займався класичною філологією.

С. 20. Б а з и л е я (Базель) — швейцарське місто; у 1529 р.— центр реформаційного руху. Від 1460 р. тут діє університет.

М о р а в ' я н и — корінні жителі історичної області в Чехословаччині, яка в XI ст. увійшла до складу Чеського королівства; морав'яни брали активну участь у гуситських війнах.

Б о с н я к и — населення Боснії і Герцеговини («невизначені югослави»); розмовляють штокавським діалектом сербськохорватської мови.

І л л і р и к и (іллірійці) — спільна назва групи індоєвропейських племен, що у давні часи (перша згадка у Геродота — V ст. до н. е.) заселяли північний захід Балканського півострова і узбережжя Адріатичного моря до річки Дунаю, а також південний схід Аппенінського півострова.

М а з о в е ц ь к а м о в а — діалект однієї з основних груп польських племен, що утворила у процесі спільного розвитку з ін-

шими групами польських племен єдину польську народність; довгий час мазовшани зберігали ряд діалектних особливостей своєї мови. Частина мазовшан (спочатку жили у середній течії річки Вісли) у XIII—XV ст. заселила лісисто-озерну смугу земель північніше Мазовії і дістала назву мазурів.

...що перейняв у Венеції... — Так І. Франко переклав «od Benatek».

Моравія (Морава) — історична область у центральній частині Чехословаччини, з найдавніших часів заселена слов'янськими племенами; у VII ст. входила до складу слов'янського князівства Само, з XI ст.— складова частина Чеського королівства.

С. 21. ...діалектичним... — тут і далі у розумінні «діалектним».

С. 24. Ганаки — етнографічна група чехів Моравії, що склалася у середні віки і зберегла й досі деякі діалектні й етнографічні особливості (зокрема одяг); назву дістали від річки Гану, у долині якої живуть.

Кирило (Костянтин) і Мефодій — брати-проповідники православної християнської релігії. Костянтин (827—869) і Мефодій (близько 815—885) народилися в Солуні (Македонія), з 863 р. і до кінця життя жили у Моравії та Паннонії, де проповідували православне християнство.

Вандали — група племен східних германців (силінги й ведінги), що спочатку заселяли Скандінавський півострів; на рубежі II і I ст. до н. е. переселилися на південне узбережжя Балтійського моря, а в часом асимілювалися з іншими європейськими племенами й народностями.

Дубровницька культура — культура міста-республіки Дубровника (Рагузи) на березі Адріатичного моря, заселеного у VII—VIII ст. слов'янами. Культура Дубровника, що виникла у XV ст., до XVIII ст. являла собою визначне явище в усьому слов'янському світі.

«Časopis Českého Musea» — науковий журнал, що виходив під різними назвами в Празі з 1827 до 1919 р.; видавався чеською і німецькою мовами як орган чеського музею.

С. 26. «Русалка дністровая» — український фольклорно-літературний альманах, виданий 1837 р. у Будапешті членами громадсько-літературного гуртка «Руська трійця».

...Купчанкова збірка буковинських пісень... — Йдеться про працю Г. Купчанка і А. Лоначевського «Песни буковинского народа» («Записки Юго-Западного отделения императорского Русского географического общества», 1875, т. 2, с. 373—600) та окреме видання відбитка «Сборник песен буковинского народа. Составил Л. Лоначевский (Из матерьяла, доставленного Г. И. Купчанком в Юго-Западное отделение императорского Русского географического общества)», К., 1875.

Купчанко Григорій Іванович (1849—1902) — український буржуазний етнограф і фольклорист, видавець реакційної газети «Русская правда»; вивчав історію, культуру і побут українців Буковини («Деякі історико-географічні відомості про Буковину», «Пісні буковинського народу» та ін.).

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український культурний діяч, поет, вчений і педагог, член «Руської трійці», професор української мови і літератури та ректор Львівського

університету. Автор багатьох філологічних та етнографічних праць. Найбільшу цінність для фольклористики становлять його «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (ч. 1—4. М., 1863—1878), які має на увазі І. Франко.

С. 27. ... Стефан Великий, умер 1502 р. ... — Пізніше (див. розвідку «Пісня про Стефана воєводу волоського») І. Франко уточнив справжню дату смерті Стефана — 1504 р.

С. 28. Гекторович Пекар (1487—1572) — хорватський поет-гуманіст, визначний представник дубровницької літератури. Головний твір — поема «Рибалки» («Rybianie»), в якій широко використано народні пісні.

Джемс Річард (у І. Франка помилково — Роберт) (близько 1592—1638) — оксфордський бакалавр, який у 1618 р. побував з посольською місією у Москві. У 1686 р. було знайдено його записну книжку, в якій виявлено шість старовинних російських пісень та билин (нові билини про богатирів часів Володимира, билини і пісні про події XVI—XVII ст., про Петра I та ін.). Ці записи, що зберігалися в Оксфорді, були видані 1855 р. у Петербурзі окремою книжкою «Памятники великорусского наречия».

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного напряму.

Я далі присвячу їм окрему розвідку.— Це питання І. Франко розглянув у розвідці «Проба систематики українських пісень XVII віку», де визначив за головними мотивами 16 баладових пісень, що мають 12-складовий розмір. Деяким із них він присвятив окремі розвідки: «Брат брата вбив за дівчину» (отаман-братовбивця), «Подолянка» (дівчина топиться, щоб не бути жінкою козака), «Два козаки б'ються за дівчину» (однойменний мотив). Усі ці розвідки друкуються в цьому томі.

С. 29. Сахаров Іван Петрович (1807—1863) — російський фольклорист, етнограф і палеограф. Працював у галузі бібліографії та археології, видав «Песни русского народа» у п'яти частинах (1838—1939), де вміщено також українські обрядові, ліричні та історичні пісні.

...так сходна со следующею... — Тут у І. Франка було: «Про сю пісню каже Потебня, що вона «так сходна с малорусскою...». Уривок цитати виправляємо за О. Потебнею.

С. 32. Ганка Вацлав (1791—1861) — чеський письменник і вчений, діяч національно-культурного відродження; автор перших слов'янських граматик чеською мовою (польської, російської, чеської). Відомий як видавець російських, польських, сербських пісень та «Слова о полку Ігоревім» чеською мовою. З патріотичних міркувань спільно з Й. Ліндою майстерно підробив давньочеські епічні та ліричні народні пісні, видавши їх у збірниках «Короледвірський рукопис» (1819) та «Зеленогірський рукопис» (1820). Перший з них та уривки з другого І. Франко 1873 р. переклав українською мовою.

СТЕФАН-ВОЄВОДА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії у ЗНТШ, 1912, кн. 4, с. 5—25; вдруге у 1913 р. у «Студіях», с. 451—471.

С. 32. Ковальський Василь (1826—1911) — громадський діяч «москвофільської» орієнтації, депутат австрійського парламенту, один із засновників Галицько-руської матиці та Народного дому, автор шкільної читанки.

С. 33. ...подані також у моїй розвідці на стор. 20—21... — Йдеться про першу студію І. Франка «Стефан-воєвода». 20—21 сторінкам «Студій...» видання 1913 р. у цьому томі відповідають 18—19 сторінки.

С. 35. ..Бенатки зовсім не королева Адріатики Венеція... — В новітніх дослідженнях (Романець О. Про час виникнення пісні «Дунаю, Дунаю...».— «Народна творчість та етнографія», 1968, № 4, с. 46) питання про Венецію-Бенатки дискутується знову і, по суті, лишається відкритим.

С. 36. Ольбрахт Ян (1459—1501) — польський король з Ягеллонів, син короля Казіміра IV. У 1494 р. хотів завоювати для свого брата Сігізмунда Молдавію. Молдавський господар Стефан Великий, зробивши у буковинських лісах засідку, перебив майже все польське військо і разом з турками і татарами рушив на Польщу, спустошуючи усе на своєму шляху. Стефан з українських і польських земель захопив у неволю понад 100 тисяч чоловік.

С. 37. Гінделі Антонін (1829—1892) — чеський історик, професор Празького університету, автор праць «Історія чеських братів», «Історія реформації в Чехії» та ін.

Баторій Стефан (1533—1586) — польський король (1576—1586), що в 1571 р. був семигородським князем (воєводою); цей титул він успадкував від свого батька Стефана — семигородського воєводи.

С. 38. Ян Благослав, уроджений 1522 р. ...— Ян Благослав народився 20 лютого 1523 р.

Рокичана Ян (1397—1471) — теолог, празький архієпископ, діяч гуситського руху.

Жижка Ян (1360—1424) — національний герой Чехії, полководець періоду гуситських воєн, керівник революційної армії таборитів.

Хельчицький Петро (1390—1460) — чеський філософ, діяч Товариства чеських братів, послідовник таборитів.

Комені — Ян Амос Коменський (Комені, Коменський — від назви села Комна, в якому він народився).

Вальденси («ліонські бідняки») — представники релігійної єресі, що виникла у XII ст. у Франції (пізніше була поширена у Чехії) і була формою протесту селянства проти феодального гноблення.

С. 39. Овіандер (Осіандер) Андрій (1498—1552) — діяч Реформації; 1549 р.— проповідник і професор богослів'я у Кеніґсберзькому університеті.

С. 40. ... в моїй студії на стор. 14—15... — Див. с. 28 цього тому.

Соболевський Олексій Іванович (1856—1929) — російський філолог, професор Київського та Петербурзького університетів; займався, зокрема, вивченням української мови, цікавився фольклором та етнографією (1895—1902 рр видав сім томів «Великорусских народных песен»).

...«Азбучна молитва» Костянтинова... — Йдеться про віршовий вступ («Азбучну молитву») до «Учительного

євангелія» одного з учнів Кирила і Мефодія Костянтина Болгарського — церковного і культурного діяча часів царя Симеона (893—927). Український віршовий переклад «Азбучної молитви» здійснений І. Франком («Найстарша церковнослов'янська вірша».— «Житє і слово», 1912, вип. 1, с. 13—23); див. т. 38 цього видання.

Подаючи на чолі сього тому фотографічну подобизну тексту сеї пісні... — Див. с. 22—23 цього тому.

С. 41. ...в найстаршім київськім літописі... — Йдеться про «Повѣсть временных лѣт».

С. 43. Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець, академік АН УРСР.

Афанасьєв (Чужбинський) Олександр Степанович (1817—1875) — український письменник і етнограф; днв., зокрема, статтю І. Франка «Александр Степанович Афанасьев-Чужбинський» (том 39 цього видання).

...пор⟨івняй⟩ нагуївську весільну пісню ... — Ладканку, другу частину якої цитує тут І. Франко, записано було ним у 1871 р. у с. Нагуєвичах. Автограф її зберігається у Державній бібліотеці СРСР імені Леніна в Москві, № 522—565. Опублікована у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 76, № 10. Цю саму ладканку І. Франко використав у повісті «Великий шум».

С. 44. ...я сказав дещо в моїй студії, стор. 27.— Див. с. 26 цього тому.

С. 45. ...реконструює текст Благослава...— Реконструкція цієї пісні міститься у статті С. Томашівського «Замітка до пісні про Штефана-воєводу» (ЗНТШ, 1907, т. LXXX, кн. 6, с. 128—135, misc.).

С. 46. ...як се вчинив проф. Грушевський...— Йдеться про «Історію України-Русі» М. Грушевського (т. 6, Київ — Львів, 1907, с. 365).

...в моїй студії на стор. 15—17...— Див. 30—32 цього тому.

Досить близький варіант... — Автограф запису цієї коломийки зберігається в архіві І. Франка (№ 821, арк. 1 звор., 39).

С. 47. Ягайло (Ягелло) Владислав (1348—1434) — великий князь литовський (1377—1401), польський король (1386—1434), родоначальник династії польських королів Ягеллонів.

...на з'їзді з німецьким цісарем Зигмунтом... — У 1429 р. 80-річний великий князь литовський Вітовт з метою здобуття корони Литовського королівства зустрівся в Луцьку з польським королем Ягайлом, німецьким імператором Сігізмундом (Зигмунтом), грецьким імператором Іоанном II, датським і шведським королем Еріком, гросмейстером німецьких рицарів, з багатьма російськими князями та татарськими ханами. На цій зустрічі Сігізмунд офіційно поставив питання про коронацію Вітовта королівською короною, сподіваючись викликати цим війну між Литвою і Польщею і таким чином полегшити шлях німецькій експансії на схід.

Вітольд (Вітовт) (1350—1430) — великий князь литовський, брат Владислава Ягайла, племінник Ольгерда.

М і з і я — стародавня область у Малій Азії, у 133 р. до н. е. була завойована римлянами.

Ф р а к і я (Тракія) — історична область у східній частині Балканського півострова; належала послідовно Османській імперії, частинами Болгарії, Греції, Туреччині.

М а к е д о н і я — історична область у центральній частині Балканського півострова, нині — республіка у складі СФРЮ. У стародавні часи тут існувала рабовласницька держава; у VI—VII ст. Македонію заселили слов'янські племена.

А м у р а т — Йдеться про Мурада II, що в 1421—1451 рр. був турецьким султаном і загарбав Волощину і Сербію; 10 листопада 1444 р. у битві під Варнею розбив польсько-угорське військо.

С. 48. ...в о л о с ь к о г о в о є в о д и С т е ф а н а... — Йдеться, ймовірно, про молодшого сина молдавського господаря Олександра Доброго — Стефана, який з 1434 до 1447 р. правив південною Молдавією.

...п р о і н ш о г о С т е ф а н а... з г а д у є... Б е л ь с ь к и й п і д р ⟨ о к о м ⟩ 1460... — На цей рік припадає правління молдавського господаря Стефана III (Великого).

К а з і м і р Я г а й л о в и ч (Казімір Ягеллончик) — Казімір IV (1427—1492), молодший син Ягайла, великий князь литовський (від 1440 р.), король польський (1445—1492); приєднав Пруссію до Польщі.

... с т о р. 766... — Тут і далі див.: «Kronika Marcina Bielskiego», т. 2, Sanok, 1856.

К о р в і н Матвій (Матіаш Хуньяді; 1443—1490) — угорський король (1458—1490), що вів успішну боротьбу проти Османської імперії; герой слов'янського, зокрема українського, фольклору.

...в т е к л и д о К а з і м і р а... — Йдеться про Казіміра Ягеллончика.

...у м і с т е ч к у Б а н я... — йдеться про старовинну столицю Молдавії місто Байю.

С. 49. Д р а к у л — волоський князь, який у 1430 р. захопив владу та визнав себе васалом спочатку угорського короля, а потім Мурада II. Відзначався великою жорстокістю; про нього збереглася стародавня російська казка «Сказание о мултьянском воеводе Дракуле».

Т у р е ц ь к и й ц і с а р М а г о м е т... — Йдеться про турецького султана Мухамеда II, який у 1474 р. направив у Молдавію 120-тисячну армію на чолі з пашею Сулейманом. Цю армію в січні 1475 р. було розгромлено молдаванами під містом Васлуєм при злитті річок Ракової й Бірлади.

С. 50. А д р і а н о п о л ь (Едірне) — стародавнє місто в європейській частині Туреччини; у XIV—XV ст.— столиця Османської імперії.

К і л і я — районний центр Одеської області; відома з кінця VII ст. до н. е. З 1359 до 1484 р. була володінням Молдавської держави.

С. 51. В л а д и с л а в — польський король Владислав II з династії Ягеллонів, який з 1490 р. був одночасно і королем Угорщини, а в 1471—1516 р.— королем чеським.

З и г м у н т (Сігізмунд I, Зигмунд I Старий, 1467—1543) — король польський і князь литовський (з 1506 р.), син Казіміра Ягеллончика, молодший брат Яна Ольбрахта і Владислава.

С. 52. П й о т р к о в (Piotrków Trybunalski) — польське місто в Лодзинському воєводстві, відоме з 1217 р., традиційне місце з'їздів, сеймів та релігійних нарад. У 1496 р. в часи панування Яна Ольбрахта пйотрківський сейм прийняв постанову про закріпачення селян.

...в и д а в й о м у в т і к а ч а П е т р а... — Йдеться про Петра Арона, що був молдавським господарем від 1451 р. до 1457 р. За сучасними молдавськими історичними джерелами, Петро був убитий Стефаном Великим у 1469 р. під час його походу до Трансільванії.

ПІСНЯ ПРО СТЕФАНА, ВОЄВОДУ ВОЛОСЬКОГО

Вперше надруковано в 1928 р. у «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. 1, с. 20—32. Автограф не зберігся.

Друкується за цим виданням.

С. 55. ...я п о д а ю т у т р е к о н с т р у к ц і ю т е к с т у ц і є ї о с т а т н ь о ї... — Раніше реконструйований ним текст пісні про Стефана-воєводу І. Франко наводить тут з деякими редакційними виправленнями.

...я к в і н п о д а н и й у п е р ш і м т о м і м о ї х «С т у д і й», с т о р. 4 6 5.— Див. у цьому томі стор. 46—47.

С. 56. ...щ о з а с і в н а в о л о с ь к о м у п р е с т о л і 2 8 ч е р в н я 1 4 5 6 р. ... — Новітні дослідження (див. «Историю Молдавии», т. 1, с. 640; Р о м а н е ц ь О., Про час виникнення пісні «Дунаю, Дунаю».— «Народна творчість та етнографія», 1968, № 4, с. 36—46) початок правління Стефана Великого відносять до 1457 р.

...м о г л а с т а т и с я р о к і в п'я т ь а б о й д е с я т ь п і з н і ш е.— О. Романець у згаданій вище статті датує цю подію листопадом—груднем 1473 р.

ІВАН І МАР'ЯНА

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 32—47; додаток — ЗНТШ, 1912, кн. 4, с. 25—30; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 19—34); разом з додатком та трьома мелодіями надруковано у 1913 р. у «Студіях» (с. 19—34; 471—476; 530).

Текст пісні, записаний від Ф. Батовського, з варіантами, примітками та поясненнями І. Франка опубліковано 1895 р. у «Житті і слові» (кн. 3, с. 369—372). Тут І. Франко вперше висловив припущення про подібність цієї пісні до сербської пісні про зраду жінки Груя Новаченка. Автограф цього третього варіанта зберігається в архіві І. Франка (№ 824 — «Матеріали етнографічні з Коломийщини», арк. 1).

С. 57. К о л ь б е р г Оскар (1814—1890) — польський фольклорист, етнограф і музикознавець. Зібрав і опублікував великий матеріал з українського фольклору та етнографії (див. його збірники: «Pieśni ludu polskiego», «Lud»).

Батовський Францішек — селянин із села Цеиева Коломийської округи, який у 1880 р. разом з І. Франком сидів у коломийській тюрмі. З його голосу І. Франко записав понад 30 пісень (див. збірник «Народні пісні в записах Івана Франка»).

...в рукописній збірці пісень із Стецеви... — Збірка зберігається в архіві І. Франка (№ 824, арк. 188 звор.).

...записаний учеником Стефанчуком... — Цей запис не знайдено.

С. 63. Марко Кралевич (Королевич, Краль), Кралі-Марко (1351—1394) — македонський князь, син сербського короля Вукашина; головний герой сербського і болгарського героїчного епосу. Про Марка Королевича як захисника народних інтересів і відважного борця проти турецьких загарбників у південнослов'янському фольклорі складено багато пісень, що становлять окремий цикл.

Качановський Володимир Васильович (1853—1901) — професор слов'янської філології і слов'янської історії в Ніжинському історико-філологічному інституті; вивчав літературу південних слов'ян, зокрема культуру Дубровника.

С. 64. Смедерево — фортеця в Сербії при злитті Дунаю і Єсави за 45 кілометрів на південний схід від Белграда; в давнину була резиденцією сербських правителів.

Касторія (Костур) — місто (колись фортеця) у Македонії на західному березі Касторського озера.

С. 65. Солунь — старовинна назва грецького міста Салоніки, заснованого 315 р. до н. е.; у VII—VIII ст. було колонізоване слов'янами.

...від двох прачок... — Тут у І. Франка описка — «трьох»; виправлено за першоджерелом.

Міладинови — брати Димитр (1810—1862) та Костянтин (1830—1862) — піонери болгаристики в Македонії, учасники національно-визвольної боротьби проти турецьких поневолювачів; у 1861 р. видали «Български народни пѣсни отъ братья Миладиновци».

С. 66. Мар'янович Лука — хорватський збирач народних пісень (перший збірник вийшов у Загребі 1865 р.; протягом 1898—1899 видав зібрання хорватських пісень у чотирьох книгах). У збірці Л. Мар'яновича «Hrvatske narodne pjesne» вміщено пісню «Краљевић Марко, Малета гајдук и Анђелија љуба», яку тут має на увазі І. Франко.

Філіпович Іван (1823—1895) — хорватський учений, публіцист і педагог, збирав і досліджував сербськохорватський фольклор («Kraljević Marko u narodnim njesmama», 1880). І. Франко має на увазі вміщену в його збірнику пісню «Марко Краљевић и невјерна ћевојка».

В третім том. Вукової збірки сербських пісень під ч⟨ислом⟩ 7 маємо ту пісню... — Див.: Караџић В. С. Српске народне пјесме, књига трећа, Биоград, 1894, с. 34—45. Франків переклад пісні із цієї збірки має назву «Зрада жінки Груя Новаченка» (див. том 10 цього видання). У цитованих тут уривках І. Франко зробив деякі стилістичні виправлення порівняно з текстом першодруку, вміщеним у «Житті і слові».

Караджич Вук Стефанович (1787—1864).— сербський філолог і фольклорист, основоположник сербської літературної мови; член-кореспондент Петербурзької (з 1851 р.) та Берлінської (з 1850 р.) Академії наук.

С. 71. Темберський Станіслав (?—1679) — канонік перемиський і київський, королівський секретар, професор Краківської академії та її історіограф; автор панегіриків та генеалогічних праць. І. Франко має на увазі його книжку «Chronologia synoptica palmitis Coributei», видану 1669 р. у Кракові, де на с. 16—17 викладено зміст пісні про Байду.

...віднайдена мною вертепна драма... — Див.: «До історії українського вертепу XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали д-ра Івана Франка» (ЗНТШ, 1906, кн. 4, с. 9—79, а також том 36 цього видання).

С. 72. Китоврас — міфічна істота у давньоруських апокрифах, яка вражає царя Соломона своєю мудрістю; у давньоєвропейських сказаннях відповідає Асмодею, у західноєвропейських легендах — Марольфу (Морольф, Маркольф та ін.). О. Веселовський присвятив цій темі спеціальну розвідку «Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине» (1872). Про зв'язок пісні «Іван і Мар'яна» з цими творами див.: Путілов Б. М. Українська балада «Іван і Мар'яна» і її епічне оточення (зб. «Слов'янське літературознавство і фольклор», вип. 5. К., 1969).

Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, автор досліджень з класичної філології та порівняльного мовознавства; вважається автором теорії запозичень у фольклористиці, яку він виклав у передмові до видання збірника індійського фольклору «Панчатантра» (1859).

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький дослідник світової літератури та фольклору; у його збірнику етнографічних статей і заміток «Zur Volkskunde» (1879) є статті про Варлаама та Йоасафа.

..при публікації гарного її тексту... — Цю легенду про Соломона І. Франко так і не опублікував.

Народний дім — культурно-освітня організація, заснована у Львові Головною руською радою в 1849 р. В роботі її брала участь клерикально-буржуазна українська інтелігенція «москвофільської» орієнтації.

С. 73. Шехович Ася — станіславська знайома І. Франка; поет присвятив їй збірник статей «Молода Україна» (1910).

ІВАН І МАР'ЯНА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 4, с. 25—30; вдруге — 1913 р. у «Студіях...», с. 471—476.

С. 73. Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — російський та український історик літератури, фольклорист, професор Київського університету, академік Петербурзької Академії наук (з 1907 р.), досліджував, зокрема, українські народні думи. І. Франкові належить гостро критична рецензія на статтю М. Дашкевича про думи (див.: ЗНТШ, 1905, т. 67, с. 14—16, бібл.), а також том 36 цього видання).

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854—1919) — російський філолог-славіст, професор Київського університету, член-кореспондент Російської, Сербської і Югослов'янської Академії наук. Публіцистичні виступи (з 90-х років) Флоринського мали реакційний характер.

С. 75. Не маємо історичних дум, ані пісень ані про Наливайка, ані про Сагайдачного, ані про Павлюка, Острянина та Гуню... — Можливо, що це твердження І. Франка виникло в результаті недовір'я щодо народного походження цілого ряду пісень, вміщених у «Запорожской старине» І. Срезневського, в яких ідеться про події кінця XVI — першої половини XVII ст. До цього питання І. Франко повертається в студії «Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову) (1576)», яка друкується у цьому томі.

Тим часом і про Северина Наливайка — керівника селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр., і про гетьмана українського козацтва Петра Кононовича Сагайдачного, і про Павла Михновича Павлюка (Бута) та Якова Острянина (Остряницю) — керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр.— існує ряд пісень історичного характеру, наприклад «Ой у городі Могилеві...», «Славна стала та кравчина...», «Ой на горі да женці жнуть...», «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю» (див.: «Запорожская старина», т. 1, с. 36—42; Максимович М. Украинские народные песни, 1834, с. 86—87, 105—106; Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. 1, ст. 26; Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край т. 3, с. 958—959; «Історичні пісні». К., 1961, с. 176—178).

Гуня Дмитро Тимофійович — один з проводирів селянсько-козацьких повстань у 30-х роках XVII ст., що брав участь у повстанні під керівництвом Павлюка, пізніше на Запоріжжі був проголошений гетьманом.

Що ж до дум про Хмельницького... — Див. про це серію студій, об'єднаних І. Франком спільною назвою «Хмельниччина»; вміщено в 43 томі цього видання.

...яку дав іще 1884 р. Андріевський... — Йдеться про працю М. О. Андріевського «Козацкая дума о трех азовских братьях, в пересказе с объяснениями и разбором ее» (Одеса,1884).

...писав М. Драгоманов іще 1894 р. ... — Йдеться про статтю «Творці козацьких дум» за підписом Р. Л. Н. Ця критична нотатка М. Драгоманова стосується іншої праці П. Житецького — «Творцы и певцы народных малорусских дум».

Єфименко (Одинець) Петро Савич (1835—1908) — російський та український етнограф, який вивчав побут українців на Чернігівщині і Харківщині, видав збірку українських прислів'їв і приказок. Тут ідеться про його статтю «Шпитали в Малороссии» («Киевская старина», 1883, апрель).

С. 76. ...було сказано мною та Драгомановим... — Йдеться про рецензію І. Франка «Розбір думи про бурю на Чорнім морі» з доповненням М. Драгоманова, надруковану в журн. «Житє і слово», 1894, кн. 2, с. 300—302 (див. т. 29 цього видання).

Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець, літературознавець і культурно-освітній

діяч буржуазно-націоналістичного спрямування, професор Чернівецького університету.

С. 77. ...моюстудіюпросюпісню...— Йдеться про студію І. Франка «Іван і Мар'яна».

Жолкевський Станіслав (1547—1620) — польський коронний гетьман (з 1588 р.), гетьман та канцлер війська королівського (з 1613 р.). Відомий як учасник воєн із шведами і татарами, в яких активну участь під його керівництвом брали запорізькі козаки. Загинув у битві з турками під Цецорою.

С. 78. ...межувала з краєм, підвладним Туреччині.— Йдеться про Семигра́ддя (Трансільванію) і Молдавію.

БАТЬКО ПРОДАЄ ДОЧКУ ТУРЧИНОВІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 48—58, вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 35—45); поправку до цього дослідження надруковано 1912 р. (ЗНТШ, кн. 4, с. 30); втретє разом з «поправкою» опубліковано 1913 р. у «Студіях» (с. 35—45; 476).

Уривки автографа від 84-го рядка пісні «Та промовив турчиночок...» до слів «продана дівчина знайшла собі захист», від слів «Вже Драгоманов в увазі, доданій до варіантів...» до слів «вона, не вважаючи на розказ брата, молиться (I, 533) В» зберігаються в архіві І. Франка (№ 826). У цьому уривку автографа є розходження з текстом «Студій...» 1913 р. Так, замість «мусить продати свою молоду жінку» (с. 40) в автографі — «мусить продати свою наречену». В автографі після слів «продана дівчина знайшла собі захист» («Студії...», 1913, с. 39) І. Франком викреслено текст: «себе взяти туркам, але невідомо, що сталося з нею й її братом. Яка роля тих мулярів чи то в Чорногорі, чи на Дунаї, які буцімто мур мурують і замуровують Марійку, годі сказати. Та се, здається, якась пізия переробка, неважна для оцінки сеї пісні, в якій її подають використані нами варіанти». В автографі відсутній текст, який у «Студіях...» 1913 р. (с. 40) починається словами «Що не лише зміст, але й поетичні образи» і закінчується словами «хоч у нас той образ далі розмальований краще». Цитата — чотиривірш з праці Міладинових, яка входить до цього уривка,— записана І. Франком на окремому аркушику (ф. 3, № 899).

С. 80. ...записаний у р. 1890 д⟨обродійкою⟩ Маріею Гамораківною... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 4081, арк. 137—139 звор.). Публікуючи цей запис у «Студіях...», І. Франко зробив у ньому деякі виправлення правописного характеру.

...записаний учителем Равлюком... — Автограф запису не знайдено.

...записаний мною 1880 р. ... — Автограф цього запису теж не знайдено.

Батовський Кароль — селянин, брат Ф. Батовського, який разом з І. Франком у 1880 р. сидів у коломийській тюрмі. Від нього І. Франко записав кілька українських народних пісень, з яких збереглося вісім (див. збірник «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 116, 160, 162, 173, 247, 257, 279, 307).

Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український фольклорист, діалектолог і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. Його фольклорні записи увійшли до збірників В. Антоновича й М. Драгоманова та І. Рудченка. Автограф запису М. Бучинського зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР (далі — ЛНБ) — Буч., 265, п. 7 — «Збірка українських народних пісень та інших фольклорних матеріалів 1866—1868 рр.», записи за квітень 1867 р.

С. 81. Склонив долі головочку. — В автографі: «Склонив донці головочку».

Прийшла вона додомочку... — В автографі цього рядка немає.

С. 82. Гей, за сто миль задалеко... — В автографі: «И за 100 миль, за далеко».

С. 85. Драгоманов у своїх увагах до нашої пісні... — Див.: Исторические песни малорусского народа, т. 1, с. 311.

...сербській пісні про мурування Скадра... — Переклад сербської народної пісні «Будування Скадра» див. у журналі «Правда», 1870, № 6 (переклад, за підписом «М. Гетьманець», належить М. Старицькому).

Скадр (Скутарі) — головне місто турецького вілаєту у північній частині Албанії; цитадель у ньому була побудована венеціанцями.

...говориться в... румунській... — Йдеться про молдавсько-румунську легенду-баладу «Куртя де Арджеш» («Арджеський палац»), відому також під назвою «Мештерул Манолє» («Майстер Манолє»). Ця легенда була записана і в 1853 р. опублікована в окремому виданні румунським поетом Васіле Александрі (1821—1890). І. Франко повертається до розгляду цього твору в студії «Колядка про св⟨яту⟩ Софію у Києві».

С. 86. Челаковський Франтішек Ладислав (1799—1852) — чеський поет, філолог і збирач слов'янського фольклору; з 1830 по 1835 р.— завідуючий кафедрою слов'янських мов Московського університету. Видав збірник «Слов'янські народні пісні» («Slovanské narodní písně», т. 1—3, 1822—1827) з паралельними поетичними перекладами.

Erben — Карел Яромир Ербен (1811—1870) чеський письменник, фольклорист та історик, видавець пам'яток старочеської літератури, збирач і публікатор слов'янського фольклору, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1856 р.) У своїй роботі користувався матеріалами Я. Головацького та І. Вагилевича; у збірнику «Sto prostonárodních pohadek a pověstí slovanských» (1865) вмістив зразки українського фольклору.

С. 87. Сушіл Франтішек (1804—1868) — чеський поет, перекладач і етнограф; видав кілька збірок чеських народних пісень.

С. 91. ...що ся історія взята з... «київського» джерела.— Див. поправку І. Франка до студії «Батько продає дочку турчинові», у якій він спростовує цю думку і говорить про моравський «Kyjevec». Проти генетичного пріоритету української пісні, стверджуваного І. Франком, деякі уваги див. у праці О. Зілинського «З історії чехословацько-українських зв'язків», Братіслава, 1959, с. 231.

БАТЬКО ПРОДАЄ ДОЧКУ ТУРЧИНОВІ

Вперше надруковано як поправку до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 4, вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 476.

БРАТ ПРОДАЄ СЕСТРУ ТУРЧИНОВІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 58—68; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 45—55); втретє — 1913 р. у «Студіях» (с. 45—55).

Уривки автографа від 68 рядка пісні «Ой, сестричко Оленочко...» до слів «...завзятих війн між Турцією і Польщею XVII віку» зберігаються в архіві І. Франка (№ 826, арк. 6—11). Віршам 68—114 «Студій» в автографі відповідають 58—104. В автографі відсутній абзац, що починається словами «Варіанти сеї пісні з Більського пов.» і закінчується словами «він декуди був детальніший від нашої реконструкції». Далі від слів «Вкажемо тут на паралельні пісні болгарські» і до кінця розвідки є автограф, що повністю відповідає текстові «Студій».

С. 94. Паулі Жегота (1814—1895) — польський фольклорист, етнограф та історик; був близький до «Руської трійці». Видав у Львові «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi» (в двох томах), у яких поряд з друкованими раніше записами міститься близько 600 нових записів українських народних пісень.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і фольклорист, член «Руської трійці», автор статті «К народным руским песням». Див.: Франко І. До біографії Івана Вагилевича (ЗНТШ, 1907, кн. 5, с. 97—141; том 37 цього видання).

«Народные песни Галицкой и Угорской Руси» — У І. Франка цю збірку було названо неточно: «Галицкие народные песни».

Лукашевич Платон Якимович (близько 1806—1887) — збирач і видавець українських народних пісень. У збірнику «Малорусские и червонорусские думы и песни» (1836) вміщено фольклорні записи із Східної Галичини.

...один записаний у Краснопущі... — Автограф цього запису не знайдено.

...третій записаний мною 1880 р. ... — Автограф цього запису зберігається в архіві І. Франка, № 822, арк. 168—168 звор.

...четвертий записаний учителем Равлюком... — Автограф цього запису не знайдено. В архіві І. Франка (№ 824, арк. 5, звор.) зберігся запис цієї пісні від Яцька Сидорука з Чортовець, який повністю збігається з наведеними у «Студіях» рядками варіанта пісні, записаної від К. Батовського. Майже тотожний йому варіант міститься в уривку безіменної збірки народних пісень (ф. 3, № 3112, арк. 511). 1880 р. у коломийській тюрмі І. Франко записав від Я. Сидорука ще один варіант цієї пісні (ф. 3, № 851), опублікований М. Возняком 1948 р. («Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник перший», с. 28—29). Крім згаданих тут І. Фран-

ком варіантів, у його архіві (№ 406, 824, арк. 4— 5) є ще два варіанти цієї пісні; в першому з них герой пісні має ім'я Янок, а його сестра — Анниця.

С. 102. Курелець (Курелац) Фран (1811—1874) — хорватський мовознавець, фольклорист, письменник і перекладач. У 1842—1848 рр. вивчав життя і побут угорських хорватів, записав багато народних пісень, виданих 1871 р. у Загребі під назвою «Jačke, ili Narodne pěsme prostoga i neprostoga puna hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Želěznoj na Ugrih».

Коритко Еміль Станіславович (1813—1839) — збирач словінських народних пісень («Slovénske pésni krajinskiga naróda», вип. 1—5, 1839—1841). Див. ще: Франко І. Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф (ЗНТШ, 1908, кн. 6, с. 82—122, а також том 37 цього видання).

ТУРЧИН КУПУЄ СЕСТРУ-ПОЛОНЯНКУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, т. 75, с. 68—77; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 55—64); додаток надруковано 1912 р. в ЗНТШ, т. 111, с. 25—26. Втретє разом з додатком та мелодією надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 55—64, 476—477, 532).

С. 103. Зенкевич Ромуальд (?—1868) — учитель з Пінщини, який записував та перекладав польською мовою білоруські народні пісні. Перша публікація їх (34 пісні) в часописі «Athenaeum» належить до 1847 р.; тут ідеться про окреме видання 1851 р. («Pioseńki gminne ludu Pińskiego. Zbierał i przekładał Romuald Zieńkiewicz»).

Новицький Яків Павлович (1847—1925) — український фольклорист, етнограф і педагог. Зібрані ним фольклорні матеріали друкувалися у збірниках М. Драгоманова; пісні — у збірнику «Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине (1874—1908 гг.)», 1908.

...в зібраних у мене записах... — І. Франко користувався записами 60—80-х років з колекції рукописів Народного дому; деякі з них збереглися дотепер — див.: ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. НД 66—86 (п. 10, 105), п. 12, арк. 80, звор.; фонд А. Петрушевича (далі — ф. АСП) — 9191 (п. 119).

С. 104. .... В варіанті, записанім д⟨обродієм⟩ Сосенком... — Автограф цього запису не знайдено.

...та в моїм, записанім у Нагуєвичах... — Автограф цього варіанта, записаного І. Франком 1872 р. в Нагуєвичах, зберігається у Бібліотеці імені В. І. Леніна в Москві (№ 747). Знайдено і опубліковано О. І. Деєм («Народні пісні в записах Івана Франка», с. 209—210; мелодія на стор. 356 підтекстована іншим варіантом пісні, автограф якого знайти не вдалося).

С. 105. ...варіант із Трійці... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 4081, арк. 319). В автографі шостий рядок (очевидно, внаслідок описки М. Гаморак) має таку редакцію: «Оден каже: «Давай, давай!»

В варіанті, записанім М. Павликом у Косові... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 817, арк. 175); цей запис є уривком пісні.

В варіанті, невідомо де й ким записанім... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 817, арк. 87—87 звор.).

В варіанті, записанім Миколою Батюком... — Автограф цього запису не знайдено.

С. 106. Варіант Чубинського-Новицького... — див.: Исторические песни малорусского народа, т. 1, с. 279—280.

Брей море, брей! — Цей приспів у першоджерелі повторюється після кожного рядка.

С. 108. Струг (Струга) — тут місто в Македонії на кордоні Югославії й Албанії при витоці річки Дрини з Охрідського озера; рідне місто братів Міладинових.

Охрід (Охріда) — одне з найдавніших міст у Македонії, колишня столиця Болгарії, рідне місто Климента Охрідського — учня Кирила і Мефодія.

Бітоль (Бітолія, Бітола, Монастір) — місто в югославській Македонії біля кордону з Грецією (за 180 кілометрів від Салонік).

...рівночасно і без помилок... — При цитуванні після цих слів І. Франко пропускає: «[когда се слушат шум дълг и едномерен]».

Чолаков Васил — один з перших збирачів болгарської народної творчості, вчитель за професією. Більшість його фольклорних записів опублікована у збірнику братів Міладинових, решта — у збірнику «Български народенъ сборник», Болград, 1872.

С. 112. ...в спеціальній студії... — Точна назва праці М. Драгоманова — «Слов'янські причинки до Едіпової історії».

ТУРЧИН КУПУЄ СЕСТРУ-ПОЛОНЯНКУ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, т. 111, с. 25—26; вдруге — 1913 р. у «Студіях» (с. 476—477).

С. 113. Пісня записана... зі співу Мар'яни Дячихи.— Автограф запису знаходиться в відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Бучинського, 265/п. 7, зош. IV, № CXLVI).

Порівняно з автографом текст пісні наведений І. Франком з деякими змінами: в автографі кожен рядок повторено двічі, після чого йде приспів; дев'ятий рядок має таку редакцію: «Ой як крикнув він на шинкарку», десятий рядок в автографі відсутній; рядки 15—17 в автографі мають таку редакцію:

Єден пішов в Туреччину,
Другий пішов в Венгерщину,
Третій пішов в Волощину.

...варіант із рукописної збірки Ходаковського... — Згадані І. Франком записи Ходаковського зберігаються в архіві С. Бодянського (ІЛ, ф. 99) в копії. Текст цього варіанта днв.: ф. 99, № 187, арк. 41. Рядок 23 являє собою, очевидно, якусь Франкову описку, бо в Ходаковського насправді цілком логічно: «А Іван у татарах». Згаданий варіант не ввійшов до збір-

ника «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» (К., «Наукова думка», 1974).

Доленга-Ходаковський Зоріан (Адам Чарноцький; 1784—1825) — зачинатель слов'янської фольклористики, збирач і дослідник слов'янського, зокрема українського, фольклору (записав понад 3000 українських пісень).

ТЕЩА В ПОЛОНІ У ЗЯТЯ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 1, с. 77—84; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 64—71); втрете — 1913 р. у «Студіях» (с 64—71).

С. 115. Вацлав з Олеська (псевдонім Вацлава Залеського) (1799—1849) — польський фольклорист; 1833 р. видав у Львові збірник «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», який сприяв популяризації української пісні серед слов'ян.

...записаний учеником Апіаном... — За даними І. Франка (див. ф. 3, № 2006), цей запис він узяв з одного рукопису колекції Народного дому. Відшукати цей рукопис не вдалося.

...записаний М. Павликом... — Автограф цього запису зберігається в архіві І. Франка (№ 221, арк. 505). Він являє собою уривок пісні й І. Франком при реконструкції не використаний.

...записаний учителем Равлюком... — Автограф цього запису не знайдено. Крім цих варіантів, в архіві І. Франка (№ 4064) є ще запис цієї пісні Плямущака з Синевидського-Вижнього.

С. 121. Шейн Павло Васильович (1826—1900) — російський і білоруський фольклорист і етнограф, педагог.

Якушкін Павло Іванович (1820—1872) — російський етнограф і фольклорист, близький за поглядами до революційних демократів. Тут йдеться про «Русские песни, собранные П. Якушкиным» (1860).

...доказом її текст... — Див.: «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», с. 513; «Русалка дністровая», с. 5; «Малорусские и червонорусские народные думы и песни», с. 116.

С. 122. Глогер Зігмунд (1845—1910) — польський етнограф, археолог й історик; член історичної комісії Польської Академії наук. Автор праць «Księga rzeczy polskich» (1896), «Geografia historyczna ziem dawnej Polski» (1900), «Encyklopedia staropolska» (1900—1903).

ПЛАЧ НЕВІЛЬНИЦЬ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 3, с. 39—44; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 72—77); поправку надруковано 1912 р. у ЗНТШ, кн. 4, с. 26. Втрете разом з поправкою надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 72—77, 477).

Уривок автографа від слів «За турчином молоденьким...» до слів «І. Бельського («Kronika», 533)» зберігається в архіві І. Франка (№ 826, арк. 12). На звороті аркуша 12 — текст жовнірської пісні

«Плаче отець, мати дише», записаної І. Франком у Шепарівці (опубліковано у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 265).

С. 124. ...даю згадану вже пісню... — Текст пісні наведено І. Франком з його власними редакційними виправленнями правописного характеру.

С. 125. ...пісня зложена десь у Карпатських горах... — Цю думку І. Франка спростовано у «поправці» до пісні.

Ті пісні вказують на Поділля... — Тексти дальших двох пісень І. Франко наводить за збірником В. Антоновича та М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. 1, с. 87—88.

С. 126. ...на таких частях тіла, як значиться худобу... — Цю цитату взято із збірника «Исторические песни малорусского народа», т. 1, с. 87.

Герберштейн Зігмунд (1486—1566) — німецький дипломат і мандрівник, що як посол двічі (1526—1527) побував у Росії; автор «Записок про московітські справи» («Rerum Muscoviticarum commentaru», 1549), які є цінним джерелом до історії Росії.

Махмет-Ґірей (Мухамед-Ґірей) — кримський хан у 1515—1523 р., старший син Менглі-Ґірея.

Кафа — колишня назва Феодосії, яка в XVI—XVII ст. була головним невільницькнм ринком у Криму.

...або вбивають їх яким іншим способом... — І. Франко наводить цитату за «Историческими песнями малорусского народа», т. 1, с. 74, і подає її у вільному перекладі.

Данилов Кірша (Кирнло) — гаданий укладач збірника билин київського і новгородського циклів, записаних у другій половині XVIII ст і опублікованих уперше в 1804 р. І. Франко посилається на найповніше, друге видання їх (з мелодіями) К. Калайдовича. Цитату з пісні було наведено І. Франком неточно; виправлено за першоджерелом.

...надрукована в «Русалці дністровій» і у Жеготи Паулі... — Див. «Русалку дністровую», с. 2—7. Посилання на Ж. Паулі тут помилкове. Варіант цієї пісні опублікований у збірнику Вацлава з Олеська «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», с. 513.

С. 127. ...один записаний у Вовчухах... — Автограф цього запису не знайдено.

...в уривку, записаним М. Павликом... — Уривок автографа цього запису (рядки 2—16) зберігається в архіві І. Франка (№ 817, арк. 85). Наведений текст являє собою контамінацію варіанта пісні, надрукованої у «Русалці дністровій», та запису М. Павлика з редакційними виправленнями І. Франка.

С. 128. Бельський Мартин (1495—1575) — польський хроніст, історик і поет-сатирик; автор відомої в Польщі і Росії в XVI ст. «Хроніки усього світу» («Kronika wszystskiego świata», 1551, 1554, 1564) — першої історичної праці, писаної польською мовою.

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет-романтик, фольклорист і видавець; професор російської словесності Харківського та Київського університетів.

У 1854 р. видав фольклорний збірник «Народные южнорусские песни».

...записали уривки пісні... — Запис Зенкевича див.: «Pioseńki gminne ludu pińskiego», 1851.

ПЛАЧ НЕВІЛЬНИЦЬ

Вперше надруковано як поправку до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 26; вдруге — 1913 р. у «Студіях...», с. 477.

С 129. ...додав я на стор. 111 увагу... — Див. у цьому томі с. 125.

СТЕПОВА СТОРОЖА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 44—49, вдруге — 1908 р. у «Студіях над українськими піснями» (с. 77—82); додаток надруковано у ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 26—29 Втрете разом з додатком надруковано 1913 р. у «Студіях» (с. 77—82, 477—480).

С. 130. У «Русалці дністровій» була помі-щена пісня ось якого змісту... — Фактично І. Франко наводить цю пісню за збірником Ж. Паулі «Pieśni ludu ruskiego w Galicji» (с. 171) з деякими неточностями, виправленими у цій публікації. Рядки 15—16 у Ж. Паулі та в «Русалці дністровій» відсутні і являють собою вставку І. Франка.

Чорний Ліс — великий лісовий масив у нинішньому Олександрівському районі Кіровоградської області (між річками Інгулом та Інгульцем). У XVI ст. по південній околиці лісу пролягав так званий Чорний шлях, по якому татари здійснювали свої напади на центральну Україну; на північній околиці стояла сторожа, яка попереджувала про наближення татар.

С. 131. В інших варіантах... — Наведений далі уривок пісні І. Франко подає за «Историческими песнями малорусского народа», т. 1, с. 140 (вар. Е).

С. 132. Гулак-Артемовський Олексій Львович — український музикант і етнограф; див. його збірник «Народні українські пісні з голосом (50 пісень і 5 додатків). Зібрані, споряджені і видані Олексієм Гулак-Артемовським», К., 1868.

Надіюсь у одним із дальших розділів сеї праці... — Див. у цьому томі розвідку «Проба систематики українських пісень XVII в.».

С. 133. За турчина заміж пішла.— Останні три рядки цієї пісні І. Франко подає у власній редакції.

С. 134. ...ще один, не відомо де записаний варіант сеї пісні... — Автограф запису (рукою І. Франка) зберігається у його архіві (№ 817, арк. 203 звор.).

СТЕПОВА СТОРОЖА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 26—29; вдруге — 1913 р. у «Студіях...» (с. 477—480).

С. 135. ... подаю тут реконструкцію пісні...— При реконструкції пісні І. Франко вихідний матеріал наводить переважно у власній редакції.

С. 136. ...рядок 23 із вар⟨іанта⟩ Доль⟨ницького⟩...—Цей рядок І. Франко наводить у власній редакції.

... niechcąc też już im dłużej cierpieć król Kazimierz... — Ідеться про польського короля Казіміра IV.

СМЕРТЬ КОЗАКА В СТЕПУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 49—51; вдруге — 1908 р. у «Студіях над українськими піснями» (с. 82—84): додаток надруковано 1912 р. у ЗНТШ, кн. 5, с. 29—30. Втретє разом з додатком надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 82—84, 480—481).

Автограф від слів «Ой на личку рум'яная...» до кінця розвідки міститься на звороті аркуша 177—176 рукопису «Історії української літератури» (№ 570).

С. 138. ...текст, зложений із галицьких варіантів, головно з покутських.— В архіві І. Франка зберігається ряд варіантів цієї пісні, записаних ним самим (№ 828, 532/17) та іншими збирачами (№ 221, 540, 817, 4081, 4066, 4086). Один із цих варіантів (галицький), почутий І. Франком 1880 р. у коломийській тюрмі від Я Сидорука, опублікував у збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник перший», с. 29—30, М. Возняк.

Один із найближчих до реконструйованого тексту варіантів зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Народного дому, № 91, рукописний збірник «Пісні з Покуття і Поділля, зібрані в 1850 р.»). Скорочений до 20 рядків текст цієї реконструйованої пісні 1876 р. І. Франко переклав німецькою мовою (автограф зберігається в його архіві — ф. 3, № 210, арк. 15 зв.— 17, — «Es fliegt das Pferd, es rauscht das Gras»). Див. десятий том цього видання.

С. 139. Гатцук Микола — український фольклорист і мовознавець другої половини XIX ст.; видав збірник пісень і прислів'їв «Ужинок рідного поля» (1857) та збірник українських народних пісень з мелодіями «Дев'ять струн української бандури» (1873).

Там над Дністром поховали.— У першоджерелі: «лиховали», виправлено І. Франком.

СМЕРТЬ КОЗАКА В СТЕПУ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 29—30; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 480—481.

С. 140. ...подаю тут варіант із рукописної збірки Ходаковського ... — Див.: ІЛ, ф. 99, № 187, арк. 37 (у зб. «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» він надрукований на стор. 646).

...порошить... — у Ходаковського «прошить».

А б о м е н і з а п л а т у д а й!.. — У Ходаковського: «Або мене на заплату дай».

П о л и н у л а б, н е н а д б а л а... — У Ходаковського: «Полинула б, ниц не дбала».

С. 141. П о б а ч и л а б н е в і с т о ч к у... — У Ходаковського: «Зобачила б невісточку».

СМЕРТЬ КОРОЛЕВИЧА В БИТВІ З ТУРКАМИ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 51—54; вдруге — 1908 р. у «Студіях над українськими піснями» (с. 84—87); додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 30—36. Втретє разом з додатком та мелодією надруковано 1913 р. у «Студіях» (с. 84—87, 481—487, 530—531). З цією студією пов'язана розвідка І. Франка «Пісня про битву під Варною (1444 р.)».

Автограф — на звороті аркушів 176, 175, 170 «Історії української літератури» (№ 570).

С. 142. М а к с и м о в и ч Михайло Олександрович (1804—1873) — український вчений-природознавець, історик, філософ, фольклорист і письменник; ректор Київського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1871 р.). Своїми виданнями українських народних пісень (1827, 1834, 1849) та теоретичними працями з фольклору поклав початок українській фольклористиці. Тут ідеться про збірник «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем» (1834).

...н а г у ї в с ь к и й т е к с т с е ї п і с н і... — Цей варіант пісні І. Франко чув у Нагуевичах у 60-х роках; автограф запису його не знайдено. В архіві І. Франка (№ 816, с. 49—50, № 226) зберігається ще один запис цієї пісні з села Нагуєвичів, зроблений ним у 1868 р., та інший (чорновий і чистовий) варіант, записаний І. Франком 1877 р. у львівській в'язниці від Михайла Теслюка з Батятичів (№ 213 — зворот титулу книжки «Исторические исследования Николая Костомарова», т. 12, та № 819). Усі ці варіанти мають ряд редакційних відмінностей. Крім того, І. Франко знав ще кілька варіантів цієї пісні (див., напр., № 221, 4081, арк. 37, 729, 165).

Вперше текст цієї пісні («Виткиль идншь? От Дунаю. А что слыхал про Михайлу?») був опублікований у збірнику: Н о в и к о в Н. И. Полное новое собрание российских песен. М., 1780—1781.

Мелодію пісні зі співу І. Франка записав у 1912 р. Ф. Колесса; її разом з текстом передруковано у книжці «Улюблені українські народні пісні Івана Франка», с. 46.

С. 143. В л а д и с л а в III Варненьчик (1424—1444) — польський (з 1434 р.) і угорський (з 1440 р.) король — син Владислава Ягайла. У 1444 р. з намови папського легата кардинала Чезаріні, зламавши угоду про мир з турками, виступив з нечисленною армією проти турків; загинув у битві під болгарським містом Варною 10 листопада 1444 р.

...п і с н я п р о з д о б у т т я В а р н и... — Варіант цієї пісні вміщено у збірнику «Исторические песни малорусского народа» В. Антоновича та М. Драгоманова (т. 1, с. 247).

С. 144. ...у «Русалці дністровій» та у Жеготи Паулі... — Далі текст пісні наведено І. Франком за «Русалкою дністровою» (с. 17); посилання на Ж. Паулі помилкове, оскільки цієї пісні у нього немає.

Костомаров бачить у сій пісні... — Див. працю М. Костомарова «Историческое значение южнорусского народного песенного творчества» (Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. Кн. 8. Спб., 1905, с. 749—750).

СМЕРТЬ КОРОЛЕВИЧА В БИТВІ З ТУРКАМИ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 30—36; вдруге — 1913 р. у «Студіях» (с. 481—487).

В архіві І Франка (№ 494) зберігся рукописний уривок цього доповнення до розвідки «Смерть королевича в битві з турками», написаний рукою Андрія Франка, від слів «...на 10 літ. Турки жаждали, аби король заприсяг сей мир...» до слів «...біля Варни (Галеф згадує не про озеро)».

С. 146. ...(пор⟨івняй⟩ вище: IX, стор. 127—130).— Тут І. Франко посилається на свою студію «Смерть козака в степу», вказуючи сторінки за виданням «Студій...» 1912 р.; див. у цьому томі стор. 138—139.

С. 148. ...спеціальне оповідання італійця Каллімаха... — Див.: F. Kallimach Geminiańczyn, O królu Władysławie czyli o klęsie warneńskiej. Przetłomaczył, przypisami objaśnił i bijografią Kallimacha dodał Michał Glisczyński, Warszawa, 1854 (перше видання — 1519).

Каллімах Філіппо Буанаротті (1437—1496) — польський поет, гуманіст, історик і дипломат. Разом з Я. Длугошем був учителем сина Казіміра IV (Ягеллончика), його та Яна Ольбрахта політичним радником. У 1478, 1486—1487 і 1490 рр. перебував у дипломатичній подорожі в Італії та Константинополі.

Длугош Ян (1415—1480) — польський політичний діяч, історик, краківський канонік (з 1436 р.), архібіскуп львівський (у 1480 р.); з 1467 р. був вихователем синів польського короля Казіміра IV. Автор багатьох праць з історії Польщі, зокрема тритомної «Історії Польщі» («Dzieje Polski»), яка охоплює події з найдавніших часів до 1480 р.

Бонфіній Антоніо (1427—1502) — угорський хроніст і перекладач; один час був при дворі угорського короля Матвія Корвіна.

Гаммер-Пургшталь Йосиф (1774—1856) — австрійський вчений-сходознавець, що у 1799—1807 рр. перебував на дипломатичній службі в Османській імперії. Його 10-томну «Історію Османської імперії» позитивно оцінив К. Маркс. Гаммер також автор «Історії Оттоманської імперії».

С. 149. Нікополь — місто в Болгарії на нижній течії Дунаю; заснований у VII ст. У 1396 р. турецький султан Баязет розбив біля Нікополя стотисячне військо християн на чолі з угорським королем Сігізмундом.

С. 150. Гелеспонт — давня назва протоки Дарданелли.

...де його мав зустріти венецький флот... — Одним з ініціаторів походу 1444 р. був уряд Венеціанської республіки, яка обіцяла Владиславові надіслати на Чорне море свій флот з десантом. Проте флот не було послано, а венеціанці пішли на угоду з туркамн.

Гуніаді (Хуньяді) Янош (1387—1456) — угорський полководець, батько Матіаша Хуньяді (Матвія Корвіна), який великою мірою сприяв Владиславові III у його попередніх (до Варни) перемогах над турками. Як епічний герой Гуніаді у сербських народних піснях виступає під ім'ям Янка Сабінянина.

ВИКУП ІЗ НЕВОЛІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 54—61; вдруге — 1908 р. у «Студіях над українськими піснями» (с. 87—94); втрете — 1913 р. у «Студіях» (с. 87—94).

Автограф розвідки від початку до слів «...не говориться виразно, що се за неволя, в якій сидить козак, але сам початко-», від слів «Від матері жадає невольник, аби збула всі корови» до кінця пісні про Яся і Касю («A z pleców na konia, Siddaj, Kasia moja!») міститься на звороті аркушів 170, 169, 174, 173. 172, 168 «Історії української літератури» (ф. 3, № 570).

С. 153. ...два варіанти, записані пок⟨ійним⟩ М. Бучинським... — Чорновий автограф запису М. Бучинського див. у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Бучинського, 265/п. 7). Автограф третього Франкового варіанта не знайдено. Крім цих записів, в архіві І.Франка є ще один невідомо ким записаний у 1891 р. у Нагірянах та переписаний рукою І. Франка варіант пісні «Мила милого з темниці викупляє» (№ 219, арк. 3).

С. 154. ...(пор⟨івняй⟩ вище в піснях III, 15; IV, 58)... — І. Франко посилається тут на 15-й рядок пісні «Ой був газда Андрієчко...» та 58-й рядок пісні «Ой поїхав Романонько...», які збігаються з першим рядком розглядуваної тут пісні; див. у цьому томі стор. 81, 94.

Антонович і Драгоманов бачать у тих рядках... — Далі історичні згадки І. Франко наводить за збірником В. Антоновича і М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. 1, с. 106.

С. 155. Записаний мною варіант... — Повний текст цього варіанта без посилання на джерело опубліковано у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 219.

С. 156. ...від битви під Могачем 1526 р. ... — Йдеться про поразку Людовіка Ягеллона — короля Угорщини і Чехії — у битві з 100-тисячною армією Сулеймана II під придунайським містом Могачем у 1526 р. Внаслідок могацької катастрофи частина Угорщини ввійшла до складу Турецької імперії.

С. 157. Пор⟨івняй⟩: Квітчина «Маруся», а також Чуб⟨инський⟩ «Труды», IV.— У Квітки-Основ'яненка та в Чубинського («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 4, с. 138—139, № 201) ця строфа має іншу редакцію.

С. 160. Драгоманов звернув увагу на піс еньку... — Див.: «Исторические песни малорусского народа», т 1, с. 101.

Ще один український варіант... — Див.: «Исторические песни малорусского народа», т. 1, с. 101—102.

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 61—62, вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 94—95), втрете у 1913 р. у «Студіях» (с. 94—95). Пізніше, в кінці 1914 — на початку 1915 року, І. Франко знову повертається до цієї праці і пише велику розвідку «Пісня про Байду (1563)», яка вперше друкується у цьому томі (с. 161—189). Крім того, згадка про співання пісні про Байду міститься в І. Франка у праці «До історії українського вертепу XVIII в.» (ЗНТШ, т. 72, кн. IV, с. 35—36).

С. 161. У Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩... — Див.: «Исторические песни малорусского народа», т. 1, с. 145—159.

Вишневецький Дмитро Іванович (?—1563) — український магнат, який вів боротьбу проти турецько-татарської агресії на українські землі. У 50-х роках XVI ст. збудував укріплення на острові Малій Хортиці, яке деякі буржуазні історики неправильно вважають початком Запорозької Січі. Як претендент на молдавський престол Д. Вишневецький зазнав поразки у боротьбі з Стефаном IX Томшею і був страчений 1563 р. у Константинополі.

...найстаршому історикові польському... — І. Франко має на увазі Мартина Бельського, який у своїй «Хроніці» (т. 2, с. 1147—1149) описав похід Д. Вишневецького у Молдавію та його смерть.

...знаходимо вже у польського історика Темберського... — Йдеться про працю С. Темберського «Chronologia synoptica palmitis Coributei» (1679), де на с. 16—17 наведено оповідання про смерть Д. Вишневецького.

Руліковський Едвард (1825—1900) — польський історик і археолог, народився і жив у Київській губернії. Автор історичного, географічного і статистичного опису стародавньої України, частину якого становить «Opis powiatu Wasilkowskiego» (Варшава, 1853). Руліковському належить також ряд інших етнографічних та історичних праць про окремі місцевості України.

ПІСНЯ ПРО БАЙДУ
(1563)

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 866, арк. 1—18, 19) як продовження попередньої студії.

Про цю пісню І. Франко згадує також в «Історії української літератури».

С. 162. ...нові записи Осипа Роздольського та Філарета Колесси.— Йдеться про записи О. Роздольського (з мелодіями) у Зборівському (1910) та Калуському (1912) повітах (див.: відділ фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР, ф. 40—1,

од. зб. 162, арк. 18; од. зб. 180, арк. 4—5), а також про запис Ф. Колесси (з мелодією), вказаний у реєстрі збірника «Volkslied in Oesterreich» («Народна пісня в Австрії») з посиланням на особистий архів Ф. Колесси у Львові (автограф запису).

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист, етнограф і педагог. Зібрав і видав 2700 народних прислів'їв («Галицкіи приповѣдки и загадки зобраніи Григорием Илькевичом», Відень, 1841).

С. 163. ..запис З. Ходаковського... у збірці... М. Максимовича... — Рукописна копія запису, яким користувався М. Максимович, знаходиться у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. № 772, с. 8.

Рудченко (Білик) Іван Яковнч (1845—1905) — український фольклорист, критик і письменник, брат Панаса Мирного. У 1868—1870 рр. опублікував «Народні українські казки», у 1874— «Чумацькі народні пісні».

Гліщинський Міхал (1814—1874) — польський письменник, автор праці «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża» (1849).

С. 166. Де й від кого записано тексти й музику, в збірці не зазначено.— У публікації М. Лисенка під другим варіантом (урнвком) зазначено місце запису: «Хрещаті Яри, Тараш. пов.».

І. Франко не міг знати ще варіанта пісні про Байду, записаного М. Гоголем і опублікованого тільки тепер («Литературное наследство», т. 79. Песни, собранные писателями. Новые материалы из архива П. В. Киреевского. М., «Наука», 1968, с. 238—240).

Незайвим буде додати... переселенців Саратовської губернії».— В автографі цей уривок являє собою вставку, місце якої в контексті автор не вказав. Включаємо її в текст за змістом.

С. 167. Комбінуючи за певною тенденцією оба ті тексти... — У варіанті І. Рудченка: рядок 5 — «Ох, аж приїхав цар турецький», 6 — «Здоров, здоров, Байдо молодецький», 12 — «На свої слуги, слуги молодецькі», 14 — «За ліве ребро гаком возьміте!», 16 — «За ліве ребро гаком пройняли», 17 — «Пусти, царю, погуляти!», 19 — «Стрілив Байда із лука», 22—23 — «Царову дочку — В саму головочку».

С. 169. ...після нещасливої битви козаків із ляхами 1650 р. ... — Насправді ця битва відбулась 19—20 червня 1651 р.

С. 170. ..як і «рідненької Січи» в рядку 14.— Після цього в автографі (арк. 6) закреслено: «В отсій самій хибній формі і так само не на місці маємо сю назву також у т. зв. думі про гетьмана Свирговського, опублікованій уперве І. Срезневським у його збірці «Запорожская старина», т. 1, ст. 27, і передрукованій у Антоновича й Драгоманова, op. cit., 1, ст. 159—160, і в книжці Гліщинського, ст. 270 — ⟨27⟩ 1. Перші чотири рядки тої думи виглядають ось як (подаю текст Гліщинського):

Oj w horodi w Czerkasi surmy zasurmily,
Tak ti lacki komisary do hetmana prychodyły,
Oj w horodi w Czerkasi bubny zaoraly,
(м⟨а⟩б⟨уть⟩ зам⟨ість⟩ «та бубни заграли»).
Tak ti lacki komisary do hetmana prubuwaly (ст. 270).

Ціла та «думa», 12 рядків руського тексту, яку М. Гліщинський у своїм польськім перекладі доповнив до 16 рядків, не має нічого спільного з історичним козацьким ватажком Сверчевським і являється тільки ніби поетичним пустослов'ям, і я вважаю її невдалим концептом якогось поляка, може, з першої половини XIX в.., з часу розбудження польсько-козацьких симпатій та споминів у смаку молодечих писань Богдана Залеського та Тимка Падури. В тій сфері могла обертатися в тім часі й пісня про Байду і там також могло війти в її текст славне та рідне місто Черкас».

Дашкович (Дашкевич) Євстахій (? —1535) — черкаський староста, представник козацької старшини, яка використовувала козацькі маси для зміцнення свого становища у феодальній ієрархії; володів Каневом (1514) і Черкасами. Історична традиція хибно вважала його першим козацьким гетьманом.

С. 171. Авмістечку славнім у Черкасах (Л)... — Перший рядок варіанта І. Франко подає у власній редакції.

Покараєм лихую личину!.. (G) — Рядки 9—16 подано не за текстом Гліщинського, а в редакції І. Франка, яка не вичерпується доповненнями, зазначеними у квадратних дужках (див. текст Гліщинського у цій розвідці).

А, В, З — «W Carihrodi».— Щодо варіанта В тут описка. В цьому варіанті про Царгород взагалі немає жодної згадки.

А і З — «кивається».— Рядки 26—29, складені з різних варіантів, подано І. Франком у власній редакції.

С. 172. Ідуть турки до нього з дарами (G)...— У Гліщинського: «Turky k nemu idut z daramy».

«Що ж ти робиш, Байдо молодецький?» (Л) — У М. Лисенка: «Ой, що ж ти робиш, Байдо молодецький?»

Та не день, не два й не одну нічку... — У М. Лисенка: «Та не день, не два та й не одну нічку»; у варіанті Л:

«Ой п'ю цару, п'ю гуляю
А не одну нічку, ані годиночку».

Не хочу я твою дочку брати,
Не будеш ти зятем менезвати (Д).

У варіанті Д ці два рядки мають вигляд:

«Я не хочу твеї дочки брати,
Ти мене не будеш зятем звати».

А я й без твоєї султанівни... — У Гліщинського насправді: «A ja i bez twoi sultanywny diwczyny».

С. 173. Та за ребро гаком почепітеl» (G)... — У рядках 57—72 текст Гліщинського подано І. Франком у власній редакції.

Ой узяли Байду ізв'язали... — У М. Лисенка насправді:

«Взяли Байду та зв'язали,
Та й за ребро гаком, гаком зачипали».

На свойого чуру поглядае (Д)... — У варіанті Д рядки 79—80 читаються так:

«Ой висить Байда та й еще не вмирае
Та на свого джуру поглядае.

То на свого коня вороного (А)... — У варіанті А рядки 81—82 читаються так:

Та на свого цюру молодого
І на свого коня вороного.

А я дарю... — У Гліщинського: А я тобі...,

Бо побачив я три голубиці (Д)... — У варіанті Д трохи інакше: «Ба я й побачив три голубиці».

С. 174. Хочу вбити для царської дочки (G)... — У Гліщинського так:

«Oj baczu ja try hołubeczky,
Może ich ubju dła sultańskoj doczky».

Да на славную вечерю» (Г). — Насправді в Г:

«Нехай же я уб'ю, царю,
Та на славную вечерю».

За те тобі в [сирій] землі гнити (Л).— Насправді рядки 96—107 І. Франко подає у власній редакції, використовуючи тільки окремі частини варіантів Лисенка та Зайкевича.

В архіві І. Франка (№ 866, арк. 19), крім наведеної вище реконструкції, є ще один незакінчений варіант Франкової реконструкції пісні про Байду без зазначення текстів, які були її основою. Наводимо цей варіант:

А в містечку славнім Берестечку
Там п'є Байда та мед горілочку.
Ой п'є Байда та не годиночку,
І не день, і не два, і не одну нічку.
Ой п'є Байда та й напивається,
На турецького царя похваляється,
На молодців та й озирається.
Ой п'є Байда та не своїх кличе:
«Слухай мене, коліно мужиче!
А нуте ж но, мід-вино спивайте,
Випивайте, пляшки спорожняйте,
Воронії коники сідлайте,
Дорогії зброї наражайте!
Поїдемо, братя, в Туреччину,
Покарати погану личину».

Ой поїхав Байда з козаками,
Ой поїхав морем байдаками.
Ой поїхав аж до Царгорода,
Була йому добрая пригода.
Став він турків сікти та рубати,
Не посміли проти нього стати,
Стали в Байди спокою прохати.
Ой у Царіграді на риночку
Та п'є Байда меди, горілочку.
Ой п'є Б⟨айда⟩ та не годиночку,
Не день, не два і не одну ночку.

Ой п'є Б(айда) та напивається,
На свого чуру та поглядається.
«Ой чуро ж мій молодесенький,
Та чи будеш мені вірнесенький?»
П'е-гуляє Байда з козаками,
Ідуть турки до нього з дарами;
Їх турецький султан прнсилає,
Він до себе Байду підмовляє:
«Ой ти Байдо, Байдо славнесенький,
Буть ти мені слуга вірнесенький,
Годі тобі, Байдо, байдувати!
Йди до мене, будеш панувати.
Дам я тобі дочку султанівну,
Будеш паном на всю Україну!
Будеш паном, будеш отаманом,
Будеш меї землі государом».
Ой то тее Байда зачуває,
Султанови так відповідає:
«Твоя, цару, віра проклятая,
Твоя, цару, дочка хорошая,
Не хочу я твою дочку брати,
Не будеш ти зятем мене звати.
Ой волю я сім рік байдувати,
Ніж за себе твою дочку брати.
А я й без твоєї султанівни
Буду паном всеї України».

«Ой ти Байдо, а в що ж ти дуфаеш?
Чи ти війська так богато маеш,
Щоби-сь мене, султана, звоював,
На Вкраїні козаком панував?
В мене війська, як в морі пісочку,
Або влізе маку в маківочку».

«Мені, Байді, се й дуже байдуже,
Що ти війська маеш много дуже».

Берладник Іван Ростиславич — у 30-х роках XII ст. князь у Звенигороді, у 1145 р.— у Галичі, звідки був вигнаний князем Володимирком; Берладником (тобто князем без землі) стали називати його з 1146 р., коли він став безземельним, постійним претендентом на галицький престол.

С. 176. Далеко цікавіша була обіцянка панування над Україною.— Після цього в автографі (арк. 10) закреслено речення: «Здається, ніякий султан не міг робити такої обіцянки хоч би й найхоробрішому рицареві».

«Хмельниччина 1648—1649 років у польських і латинських сучасних віршах».— Точніше: «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (див. том 31 цього видання).

...козацького ватажка Семена Наливайка.— Так в автографі. Йдеться, звичайно, про Северина Наливайка. Дату страти Наливайка наведено у Франка за старим стилем.

...проф. Грушев.— На цьому посилання в автографі уривається.

С. 177. Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України у 1665—1676 рр., який шукав союзу з султанською Туреччиною для відторгнення України від Росії.

Зними в твоїм дворі погуляю... — У Глищинського це місце подано в такій редакції:

«No ja w swoich kozaczeńkiw dbaju,
Szczo ja z nymy w dworu twoim pohulaju».

С. 178. Не день, не два і не одну ночку (Л)... — У М. Лисенка: «Та не день, не два та й не одну нічку».

На свого джуру поглядає (Д).— У варіанті Д так:

Ой висить Байда та й еще не вмирає
Та на свого джуру поглядає.

Подай мені лук тугенький... — У варіанті А так:

«Ой чуро ж мій молодесенький,
Подай мені, мені лучок та тугесенький!»

С. 179. Було б тобі Байді з плеч голову зняти (Е)... — У варіанті Е так:

«Було б тобі Байді з плеч голову ізняти».

...ребром занизати (Д)... — У варіанті Д: «знезати».

...можна вважати основателем Запорозької Січі.— Твердження про заснування Д. Вишневецьким Запорозької Січі не відповідає історичній дійсності.

Зігмунт II Август (1548—1572) — польський король і великий князь литовський (останній король з династії Ягеллонів). За його королювання Польща і Литва були об'єднані (на Люблінському сеймі 1569 р.) в єдину Річ Посполиту.

С. 180. Томша (Томжа) Михай — один з претендентів на молдавський престол у 60-ті роки XVI ст. (Стефан IX), що певний час був гетьманом у Деспота. За вказівкою Зігмунта II Августа схоплений у Львові і скараний на смерть.

Галата — один з районів Константинополя на березі бухти Золотий Ріг.

Сіаровольський Шимон (близько 1588—1656) — учений, письменник, публіцист, перший польський історик літератури, автор кількох десятків праць історичних, політичних, географічних та з військової справи. У його творах міститься немало звинувачувального матеріалу про моральний розклад шляхти і духівництва, їхню сваволю щодо селян і міщан.

Несецький Каспер (1682—1744) — польський хроніст й історик.

С. 181. ...на яке автор покликається.— Після цього в автографі (арк. 13) викреслено: «Тому що і проф. М. Грушевський, який у своїй «Історії України-Русі», т. VII, присвятив Дмитрові Вишневецькому досить просторий і основно оброблений уступ (ст. 114—127) та надто окрему, майже ентузіастичну статтю в «Записках Українського наукового товариства в Києві», кн. III, Київ, 1908, у книжці, присвяченій пам'яті В. Б. Антоновича, також не подав докладно оповідання Бельського, а по-...». І. Франко має тут на увазі статтю М. Грушевського «Байда Вишневецький в поезії

й історії». Додатком до неї є його ж стаття «Сучасна вірша про неволю Вишневецького» («Записки Українського наукового товариства в Києві», 1912, кн. 10, с. 14—18).

Деспот (Гераклід) — за Д. Кантеміром («Описание Молдавии», с. 105—106), якийсь матроський син Іоанн з Канди (острів Кріт), що втерся в довір'я грецького вельможі Геракліда і став його спадкоємцем (деспотом), прибравши ім'я Геракліда. Використавши ту обставину, що молдавський господар Олександр III мав дружину з роду Гераклідів, Іоанн відправився до Молдавії і був прийнятий там як родич. Іоанн-Гераклід набрав в Угорщині та Семигралді (Трансільванії) військо і за допомогою молдавської знаті у 1561 р. захопив престол. Заплативши турецькому султанові великі гроші, Гераклід одержав від нього титул господаря Молдавії.

Кантемір Дмитро Костянтинович (1674—1723) — молдавський господар (1710—1711), визначний діяч молдавської культури, автор праць з історії Молдавії й Туреччини, батько російського письменника А. Кантеміра; в 1711 р. перейшов на службу до Петра I.

С. 182. Волоський воєвода Олександр... — Олександр Лапушняну (до коронації Петро), молдавський господар, ставленик султанської Порти, займав молдавський престол двічі. Тут ідеться про друге його правління Молдавією (1563—1568).

С. 183. Соліман (Сулейман I Кануні, Сулейман I Пишний) (1494—1566) — турецький султан (1520—1566), за роки правління якого Туреччина досягла найбільшої могутності. У 1558 р. проти кримських татар — васалів Сулеймана I — Д. Вишневецький зробив похід на чолі російських військ. Дружиною Сулеймана I була українка Настя Лісовська (Роксолана).

Август III (1696—1763) — курфюрст саксонський і король польський (від 1733 р.); за панування Августа III занепало значення Польщі у міжнародних справах, зросла сваволя магнатів. «Не було тоді у Польщі ані постійних найвищих судів, ані порядку сталого. Магнати воювали між собою, наче в XI чи XII віці. Нелад і безпорядок були загальні, і Польща схожа була на заїжджу корчму, в якій кожен робив, що сам хотів»,— так характеризується правління Августа III у польській історіографії («Dzieje królestwa Polskiego przez J. S. Bandtkie», t. 2, с. 515).

Camenecensique praefecto.— Відновлюємо пропущену далі І. Франком частину опису: «Simon Starovolscius, Omnem faelicitatem precatus, libens merito dedicat».

...двох Іванів Свєрчовських... — Ян (Іван) Свірговський (Свєрчовський) був польським шляхтичем, старшиною у польському найманому війську. Разом з козаками у 1574 р. допомагав молдавському господареві Івоні Кумпліту у боротьбі проти султанської Туреччини. Його ім'я потрапило до реєстру козацьких гетьманів і героїв українських пісень, сумнівних щодо їхнього народного походження. Ці пісні та перекази про Свірговського лягли в основу творів Т. Падури («Свірчевський», 1829) та Є. Гребінки («Гетман Сварчевский», 1839).

Падура Томаш (Тимко) (1801—1871) — український і польський поет, автор поетичних підробок під пісенний український фольклор (українською мовою) в дусі ідеалізації польсько-українських класових відносин.

С. 185. ...«з і своєю ротою козацькою...» — У М. Грушевського в цьому місці так: «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством».

С. 186. ...з Кулішевої драми про Вишневецького... — Йдеться про п'єсу П. Куліша «Байда, князь Вишневецький. Староруська драма (1553—1564)» (див.: «Сочинения и письма П. А. Кулиша», т. 4, К., 1910, с. 124—248).

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схиляння перед царизмом. У 1856—1857 рр. видав два томи фольклорно-історичних матеріалів «Записки о Южной Руси».

Подаю з нього що найважніше в перекладі.— В автографі (арк. 16) останнє слово розірване переносом. Між переносом вставлено, а потім закреслено такий текст: «1) Можу вказати жерело одного з тих переказів. За Несецьким оповідає проф Грушевський, що, вбивши Вишневецького, турки, «дивуючися його відвазі й завзяттю, розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливості й зневаги смерті, яку показав він (op. cit., ст. 126)».

...до Магометової віри.— У цитованому джерелі; «к Магометовому лжеучению».

Вишневецький Міхал Корибут (1638—1673) — польський король (від 1669 р.), син Іеремії Вишневецького. За його королювання турецький султан Магомет IV змусив Польщу підписати Бучацький мир, за яким під турецьке панування відійшла уся Правобережна Україна. Польська історіографія називає його «бездарним і слабим».

С. 187. Андрій — за євангельською легендою, один з 12 апостолів, учнів Христа, уявний покровитель руської церкви. Перекази приписують йому проповідування Євангелія у Малій Азії та Скіфії; він доходив начебто аж до гір нинішнього Києва і на одній з них (там, де зараз стоїть Андріївський собор) поставив хрест, передрікши цим будівництво храму та розростання великого міста.

...непоборного героя жорстокими стрілами... — Переклад тут в окремих місцях неаутентичний. Латинською мовою зміст пісні про Байду в інтерпретації С. Темберського надруковано у збірнику «Исторические песни малорусского народа», т. I, с. 154—155.

...в одній староісландській баладі.— Можливо, що тут І. Франко має на увазі староісландську баладу «Трісла тетива» (див. т. 10 цього видання), переклад якої він зробив 5 грудня 1914 р., тобто в тому ж місяці, коли розпочав писати цю розвідку.

С. 188. ...Палієвих пригод... — Мається на увазі фастівський полковник Семен Пилипович Палій (Гурко) (40-і роки XVII ст.— 1710), керівник визвольної боротьби на Правобережній Україні, палкий прихильник возз'єднання України з Росією.

УРИВКИ ПІСЕНЬ ПРО ТАТАР І ТУРКІВ

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 2, с. 62—63, вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 95—96); додаток надруковано у ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 37—38. Разом з додатком опубліковано у 1913 р. у «Студіях» (с. 95—96, 488—489).

УРИВКИ ПІСЕНЬ ПРО ТАТАР І ТУРКІВ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії у ЗНТШ, 1912, кн. 5 с. 37—38; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 488—489.

С. 191. ...маемо сю пісню в повнішій... формі.— Копія автографа її зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 99, 187, арк. 65б). У збірнику «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» її надруковано на сторінці 685.

С. 192. Швачка Микита (? — після 1768 р.) — запорізький козак, один з керівників Коліївщини.

Голіцин Михайло Михайлович (1675—1730) — російський генерал-фельдмаршал; у 1711 р. брав участь у поході російських військ проти польських і татарських військ, що свого часу підтримували Мазепу.

ЗДОБУТТЯ КОЗАКАМИ ВАРНИ

Вперше надруковано у ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 90—100, вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 96—106), втретє — у 1913 р. у «Студіях...» (с. 96—106).

З цією студією пов'язана розвідка «Пісня про здобуття Варни (нова реконструкція)», що друкується у цьому томі.

С. 194. «Вестник Европы» — щомісячний російський науковий і суспільно-політичний журнал (1866—1918) ліберально-буржуазного напряму.

С. 196. Ż. P.— «raduwaty».— Тут в І. Франка описка, бо в Жеготи Паулі теж «dodawaty».

Ż. P. «pomotkoju» ... — Насправді у Ж. Паулі «połsotkoju».

С. 197. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, очолював літературну групу «Руська трійця», збирав і популяризував українську народнопоетичну творчість (фольклорно-літературна рукописна збірка «Син Русі», 1833; «Зоря», 1834; альманах «Русалка дністровая», 1837). Перекладав сербські народні пісні. Див.: Франко І. Маркіян Шашкевич і галицько-руська література (див. том 29 цього видання).

С. 197. П'ятигори (давня назва — Пустинне) — село Тетіївського району Київської області над річкою Молочною. Е. Руліковський прив'язує пісню «Літай-літай, сивий орле, по глубокой долині...», варіант якої вперше було надруковано у збірнику «Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем»

(1834, с. 124—125) і віднесено до подій 1770 р., до розправи польського уряду з учасниками гайдамацького руху після його поразки 1768 р., коли в П'ятигорах та сусідніх селах було повішено багато гайдамаків. У М. Максимовича пісня має назву «Песня о Гонте и Котовиче».

...що була вже друкована у Вацлава з Олеська... — Тут у І. Франка описка. Пісню «Казав ми батенько пігнати кози...» надруковано у збірнику Ж. Паулі «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», т. 2, с. 44.

...і потім Костомаровим.— Див.: Собрание сочинений Н. И. Костомарова, т. 21. Исторические значения южнорусского народного песенного творчества. Спб., 1905, с. 727—729.

С. 199. ...піднести його збірку галицько-руських пісень... — В «Истории русской этнографии» (т. 3, с. 132—133) О. М. Пипін (очевидно, під впливом критики Я. Головацького) про збірку Ж. Паулі говорить досить стримано.

...Головацький рисує духовий портрет збирача Жеготи Паулі... — Питання про звинувачення Я. Головацьким Жеготи Паулі у плагіаті з'ясував М. Возняк у статті «До джерел українського пісенного збірника Жеготи Павлі» («У століття «Зорі» Маркіана Шашкевича. 1834—1934». Ч. 2. Львів, 1936, с. 147—216).

...видав у Львові... — Після цих слів у тексті Я. Головацького є посилання, яке І. Франко пропускає.

С. 201. ...маємо деякі автографи... Жеготи Паулі... — Автографи листів Ж. Паулі та його передмови «O powieściach ludu Gallicyjskiego» зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (№ 4303, 3306); тексти їх друкуються далі у цій студії.

Борковський (Дунін-Борковський) Йозеф (1809—1843) — польський поет і публіцист, разом із своїм братом Олександром належав до кола прогресивно настроєних польських літераторів та вчених, прибічників слов'янської єдності. До цього гуртка, живучи у Львові, близько стояв і сам Ж. Паулі. Й. Борковський був високоосвіченою людиною і цікавився народною поезією (підготував до друку збірку грецьких народних пісень). І. Франко писав про Й. Борковського у праці «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар» (див. том 29 цього видання) та в статті «До біографії Івана Вагилевича» (ЗНТШ, 1907, кн. 5, с. 97—141) — том 37 цього видання.

...обом братам Борковським... — Йдеться про Й. Дуніна-Борковського та його молодшого брата Лешка (Олександра) (1811—1896) — польського письменника, публіциста та громадського діяча, автора віршованої повісті «Козак» (1880) і сатиричного роману «Парафіянщина» (1848), спрямованого проти аристократів-клерикалів.

С. 202. Мацейовський Вацлав Олександр (1793—1883) — польський історик ліберально-буржуазного напряму, дослідник права, професор стародавньої літератури варшавського ліцею та римсько-католицької академії. У своїх працях обстоював ідею єдності слов'ян, досліджував українське звичаєве право.

Лукашевич Леслав (1811—1855) — польський діяч національно-визвольного руху, літератор, видав короткий підручник з історії польської літератури (1836).

Ш а х н а м е («Книга про царів») — звід міфологічних та епічних переказів іранських народностей, покладений в основу однойменного твору Фірдоусі.

«М е л у з и н а» — дуже популярна у Польщі народна повість, відома від 1569 р., коли вийшло перше її видання — «Historia wdzięczna o szlachetnej i pięknej Meluzynie teras nowo z niemieckiego języka na polski przełożona przez M. Siennika». В Західній Європі «Мелузина» відома ще як лицарський роман.

«S t a r o ż y t n o ś c i» — очевидно, рукопис праці Ж. Паулі «Starożytności galicyjskie», що вийшла друком у 1840 р.

Я б л о н с ь к и й Каетан — книгар, який 1839—1840 р. видав у Львові підготовану Ж. Паулі двотомну збірку «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi».

С. 204. O p o w i e ś c i a x .. — Тут терміну «повісті» Ж. Паулі надає ширшого значення, розуміючи під ним усі прозові фольклорні жанри і насамперед казки та перекази.

O w i e ś c i g m i n n a, t y a r k o p r z y m i e r z a... — Цей епіграф Ж. Паулі взяв із «Конрада Валленрода» (пісня Вайделота) А. Міцкевича. Український текст його подаємо в перекладі М. Рильського (M i c k i e w i c z A. Вибрані твори в двох томах, т. 1, К., 1955, с. 319.)

M i c k i e w i c z Адам (1798—1855) — польський поет і діяч національно-визвольного руху; захоплювався українською мовою та фольклором.

С. 205. «Р а м а я н а» — староіндійський епос, що склався між IV ст. до н. е. і II ст. н. е. Окремі епізоди «Рамаяни» протягом багатьох віків були джерелом творів літератури й образотворчого мистецтва різних народів.

...p i e ś n i M e o n i d y s t a r e g o.— Тут, очевидно, друкарська помилка, і «Meonidy» слід, очевидно, читати як «Leonidy»; мова йде, мабуть, про Леоніда Тарентського — давньогрецького поета кінця IV — початку III ст. до н. е., який в елегійних двовіршах зображав побут трудового народу, широко використовуючи розмовні мовні норми. Твори його перекладав І. Франко (див. т. 9 цього видання).

«Н і б е л ь у н г и» — поема початку XIII ст., яка являє собою літературну обробку старовинних германських героїчних переказів.

...h i s z p a ń s k i c h z a ś r o m a n s ó w C y d a... — Йдеться про іспанський народний епос про Сіда Кампеадора, історичну особу — дона Руї (Родріго) Діаса (близько 1040—1099). В іспанських романсах XII—XIV ст., з яких близько 200 пов'язано з іменем Сіда, яскраво відбито легендарну постать цього героя народних переказів, поем, романсів і драм, його любовні пригоди.

З а л е с ь к и й Юзеф-Богдан (1802—1886) — польський поет, представник «української школи» в польському романтизмі; учасник польського національно-визвольного руху. У своїх переробках та переспівах українського фольклору ідеалізував польсько-українські історичні відносини, за що його критикував І. Франко.

Г о щ и н с ь к и й Северин (1801—1876) — діяч польського національно-визвольного руху, прогресивний поет-романтик, найвизначніший представник «української школи» в польській літературі; вивчав побут і творчість українського народу (див. про нього статтю І. Франка «Поет-герой» у т. 27 цього видання).

Твардовський — легендарний чорнокнижник і чародій, своєрідний польський доктор Фауст, герой численних легенд, переказів та інших художніх творів.

...o rozbójniku Madeju... — Мова йде про широковідому в усіх європейських народів повість про Мадея, який був проданий батьком чортові, про його пригоди на землі і в пеклі. Цей сюжет у міжнародній і польській фольклористиці має індекс Т. 75613. Повісті про Мадея присвячено розвідку Я. Карловича «Podanie o Madeju», («Wisła», т. 2, 1888; т. 3, 1889).

С. 206. Саги — героїчні прозові ісландські та ірландські перекази (переважно історичного характеру). Розквіт і запис ісландських саг як народного епосу припадає на XII—XIII ст.

Грімм — брати Якоб (1785—1863) та Вільгельм (1786—1359) — німецькі філологи і фольклористи, які у 1812 р. виданням збірника казок поклали початок науковому збиранню і виданню німецького фольклору. Польський переклад цього збірника вийшов у Варшаві 1896 р. під назвою «Basni domowe i dziecinne».

Гаген Фредерік Генріх (1780—1856) — німецький германіст, опрацював німецькі героїчні перекази («Sammlung der Minnesänger», I—IV, 1838).

Мюсаус Карл (1735—1787) — німецький письменник і фольклорист, видав п'ятитомний збірник казок («Volksmärchen der Deutschen»).

«Skazki ruskija» — очевидно, «Русские сказки, содержащие древнейшие повествования о славных богатырях, сказки народные и прочие, оставшиеся через переказывание в памяти приключения. В Москве. В университетской типографии у Н. Новикова, 1780—1783, части 1—10» В. О. Львовшина, а не М. І. Попова, як помилково вказує Ж. Паулі.

«Starynnyja dykowinki» — очевидно, другий збірник казок В. О. Львовшина (частини 1—4), що вийшов у Москві у 1787—1788 рр. Цей збірник тривалий час був одним з основних джерел ознайомлення західноєвропейських читачів з російським фольклором. В 1804 р. в «Archives litteraires de l'Europe», ч. 1, було вміщено переклад двох російських казок із цього збірника.

«Skazki ruskija», 1820... — Йдеться про друге перевидання згаданих уже «Русских сказок» В. О. Львовшина (перше перевидання було 1807 р.).

K. Daniłow kozak układał... powieści dawneruskie... — Йдеться про видання «Древние русские стихотворения», перше видання (Ф. П. Ключарова), 1804, та «Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым и вторично изданные с прибавлением 35 песен и сказок, доселе неизвестных, и нот для напева», М., 1818 (видання К. Ф. Калайдовича).

...Zebrał Wilk Stef. Karadżicz... — Йдеться про збірку «Српске народне пјесме» (1821) Вука Караджича.

...wydali w mowie niemieckiej: Kar. Woltman, W. Gerle... — Ж. Паулі, очевидно, має на увазі книжку Кароліни Вольтман (1782—1847) «Wolksagen der Böhmen» (Прага, 1815) та збірку німецького письменника Вольфганга Адольфа Герле (1781—1846) «Volksmärchen d. Böhmen» (Прага, 1817).

Томічек Ян Славомір (1806—1866) — чеський письменник, журналіст, фольклорист та перекладач, який у 1833 р. разом з Фр. Вітантевичем видав збірку народних казок «Slovanka».

Меднанський Марцін (Marcin z Mednego) (1840—1899) — словацький письменник і перекладач, що як поет виступав під псевдонімом «Duszan Sawa Rapkin»; за походженням поляк

ПІСНЯ ПРО ЗДОБУТТЯ ВАРНИ
(НОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ)

Вперше надруковано як рецензію на працю Ю. А. Яворського «Два замечательных карпаторусских сборника XVIII в., принадлежащих университету св. Владимира. Описание рукописей и тексты» (ЗНТШ, 1910, кн. 1, с. 195—200, бібл.). Вдруге надруковано (без останніх двох абзаців) у 1913 р. у «Студіях над українськими народними піснями», с. 177—182. Наводимо ці два абзаци тексту тут: «Із прозових матеріалів, поміщених д. Яворським у другій половині його праці, заслуговує на увагу особливо «лист небесний» («Ефистоліа по вся неделѣ»), вийнятий із учительного євангелія XVII в., знайденого автором у церкві села Грабського Шариського комітату на Угорській Русі, текст цікавий не так змістом, як правописом, в якім майже правильно замість «у» стоїть «ѫ». Апокрифічне оповідання про суд і смерть Авраама заховалося в рукописі ч⟨исло⟩ 20 без початку. В тім самім рукописі знайшов автор також цікаву редакцію т⟨ак⟩ зв⟨аного⟩ «Томиного євангелія», в якій деякі епізоди оповідані досить просторо, а інші зовсім коротко в порівнянні з тими, що друковані в моїй збірці апокрифів, т. II Другу редакцію того самого євангелія знайшов д⟨обродій⟩ Яворський в однім рукописі великоруса Васки Квасникова, яка своїм язиком виказує також українське походження. Автор обіцяє присвятити сьому євангелію окрему працю.

Апокрифічне «Слово о скончаніи свѣта и вѣка сего», знайдене автором у рукописі ч⟨исло⟩ 20, являється переробкою другої часті апокрифічного «Слова Мефодія Патарського», чого автор не зазначив. В тім же рукописі поміщено дуже коротку редакцію відомого апокрифа «Хожденіе Богородицѣ по муках» п⟨ід⟩ з⟨аголовком⟩ «Сказаніе о моуках чистьцових». Там же міститься також коротка редакція апокрифічного житія Адамового. На кінці збірки поміщено три коротенькі редакції про Адамово рукописання, яким він записав дияволу себе і своє потомство».

С 212. Яворський Юліан Андрійович (1878—1937) — український історик літератури, етнограф, публіцист «москвофільського» напряму, видавець журналів «Новое время»,«Живая мысль» и «Живое слово».

... (стор. 96—106 окремої відбитки)... — Див. стор. 194—201 цього тому.

С. 213 ...що було зроблене мною в «Студіях...» (стор. 97—98)... — Див. стор. 195—197 цього тому.

С. 214. ...і у Ż. P.— Фактично у Ж. Паулі (т. 1, с. 136) цих рядків також немає.

С. 216. Шумлянський Йосип (Ян) (1643—1708) — львівський єпископ, який насаджував унію у Східній Галичині. Автор «Метрики» (послання до православного духівництва) та «Думи козацької (про Віденську битву 1683 р.). І. Франко називає його «польським Валленродом на руськім єпископськім престолі» (див.: Франко И. Йосиф Шумлянский, последний православный епископ львовскнй и его «Метрика»; його ж, Йосиф Шумлянський,

львівський єпископ 1668—1708 р. і заведення унії в Ґаличині — томи 46 і 47 цього видання).

Собеський Ян (1624—1696) — польський король (від 1674 р.). У 1683 р. військові сили Священної антитурецької ліги (союз християнських держав) на чолі з Яном Собєським розгромили під Віднем 70-тисячну турецько-татарську армію.

...се було справджене мною в «Записках»... — Див. рецензію І. Франка на працю С. Шараневича «Йосиф Шумлянский, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический очерк с портретом» (ЗНТШ, 1898, кн. 2, с. 32—42, бібл.), а також його статтю «Вірша епископа Й. Шумлянського про події 1683—1886 рр. (ЗНТШ, 1901, кн. 1, с. 1—5, misc.); (див. т. 33 цього видання).

Величко Самійло Васильович (1670 — після 1728) — секретар при генеральному писарі В. Кочубеї, український козацький літописець («Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке»).

Шафарик Павел Йозеф (1795—1861) — чеський і словацький філолог-славіст, письменник, діяч національно-культурного відродження. У ряді праць дав характеристику української мови, літератури та фольклору (див., зокрема, його «Слов'янську етнографію», 1842, та «Історію слов'янської мови і літератури за всіма наріччями», 1826).

...нового карпаторуського типу» (стор.12).— У статті І. Франка «Карпаторуське письменство XVII—XVIII віків» (ЗНТШ, 1900, кн. 5, с. 12; т. 31 цього видання) ця думка має таку редакцію: «Одним із найстарших рукописних збірників нового типу, тобто в народній мові, був, мабуть, той самбірський рукопис із кінця XVII в., про який згадує Жегота Паулі».

С. 217. ...додавши ... причинки в XVI-ім розділі «Студій».— Див. розвідку «Козак і Кулина» в цьому томі.

ПІСНЯ ПРО БИТВУ ПІД ВАРНОЮ (1444 р.)

Вперше надруковано в 1928 р. у «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. 1, с. 3—8.

Друкується за цим виданням.

Зберігся уривок автографа від слів «...-вана сеї пісні. Та не можна також згодитися на погляд Костомарова» і закінчуючи словами «про яку тепер не можемо догадуватися нічого ближчого» (ф. 3, № 570, арк. 163 звор.).

С. 218. ...текст, який я записав ще в дитинстві... — Цей текст пісні вперше надруковано в розвідці «Смерть королевича в битві з турками».

С. 219. ...молдавському деспотові... — Йдеться про Дракула.

...Юліанові, легатові... — тобто Юліану Чезаріні.

С. 221. ...Мехов'іта (Мєховський, Мацей із Мєхова) (1457—1523) — польський історик, який першим почав досліджувати питання походження польського народу («Про два Сарматії», 1517); автор першої друкованої праці з історії Польщі («Chronicorum regni

Poloniae liber quartus»), пройнятої гуманістичними тенденціями та антиклерикальними мотивами.

С. 224. ...та напів тієї пісні... — У публікації 1928 р. мелодії немає.

ДІВЧИНА-ВОЯЧКА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 100—104; вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 106—110; додаток надруковано 1912 р. в ЗНТШ, т. CXI, кн. 5, с. 38—39; втрете надруковано разом з додатком 1913 р. у «Студіях» (с. 106—110).

С. 225. Широко розповсюджена тема про дівчину-воячку...—Цю думку І. Франко пізніше підтвердив перекладами пісень різних народів про дівчину-воячку. Так, у жовтні 1914 р. із збірки «Volkslieder der Portugiesen und Katalanen» Макса Вальштейна він робить вільний переклад трьох народних португальських пісень—«Graf Daros», «Don Joao», «Donna Leonora» під спільною назвою «Дівчина-воячка» (автограф № 466; див. том 10 цього видання). В липні 1914 р. І. Франко перекладає старокитайську народну пісню «Дівчина-воячка» (автограф № 466; див. том 10 цього видання).

Сазонович Іван Петрович (1856 — ?) — професор світової літератури Варшавського університету, в 1887 р. за дослідження «Пісні про дівчину-воячку і билини про Ставра Годиновича». одержав ступінь магістра історії польської літератури.

«Русский филологический вестник» — російський науковий щоквартальний журнал, що видавався у 1879—1915 рр. у Варшаві, а в 1915—1917 рр. у Москві; у ньому публікувалися дослідження про мову, народну поезію, давньоруську і слов'янські літератури.

Ось текст сеї пісні... — Наводячи далі пісню за «Историческими песнями малорусского народа», І. Франко робить у тексті редакційні зміни.

С. 226. Пчілка Олена (Ольга Петрівна Косач) (1849—1930) — українська письменниця, мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова, член-кореспондент АН УРСР (з 1927 р.). Цікавилась українським фольклором та етнографією, є автором ряду праць в цій галузі; записувала народну поезію.

Ся пісня має форму колядки... — Запис під назвою «Колядка про дівчину-воячку» вперше опублікував І. Франко у «Житті і слові» (1894, кн. 2, с. 283—284). Порівняно з попереднім варіантом він коротший, стягнений і не має кінця. Разом з цією піснею там же (с. 280) надруковано записану Лесею Українкою у с. Колодяжному пісню «Була вдовойка в конець села», яку у своїй примітці О. Пчілка називає купальською. Це, в свою чергу, викликало примітку І. Франка: «По нашій думці, обі ті пісні не мають нічого спільного ані з основою колядки, ані свята Купала...». Посилаючись на безліч подібних пісень західноєвропейських народів, І. Франко вказує, що ця тема — інтернаціональна, «міжнародна, бродяча». Уривок автографа запису Лесі Українки разом з мелодією зберігається в архіві І. Франка (№ 1977).

Наводячи текст колядки, І. Франко робить в ньому ряд мовно-стилістичних виправлень.

Була вдова близько двора... — Після цього у публікації іде приспів «Рай-рожество!», що повторюється після кожного рядка.

ДІВЧИНА-ВОЯЧКА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 38—39; вдруге — у 1913 р. у «Студіях», с. 489—490.

С. 230. ... подаю ще один варіант сеї пісні... — Копія автографа запису зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 99, № 187, арк. 51 (у збірнику «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» її надруковано на с. 651—652).

КОЗАК І КУЛИНА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 104—106; вдруге — у 1908 р. у «Студіях над народними піснями» (с. 110—114); втрете у 1913 р. у «Студіях» (с. 110—114). Крім того, згадка про атмосферу виникнення цієї пісні є у Франка в розділі «Народні традиції й пісні з першої половини XVII в.» в «Історії української літератури» (див. том 40 цього видання).

Пов'язана з цією студією розвідка І. Франка «Козак Плахта, українська народна пісня, друкована в р. 1628», друкується в 43-му томі цього видання.

С. 231. ... т ⟨ак⟩ зв⟨аних⟩ лісовчиків... — Уваги до теми про «одного з ватажків так званих козаків-лісовчиків, що 1619—1621 рр. ходили походом на Угорщину та на Мораву воювати з чеськими сектантами», є в «Історії української літератури» І. Франка (див. том 40 цього видання).

Лісовчики — загони польської кінноти, сформовані на початку XVII ст., що робили грабіжницькі наїзди на територію Російської держави; у 1620 р. перебували на службі в австрійського імператора і використовувалися для боротьби з угорськими і чеськими військами; у 1621 р. лісовчики брали участь у Хотинській битві.

Шлезьк — місцевість у верхній течії р. Одер, заселена німцями та поляками.

С. 232. Щурат Василь Григорович (1871—1948) — український літературознавець, фольклорист і поет; дійсний член АН УРСР (з 1929 р.).

С. 235. ...іще один український варіант... — Автограф цього запису не знайдено.

С. 236. ...записаний д⟨обродієм⟩ Сосенком у Межигірцях... — Автограф цього варіанта, переписаний рукою І. Франка, зберігається в архіві письменника (№ 846).

КОЛЯДКА ПРО С⟨ВЯТУ⟩ СОФІЮ В КИЄВІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 108—122; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с 114—128; додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 39—50. Розвідку разом з додатком надруковано у 1913 р. у «Студіях» (с. 114—128, 490—501).

Відомості про умови виникнення колядки у карпатських горах є в «Історії української літератури» (див. т. 40), зокрема згадка про колядку, записану М. Зубрицьким у селі Мшанці, про напад польських військ на Києво-Печерський монастир у 1630 р.: «Ітак останнє оповідання Кольнофойського про напад ляхів на Печерський монастир 1630 лишило інтересний відгук у колядці, записаній о М. Зубрицьким у Мшанці, де він, приточений до легенди про чудесне збудування св. Софії в Києві, виглядає ось як». Далі І. Франко цитує 31—44 рядки колядки. Про цю саму колядку (цитуючи з неї уривок) І. Франко згадує у своїй праці «Карпато-руське письменство XVII—XVIII віків» (ЗНТШ, 1900, кн. 5, с. 9—10; том 32 цього видання). Див. також: F r a n k o I v a n, dr., Wie man slavische Mythologie macht, «Archiv für slavische Philologie», 1907, Bd. 29, с. 97—105 (тут І. Франко полемізує з О. Веселовським з приводу його висновків про колядку «А що нам было з нащаду світа», опубліковану в «Киевской старине», 1889, кн. 1).

В. Гнатюк опублікував свої уваги «До колядки про св. Софію в Києві» (ЗНТШ, 1907, кн. 5, с. 155—159), в яких підтримав погляд І. Франка на цей твір.

К а л ь н о ф о й с ь к и й Афанасій (Опанас) — чернець Києво-Печерського монастиря, український письменник першої половини XVII ст. У його книжці «Teraturgyma», 1638, що являє собою збірку легенд про життя печерських «святих», помітний вплив народної поезії.

С. 238. З у б р и ц ь к и й Михайло (1856—1919) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму; автор праць, присвячених побуту, культурі і звичаям Галичини кінця XIX — початку XX ст.

...с е р і ю н а р о д н и х к о л я д о к... — Ці колядки, переписані рукою І. Франка, знаходяться в його записній книжці 1884—1885 рр. (ф. 3, № 194, арк. 36—47) і мають спільний заголовок «Колядки. Записав в Мшанці, пов. Староміського від господаря Михайла Оліщака Терлецького о. М. Зубрицький 1885 року». Крім наведеного далі варіанта, в архіві І. Франка (№ 221, арк. 425; № 194, арк. 22) є ще два тексти цієї колядки.

...[с в я т у С о ф і ю]... — Тут і далі в тексті колядки слова, взяті в квадратні дужки, є вставками самого І. Франка.

С. 239. (В н и н е с л у х а л и, в к р и ж і с т р і л я л и).— Цей рядок І. Франко пропустив.

Б о г о м и л ь с т в о — релігійна єресь, у формі якої у X—XIII ст. народні маси Болгарії та інших південнослов'янських країн виражали соціальний протест проти феодального гніту.

С. 240. З м о р с ь к и й Роман (псевдонім — Роман Мазур) (1824—1867) — польський поет і перекладач; член «варшавської генерації» — групи художньої молоді, що захоплювалася народною старовиною.

С. 241. К а л л а ш Володимир Володимирович (1866—1919) — російський письменник, етнограф та історик літератури і театру, який, зокрема, вивчав українську літературу та фольклор.

І г д р а з і л ь — у скандінавській міфології велетенський ясен, до якого прив'язував свого коня бог Іга (Один). У вигляді цього ясена стародавні скандінави уявляли собі всесвіт.

«П о в ѣ с т ь г р а д а И е р у с а л и м а».— «Повѣсть града Иерусалима. Беседа царя Давыда Иесеевича с царем Волотом Во-

лотовичем на Синайской горѣ, посторонъ града Иерусалима у дуба Маврейского у креста Ливанидова, у Главы Адамовы» («Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым», т. 2. М., 1859, с. 34—43. III. Смесь и библиография) — пам'ятка російської апокрифічної літератури XVIII ст., за словами Ф. І. Буслаєва, який вперше опублікував її,— «прообраз відомої народної вірші про Голубину книгу».

С. 242. Барсов Елпідифор Васильович (1836—1917) — російський збирач і дослідник творів народної творчості і стародавнього російського письменства, зокрема літератури Київської Русі.

«Вопросы и ответы» — полемічні твори переважно релігійного змісту, написані у формі запитань і відповідей, зокрема були дуже поширені в Росії XVII—XVIII ст.

С. 244. ...стоять у «Літописі»... — Див. «Повѣсть временных лѣт» по Лаврентиевскому списку», Спб., 1910, с. 152—156.

«Печерський патерик» — збірник релігійних оповідань про початок Києво-Печерської лаври та її перших ченців. Оповідання про будівництво церкви та покликання майстрів з Царгорода див. у розділі «О создании церкви Печерския» («Патерик Печерский, сиесть Отечник». К., 1902, с. 80—82).

С. 245. Мюллер Макс (1823—1900) — відомий аиглійський філолог, мовознавець та історик релігії; поклав початок солярної георії у фольклористиці.

Алатир («Бѣл горюч камень Алатырь») — міфічний камінь, можливо, бурштин (янтар), або, як називали його у стародавній Русі, «ілектрон», чи «ілектр».

С. 246. ...у сербів — будування Скадра... — Див., зокрема, «Српске народне пјесме» Вука Караджича (т. 2, № 26).

...у поляків — традиція про вежу сімох ватажків... — Твердження І. Франка про наявність у польському фольклорі легенди про вежу сімох ватажків засноване, очевидно, на поемі Р. Зморського «Wieża siedmiu wodzów», оскільки ні сам Р. Зморський, ні хто інший з польських дослідників не міг виявити цього переказу в усному побутуванні. У статті «Roman Zmorski» («Dodatek mies. «Przeglądu Tygodniowego», 1900, N 5) С. Здзярський, розглядаючи поему «Wieża siedmiu wodzów», посилається на твердження самого Р. Зморського про те, що основою поеми послужив мазовецький переказ, почутий автором ще в дитинстві. Не знайшовши польського переказу, С. Здзярський при аналізі поеми оперує матеріалом тільки української легенди про сімох братів.

С. 246. Галятовський Іоаникій (? —1688) — український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч, борець проти унії Крім «Ключа розумѣнія», оповідання про покарання польського війська богородицею міститься у творі І. Галятовського «Небо новое» (розділ «Чуда богородицы Печерской», чудо двадцять шосте) У цьому розділі (чудо перше та четверте) розповідається про закликання малярів з Царгорода до Києва та початок будівництва Київської лаври.

С. 247. ...у якійсь львовській часописі...— Тут І. Франко має на увазі, очевидно, часопис «Przyjaciel domowy», який у 60-х роках видавав у Львові польський письменник Іполит Ступницький, автор етнографічних праць (напр., «Galicja pod

względem topograficznym, geograficznym i historycznym», Львів, 1849) про Галичину. Двотижневик «Przyjaciel ludu», засновником і редактором якого був Б. Вислоух, почав виходити у Львові тільки з 1889 р.

...окремий друк сеї поеми... — Йдеться про видання «Wieża siedmiu wodzów. Pieśn z podania o «niejasnej genezie, która prowadzi do wspomnień mazowieckich i jednoześnie do skandynawskiej sagi», Lwów, 1857.

Mazowsze (Мазовщина) — історичний польський край у середній течії Вісли, заселений поляками ще в X ст.; нині входить до Варшавського воєводства. Збірник Р Зморського «Podania i basni ludu w Mazowszu z dodaniem kilku szląskich i wielkopolskich» був виданий у 1852 р.

Підлясьска Русь (Підляшшя) — землі в середній течії Бугу, на яких жили поляки, білоруси та українці; захоплені у у 1569 р. польськими феодалами.

С. 249. Гроза Олександр (1807—1875) — польський поет, представник так званої «української школи» в польській літературі («Obrazky ukraińskie», 1855; «Powieści ludu i dumy», т. 1—2, 1855), автор поеми «Канівський староста» (1836).

...згадує в одній своїм творі... — Йдеться про твір Б. Залеського «Poranek starego myśliwca». Уривок з цього твору, що включає в себе і згадані І. Франком рядки, наведено як епіграф до розділу «Думи і думки» «Русалки дністрової» (с. 1).

КОЛЯДКА ПРО СВ⟨ЯТУ⟩ СОФІЮ В КИЄВІ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 39—50; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 490—501.

В архіві І. Франка (№ 2243/4, 2243 1/5, арк. 195, 193, 197, 2243/7, арк. 275 звор.) збереглися уривки рукописного тексту додатку до студії «Колядка про св⟨яту⟩ Софію в Києві» від початку студії до слів «Огнений змій» написаної...»; від слів «...тепер лежить він...» до «...д. А. Веретельником у Кам'янецькім повіті в Галичині» і від слів «...Собора в Колоні над Рейном» до слів «...його не постигла смерть у тім пораженні». Ці уривки, писані рукою Андрія Франка і пізніше перекреслені олівцем, містяться на звороті тексту (із теки Петрушевича) статті «Podzóż ze Lwowa do Mikłaszowa».

С. 256. Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник і театральний діяч демократичного напряму.

С. 257. Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник і перекладач «народовського» напряму; редактор журналу «Мета».

«Вечерниці» — перший український громадсько-літературний тижневик «народовського» напряму у Галичині, що виходив у 1862—1863 рр.

Антоній (988—1073) і Феодосій (близько 1036—1074) Печерські — церковні діячі Київської Русі. Антоній — один із засновників Києво-Печерського монастиря; Феодосій — один із перших його ігуменів.

Новосельський — псевдонім Антона Марцинковського (1823—1880), польського письменника, літературного критика, етнографа і фольклориста. Життя і творчість А. Марцинковського були тісно пов'язані з Україною, зокрема з українським фольклором, що мав великий вплив на його творчість.

С. 258. Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — український, російський та білоруський письменник і етнограф, професор Мінського університету, голова музично-етнографічної комісії Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті.

С. 259. ...соборув Колоні... — Тут йдеться про Кельнський собор (у М. Янчука так: «На Рейне такая легенда рассказывается, напр., о Кёльнском соборе»).

С. 261. Місце - під будову церкви дав князь... — Йдеться про київського князя Святослава Ярославича.

Трог Помпей — римський історик I ст., автор «Загальної історії» (44 томи), з якої до нас дійшли окремі витяги (російське видання 1768 р.).

Xerxes (Ксеркс) — перський цар (485—465), син Дарія I; його грецький похід у 480 р. закінчився поразкою.

Delphicum — Дельфи — місто у Стародавній Греції на південному схилі гори Парнас, що славилося культом Аполлона (храм Аполлона) і дельфійським оракулом.

С. 262. ...переклад... з цитованої вище книжечки. — Переклад І. Франко зробив з німецького тексту («Das Kloster von Argis») 10—11 червня 1912 і вперше опублікував його в журн. «Неділя», 1912, № 33 (див. десятий том цього видання).

С. 267. Самовидець Роман Онисимович (Ракушка-Романовський) (1623—1703) — генеральний підскарбій Лівобережної України (1663—1668); вважається ймовірним автором «Летописи Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти».

ПІСНЯ ПРО КОЧУБАЯ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 122—125; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 128—131; додаток надрукований у ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 50—51. Разом з додатком надруковано в «Студіях» (с. 128—131, 501—502).

С. 269. Одна копія... — Автограф цієї копії зберігається в архіві І. Франка (№ 4791, арк. 244—247). Наводячи далі цей запис у «Студіях», І. Франко вніс деякі зміни: у Кирницького в першому рядку двічі повторено «Кочубай», у третьому — двічі «Самопал», у дев'ятому — двічі «Кочубай», у рядку 11 у Кирницького — «Побѣлую, Царску»; у рядку 19 двічі повторено «горѣлки», а в рядку 22 — двічі «на вербу». Збірка М. Кирницького має назву «Пісні світські. 1821».

...а друга в збірнику т⟨ак⟩ зв⟨аному⟩ Валашкевича... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 4097, арк. 235—236).

«Та zbyrausia».— У Валашкевича фактично: «Za zbyrausia».

«Oy pryichał z Ukrainy z wełykoiu właściu...» — У Валашкевича: «Ey pryichał z Ukrainy z weły-koiu lascu».

С. 270, ... W. z Ol.— «Федько і Іван стрієчний».— Тут і далі різночитання із збірки Вацлава з Олеська І. Франко подає за публікацією Я. Головацького («Песни Галицкой и Угорской Руси», т. 1, с. 6—7), повторюючи за ним усі помилки й неточності. Цей рядок у Вацлава Залеського звучить так: «Fedko i Iwan stryjeczny».

...«випускає».— Так у Я. Головацького, у В. Залеського насправді цього немає.

...на собачих ляхів.— Насправді у В. Залеського ці два рядки мають такий вигляд:

«Styjte bratia mołodi, ne bijte sia strachiw,
Ja sam wlizu na werbu, na proklatych Lachiw».

... «hołowy stynaty... — В записі В. Залеського: «za ruki wiazaty».

С. 271. ...tobi ... — В записі В. Залеського це слово відсутне.

Свині було пасти... додавати... — Ця кінцівка, по суті, належить Я. Головацькому. У В. Залеського остання строфа така:

Zapłakawszy Fed'ko sobi,
swyni buło pasty tobi,
a ne wojowaty,
żalu dodawaty.

...сей запис разом з іншими піснями...— Копія цього запису, зроблена рукою І. Франка, зберігається в архіві письменника (№ 836). Крім того, І. Франко знав ще варіант «Ой поїхав Кашуба на війну з ляхами», записаний у 60—70-х роках, що міститься у збірнику невідомого записувача і належить до колекції А. Петрушевича (ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. АСП—919).

Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український публіцист, економіст і статистик демократичного напряму

ПІСНЯ ПРО КОЧУБАЯ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 50—51; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 501—502.

Рукописний текст розвідки (рукою А. Франка) від слів «...Кочубою. Подаю його тут» до слів «...без сумніву, зложений...» зберігається в архіві І. Франка (№ 2243/5, арк. 4 звор.).

С. 272. В рукописній збірці Ходаковського під ч⟨ислом⟩ 886... — Копії автографів запису зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 99, № 187, од. зб. 187, арк. 38), а також у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (№ 773, арк. 97).

ПІСНЯ ПРО ЛЯШКА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 126—137; вдруге — 1908 р у «Студіях над народними піснями», с. 132—143.

С. 274. Мелешко Іван — вигаданий смоленський каштелян, якому приписувалася пам'ятка української літератури кінця XVI ст. «Промова на сеймі» (повний текст промови під назвою «Речь Ивана Мелешко, каштеляна смоленского, произнесенная на варшавском сейме в присутствии короля Сигизмунда III, против покровительствуемого польскими королями влияния немцев и поляков на обычаи и приемы жизни в Руси и Литве (1589)» вміщено у вид.: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. 2, 1865, с. 188—190).

...яку проф. Сумцов признав... дійсною сатирою... — Див.: Сумцов Н. Ф. Речь Ивана Мелешка как литературный памятник («Киевская старина», 1894, кн. 5, с. 195—213).

С. 275. ...а власне, один, записаний М. Царем... — Автограф цього запису не знайдено.

...і два зі старших... співаників... — Автографів цих варіантів не знайдено.

В архіві І. Франка (№ 817, арк. 139) зберігається уривок цієї пісні (14 рядків), що починається рядком «Орав плужок під горою» і записана М. Павликом у Косові,та не паспортизований варіант (№ 215, арк. 276), що починається рядком «Ішов ляшок із Варшави».

С. 280. ...варіант із співаника Кирницького... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (од. зб. 4791, арк. 238—244).

...під ч⟨ислом⟩ 254... — Автограф цього запису в колекції А. Петрушевича не виявлено.

ПІСНЯ ПРО ЛЯШКА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 5, с. 51—52; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 502—503. В архіві І. Франка (№ 2243/5, арк. 6 звор.) зберігається автограф цього дослідження з відірваним початком (до слів «...під ч⟨ислом⟩ 938...»).

С. 285. ...короткий варіант пісні про ляшка... — Автограф копії запису зберігається в ІЛ (ф. 99, № 187, арк. 53). У збірнику «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» цей варіант надруковано на стор. 593.

ЛЯМЕНТ УКРАЇНИ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 137—139; вдруге 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 143—145; втретє—1913 р. у «Студіях...», с. 143—145.

С. 286. ...поправніший текст сеї вірші... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 4791, арк. 202—204).

С. 287. Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — український гетьман у 1687—1709 рр., зрадник інтересів українського на-

роду. Вів політику, ворожу щодо Росії і України, на користь панської Польщі; під час вторгнення шведів у Росію (1708) перейшов на їхній бік. Орієнтація Мазепи на Росію, про яку говорить І. Франко, мала тимчасовий, кон'юнктурний характер. Використовуючи царський уряд для зміцнення власного становища, Мазепа разом з козацькою старшиною водночас вів таємні переговори з шляхетською Польщею та Швецією про відрив України від Росії.

ВЕДМЕДІВКА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1907, кн. 4, с. 139—145, вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 145—151; додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 29—35. Разом з додатком надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 145—151, 503—509). Деяких тверджень І. Франка стосується стаття «Про ведмедівську попівну і здобуття м. Ведмедівки турками 1667», опублікована 1907 р. в газеті «Руслан».

«Р у с л а н» — українська клерикальна газета «москвофільського» спрямування, що виходила у Львові протягом 1897—1914 рр.

С. 288 О р л і в (Орлик) Пилип (1672—1742) — генеральний писар за часів гетьманування Мазепи, проголошений купкою старшин-зрадників після поразки останнього гетьманом України; прибічник Карла XII та Туреччини. Після поразки Карла XII утік з ним до Швеції.

Б а т и й (Бату) (? —1255) — монгольський хан, який у 1240 р. захопив і зруйнував Київ.

«С и н о п с и с» — літописно-мемуарна пам'ятка історії української літератури XVII ст., приписувана архімандритові Києво-Печерської лаври І. Гізелю. Перше видання («Синопсис, или Краткое собрание от разных лѣтописцев о начале славянороссийского народа») вийшло в Києві 1674 р.

С. 289. ...м і н я є с т а р і і м е н а... н а н о в і.— Тут І. Франко опускає примітку Е. Руліковського про Пилипа Орлика (див.: «Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznum skreślił Edward Rulikowski», 1853, с. 182).

М а н к у і П е т а — воєначальники Батия; Манку (Мангу) — онук Чінгісхана — 1240 р. брав участь у зруйнуванні Києва.

Ж а н н а д'А р к (близько 1412—1431) — героїня французького народу періоду Столітньої війни (1337—1453) французів з англійцями.

Г р а б я н к а Григорій Іванович (? — близько 1738) — український козацький полковник, автор літопису «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки, за найяснѣйших королей полских Владислава, потом и Казѣмира в року 1648, отправоватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з разных лѣтописцев и из діаруша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свѣдетельстви утвердженная. Року 1710» (перша публікація — К., 1854).

С. 291. ... ще один варіант ... — Йдеться про запис, який міститься у співанику Гаврила Ціпурчацького і має назву «Пѣснь свѣцкая» (ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 58, № 3586, арк. 39 звор.— 40); копія його, зроблена рукою І. Франка, зберігається в ІЛ (ф. 3, № 219, арк. 13). Вказівка М. Возняка («Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку».— ЗНТШ, 1933, т. 152, с. 157) на те, що І. Франко цитує пісню неточно, позбавлена, по суті, підстав, оскільки мова йде тут у кінцевому рахунку лише про відмінну графіку.

С. 292. Гізель Іннокентій (близько 1600—1683) — український літературний, церковний і громадський діяч, ректор Києво-Могилянської академії; з 1656 р.— архімандрит Києво-Печерської лаври. Йому приписується «Синопсис» (1674).

С. 294. ...ми не знаємо, відки взяв Драгоманов сей цитат.— До цього питання І. Франко повертається у додатковій студії про Ведмедівку, що друкується у цьому томі.

Хмельницький Юрій Богданович (близько 1641—1685) — гетьман України (1652—1663), молодший син Б. Хмельницького, зрадник інтересів народу. Під час чигиринських походів 1677—1678 рр., коли султанська Туреччина, знов проголосивши Юрія гетьманом, хотіла загарбати Україну, Юрій Хмельницький обрав своїм опорним пунктом місто Немирів на Вінниччині.

ВЕДМЕДІВКА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 29—35, вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 503—509.

В архіві І. Франка зберігаються уривки автографа від початку розвідки до слів «... Київської губернії і в яких ...» (№ 2243, арк. 187, звор.), від слів «Свої закиди мотивує д-р Б. Барвінський ...» до слів «...що в тім році Медведівка належала де до тих не...», від слів «...християнську і праздним разорителем ...» до слів «д⟨ня⟩ 18 серпня і для його в'їзду міс...» (№ 2243/5, арк. 16 звор., 8 звор.).

... Сей варіант, записаний 1910 р. ... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (№ 4141). Під текстом пісні рукою В. Гнатюка зазначено час і місце запису та особу записувача. Цей варіант наведений Ів. Франком у «Студіях...» з деякими редакційними відмінностями порівняно з оригіналом.

С. 298. «Краткое описание Малороссии» — анонімний твір, складений близько 1734 р.; був дуже популярним на Україні. У 1777 р. він був виданий В. Рубаном як вступна частина його «Краткой лѣтописи Малыя Россіи».

Опара Степан — ватажок повстанців у селі Ведмедівці, що виступили проти гетьмана Тетері та польської шляхти; 1665 р. як ставленик кримського хана був проголошений гетьманом Правобережної України.

С. 299. ...за прізвищем гетьмана Феликорниса треба бачити Юрія Хмельницького ...—До питання, кого слід розуміти під ім'ям «гетьмана Феликорниса», у 1933 р. звернувся М. Возняк («Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку».— ЗНТШ, 1933, т. 152, с. 158—160), висунувши дуже цікаву гіпотезу, що «Феликорнис» слід читати як «Фелипоръникъ»,

тобто Филип (Пилип) Орлик. На підтвердження своєї думки М. Возняк (с. 161) наводить лист Пилипа Орлика до Карла XII, з якого постає жахлива картина знущань татар з української людності (на просторі між Дністром і Россю), близька до змальованої в пісні.

ПРОБА СИСТЕМАТИКИ УКР(АЇНСЬКИХ) ПІСЕНЬ XVII в.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1908, кн. 3, с. 5—11; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 151—157; втрете — 1913 р. у «Студіях...» (с. 151—157).

С. 302. Ц е р т е л е в (Церетелі) Микола Андрійович (1790—1869) — український та російський фольклорист, перший видавець і дослідник української народної поезії («Опыт собрания старинных малороссийских песней», Спб., 1819).

С. 303. ...я з р о б и в і н в е н т а р п і с е н ь... — Інвентар 8-, 10- і 12-складових ритмічних типів зберігається в архіві І. Франка (№ 896, 899).

С. 304. В в і д н а й д е н і й... П е т р о в и м в і р ш і п р о б и т в у п і д Б е р е с т е ч к о м. .. — Цю пісню надруковано у вид. «Die Niderlage Bohdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung» («Archiv für slavische Philologie», 1877, t. 2, с. 297—307).

... Г о л., III ... — Мається на увазі видання: Г о л о в а ц к и й Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. 1—3. М., 1878.

...Ч у б., V ... — Маються на увазі «Труды этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским», т. 5. Спб., 1876.

«К и е в с к а я с т а р и н а»... — Йдеться про четверту книжку «Киевской старины» за 1883 рік, у якій на стор. 905—907 Ц. Г. Нейман під криптонімом N опублікував пісню під назвою «Подляская злополучница». Див. також: Н е й м а н Ц. Г. Еще об украинской злополучнице.— «Киевская старина», 1883, кн. 5, с. 187—189.

...м о я «Ж і н о ч а н е в о л я...» — Йдеться про працю І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних» (Львів, 1883, с. 14—15); див. т. 26 цього вчдання.

С. 305. ...М е т л., 286 ... — Мається на увазі збірник «Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского» (К., 1854).

...Г р і н ч., III ... — Мається на увазі видання: Г р и н ч е н к о Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, т. 3. Чернигов, 1898.

... K o l b., II ... — Мається на увазі видання: «Pokucie. Obraz etnograficzny. Skreslil Oskar Kolberg», t. II. Krakow, 1883.

... Г н а т., IX ... — Мається на увазі дев'ятий том «Етнографічного збірника» Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, де вміщено «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка (т. 3 І. Західні угроруські комітати; II. Бач-Бодрозький комітат).

С. 307. Ż. P a u l i, I ...— Франко посилається на збірник Ж. Паулі «Pieśni ludu ruskiego w Galicyi», t. 1, 1839.

...п р о я к і у н а с б у д е м о в а д а л і.— Про ці пісні І. Франко уже не встиг написати.

БРАТ БРАТА ВБИВ ЗА ДІВЧИНУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1908, т. 83, с. 11—15; вдруге—1908 р. у «Студіях над народними піснями». Додаток надруковано у ЗНТШ, 1912, т. 112, с. 36. Разом з додатком та мелодією надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 157—161, 510, 931).

Реконструйований І. Франком текст пісні «Ой там при долині, ой там при потоці» у 1946 р. передрукував Ф Колесса («Улюблені пісні Івана Франка», с. 46—47).

С. 309. ...маємо три варіанти в збірці д⟨обродія⟩ Грінченка (стор. 405—407).— Маються на увазі «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», т. 3, 1899, с. 405—407.

[Кудру пізнала] ... — Тут і далі в цій пісні в квадратні дужки взято вставки І. Франка, що відрізняються від цитованого тексту, який подано в його редакції.

С. 310. Напишу я лист аж до матінки ... — Наведений далі уривок пісні І. Франко подає у власній редакції.

С. 311. ... а один записаний мною ... — В архіві І. Франка (№ 849) зберігається автограф варіанта цієї пісні від слів «Чогось мені сумно ...», записаний ним 1880 р. у коломийській тюрмі від К. Батовського. Цей варіант (чи, точніше, редакція) пісні відмінний і повнотою, і окремими виразами від того, на підставі якого І. Франко реконструював цілу пісню у «Студіях». Згадка про запис цієї пісні є у І Франка серед чистових записів пісень із Ценеви (№ 824, арк. 5 звор.). Можливо, письменник має на увазі саме цю другу редакцію, автограф якої розшукати не вдалося. Контамінований текст пісні «Ой там при долині» (початкові шість рядків — Франкова реконструкція її у «Студіях», а дальші — від рядка «Чогось мені сумно, на серці тяженько ..» — перша редакція ценівського варіанта) надрукований разом з мелодією у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 247—248, 358. У 1912 р. мелодію цієї пісні (на 3/4), підтекстовану першим рядком, записав Ф. Колесса. Іншу мелодію її (на 2/4) вміщено у збірці «Pokucie» (т. 2, с. 221) О. Кольберга. Крім того, в архіві І. Франка зберігається стягнутий варіант пісні, записаний М. Гаморак 1889 р. у Стецеві (№ 824, арк. 107), де отаман замінений гренадиром, що гине у битві з турками чи татарами.

«Jeden meże nym y».— У Кольберга цього немає.

Сі два рядки лиш у Кольб⟨ерга⟩.— Рядки

Ой він не їсть, не п'є, лиш думку думає;
Питаються слуги, що за журу має.

І. Франко подає у власній редакції. У Кольберга маємо:

Oden ne jist', ne pje,
łesz dumku dumaje,
Pytajut sie druhy,
szczo win ma, czczo maje.

С. 312. ... Кольб.— vac. ... — У Кольберга відсутнє тільки «На три дороженьки».

Щоби поминала його милесенька ... — Цей уривок пісні І. Франко наводить у власній редакції.

БРАТ БРАТА ВБИВ ЗА ДІВЧИНУ

Вперше надруковано як доповнення до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 36; вдруге — 1913 р. у «Студіях...» с. 510.

ДВА КОЗАКИ Б'ЮТЬСЯ ЗА ДІВЧИНУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1908, кн. 3, с. 15—17; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями». Додаток надруковано у ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 36—40. Разом з додатком надруковано 1913 р. у «Студіях...» (с. 161—163, 510—514).

С. 315. ...у Жеготи Паулі... — Варіант пісні, про який говорить І. Франко, надруковано у вид.: Paulі Ż. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, т. 2, с. 6—7.

Колесса Іван Михайлович (1864—1898) — брат Олександра та Філарета Колесс, лікар за фахом; записав та видав фольклорні матеріали з села Ходовичів — «Галицько-руські пісні з мелодіями, зібрав у с. Ходовичах Іван Колесса» («Етнографічний збірник», т. 11).

...варіант-уривок, записаний М. Павликом ... — Автограф запису цього уривка зберігається в архіві І. Франка (№ 817, арк. 41). Він починається рядком «Попович каже: дівчина моя буде ...» і являє собою контамінацію з піснею «Викуп з неволі».

... реконструкцію первовзору. — Реконструюючи пісню про поєдинок двох товаришів-козаків, І. Франко окремі рядки подає у власній редакції.

ДВА КОЗАКИ Б'ЮТЬСЯ ЗА ДІВЧИНУ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, т. 112, с. 36—40; вдруге — 1913 р. у «Студіях...», с. 510—514.

С. 317. Ось перший варіант ... — Автограф цього запису зберігається у ЛНБ АН УРСР (відділ рукописів, ф. Бучинського, 266 п. 7, зош. 3).

С. 318. В другім варіанті ... — Автограф цього запису, зробленого в серпні 1868 р., разом з автографом перекладу пісні німецькою мовою, зробленого М. Бучинським, зберігається там же (ф. Бучинського, 266/п 7, зош. 7).

С. 320. ... варіант сеї пісні ... — Копія запису пісні про поповича і вдовиного сина, про яку говорить І. Франко, зберігається в ІЛ (ф. 99, № 187, арк. 37). Повний текст цього варіанта пісні надруковано в збірнику «Українські народні пісні в записах Зоріана Деленги-Ходаковського», с. 548—549.

ТРОЙЗІЛЛЯ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1908, кн. 3, с. 18—25; вдруге — 1908 р. у «Студіях над народними піснями», с. 164—171; втретє (разом з мелодією) — 1913 р. у «Студіях...» (с. 164—171; 531).

С. 323. ... у моїй збірці ... — Автографів записів, про які говорить І. Франко, не знайдено. Натомість в архіві письменника є кілька інших варіантів цієї пісні (див. № 215, арк. 246—247, 379; № 221, арк. 130—131; № 822, арк. 283; № 824, арк. 269—273; № 4064, арк. 14).

... текст пісні, зближений до оригіналу.— Реконструюючи пісню з варіантів, І. Франко окремі їхні елементи подає у власній редакції. Цей текст разом з мелодією, записаною від І. Франка у 1912 р., Ф. Колесса передрукував у кн. «Улюблені українські народні пісні Івана Франка», с. 47—49.

С. 324. ... варіант, який я записав від моєї мами... — І. Франко записав цю пісню двічі. Перший раз — 1868 р. у с. Нагуєвичах від своєї матері, вдруге у львівській в'язниці 1877 р. Автографа першого варіанта не виявлено. Другий варіант зберігається в архіві І. Франка (№ 850) і опублікований у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка» (с. 268—269) разом з мелодією, підтекстованою двома початковими рядками реконструйованого І. Франком тексту. У примітці до публікації цього варіанта вказано, що він записаний І. Франком від матері. Помилковість цього твердження видно хоча б з того, що в автографі (№ 850) немає рядків «Єден каже: «Ой темная нічка!» — Другий каже: «Ой бистрая річка!», про які І. Франко говорить, що в реконструйованому тексті їх взято з материного варіанта.

С. 325. Руданський Степан Васильович (1834—1873) — український письменник-демократ, творчість якого тісно пов'язана з фольклором. С. Руданський зробив багато записів української народної творчості. І. Франкові належить кілька статей про творчість С. Руданського; див. зокрема: «До студій над Ст. Руданським».— «Зоря», 1892, № 1; «Студії над Ст. Руданським».— «Зоря», 1892, № 16 (друкуються в 28-му томі цього видання).

С. 326. Ой пішов він до стаєньки... — Так насправді у Я. Головацького. У І. Франка замість «до стаєньки» було «молоденький».

С. 327. Ся переробка записана мною з уст моєї матері ... — Відомо чотири редакції цього варіанта пісні, записаної І. Франком від своєї матері 1871 р. Автограф першої редакції зберігається у Державній бібліотеці імені В. І. Леніна (№ 750) і опублікований разом з мелодією у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 127—129, 351. Друга редакція цього варіанта (датована 1870 р.) міститься серед пісень, які І. Франко 1885 р. надіслав М. Лисенку (ІЛ, ф. 99, № XVIII), і опублікована Ф. Колессою разом з мелодією у кн. «Улюблені пісні Івана Франка», с. 149—150. Третю редакцію опубліковано І. Франком у «Студіях»; автограф четвертої редакції — копія з невідомого списка, зроблена М. Павликом з таким паспортом: «Нагу. Фр. від Марії Франко, мами, 1870)» (№ 221, арк. 499 звор.). Можливо, отже, що запис цієї пісні І. Франком від матері належить до 1870, а не до 1871 року, як зазначає у «Студіях ...» сам автор. Мелодію пісні вперше записав із голосу І. Франка у 1901 р. К. Квітка («Українські народні мелодії. «Етнографічний збірник», т. 2. К., 1922, № 511), вдруге у 1912 р.— Ф. Колесса (Франко І. Студії над українськими народними піснями, с. 532). Усі чотири редакції пісні різняться як послідовністю, так і редакцією та кількістю окремих рядків.

С. 329. ... бідний, як той біблійний Яків ... — За Біблією (перша книга Старого завіту — «Буття»), молодший син Ісаака Іаков, який змушений був втекти з батьківського дому, сім років без платні відробляв Лаванові за право одружитися з його донькою Рахіллю.

ПОДОЛЯНКА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1908, кн. 3, с. 25—30; вдруге — 1908 р. у «Студіях...», с. 171—176. Додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 40—43. Разом з додатком та мелодією, записаною від І. Франка 1912 р. Ф. Колессою, надруковано 1913 р. в «Студіях...» (с. 171—176, 514—517, 532). Автограф розвідки зберігається в архіві І. Франка (№ 826, арк. 13—18).

Там же (№ 2572 та 4040) зберігається автограф статті Я. Гординського «До пісні про «Подолянку», у якій автор намагається заперечити тезу І. Франка: «... її (пісні.— *Ред.*) ідейна основа ясна для нас вповні: дівчина волить утонути, як бути козаковою любовницею, іграшкою його хвильової похоті». У своїй статті Я. Гординський наводить ще два варіанти цієї пісні, на підставі яких датує її виникнення найпізніше XVI століттям.

С. 331. ... незвичайно гарний варіант сеї пісні ... — Запис пісні «Подолянка» від К. Францішкевича відомий у трьох редакціях, не рахуючи тексту, реконструйованого у «Студіях...»? Первісна редакція зберігається в архіві І. Франка № 849). Вона передрукована у збірнику «Народні пісні в записах Івана Франка», с. 266—267, разом з мелодією Ф. Колесси, підтекстованою двома першими рядками іншого варіанта цієї пісні (с. 360). Другу редакцію рогатинського варіанта пісні надруковано в праці І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних», Львів, 1883, с. 9. (див. 26-й том цього видання). Третя редакція міститься серед пісень, які 13 грудня 1885 р. І. Франко надіслав М. Лисенку (Ф. 3, №.99, 3) і опублікована разом з мелодією у збірнику «Улюблені пісні Івана Франка», с. 50—51.

... есть іще один варіант «Подолянки» ... — Автограф цього запису не знайдено.

Крім названих записів, в архіві І. Франка зберігаються ще кілька варіантів пісні (див., зокрема, № 4081, 4140).

ПОДОЛЯНКА

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 40—43; вдруге — 1913 р. у «Студіях...», с. 514—517.

С. 335. ... один із рукописної збірки Мелітона Бучинського... — Чорновий автограф цього запису зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Бучинського, 265/п. 7, зош. III, № CLXXXXVI) і має у рядках 5—8 деякі відмінності від цитованого (очевидно, за чистовим варіантом) І. Франком тексту. У тому ж III зошиті є ще один, повніший варіант цієї пісні, відмінний від попереднього.

Кміт Юрій (1872—1946) — український письменник, літературознавець, етнограф ліберально-буржуазного напряму. Автограф

його запису пісні «Подолянка», датований 22 січня 1907 р., зберігається в архіві І. Франка (№ 219, арк. 34).

С. 337. Гординський Ярослав — український історик літератури, співробітник І. Франка по Науковому товариству імені Т. Г. Шевченка. Записів Я. Гординського в архіві І. Франка не виявлено.

...варіант сеї пісні маємо в рукописній збірці Ходаковського ... — Копія запису зберігається в ІЛ (ф. 99, № 187, арк. 36). У збірнику «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленга-Ходаковського» цю пісню надруковано на стор. 550—551.

ПІСНЯ КИЇВСЬКІЙ БРАТСЬКІЙ БОГОРОДИЦІ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, кн. 2, с. 40—46; додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 43; вдруге разом з додатком — 1913 р. у «Студія...х» (с. 182—188, 517).

С. 339. ... в додатку до мого нарису «Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.» ... — Нарис і додаток до нього див. у 32-му томі цього видання.

Друга копія ... — Автограф цього запису зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР (ф. АСП—232, арк. 21—29 зв.).

Радзівілл Януш (1612—1655) — литовський гетьман, який у червні 1651 р., розбивши козацьке військо, вдерся до Києва і жорстоко розправився з його жителями.

С. 341. Отсѣченный от горы камень Вышъгорода ... — У тексті співаника «Отсѣченный камень со горы Вышъгорода».

Отдоит ссущих млеко младенца словесно.— У співаннку: «Отдай суущих млеко младенца словесно».

... в кіевской отрадѣ.—У співанику: «в кіевского граду».

С. 342. Київська братська школа — школа, заснована 1615 р. в Києві при Богоявленському монастирі на Подолі; являла собою визначний культурно-освітній осередок свого часу, з якого вийшло багато видатних українських культурних діячів; у 1632 р. була об'єднана з лаврською школою П. Могили і одержала назву Київської братської колегії (Києво-Могилянська академія)

Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України, архімандрит Києво-Печерської лаври, київський і галицький митрополит (1632—1647), засновник Києво-Могилянської колегії, автор багатьох політичних і богословських творів. Брав участь у битві під Хотином 1621 р

Києво-Братський монастир — монастир у Києві, заснований 1615 р., центр освіти на Україні в XVII—XVIII ст. (школа, колегія, академія), один з осередків боротьби проти уніатів і єзуїтів.

С. 343. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» — в архіві І. Франка № 219, арк. 10, 261) зберігаються письменницькі виписки з цього видання та з «Описания Киева» М. Закревського, на яке він посилається.

С. 344. ... з її делиння та з ікои збудували пором ... — В «Описании Киева» М. Закревського (т. 1, М., 1868, с. 261) говориться: «розобрали существовавшую в то время деревянную Вышгородскую церковь употребили лес и самые иконы на мост».

Григорій Богослов (Назанзин) (близько 329 — близько 389) — діяч східноримської церкви, один із так званих «отців церкви», єпископ Константинополя, який відіграв значну роль в оформленні християнської догматики. Перше видання його творів російською мовою вийшло у Москві 1665 р. у перекладі Є. Славинецького.

Паннонія — римська провінція в басейні середньої течії Дунаю і його приток Драви і Сави, утворена в IX ст. до н. е.; пізніше (IX—X ст.) завойована угорцями. У Паннонії з 863 р. до кінця життя жили Кирило і Мефодій; останній з 870 до 874 р. був єпископом Паннонії.

С. 345. Се оповідання було перекладене на українську мову в моїй статті ... — Наводимо поданий у ній переклад цитованого уривка «Чтения на крещение господне: «Отим-то з огляду, що маємо багато образів сеї тайни, для того живучі там (у Палестині) християни сим обичаєм не образ, а саму правду творять з великою почестю, щоб і в часах була не забута і многими літами не закрита така велика ласка (божа). Ми чули від багатьох (людей), що кождого року з великою парадою (в оригіналі «с чинном чином» — характеристичний вислів, як з уст вийнятий св. Константину, що так любив говорити поетичними висловами та притчами!) і піснями похвальними і хвалою божою великою, ставши над рікою святого Іордана, молитви творять, поставлявши свічки на дошках і спустивши їх у ріку. А коли закаламутиться вода, нараз дошки зі свічками пливуть горі рікою[1]. Розуміючи з сього, що ласка святого духа зійшла на води, в тій самій хвилі і того самого часу з великою радістю починають скакати в ріку, а інші кроплять себе і черпають (воду) на освячення свойого тіла і душі, і домів, і на прогнання всякого зла. Отим-то у всіх народів свята християнська церква в кождім краю землі і місці на подобу Палестини (в тексті: «тѣм ся подобяще») творить те саме кождого року в той самий час. Ставлять гарну посуду посеред церкви, наповняють її чистою водою і, запаливши свої свічки, співають гарні пісні і читають писання, гідні того празника. І поки єреї святять воду, всі веселяться тілом і душею, що там тоді були присутні, а потім розходяться з великими радощами. Таким робом, також перенявши се відтам, і римська церква свячення води і сама держить його й досі і передала всьому нашому заходові.

Від многих людей чули ми таке, що в Єрусалимі всі люди гасять усякий огонь (у страсну суботу). В святій церкві Воскресенія над гробом господнім у годині, в якій він восрес (колись), і в ту саме хвилю свічник запалюється ласкою святого духа. І від того нового світла розносять усі люди розпалюють огонь на весь рік».

---

[1] Варто зазначити, що ті свічки, як майже очевидно виходить із зв'язку оповідання, були вже вперед, на березі позасвічувані самими людьми, а потім чудо лежало лише в тім, що свічки на дошках плили проти води (в тексті дослівно: «В спеть пловоут възрѣкоу»), отже, про небесний огонь властиво в тім, очевидно, старшім оповіданні нема ще мови.

ПІСНЯ КИЇВСЬКІЙ БРАТСЬКІЙ БОГОРОДИЦІ

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 43; вдруге — 1913 р. у «Студіях...», с. 317

С. 346. ... «Пришествіе иконописцев из' Цариграда в' монастырь Печерскій»... — В «Патерику» оповідання має назву «Повѣсть иконописцев о пришествии их».

...приплыхом ладіею в Киев ... — У тексті «Патерика» — «в Канев».

БИТВА ПІД ХОТИНОМ 1739 р.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, т. 94, с. 46—48; вдруге у 1913 р. у «Студіях...», с. 188—191.

С. 347. Ой б'єся турок з москалем ... — У виданні Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси», т. 1, с. 21) надруковано: «Б'ється турок із москалем».

Голос іде ... — У Головацького «гуде».

А молодих турків ... — У Головацького «Гей, молодих турків».

...про хотинську битву 1739 р. ... — Йдеться про взяття турецької фортеці Хотин російською армією під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. після розгрому турецької армії у Ставучанській битві 1739 р.

С. 348. А гды прійшли ку Днѣпрови ... — Тут виправлено за текстом А. Петрушевича: у І. Франка помилково — «Днѣстрови».

Мовит фелтимаршал... — Під «фелтимаршалом» розуміється, ймовірно, російський генерал-фельдмаршал Б.-Х. Мініх (1683—1767), який під час російсько-турецької війни командував російськими військами в Криму та Бессарабії, що в 1739 р. взяли Хотин.

С. 349. Шумлянський Онуфрій — перемиський уніатський єпископ у 1746—1762 рр.

ПІСНЯ ПРО ВАРШАВУ

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, кн. 2, с. 48—53; вдруге — 1913 р. у «Студіях...» (с. 191—196).

С. 350. В ... збірці народних пісень, списаній Теодором Яцевим ... — Співаник Теодора Яцева, за текстом якого подано «Пісню про Варшаву», зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Народного дому, № 193/1, арк. 47—48 звор.).

Годзен Пулавскі ... — Серед керівників барських конфедератів були кам'янець-подільський староста Йосиф Пулавський (Пулаські) — безпосередній організатор Барської конфедерації — та Казімір Пулавський (Пулаські) (1747—1779) — польський генерал, один з найголовніших військових керівників конфедератів, що воював проти польських королівських та російських військ у Литві, на Україні, у Польщі. Після розгрому конфедератів емігрував до Америки, де брав участь у війні за незалежність США.

С. 351. Барська конфедерація — політичне і військове об'єднання реакційної польської шляхти та католицького духівництва, яке виступало за необмежені права над селянами, відновлення зверхності католицької церкви над світською владою. Конфедерація зібралася в лютому 1768 р. у місті Барі на Поділлі й організувала «Орден кавалерів святого хреста», під керівництвом якого вогнем і мечем конфедерати знищували некатоликів, основну масу яких становили українські селяни. Виступ конфедератів був поштовхом до початку народного повстання, відомого як Коліївщина. Війська барських конфедератів у 1771 р. були розгромлені під Лянцкороною російською армією на чолі з О. Суворовим.

С. 352. Ось що писав я про се 1894 р. ... — Стаття І. Франка, друкована в «Житті і слові», має назву «Інтердикт в селі Кунині», уривок з неї, цитований далі, порівняно з першодруком має незначні редакційні правки І. Франка. У цій статті І. Франко наводить «Пѣснь свѣцку о ляхах з москалями».

С. 353. ...оповідання, виписане з метрики хрещення львівської лат(инської) кафедри ... — Див. це оповідання у вид.: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года, ч. 1. Львов, 1887 (пісню надруковано на стор. 274—275). Див. також публікацію І. Франка «Вірша про Барську конфедерацію» (ЗНТШ, 1895, кн. 3. с. 3—11, misc.).

...міститься тепер у музеї А. Петрушевича ... — Рукописний співаник А. Петрушевича зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Народного дому, № 193/1, арк. 47—48 звор.).

БАНДУРКА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, кн. 2, с. 53—57; вдруге — 1913 р. у «Студіях ...» (с. 196—200).

С. 356. ...в рукописній збірці о. Свідзинського ... — Цей збірник різних щодо змісту творів, складений у домі Свідзинських у с. Тарніці у 1720—1766 рр., зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Народного дому, № 101, арк. 63—63 звор.).

С. 357. ... у LXXXVI т. «Записок» ... — Йдеться про «Записки Наукового товариства імені Шевченка».

Август Сильний — Фрідріх Август II, польський король (1687—1733) і саксонський курфюрст, який правив Польщею 36 років (не знаючи навіть польської мови); в часи королювання Августа II Польща прийшла до політичного й економічного занепаду, посилення феодальної анархії та шляхетської розбещеності.

«Бенкет Тримальхіона» — центральний епізод коміко-реалістичного роману «Сатирикон» з часів Нерона римського письменника I ст. Петронія.

...збірка польських віршів та пісень...— І. Франко має на увазі збірку польських віршів і пісень 1780 р. Валашкевича (ф. 3. № 4097).

С. 358. Подолинський Михайло (1844—1894) — український ліберально-буржуазний літературознавець, публіцист, співробітник «Зорі».

«З о р я» — літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Львові у 1880—1897 рр.

...маемо тут нашу пісню про бандурку ... — Автограф пісні зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4097, арк. 401 звор.— 403 звор.).

ПІСНІ ПРО КОМАРА

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1910, кн. 3, с. 30—53; додаток надруковано в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 43—47. Разом з додатком надруковано 1913 р. у «Студіях ...» (с. 200—230, 517—521).

С. 360. К о ц і п і н с ь к и й Антон (1816—1866) — український композитор, етнограф і видавець. Тут ідеться про його збірку «Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1862).

«З о р я г а л и ц ь к а» — перша українська газета проавстрійського напряму, орган Головної руської ради, що виходила у Львові в 1848—1857 рр.; у 1852—1856 рр. була органом «москвофілів».

С. 362. ... н і ж к а м и з а д е р л а ... — У виданні П. Чубинського «заперла» (?).

С. 364. ... в а р і а н т м і с т и т ь с я в р у к о п и с н і м с п і в а н и к у ... — Збірник, про який іде мова, має назву: «Пѣсны свѣтскіи, зебранніи чрезъ іереа Іѡанна Дронжевского, пароха бѣлобѣжницкого, дня 14 августа 1839 року Списанніи чрез Францѣшка Скѣбѣнского въ Могильницы дня 25 іюнія 1857 року» і зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН УРСР (ф. Народного дому, № 106). Пісню про комара записано тут на аркушах 99—103. В архіві І. Франка зберігається рукописна копія варіанта пісні, зроблена письменником, № 865/1).

С. 367. П о д а ю т у т с е й л и с т д о с л і в н о ... — Цитуючи анонімний лист до газети «Зоря галицька», І. Франко опускає примітку редакції про авторів цього допису.

...н и с к і л ь к а ч и с е л «В ѣ с т н и к а»... — Йдеться про «Вѣстникъ для русинов Австрійской державы», офіційний урядовий орган, що виходив у Відні в 1850—1865 рр. з кількома додатками. Редактором цієї реакційної газети у 1850—1851 рр. був брат Я. Головацького — Іван Головацький.

Д а л і п е р е ч и т а л н а м П а в л а і С е н ь к а...— У І. Франка тут була описка — «Петра». Виправлено за цитованим джерелом.

...з к н и ж о ч к и «П е р е м и ш л я н и н а» ... — У «Перемишлянині» («месяцословец достатностей народных на рок 1851») на с. 45—51 вміщено «двоговор» (діалог) «Павло и Сень», що в завуальованій формі показує суперечку українця з поляком.

«С о л о в і й», «В о р о б і й», «Щ и г о л», «К о м а р» — серія народних пісень про так зване пташине весілля; ці пісні, що близько стоять до веснянок, поширені також і в західнослов'янському фольклорі. Українські тексти цих пісень див., зокрема, у виданнях Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси», ч. 2, с. 505, 507, 550, № 4; ч. 3, ч. 1, с. 496, № 2), В. Залеського («Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», с. 406—408, № 272), Чубинського («Труды этнографическо-статистической экспедиции...»,

т. 5, с. 11—24, № 40, 45), Б. Грінченка («Этнографические материалы», т. 3, с. 663), в «Етнографічному збірнику Наукового товариства імені Шевченка», т. 9, с. 272, № 420).

С. 368. ...сей учитель назывався Петрика.— З приводу цього варіанта пісні про комара укладач «Галицко-русской библиографии XIX столетия» І. Левицький зауважує: «Народная песнь, переделанная в 1846 г бывшим учителем в Нагуевичах (не будет ли то Т. Петрарка?)».

С. 372. Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — український письменник, культурний діяч і педагог «будитель» «москвофільської» орієнтації, викладав російську мову в Пряшівській гімназії. За словами І. Франка, О. Духнович був «чоловіком, без сумніву, доброї волі і не малих здібностей», але «невлічимо заплутаним у язикові та політичні доктрини». Записаний ним варіант пісні про комара вміщено у виданні: Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. II, с. 564—565 (Песни, собраные Александром Духновичем в Пряшеве).

...в...збірці, підписаній буквами П. Ст. Б... — Згаданий співаник 1865 р. за часів І. Франка знаходився у колекції А. Петрушевича. Зараз його ні у фондах А. Петрушевича, ні Народного дому (ЛНБ АН УРСР) не виявлено.

С. 373. ...записана мною у Львові ... — Автограф запису не знайдено.

С. 374. «Pieśni ludu Biało-Chrobatów» — Повна назва збірки К. В. Войцицького така: «Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich» (2 т. Варшава, 1836).

С. 375. Oskar Kolberg, Lud... — Повна назва цього видання така: «Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce» (т. 1—23, Краків, 1865—1890).

С. 384. ...записав коло р(оку)1880 ось яку пісню ... — Автограф запису Лещишака зберігається в архіві І. Франка (№ 4083, арк. 103—105).

С. 385. Текст пісні, записаний Павлом Стадником... — Автограф цього запису не знайдено.

С. 386. Бьоме (Böhme) Франц Магнус (1827 — 1898) — учитель консерваторії у Франкфурті на Майні і Дрездені (у 1878—1885 рр.), дослідник німецьких народних пісень і танців, зокрема дитячих пісень та ігор («Німецька дитяча пісня і дитяча гра», 1897).

С. 389. Тальві — псевдонім Терези Альбертіни Луїзи Робінсон (1797—1870), дочки професора Харківського університету (1807—1809) Л. Г. К. Якоба, яка, живучи в Харкові, вивчила українську мову. Виїхавши до Америки, у 1825—1926 рр. видала антологію сербських народних пісень в перекладі німецькою мовою («Volkslieder der Serben, metrisch übersetzt»), а в 1840 р.— працю «Характеристика німецької народної пісні», на яку посилається І. Франко. Переклала англійською та німецькою мовами пісні з «Наталки Полтавки»; у праці «Історичний огляд слов'янських літератур і мов» (1834) говорить про І. Котляревського.

С. 392. ...з приводу тих варіантів ... — Крім згаданих, в архіві І. Франка є ще три записи пісні про комара (див. № 215, арк. 371, № 860 та 4149).

Вперше надруковано як додаток до попередньої студії в ЗНТШ, 1912, кн. 6, с. 43—47; вдруге — 1913 р. у «Студіях», с. 517—521.

С. 393. Левицький Йосип Іванович (1801—1860) — український письменник і культурний діяч, професор богослов'я у Перемишлі, парох у Нагуєвичах; автор першої друкованої в Галичині граматики української мови, написаної німецькою мовою («Grammatik der ruthenischen, oder klein russischen Sprache in Galizien», 1834); записував народні пісні, обряди та звичаї.

С. 396. Лучкай Михайло — псевдонім Михайла Попа (1789—1843), автора граматики української мови та історії Закарпаття—«Historia Carpatho-ruthenorum» (рукопис).

ПІСНЯ ПРО БИТВУ В СТЕПУ (1398 р.)

Вперше надруковано у «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. 1, 1928, с. 1—4.

Подається за автографом (ф. 3, № 866, арк. 25—27). Розбивку І. Франком «Слова о полку Ігоревім» на віршові рядки див. ф. 3, № 222, арк. 5—6.

С. 403. ... «Вічная память!» — Після цього в рукописному тексті студії, писаному російською мовою, йде: «Я считаю уместным отнести ее к памятной битве литовско-русского войска Витовта с армией знаменитого завоевателя Азии Тамерлана на реке Ворскле в 1399 году. Подробности этой битвы по польским летописям изложены в экскурсе до песни о Коваленке» (ЦНБ АН УРСС, відділ рукописів, ф. І, № 4853, арк. 9).

Як уже говорилось раніше, надсилаючи О. Шахматову студії «Пісня про битву в степу (1398)», «Пісня про битву під Варною (1444 р.)», «Пісня про Коваленка (1452)», «Пісня про Стефана, воєводу волоського», І. Франко написав до них короткий вступ, в якому пояснював як загальне спрямування «Студій над українськими народними піснями», так і ті «прикрі обставини» (тобто неможливість у Східній Галичині, що під час першої світової війни стала театром воєнних дій, продовжити друкування всієї праці), які змусили його звернутися до нього. Друкуємо цей «Вступ» за текстом «Наукового збірника Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. І, с. 1.

ВСТУП

Наприкінці 1913 року закінчив я перший том своїх «Студій над українськими народними піснями», а на початку біжучого року розпочав працю над другим томом, що має містити насамперед ряд монографій про історичні пісні українського народу XV й XVI століть, автентичні і підроблені, наскільки вони дійшли до нашої пам'яті. Йдучи за прийнятою в першому томі методою, я розроблюю спеціально кожну пісню щодо її форми й змісту, кладучи собі за мету в цих студіях подати по змозі повний і поправний

текст, визначити його автентичність, час постання та історичну вагу. Для цього доводиться до кожного тексту пісні додавати відомості про те, хто, де й коли його записав та видав, які були до нього уваги видавця чи інших осіб, до яких історичних подій чи осіб відноситься пісня і що відомо про ці події та цих осіб із джерел та дослідів. Тільки проробивши оце роботу, можна, на мою думку, визначити історичну й літературну вагу кожної пісні. Це не буде коментар, ані пояснення, але справжня історично-літературна студія, що проливає світло на темряву історичних подій і народної творчості.

Подаючи свою працю на увагу російській публіці, роблю це через прикрі обставини теперішнього часу, які на деякий час припинили всяку літературну й наукову продукцію моєю рідною українською мовою, в надії, що ця моя робота додасть дещо, щоб усунути ті прикрі непорозуміння, що досі панують серед російського громадянства щодо українського народу, його мови, його минулого й сучасного.

ПІСНЯ ПРО КОВАЛЕНКА (1452)

Вперше надруковано в «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. 1, с. 8—29.

В архіві І. Франка (№ 866, арк. 1, 2, 15, 16, 31—33; № 663, арк. 1—6) зберігся автограф цієї розвідки, у якому відсутні 9—14 та остання сторінки. Зіставлення автографа з російським текстом студії та з публікацією 1928 р. свідчить про те, що автограф дещо повніший (у деталях). У зв'язку з цим текст студії «Пісня про Коваленка» друкується за автографом. Відсутні в автографі сторінки та окремі слова подаються за публікацією 1928 р. (в ламаних дужках).

С. 404. Стрийковський Матвій (Мацей) (близько 1547—після 1582 р.)— польський історіограф і письменник, автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» («Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi, pisana prozą i wierszem, która przedtem nigdy świata nie widziola», 1582).

Ольгерд (1296—1377) — великий князь литовський (з 1345 р.), який приєднав до Литви велику частину українських земель, зокрема Поділля, князівства Київське і Чернігово-Сіверське.

... і дав його в державу Коріатовичам ... — Йдеться, очевидно, про рід подільського князя Федора Коріатовича, який близько 1365 р. переселився на територію нинішнього Закарпаття.

С. 405. Спитко (Спитек Мельштинський) — від 1382 р. краківський воєвода, один з організаторів польсько-литовської унії. У 1395 р. одержав від Ягайла у володіння частину Поділля; загинув у битві з татарами над Ворсклою у 1399 р.

С. 406. ... але також як талановитий поет ... — І. Франкові належать зроблені у січні 1915 р. переклади ряду творів та життепис цього хана (див. «Кримський хан Газі-Гірей (1588—1607) і дещо з його віршів» — ф. 3, № 400; вперше опубліковано в журн. «Радянська Україна», 1941, № 2; див. також 13-й том цього видання).

С. 408. ...не слухаючи відраджувань ... королевої ... — Тут ідеться про польську королеву (з 1384 р.) Ядвігу (1370—1399), дружину Владислава II Ягайла.

С. 412. ...та сей цитат, мабуть, фіктивний...— У М. Кромера це місце викладено так: «Tych że czasów Edyga car tatarski wyprawiwszy z podarkami poselstwo do Witołda w przymierze z nim zaszedł» («Kronika Marcina Kromera». Sanok, 1857, с. 846).

С. 413. ...Стефан, воєвода волоський ... — Йдеться про сина молдавського господаря Олександра Доброго — Стефана.

Свидригайло Болеслав (близько 1370—1452) — подільський, чернігівський та великий князь литовський (1430—1432), син Ольгерда, наймолодший брат Ягайла.

Кейстутович Зигмунт — брат Вітольда, який спочатку усунув Свидригайла, оголосивши себе великим князем литовським, а потім у ході міжусобної війни 1432—1439 рр. розбив численне військо Свидригайла, а самого його вигнав у Молдавію.

С. 415. Гедимін (близько 1275—1341) — великий князь литовський (від 1316 р.), батько Ольгерда і Кейстута.

Скала — містечко над Збручем; Бакота — село над Дністром, колишній центр Поділля.

С. 415. Городок — містечко на Поділлі; Белз — старовинне містечко в північній Галичині; до 1772 р.— центр воєводства.

А король мало дбав про ⟨це і⟩... — Йдеться про Казіміра IV Ягеллончика, який внаслідок безперервних міжусобиць між литовськими і польськими магнатами та сваволі шляхти не зумів організувати належної відсічі татарам і туркам, що систематично пустошили землі королівства.

Ваповський Бернард (близько 1450—1535) — польський історик, автор хроніки, що обіймає історичні події в Польщі від 1380 до 1535 р. (Wapowski Bernardz Kachtamowie, Dzieje korony polskiej i wielkiego księstwa litewskiego 1380 do 1535).

С. 417. Бона Сфорца (1494—1557) — польська королева (від 1518 р.), друга жінка Сігізмунда I (Старого). З її ім'ям пов'язано ряд фольклорних переказів, що стосуються головним чином міст Бара та Кременця.

С. 419. ...і Матвій ме⟨джибозький⟩.— Після цих слів, на яких уривається автограф, текст до слів «під його зверхністю» (стор. 428) подається за публікацією 1928 р. («Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», т. 1).

С. 420. Гербурт Ян Щасний (1567—1616) — польський поет і публіцист, що багато років прожив на Україні і називав себе русином; автор досі не друкованого трактату «Zdanie o narodzie ruskim» (близько 1611 р.), в якому він виступив на захист українського народу від магнатсько-єзуїтської експансії.

С. 425. ...Стефана, воєводи волоського... — Йдеться про Стефана III (Великого), який зробив цей похід у відповідь на вторгнення польського війська на чолі з королем Яном I Ольбрахтом до Молдавії у 1497 р.

С. 427. ...про битву над Ворсклою 1398 р. ...— Сучасними історичними джерелами ця битва датується 12 серпня 1399 р.

С. 428. ...обняв владу в Криму під його зверхністю... — Далі текст подається знову за автографом.

...у збірці галицько-руських пісень Головацького... — Пісню про Коваленка вміщено в четвертій частині (томі) збірника Я. Головацького «Песни Галицкой и Угорской Руси» (1863) на стор. 203. В архіві І. Франка (№ 4064, арк. 5—7) зберігається ще один запис пісні «Коваленко» (1912), який являє собою підробку під народну думу і, по суті, відходячи далеко від теми відомої пісні, є чиєюсь літературною вправою (про що, зокрема, свідчать правки деяких рядків, зроблені її автором), а не «пізнішою трансформацією» пісні, як це твердить М. Гуць (див. його публікацію «Дума про Коваленка» — «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3, с. 102—104). Саме тому, гадаємо, І. Франко залишив цей текст поза увагою.

С. 429. ... Д — «Дівки, парубки».— Фактично у варіанті Д — «хлопці, дівки».

С. 432. ... Як бачимо, пісня ця ... — Далі автограф відсутний, і текст студії наводиться за публікацією 1928 р.

Єрлич Йоахім (1598 — близько 1673) — польсько-шляхетський хроніст, запеклий ворог українського визвольного руху; автор хроніки «Latopisiec, albo Kroniczka», що охоплює події від 1520 р. до квітня 1673 р. (видана у Варшаві 1853 р.). Цитату з Єрлича наведено у збірнику В. Антоновича та М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» на стор. 83 першого тому.

С. 433. Лясота Еріх (близько 1550—1616) — німецький мемуарист; 1594 р. був посланий цісарем Рудольфом II на Січ до запорізьких козаків; залишив щоденник (1573—1594) з описом тогочасного життя на Україні («Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der von Gersdorffweichaschen Bibliothek zu Bautzen hrsg. und mit Einleitung u Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin», Halle, 1866).

ПІСНЯ ПРО ОСТАФІЯ ДАШКОВИЧА (1528)

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 866, арк. 28—30).

С. 435. Скальковський Аполлон Олександрович (1808—1899) — український дворянський історик; один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. У своїх працях (зокрема «Наїзди гайдамаків на Західну Україну») фальсифікував історію антифеодальної боротьби українського селянства, затушовував класову боротьбу в середовищі запорізького козацтва, яке вважав взагалі негативним явищем в історії України. Повна назва праці, яку згадує І. Франко,— «История Новой Сечи, или последнего коша запорожского».

...в збірці Срезневського «Запорожская старина» ... — Згадані пісні про Свірговського надруковано в першому томі «Запорожской старины» (кн. 1, с. 27—33).

...у поправній, на мій погляд, формі ... — Наводячи пісню, І. Франко змінює строфіку першоджерела.

С. 437. Ось її текст із невеличким моїм доповненням.— Текст подано за виданням: «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża» М. Гліщинського (с. 262—263). Рядок «[Чи

то чорні орли крила розпустили?]» взято з тексту, який у М. Гліщинського передує цитованому уривку.

С. 438 Ізопольський Еразм — священик у Білій Церкві, збирач українського фольклору; друкувався в журналах «Atheneum» і «Biblioteka Warszawska» (1856—1857). «Фабрикаціями українських пісень» І. Франко називає його книжку «Duma z dum ukraińskich. Pieśni lirnika o ukraińskiem kozactwie. Przez Erazma Izopolskiego», Warszawa, 1858.

...ніби козацькими піснями Тимка Падури.— У фонді І. Франка (№ 4098) зберігається рукописна копія збірки Т. Падури «Zbiór piosenek ukraińskich» (1884).

Ржевуський Вацлав (1765—1831) — польський магнат і політичний діяч (родом з Волині), який деякий час жив на Сході і повернувся звідти з титулом «Емір-Ходжа-Ель Фегер» («Золотобородий емір»). Заснував у своєму маєтку школу лірників, поклав на ноти чимало псевдонародних пісень Т. Падури, покровителем якого був. Відомий у фольклорі як «отаман Ревуха» («Ревуга»).

ПІСНЯ ПРО СВІРГОВСЬКОГО
(1574)

Друкується вперше за автографом (№ 866, арк. 38—45). На першій сторінці автографа «Пісні про Свірговського» перед словами «Тому, що передрук не передає» закреслено текст: «Тут механічно зложені в одну цілість дві пісні. Одна, рядки 1—34, а друга 33—54, виданя Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩. Перша з тих пісень у коротшім записі (12 рядків) латинськими буквами поміщена в книжці Гліщинського на стор. 270—271. Довший варіант, записаний Костомаровим на Волині десь у 40-х роках XIX в., було опубліковано в збірці «Малороссийский литературный сборник», Саратов, 1859, стор. 181—18⟨2⟩, й передрукований в збірці Ант⟨оновича⟩ і Драг⟨оманова⟩, I, стор. 162. Друга ⟨закреслено⟩, третя ⟨закреслено⟩ пісня приточена до сеї першої, в'яжеться з нею лише згадкою про молодого Івана та принагідно дочепленою згадкою про город Кілію, а впрочім досить недоладно та претенсіонально передає сумування матері й дочки по втраті брата. Ся пісенька відома лиш у записі перводруку Срезневського. Третя ⟨закреслено⟩, друга ⟨закреслено⟩ у пісні, що має в своїм тексті також назву Свирговського, його хресне ім'я Івана, називає його гетьманом та має темою тільки його смерть, і то історично неправдиву, появилася уперве в збірці «Укр⟨аїнських⟩ нар⟨одних⟩ пісень» Максимовича 1834 р. стор. 71—72, та, мабуть, із тої збірки переписана без відміни, лише з помилками, на латинку, була поміщена в книжці М. Гліщинського, ст. 268—⟨26⟩9. В тій самій збірці Максимовича передруковано також під числами 2—4 інші пісні про Свірговського, вказані вище на стор. 73—74».

С. 440. Повніший варіант першої пісні записав ... М. Костомаров ... — Записану М. Костомаровим пісню про Свірговського вперше надруковано 1855 р. в журналі «Москвитянин» (кн. 1 і 2, с 106) в статті М. Костомарова «Иван Свирговский, украинский гетьман XVI века».

В книжці М. Гліщинського... — Йдеться про його книгу «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża» (1852).

С. 441. (А — «Н е т о»).— В автографі цієї статті посилання 5—7 відсутні; різночитання подаємо за першоджерелом.

...О й з а р ж а л и к о н і - к о н і, д а п і д г о р у й д у ч и ... — Рядки 27—58 цього варіанта складено з варіантів А та Б і подано в редакції І. Франка, яка не вичерпується вставками, зазначеними у квадратних дужках.

С. 442. ...н е м а є м а й ж е н і ч о г о с п і л ь н о г о з і с т о р и ч н и м и п о д і я м и ... — В загальних рисах пісня досить близько до сучасних історичних джерел («История Молдавской ССР», т. 1, Кишинев, 1965, с. 238—240) передає перебіг молдавського походу Свірговського (Сверчовського) під час волосько-турецької війни 1574 р. Крім відомих І Франкові варіантів пісні про Свірговського, у 1956 р. виявлено ще один оригінальний варіант у не опублікованій досі збірці українських історичних пісень М. Гоголя (див.: «Известия АН УССР, ОЛЯ», 1959, т. 18, вип. 1, с. 27—39). Про похід Свірговського в Молдавію є оповідання у хроніці Л. Боболинського («Об Иване, господару Волоском»), яке передруковане в літописі Г. Грабянки. Великий матеріал як щодо історичної достовірності фольклорних текстів, так і щодо наукових досліджень та художніх творів про Свірговського в українській, польській, молдавській та румунській історіографії і літературі міститься, зокрема, у статтях О. Романця «Пісні про гетьмана Свірговського» («Народна творчість та етиографія», 1964, № 4), «Гимн боевому побратимству» (зб. «Молдавско-русско-украинские литературные и фольклорные связи», Кишинев, 1967) та М. А. Ласло «Дослідження українського фольклору в Румунії» («Народна творчість та етнографія. 1965, № 1, с. 25—34).

... і з в о л о с ь к и м в о є в о д о ю Б о г д а н о м ... — Йдеться про Богдана IV — сина молдавського господаря Олександра III (Лапушняну), що посів престол по смерті батька. В 1572 р. уклав оборонний договір з польським королем Сігізмундом Августом проти турків. У відповідь на це турецький султан виступив проти Богдана, використавши як спільників війська польського короля

Л а с і ц ь к и й Ян (1534—1605) — польський теолог й історик; у кінці 1577 року видав працю «Historia de ingressu Polonorum in Valachian», у якій ідеться, зокрема, про молдавсько-українські зв'язки.

...т а п р о в і й н у І в о н и з т у р к а м и в р. 1 5 7 4 .. — Йдеться про відмову молдавського господаря Іони-Воде Кумпліта (Івоні, Іоанна, Івана-Вода Лютого) платити турецькому султанові Селіму подвоєну данину та про його виступ весною 1574 р. проти об'єднаного турецько-волоського війська, що вторглося в Молдавію (див. «Историю Молдавской ССР», т. 1, с. 238).

І о р е ц ь к и й Леонард — польський історик XVI ст., автор 24-томної історії Польщі (до часів Сігізмунда І); надруковано тільки дві частини, зокрема «Descriptio belli Ivoniae» (1578), яку й має на увазі І. Франко.

...в і д г у к в е р б у н к у І в о н и в П о л ь щ і ... — Мова йде про шукання Іоною військової допомоги проти турків у Польщі та Трансільванії (Семигралді).

С. 443. П е т р и л о — Петро VI Мірчич (Кривий), син волоського князя Мірчича II; спираючись на підтримку великого молдавського боярства, запропонував турецькому султанові Селімові

заплатити подвійну платню (80 тис. злотих) за фірман (письмовий указ султана) на володіння молдавським престолом.

Волохи — тут і далі «волохи», «Волощина», «волоський», коли йдеться про Івону та його оточення, слід розуміти як «молдавани», «Молдавія», «молдавський».

...до короля Генріка ... — Йдеться про французького короля Генріха Валуа (1551—1589), який з 21 лютого до 18 липня 1574 р. був королем польським.

С. 444. Про остатню їх битву з турками ... — Ця битва відбулася 10 червня 1574 р. біля Кагульського озера недалеко від села Облучиця. Після поразки молдавсько-козацькі війська відійшли до села Рокшан, де після другої облоги Іона-Воде змушений був здатися; за наказом турецького паші його вбили.

Лише 12 із них ... — За сучасними джерелами («История Молдавской ССР», т. 1), живими залишилося 16 чоловік, їх було взято в полон і замучено.

С. 445. Пані Н. В. Розковшенкова — очевидно, сестра педагога І. В. Розковшенка, який під час навчання в Харківському університеті належав до літературного гуртка І. Срезневського.

...записана «зі слів бандуриста» (там же стор. 115).— Після цього речення, ймовірно, має йти вставка «Пісня про Свірговського» (уривок), однак в автографі її не прив'язано до певного місця, а наведено далі окремо.

С. 446. ... і дві ненумеровані сторінки ... — Насправді в «Запорожской старине» ці сторінки нумеровані.

...не стає остатніх шести сторінок тексту.— Фактично бракує тільки однієї сторінки, бо на стор. 163—166 вміщено зміст 3-ої книги.

С. 447. Тут наведу лише те, що говорить видавець ... — Далі цитата з праці О. Пипіна наводиться І. Франком у вільному перекладі.

С. 450. Кінця не стає.— На кінцевих сторінках (163—166) третьої книги «Запорожской старины» міститься зміст. Усі неточності при наведенні І. Франком змісту збірника виправлені тут за першоджерелом.

С. 451. ... української літератури.— В автографі тут неточно: «України».

Пушкар Мартин (? —1658) — полтавський полковник, керівник народного повстання на Лівобережній Україні проти І. Виговського, один із соратників Б. Хмельницького, герой визвольної війни 1648—1654 рр., який виступав за возз'єднання України з Росією, герой українських народних пісень і дум.

Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708) — український державний діяч, генеральний писар та суддя; орієнтувався на союз з Росією, викрив зраду Мазепи.

Апостол Данило Павлович (1654—1734) — миргородський полковник, гетьман Лівобережної України, талановитий полководець, прибічник союзу з Росією.

...великих людей України... — Слово «України» І. Франкем в автографі пропущено.

⟨ПІСНЯ ПРО СВІРГОВСЬКОГО (УРИВОК)⟩

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 866, арк. 46—47).

Цей уривок, ймовірно, є вставкою до тексту попереднього дослідження, написаною пізніше і тому не включеною автором до загальної пагінації автографа «Пісні про Свірговського (1574)». У тексті студії цей уривок-вставка, очевидно, має стояти перед абзацом, що починається словами «Тому, що «Запорожская старина» незвичайна бібліографічна рідкість ...».

В автографі в першому реченні уривка після слів «два, так сказати, джерелові» викреслено: «один, хоч і досить пізній, написаний при кінці XVI або в початку XVII в. на основі козацької традиції».

С. 453. Подаю тут сей екскурс у перекладі на нашу мову.— Тут і далі уривки з різних джерел («История Малой России», «Geschichte der Ukraine», «История русов») І. Франко наводить у вільному перекладі за «Запорожской стариною» І. Срезневського, повторюючи усі неточності і пропуски в цитованому тексті.

Рогалевський Іларіон — український церковний діяч початку XVIII ст., з 1735 р.— архієпископ чернігівський.

Бантиш-Каменський Дмитро Михайлович (1788—1850) — український та російський дворянський історик та археограф. Внаслідок некритичного ставлення до джерел у його працях (зокрема, в «Истории Малой России») є неточності й перекручення.

Іван Вірменин — молдавський господар Івона Кумпліт. «Вірменином» його прозвали тому, що він у петрівчаний піст вживав м'ясо.

Конисський Георгій (1717—1795) — архієпископ білоруський; український письменник, активний борець проти унії. Довгий час йому помилково приписували авторство «Истории русов».

С. 454. «Geschichte der Ukraine».— Повна назва праці Й.-Х. Енгеля така: «Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kozaken wie auch der Königreichte Halitsch und Wladimir von Johann Christian Engel», Galle, 1796.

...а деякі й зовсім мовчать... — В автографі І. Франка позначено кінець цитати із «Запорожской старины» (т. 1, кн. 2, с. 89—92).

...Кантемира «Опис⟨ание⟩ Молд⟨а́вии⟩».— Ця праця має назву: «Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя с немецкого преложения перевел Василий Левшин», М., 1789.

С. 455. Бантиш-Каменський, за Міллером, говорить ... — Д. М. Бантиш-Каменський в «Истории Малой России» наводить як джерела такі праці Г. Ф. Міллера: «Рассуждение о запорожцах, соч. Миллера, хранящееся в Коллежском архиве»; «Две рукописи его же, Миллера, хранящиеся в архиве: 1) о малороссийском народе и о запорожцах, соч. в 1775 году, и 2) «Сокращенное уведомление о Малой России»; «Записки о Малой России известного ученому свету действ. статского советника и российского историографа Миллера в двух портфелях под заголовком «Cosaccica», № 308 и 309. Хранятся в Коллежском архиве».

Міллер Герард-Фрідріх (1705—1785) — російський історіограф, академік, автор численних праць з історії Росії та розвідок «О происхождении казаков», «Известия о запорожских казаках».

...оповідае те саме ось як ... — Далі цитату наведено за «Запорожской стариной», т. 1. кн. 2, с. 92—95.

...була давніша від часу написання «Истории русов» ... — «Историю русов» було закінчено перед 1819 р.

ПІСНЯ ПРО СМЕРТЬ БРАТІВ СТРУСІВ (1506 р.)

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 866, арк. 54—56).

С. 458. ...не мав дати горла ... — віддати свого життя.

Сю пісню... — Автограф запису зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 219, арк. 2).

С. 459. Назва «Дойна»... відповідае ... пані.— Тут неточно, «пані» — по-румунськи «доамна» («домна»). Можливо, що тут «Дойна» виступає як власне ім'я.

Буковино, земле буйна ... — Насправді ж в автографі рукою І. Франка — «Буковино, чо ж ти буйна», що надає цьому вислову іншого значення.

...І прикмета козацькая ... — Останні чотири рядки пісні в збірнику М. Максимовича «Украинские народные песни» відсутні.

ДУМА ПРО ДАРИ КОРОЛЯ СТЕФАНА БАТОРІЯ І ПРО СМЕРТЬ БОГДАНКА (1576)

Друкується вперше за автографом (№ 865, арк. 20—24).

С. 461. Богданко — Богдан Михайлович Рожинський, козацький ватажок (гетьман) другої половини XVI ст., який неодноразово робив успішні походи (зокрема у 1575 і 1576 рр.) у Крим, Синоп, Трапезунд і Царгород.

С. 464. ...могла відбутися аж д(ня) 18 цвітня 1576 р. ... — За сучасними польськими джерелами, Стефан Баторій коронувався у 1575 р.; І Кулжинський («История Польши». К., 1784, с. 107) датує коронування 1 травня 1575 р.

С. 465. ...в статті проф. М. Грушевського «Гетьман Богданко» ... — Статтю вміщено в ЗНТШ, 1897, т. 16, с. 1—18.

Коховський Єронім Веспасіан (близько 1633—1700) — польський поет й історик, який брав особисту участь у віденьській битві 1683 р.; автор праць з історії Польщі, що містять чимало відомостей про Україну («Annalium Poloniae», «Hypomnema Reginarum Poloniae» та ін.). Праці В. Коховського (зокрема, «Історія Польщі від смерті Владислава IV») як одне з джерел використано в літописі Г. Грабянки.

⟨ПІСНЯ ПРО БОГДАНА РОЖИНСЬКОГО (УРИВОК)⟩

Друкується вперше за автографом (№ 866, арк. 36—37).

Це дослідження в автографі не має заголовка і стосується, як і попередня студія, особи Богдана Рожинського (Богданка).

С. 467. ... (стор. 233, г р у п а 5) ... — І. Франко має на увазі групу пісень, об'єднаних ним спільністю мотиву «козак убиває ляха, мужа любленої ним дівчини» (див. тут студію «Проба систематики укр⟨аїнських⟩ пісень XVII в.»). Цю групу пісень йому так і не довелося дослідити.

...т у т з а п и с Л и с е н к а ... — Цей запис та інші варіанти, якими оперує І. Франко, взято ним з першого тому «Исторических песен малороссийского народа», де вони об'єднані спільною назвою «Пленение татарами жены гетмана Богдана» (с. 163—166).

С. 468. С т а р у м а т і р з а р у б а л и ... — В записі Мартинова «мати порубали». Тут змінено І. Франком.

Н е х а й у б ' ю а о т о г о в р а г а ... — В автографі примітка — посилання на варіант Д — відсутня. В варіанті Д (запис Мартинова) замість «врага» — «вражья».

П а п р о ц ь к и й Бартош (близько 1543—1614) — польський історик, автор праць з генеалогії та геральдики («Herby rycerstwa polskiego», «Ogród królewski» та ін.).

С. 469. О ж е л ь с ь к и й Святослав (1549 — близько 1598) — польський політик і мемуарист, автор латинських праць з часів безкоролівства у Польщі (1572—1576). І. Франко згадує тут польський переклад його тритомної праці «Bezkrólewia ksiąg ośmioro, czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta z 1572 aż do r. 1576, skreślone przez Świętoslawa z Rorzejowic Orzelskiego, starostę rodziejowskiego», перший том якої був виданий у Петербурзі у 1856 р.

УРИВОК ПІСНІ ПРО ЛАНЦКОРОНУ (1516 р.)

Друкується вперше за автографом (№ 866, арк. 34—35).

С. 471. О й к о л и с ь - т о г р а л и к о н і ... — В тексті Максимовича: «коні-коні». Наводячи цей уривок, І. Франко змінює також і його строфіку.

... з а в е р т і в с я ... — У Максимовича — «закрутився».

ПІСНІ Й ДУМА ПРО СЕРП'ЯГУ (ІВАНА ПІДКОВУ) (1578)

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 866, арк. 48—53) автограф не закінчений.

С. 475. П і д к о в а Іван (? —1578) — запорізький козак, один з керівників боротьби українського і молдавського народів проти турецько-татарських загарбників; прогнавши ставленика султанської Туреччини Петра Мірчича, у 1577—1578 рр. став молдавським господарем. За вказівкою Стефана Баторія був страчений у Львові.

Шишацький-Ілліч Олександр Васильович (1828—1859) — український етнограф і поет, редактор «Черниговских губернских ведомостей» (1854—1859), на сторінках яких надрукував чимало етнографічних матеріалів з Чернігівщини; у 1857 р. опублікував «Сборник малороссийских пословиц и поговорок».

Чорнобог — за М. Костомаровим («Славянская мифология»), чорт.

Радзівілл — тут, очевидно, йдеться про Станіслава Радзівілла (1734—1790), одного з найбільших литовських магнатів (згодом польського короля), авантурника, що славився своїми дивацтвами та розгульним життям, за що й дістав прізвисько «Пане Коханку», під яким він широко відомий у фольклорі.

...поміщеній у «Запор⟨ожской⟩ старине», I, стор. 77)...— В автографі (№ 866, арк. 48) після цих слів викреслено виноску: «Її передрукував між іншим Ягич у збірці» Slavorum sarmiaeticu».

...тільки дума про похід на поляків...— В «Запорожской старине» І. Срезневського (т. 1) думу «Поход на поляков» вміщено на стор. 102—109; в збірнику «Украинские народные песни» М. Максимовича — на стор. 27—35.

С. 476. ...поміщена в «Запор⟨ожской⟩ старине, т. 1, стор. 86.— «Песнь об убиении Наливайка в переводе» вміщено на стор. 84—87 третьої книжки «Запорожской старины», а на стор. 86 говориться про повстання під його проводом.

Чалий Сава — сотник придворних козаків князя Любомирського, скараний у 1741 р. на смерть колишнім його товаришем Гнатом Голим за зраду гайдамацького руху

Голий Гнат — запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні у 30—40-х роках XVIII ст., улюблений герой народних пісень.

Коялович Михайло Йосипович (1828—1891) — російський історик слов'янофільського напряму, професор Петербурзької духовної академії.

Безсонов Петро Олексійович (1828—1898) — російський славіст, дослідник народної творчості; з 1879 р.— завідуючий кафедрою слов'янських мов Харківського університету. Згадану далі його працю «Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта» видано в Москві 1871 р.

С. 477. ... із повісті Гребінки «Іван Золотаренко».— Тут у І. Франка, очевидно, описка, оскільки згаданої пісні у творі Є. Гребінки «Нежинский полковник Золотаренко» немає.

... на честь гр⟨афа⟩ Ржевуського ... — Йдеться про В. Ржевуського (Ревугу).

...надруковані уперве в «Зап⟨орожской⟩ стар⟨ине⟩», I, 2 3 — 3 3 ... — Тут неточність. Пісні про Івана Підкову надруковано в «Запорожской старине», ч. 1, кн. 1, на с. 33—36, а дума — на с. 82—86. На стор. 123—129 надруковано примітки до дум, зокрема на стор. 123—126 — до думи «Татарский поход Серпяги».

«За рікою за бистрою б'еться турок з молдавою...» — перший рядок пісні, що у виданні: «Малорусский литературный сборник. Издал Д. Мордовцев» (Саратов, 1859) надрукована в розділі «Народные песни, собранные в западной

части Волынской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым» під назвою «Серп'яга».

Стецький Тадеуш Єжі (1833—1888) — польський письменник, автор етнографічно-статистичної розвідки про Волинь, Луцьк, Рівне. Тут І. Франко посилається на його книжку «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym», t. 1. Lwów, 1864.

Лобода Григорій (? —1596) — гетьман запорізьких козаків (у 90-х роках XVI ст.), у 1594—1595 рр. брав участь у походах до Молдавії проти турецько-татарських військ. Вбитий на козацькій раді за те, що в 1596 р. у таборі під Солоницею вступив у таємні переговори з С. Жолкевським.

Сулима Іван Михайлович (? —1635) — гетьман запорізьких казаків. 1635 р. очолив повстання нереєстрових козаків проти польської шляхти, 1635 р. четвертований у Варшаві.

...виданої в книжці М. Гліщинського, 1852... — Пісню надруковано в кн.: «Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporoża podług Skalkowskiego oraz hetmani małorossyjsky i kozacy do czasów uni przez Michała Gliszczyńskiego». Warszawa, 1852, c. 261—265. Тут же вміщено твори про Дашковича, про здобуття Варни, про Підкову, Пилипа Орлика та ін.

Тетеренко — Тетеря (Моржковський) Павло Іванович, гетьман Правобережної України (1663—1665). Після смерті Б. Хмельницького виступив проти возз'єднання України з Росією як прибічник шляхетської Польщі.

... опублікованих у «Запор⟨ожской⟩ стар⟨ине⟩»... — В збірнику І. Срезневського «Запорожская старина» згадані пісні надруковано на стор. 42—53, 58—60, 74—76 (ч. 1, кн. 1) і на стор. 95—102, 105—111, 145—146 книги 2.

С. 478. ...оба з перекладами на польську мову.— Після цього в автографі закреслено: «Всі три її тексти можна вважати одною піснею, хоч не сучасною самим подіям, то вее-таки не суперечною історичній правді».

Крім цих текстів, в архіві І. Франка є ще один рукописний варіант (№ 4075, арк. 3) пісні про гетьмана Серп'ягу.

С. 480. Жах — Яків Шах, запорізький «низовий гетьман» (1577—1579), побратим Івана Підкови, якого підтримав під час походу в Молдавію. Після смерті І. Підкови Шах начебто постригся в ченці до Канівського монастиря, в якому був похований І. Підкова.

...воєводу Петра... — Петра Мірчича (Кривого).

... и бысть брань велія... — Ця вирішальна битва сталася в листопаді 1577 р. біля села Доколина поблизу Ясс.

С. 481. У них нема згадки про Підкову, а говориться лише про Серп'ягу...— У цитованому джерелі це речення має таку редакцію: «Там нет ни песни, ни думы о Подкове».

Те саме і в піснях сказано про Серп'ягу.— У цитованому тексті це речення має таку редакцію: «Так сказано в первой песне».

С. 482. ...жалуватися на свого воєводу Петра, що тер ... — Після цього в автографі І. Франка відсутні кілька сторінок, на яких наводиться розповідь М. Бельського про Підкову. Цей текст (до слів і «варту пильну над ним поставити» —

стор. 486) відновлюємо безпосередньо з його хроніки в перекладі українською мовою, беручи цю частину тексту в ламані дужки.

С. 486. ...(«К р о н і к а», III, стор. 1430—1435). — На цьому у М. Бельського закінчується оповідь про Підкову. Дальша частина автографа студії І. Франка про Підкову, що збереглася, починається словами: «...вина відбилася такими правдивими та живописними обрисами...», що являють собою текст із «Запорожской старины» І. Срезневського. Таким чином, між текстом з хроніки М. Бельського і текстом із «Запорожской старины» бракує частини автографа, яка містить як авторський текст, так і початок цитації із Срезневського. Оскільки в кінці цитати із «Запорожской старины» в автографі І. Франка є посилання: «Запор. стар.», I, кн. 1, стор. 7—13», це дає змогу встановити початок цієї цитації, що передує текстові: «... виина відбилася такими правдивими та живописними обрисами...». Цю частину цитації із «Запорожской старины», що починається словами: «І досі на Україні існує начебто окремий цех дідів» і закінчується: «І хто може слухати без співучасті ці пісні і думи, у яких запорізька старо-» (с. 486), відновлюємо за першоджерелом в українському перекладі, беручи її в ламані дужки.

С. 487. Ш п и г о ц ь к и й Опанас Григорович — український письменник-романтик першої половини XIX ст., належав до гуртка харківських романтиків, очолюваного І. Срезневським; збирав і досліджував український фольклор. В «Украинском альманахе» О. Шпигоцький опублікував у 1831 р. дві думи, надіслані І. Срезневським.

С. 488. ...в д а л ь ш і м х о д і о т с и х с т у д і й.— Після цих слів в автографі стоїть дата «30.I» (очевидно, 1915 р.) — ймовірний день закінчення цієї частини студії.

Ш и д л о в с ь к а Катерина Романівна — родичка Андрія Петровича Шидловського — українського астронома й геодезиста, який у 1843—1856 рр. був професором Харківського університету.

Є в е ц ь к и й Федір Степанович — український етнограф, славіст 30—40-х років XIX ст., приятель І. Срезневського, якому разом з своїм братом Орестом передав чимало власних записів українських народних пісень, а також надрукував у 1841 р. «Малорусские исторические песни и думы с примечаниями».

С. 489. ... «б л и с к а в к а», М.— «Д а б л и с к а в к о ю». — На цьому автограф уривається.

С. 490. Д о ч. І . . . — Див. с. 19 цього видання.

Д о ч. Х . . . — Див. с. 148—152 цього видання.

СЛОВНИК

Ампліфіка́ція — тут — розширена переробка

Банува́ти — шкодувати, сумувати
Барз (бардзо) — дуже, вельми
Борз (на борзі) — незабаром, скоро

Враб е́ль — горобець

Гаврáн — ворон
Гарáч — данина, подать (султанові)
Гарува́ти — тяжко працювати
Гебре́йський — єврейський
Гільтя́й — гуляка, бешкетник
Гости́нець — великий битий шлях

Дедика́ція — посвята
Дели́ння — дошки
Дідúчити — панувати
Дзюба́к — заступ, лопата

Евентуа́льно — відповідно

Женя́чка — одруження
Жúдлик — дзбанок, келих
Жолд — плата, винагорода
Жу́па — одиниця адміністративного поділу

Залóга — засада, гарнізон
Замишля́нка — примхлива жінка
Збиткува́тися — знущатися

Ідентифікува́ти — ототожнювати, уподібнювати
Імперсона́льний — безособовий
Інтéнція — намір
Інтерпу́нкція — розставлення розділових знаків
Íстик — паличка для очищання лемеша в плузі при оранні землі

Каба́т — куртка, солдатський мундир
Ка́ва — гава, ворона
Карба́ч — батіг
Квéстія—питання, справа
Ключа — гурт
Колу́мна — колона

Коме́нда — загін
Конвенціона́льний — тут — традиційний
Контрафа́ція — самовільне поширення твору, плагіат
Консеквéнтний — послідовний
Конфе́сія — віросповідання
Конце́пт — формулювання, думка
Ко́пнути — вдарити, штовхнути
Коріума́тися — тут — виборсуватися
Ко́са — чорний дрізд
Криж — хрест
Криї́вка — схованка, захисток
Кримінáл — в'язниця
Кульба́ка — сідло

Ле́нник — васал, що ніс військову службу за земельне володіння
Лепету́ха — горілка
Ли́лик — кажан
Ли́шка — лисиця
Лю́ка — тут — пропуск

Маргіне́с — поле книжки
Мару́ночка (марунонька) — трава
Мізи́нка — найменша донька
Мелдува́ти — сповіщати, заявляти
Мокрови́на — болото

Нам'е́тність — пристрасть
Но́тки — уваги, застереження, примітки

Обсерва́тор — тут — спостерігач
Одмін — викуп
Очку́р — пояс, шнур, протягнутий у верхню частину штанів

Пито́мець — вихованець
Пля́стр — пластир
По́греб — похорон
По́зір — вигляд
Поко́втувати — постукувати, ударяти
Посе́в — посол, посланець, представник
Потлачува́ти — толочити
Поя́зд — віз, екіпаж
Програ́на — поразка
Псо́та — пустощі, витівка
Пука́тий — великий
Пу́шка — пістолет
П'ясту́к — кулак

Реституюва́ти — відновлювати
Реля́ція — повідомлення
Риба́рчик — рибак
Розка́з — розповідь
Ро́вта — військовий загін

Сви́рка — цвіркун
Се́клери (чаклі) — військо
Си́чений — тут — розведений водою чи настояний на чому-небудь мед
Скла́дня — тут — будова, організація
Слічне́йке — прекрасне, чудове
Смарува́ти — мастити, натирати
Спижо́вий — мідний

Ста́ція — натуральний податок з селян
Схи́ма — найвищий чернечий ступінь

Тоболо́нька — шкіряна торба, сумка
Толерува́ти — виявляти прихильність, терпіти
Трембач — сурмач
Тьірва́вий — кривавий

Уд — бедро
Утраквізм — поміркованість, якої додержувалося праве крило гуситського руху

Фа́ля — хвиля, вітер з дощем
Філіа́ція — розвиток у зв'язку з попереднім

Ціха — знак, прикмета

Черці — ченці, монахи

Шири́на — хустка
Шкалюва́ти — ганьбити, глузувати
Штукува́ти — складати із шматків

Ясир — бранці, полонені

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абрам 411
Август III 352, *539*
Август Сильний — див.: Фрідріх Август II 357, *565*
Авраам *545*
Айдор 421
Александрі Васіле *522*
Андрієвський М. О. 14, 75, 77, 100, *507, 520*
Андрій Ольгердович 411
Антоній Печерський 257, 259—261, *551*
Антонович В. Б. 11, 15, 71, 74, 76, 80, 81, 90, 94, 98, 100, 103, 112, 113, 115, 118, 125, 132, 133, 134, 142, 153—155, 157, 161—163, 178, 186—188, 190, 191, 194, 195, 198, 213, 218, 225, 227, 428, 432, 435, 440, 441, 446, 467, 471, 472, 475, *504, 507, 522, 527, 530, 532—534, 538, 571, 572*
Аніан 115, 322, *526*
Апостол Д. П. 451, *574*
Аптерікс — див.: Благослав Ян *510*
Арон Петро 52, *517*
Аугуста 39
Афанасьєв (Чужбинський) О. С. 43, *515*
Африкан 260
Ахматкирей 426
Ахмед-паша 427

Баліна 131
Бальш III 64, 69
Бандтке Й. С. *539*
Бантиш-Каменський Д. М. 453, 455, *575*
Барвінський Богдан 8, 297—299, *497, 501, 556*
Барсов Є. В. 242, *550*
Барсон 443
Бартош Францішек 378, 379
Батий (Бату) 288, 289, 405, *555*
Батовський Кароль 80, 91, 311, *521, 523, 558*
Батовський Францішек 57, 72, *517, 518, 521*
Баторій Стефан 37, 47, 434, 446, 448, 461, 463—466, 475, 480, 485, *499, 514, 576, 577*
Батюк Микола 105, *525*
Баязет 51, 409, *531*
Бедбул 412
Безродний Федір 448, 450
Безсонов П. О. 476, *578*
Бенфей Теодор 72, *519*
Берладник І. Р. 174, *537*
Бєлінський В. Г. 475
Бєльський Мартин 48, 50—52, 128, 132, 133, 136, 148—151, 180—182, 184—186, 188, 224, 262, 406, 407, 409, 411—413, 415, 417, 419—422, 424—426, 438, 442—444, 458, 464, 468, 469, 472, 473, 481, *516, 526, 527, 533, 538, 579, 580*
«Беседа» 13, *506*
Бібліотека Оссолінських 37
Бігдай Я. Д. 14, *507, 508*
Білинський Петро 391
Більський І. Ю. 411
Благослав Ян 17—21, 24, 26, 27, 30, 33—41, 45, 47, 53, 55, 497, *510, 511*
Бобжицький 150, 219
Боболецький 483
Богдан III 9, 457, 458, *503*
Богдан IV 442, *573*
Богданко — див.: Рожинський Б. М.

Богдан III 9, 457, 458, *503*
Богдан IV 442, *573*
Богданко — див.: Рожинський Б. М.
«Богогласник» 339
Богун 268
Богуцький 444
Бодянський С. *525*
Бокі 484
Бона Сфорца 417, *570*
Бонфіній Антоніо 148, 151, 221, *490, 531*
Боплан 448, 449
Бора Гасі-Гірей 406
Борис Святославич і Гліб 342
Борковський (Дунін-Борковський) Йосиф 102, *542*
Борковський Лешко (Олександр) 201, *542*
Брояківський 294, 296
Будзиновський В. *496*
Булгаковський Д. Г. 14, *507*
Буслаєв Ф. І. 11, 15, 475, *504, 550*
Бутлер 246, 255
Бучацький Бартош 49, 419
Бучацький Михайло 414
Бучацький Теодор 414
Бучинський М. Й. 80, 103, 113, 153—155, 317, 335, 336, *522, 525, 532, 559, 561*
Бьоме (Böhme) Ф. М. 386, *567*

Вагилевич І. М. 37, 94, *510, 522, 523, 542*
Вадвіц 410
Вал.— див.: Валашкевич
Валашкевич 269, 271, 358, 364, *553, 565*
Вальтер Николай 40
Вальштейн Макс *547*
Ваповський Бернард 416, 424, 472, *570*
Василевич Дмитро 405
Васильєв Михайло 13, *506*
Вацлав 407
Вацлав з Олеська — див.: Залеський Вацлав
Величко С. В. 216, *546*
Веретельник А. 259, *551*
Вержинек Тома 408
Веселовський О. М. 11, 14, 16, 72, 239, 241, 243—246, 249, 255, *504, 519, 549*
«Вечерниці» 257, *551*
«Вестник Европы» 194, *541*
«Вестник Западной России» 476
«Вѣстник для русинов Австрійской державы» 367, *566*
Виговський І. *574*
Виндика 414
Вислоух Б. *551*
Вишневецький Д. І. 161, 163, 164, 175, 179—186, 188, 189, 453, *502, 533, 538, 539, 540*
Вишневецький Ієремія *540*
Вишневецький М. К. 186, *540*
Вишневецькі 411
Вітольд (Вітовт) 183, 404—407, 412, 415, *515, 568, 570*
Владислав 416
Владислав II Ягайло 51, *516, 530, 555, 569, 570*
Владислав III Варненьчик 143, 144, 148, 149, 219—224, 407, 490, *530, 532*
Владислав Локетко 407
Вовк (Волков) Ф. К. 14, *508*
Возняк М. С. *523, 529, 542, 556*
Войціцький К. В. 122, 374, 381, *567*
Володимир 183
Володимир Великий 41, 211
Володимирко *537*
Волошинівська Юстина 335
Вольський Д. П. 411
Вольський Ф. П. 411
Вольтман Кароліна 206, 210, *544*
Вроцімовський 50
Всеволод 260
Вукашин *518*

Гаген Ф. Г. 206, 209, *544*
Галахов О. Д. 476
Галицин 191—193
Галицько-руська матиця 514
Галятовський Іоаникій 246, 250, *550*
Гаммер-Пургшталь Й. 148—152, 406, 427, 428, 490, *531*
Гаморак Марія 80, 105, *521, 524, 558*
Ганжа Сава 453, 455
Ганка Вацлав 32, *513*
Гастовт 417
Гатцук Микола 138, 477, *529*
Гаштолд Михайло 422
Гєдимін (Гедемін) 415, 448, *570*
Гекторович Пекар 28, *513*
Гельцель 407
Генрик Справедливий 407
Генріх Валуа 443, 452, *574*
Герберштейн Зігмунд 126, *527*

Гербурт Ян Щасний 420, *570*
Герле В. А. 206, 210, *544*
Геродот 511
Гетьманець М.— див.: Старицький М. П.
Гзель Петро 17, *510*
Гізель Іннокентій 292, *555, 556*
Гільдебранд 476
Гінделі Антін 37, 39, 40, *514*
Гіреї 154, 406
Глинський Богдан 170, 422, 438
Гліб Коріатович 411
Гліб Святославич 411
Гліщинський Міхал 163, 167, 169, 170, 175, 178, 434, 435, 440, 441, 461, 477, 478, *531, 534—536, 538, 571, 572, 579*
Гловачовський Ян 408
Гловінський Дерслав 425
Глогер Зігмунд 122, 158, *526*
Гнатюк В. М. 7, 8, 15, 256, 259, 294, 305, 376, 385, *496, 500, 501, 505, 509, 549, 556, 557*
Гоголь М. В. 475, 534, *572*
Голий Гнат 476, *578*
Голіцин М. М. 192, 531, *541*
Гол.— див.: Головацький Я. Ф.
Головацький І. Ф. *566*
Головацький Я. Ф. 26, 80, 94, 95, 98, 103, 105, 115, 118, 135, 136, 142, 143, 155, 160, 162, 167, 194, 195, 197—199, 201, 212, 213, 218, 235, 240, 241, 268, 275, 276, 284, 286, 287, 303—308, 311, 312, 315—317, 322, 324—326, 330, 332—334, 347, 350, 351, 355, 360, 370—372, 396, 428, 477, *512, 520, 522, 542, 553, 557, 560, 564, 566, 567, 571*
Головський Крушина 405
Гонта *542*
Гординський Ярослав 337, *561, 562*
Горецький Леонард 442, 444, 469, *573*
Гостиковицький (Осцік) Радавіл 412, 416—418
Гощинський Северин 205, 208, *543*
Грабянка Г. І. 267, 290, 294, 297—300, 465, *555, 573*
Граділь І. Я. 18, 33, *511*
Гребінка Є. П. 477, *539, 578*
Грімм (брати Вільгельм та Якоб) 206, 209, 245
Грімм Вільгельм *544*
Грімм Якоб *544*
Грінч.— див.: Грінченко Б. Д.
Грінченко Б. Д. 12, 14, 279, 303, 305—307, 309, 322, 325, 360—362, 390, 391, *505, 507, 557, 558, 567*
Гроза Олександр 249, 256, *551*
Гроновський 405
Григорій Богослов (Назіанзин) 344, *563*
Григорій із Санока 151, 223
Грицючка Марина 326
Грушатицький Ю. К. 194, 195, 215
Грушевський М. С. 8, 9, 15, 46, 136, 170, 175, 176, 184, 185, 391, 405, 406, 408, 410, 418, 422, 426, 427, 433, 437, 438, 456, 464, 465, 469, 472, 473, 481, *500, 501, 509, 515, 537, 538, 540, 576*
Гуйдулиха 476
Гулак 450
Гулак-Артемовський О. Л. 132, 135, *528*
Гулак-Артемовський П. П. 451
Гуніаді (Хуньяді) Янош 150, 151, 219, 221—223, *532*
Гуня Д. Т. 75, *520*
Гус Ян 17, 38, *511*

Давлет-Гірей 406
Данилов Кірша (Кирило) 126, 209, *527, 544*
Дарій I *552*
Дашкевич М. П. 73, 74, *519*
Дашкович (Дашкевич) Євстафій 170, 175, 183, 434, 436—439, 472, 477, *498, 499, 535, 571, 579*
Двигубський 446
Девлет (Гірей) 154
Дей О. І. 496, *504, 524*
Дейдигольд 405
Деспот (Гераклід) 181, 182, *538, 539*
Джемс Річард 28, *513*
Дзвоновський 217, 231
Діас Руї (Родріго) 205, 208, *543*
«Діло» *508*
Длугош Ян 148, 411, 412, 420, 422, 427, 456, *531*
Довгірд 405
Довнар-Запольський М. В. 14, *507*
Доленга-Ходаковський Зоріан *525, 526, 529, 530, 534, 541, 554, 559, 562*
Должицький Іван 271
Дольницький Амбросій 135, 136, *529*

Доманицький В. М. 8, 129, *502*
Домбровський Ян 408
Дорошенко П. Д. 177, 287, 290, 298—301, 451, *518*
Драгоманов М. П. 11—16, 71, 74, 76, 80, 81, 85, 90, 91, 95, 98, 100, 103, 112, 113, 115, 118, 121, 125, 132—134, 142, 153, 157, 160—163, 166, 178, 190—192, 194, 218, 225, 227, 239, 244, 290, 291, 294, 298, 428, 432, 435, 440, 441, 446, 467, 471, *496, 504—508, 520, 524, 525, 527, 530, 532—534, 547, 571, 572*
Дракул (Дракулай) 49, 149, 152, *516, 546*
Дронжевський Іван 364, 371, *566*
Духнович О. В. 372, *567*
Дячиха Мар'яна 113

Едига 409, 410, 412
Ельжбета 457
Емінек 427
Енгель Й.-Х. 454, 480, *575*
Еразм Роттердамський *511*
Ербен К. Я. 86, *522*
Ерлах 387
«Етнографічний збірник» 315, *509, 557, 567*
«Этнографические материалы» *587*
«Этнографическое обозрение» *508*

Євецький О. С. 488, *580*
Євецький Ф. С. 488, *580*
Євлашкович Іван 411
Єлена 64
Єлень 20
Єлисавета 9
Єремферден 412
Єрік 515
Єрлич Йоахім 432, *571*
Єфименко (Одинець) П. С. 75, *520*
Єцигер (Єцингірей, Хаджі-Гірей) 48, 406, 416—419, 421, 427

Ж. П.— див. Паулі Ж. І. 96, 311
Жанна д'Арк 289, *555*
Жданов І. І. 14, *508*
«Живая мысль» *545*
«Живое слово» *545*
Жижка Ян 38, *514*
Житецький П. Г. 11, 12, 14, 74, 75, *496, 504, 508, 509, 520*
«Житє і слово» 14, 57, 66, 75, 76, 352, *502, 508, 515, 517, 518, 520, 547, 565*
Жолкевський Станіслав 77, *521, 579*
Жолтовський 246, 255
Жуковський Павло 410

Задорський 444
Зайкевич 163, 166, 169, *536*
Закревський М. 344, *562, 563*
Залеський 444
Залеський Вацлав 114, 121, 142, 145—148, 156, 160, 197, 218, 268, 269, 275, 279, 302, 322, 324, 325, 347, 363, 364, 367, *526, 527, 541, 553, 566*
Залеський Ю. Б. 205, 208, 249, 438, *535, 543, 551*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) 7, 8, 32, 37, 77, 176, 186, 212, 216, 217, 231, 232, 256, 303, 356, 391, 469, *496, 497, 499, 500, 502, 509, 510, 517, 519, 521, 523—526, 528, 545—549, 551—559, 561, 562, 564—566, 568, 576*
«Записки Русского географического общества по отделению этнографии» *507*
«Записки Юго-Западного отделения императорского Русского географического общества» 12, 289, 290, *512*
«Запорожская старина» 435, 440, 445, 446, 450, 452—454, 461, 465, 466, 475—478, 487, 488, *571, 574—576, 578—580*
Збаразькі 411
Здзярський С. *550*
«Земский сборник Черниговской губерни» *505*
Зенкевич Ромуальд 103, 107, 128, *524, 528*
Зигмунт (Сігізмунд I, Зигмунд I Старий) 51, 444, *514, 516, 570*
Знгмунт Кейстутович 413, *570*
Зигмунтовський З. 220
Зігмунд (Сігізмунд) II Август 179, 183, 453, *503, 538, 573*
Зілинський О. *522*
Зіньковський Лащ 419
Зморський Роман 240, 247, 249, 256, 258, 259, *549—551*
Золотаренко Іван 477
«Зоря» (журнал) *560, 565, 566*
«Зоря» (збірник) *541*

«Зоря галицька» 360, 367, 368, 370, 371, *566*
Зубрицький Михайло 238, 246, *549*
Зубрицький О. М. 238, *549*

Іван (Ян) 421, 422
Іван Борисович 411
Іван Васильович (Грозний) 179
Іван Вірменин (І. Кумпліт) 453—455, *575*
Івона, Івонія 442—444, 481, 452
Ігор Святославович 400
«Изборник киевский, посвященный Г. Д. Флоринському» 73
«Известия АН УССР (ОЛЯ)» 497, *498, 573*
«Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук» (ИОРЯС) 258, *509*
Ізопольський Еразм 438, 477, *572*
Ізяслав 260
Ілля 52
Ількевич Г. С. 162, 166, *534*
Іоанн II 515
Іоанн З Канди 539
Іречек К. Й. 18, 24, 64, *511*
Ісаков Д. 279
Іслам-Гірей 406

Казімір *555*
Казімір II 407
Казімір Ягайлович (Казімір Ягеллончик, Казимір IV) 48—51, 137, 148, 407, 416, 418, 423, *514, 516, 531, 570*
Кайндль Р. *501*
Калайдович К. Ф. *527, 544*
Калинович Антоніна 331, 332
Каллаш В. В. 241, *549*
Каллімах Ф. Б. 148, 490, *531*
Кальнофойський Афанасій (Опанас) 250, 255, *549*
Каменецький Генрик 425, 458
Камінський Казімір 458, 459
Кампеадор Сід — див.: Діас Руї (Родріго)
Кантемір А. Д. *539*
Кантемір Д. К. 454, *539, 575*
Кар Мустафа 453
Караджа 151
Караджич В. С. 64, 66, 86, 102, 112, 157, 206, 209, *518, 519, 544, 550*
Карл XII *555, 557*
Карлович Я. *544*
Катерина II 352
Качановський В. В. 63, 68—70, *518*
Кашевський Генрик 255
Квасников Васка *545*
Квітка К. В. *504, 560*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 157, 451, *532*
Кейстут (Кестутіс) *570*
Керемберден 412
Кердей Грицько 151
Киреєвський П. В. *534*
Кирило Туровський 136
Кирн.— див.: Кирницький Михайло
Кирницький Михайло 269, 280, 282, 286, 287, *552, 554*
Кирило (Костянтин) і Мефодій 24, *512, 563*
«Киевлянин» 428
«Киевская старина» 13, 14, 239, 241, 246, 247, 304, *502, 506—508, 520, 549, 554, 557*
Кішка Самійло 9, 13, 77, *502, 507*
Климкович К. Г. 257, *551*
Клоустон В. А. 310
Ключаров Ф. П. *544*
Кміт Юрій 335, 336, *561*
Ковальський Василь 32, 33, 35, 38, 41, 45—47, 52, *513*
Козловський Лаврін 382, 443, 444
Колесса І. М. 315, *559*
Колеса О. М. *559*
Колесса Ф. М. 10, 161, 166, 303, *497, 503, 530, 533, 534, 558—561*
Коллар Ян *542*
К. Кольб. (Kolb.)— див.: Кольберг Оскар
Кольберг Оскар 57—61, 72, 78, 94, 96, 232, 236, 237, 303, 305, 311—313, 315—317, 322, 325, 375, 377, 382, *517, 557, 558, 567*
Коменський (Комені) Я. А. 17, 38, *510, 514*
Кониський Георгій 449, 450, 453—455, 481, *575*
Конрадов 351
Конрінг Герман 184
Копицький Станіслав 444, 482, 484, 485
Корецький 163
Корибут А. О. 409, 411
Корибут Д. О. 409, 411

Корибутович А. Д. 411
Коритко Е. 102
Коріатович Гліб 411
Коріатович Семен 411
Коріатович Федір (Теодор) 34, *569*
Коріатовичі 404, 415, *569*
Корн Й. Я. 183
Косач О. П. 226, *547*
Косинський 449
Костомаров М. І. 11, 13, 15, 121, 144, 161, 166, 197, 283, 299, 440, 441, 477, 478, *504, 509, 530, 531, 542, 546, 572, 578, 579*
Костянтин Болгарський 40, *514, 515*
Костянтин Острозький 182, 482
Котляревський І. П. 446, *509, 567*
Котляревський О. О. *496, 501*
Коховський Є. В. 465, *576*
Коціпінський Антон 360, *566*
Кочубей В. Л. 451, *546, 574*
Коялович М. Й. 476, *578*
Крато 40
Кромер Мартин 9, 219, 221, 223, 404, 406, 407, 409—418, 420—422, 424, 425, 238, 457, 458, *503, 570*
Ксеркс (Хегхес) 261, 262, *552*
Кузеля З. *501*
Кузмичевський П.— див.: Драгоманов М. П.
Кулага 175
Кулжинський І. *576*
Куліш П. О. 186, 256—258, 288, 289, 328, 329, 334, 475, 476, *502, 540*
Кумпліт Іона-Воде (Івона, Іоанн, Іван-Вода Лютий) 442, *539, 573, 574*
Кунцевич 450
Купчанко Г. 26, *512*
Курелець (Курелац) Іван 102, *524*
Кухаренко Я. *507*

Ланцкоронський Предслав 438, 471—473
Ланцкоронські 472
Ласіцький Ян 442, *573*
Лащ Ян 419
Левицький І. *567*
Левицький Й. І. 393, 396, *568*
Лестько Чорний 407
Лещишак 384, *567*
Лисенко М. В. 144—147, 161, 166, 171, 172, 177, 313, 322, 467, *504, 505, 534—536, 538, 560, 561, 577*
«Листок» 490
Лібішовський 444
Лібрехт Фелікс 72, *519*
Лінда Й. *513*
Лісовська Настя (Роксолана) *539*
Літературне товариство імені Шевченка *500*
Лобода Григорій 448, 477, *579*
Лобода Іван 183
Лопачевський А. *512*
Лукаш.— див.: Лукашевич П. Я.
Лукашевич Леслав 202, 203, *542*
Лукашевич П. Я. 94, 115—118, 121, 163, 170, 192, 360, *523*
Лучкай Михайло — див.: Піп Михайло
Любомирський *578*
Людовік Ягеллон 407, *532*
Лютер М. *511*
Лясота Еріх 433, *571*
Льовшин В. О. *544, 575*

М. Т-ов — див.: Драгоманов М. П.
Магер В. 163, 167, 169
Магомет IV *540*
Мазепа І. С. 287, *541, 554, 555, 574*
Мазур Роман — див.: Зморський Роман
Максимович М. О. 142—148, 163, 199, 218, 303, 435, 439, 440, 447, 459, 460, 473, 475, 477—479, 481, 487, 488, *502, 520, 530, 534, 541, 542, 572, 576—578*
«Малорусский литературный сборник» 440
Манжура І. І. 14, *507*
Манку (Мангу) 289, *555*
Маняк (Мам'як) 420, 421
Марія-Терезія 195, 198, *511*
Марко Королевич (Кралевич) 63, 64, 66, *503, 518*
Маркс Карл *531*
Мартинов 467, *577*
Маруся Богуславка 9
Марцинковський Антон 257, 258, *552*
Мар'янович Лука 66, 102, *518*
Матвеєв 12, *505*

Матвій 419, *570*
Матвій Корвін (Матіаш Хуньяді) 48, 49, 52, 223, *531, 532*
Махал Ян 14, *509*
Махмет-Гірей (Мухамед Гірей) 126, 406, *527*
Мацейовський В. О. 202, 203, 435, *542*
Мачуг 182
«Маяк» *509*
Меднанський Марцін 210, *545*
Меланхтон Філіпп *511*
Мелешко Іван 274, *554*
Мелік Манзул 405
Мельштинський Спитко (Спитек) 405, 408—410, *569*
Менглі-Гірей (Менгліер) 154, 406, 421, 427, 438, 477, *527*
«Мета» *551*
Метл.— див.: Метлинський А. Л.
Метлинський А. Л. 128, 303, 305—307, 322, 330, 333, 428, 432, 477, *527, 557*
Мефодій 344, 512
Мєховіта (Мєховський, Мацей із Мєхова) 221, 223, 224, 407, 411, 412, 415, 417, 418, 422, *546*
Мєховський Вариш 408
Микола М. 257
Миндикерей 426
Мирний Панас (П. Я. Рудченко) *505, 534*
Мирослав з Городенки 216
Михайло 405
Міклошич Ф. К. 11, 76, *504*
Міладинов Димитр *518, 521, 525*
Міладинов Костянтин *518, 521, 525*
Міладинови (брати Димитр та Костянтин) 65, 107, 109, 119, 160, *518*
Міллер В. Ф. 11, *504*
Міллер Герард-Фрідріх 455, *575, 576*
Міллер О. Ф. 11, *504*
Мініх Б.-Х. *564*
Мінчакович Михайло 195
Мірчич II *573*
Міцкевич А. Б. 205, 208, 438, *543*
Могила П. С. 342, *562*
«Молодик» 132, 134
Монвід 417
Мордовець (Мордовцев) Д. Л. *578*
Морозенко 268
«Москвитянин» *572*
Мурад II (Амурат) 47, 148—151, 490, *516*
Муссило 405
Мухамед (Магомет) II 49—51, 154, 427, *516*
Мюллер Макс 245, *550*
Мюсаус Карл 206, 209, *544*

Навроцький В. М. 271, *553*
Наливайко Северин (Семен) 75, 176, 447, *520, 537*
«Народна творчість та етнографія» *504, 571, 573*
Народний дім *514, 519, 524, 526, 529*
Наукове товариство імені Шевченка 16, 191, 201, *496, 500, 501, 557, 562*
Науменко В. П. 13, *506*
«Неділя» *552*
Нейман Ц. Г. 13, *506, 557*
Немира 405
Нерон *565*
Несецький Каспер 180, 186, *538, 540*
Нечаєв 486
Нечай 268
Нечуй-Левицький І. С. *502*
Никодим 20, 21, 27, 35, 39, 40, 55
Николайчик Федір 13, *506*
Німець Ян 419
Новаченко Груйо 64, 66—70, 76
Новиков М. І. *530, 544*
Новицький Я. П. 103. 106, 115, 118, 283, 284, 428, *542, 525*
«Новое время» *545*
Новосельський — див.: Марцинковський Антон
Нур-Девлет 427

Ожельський Святослав 469, *577*
Озіандер (Осіандер) Андрій 39, *514*
Окуневський Ярослав 8, 92, *502*
Олександр 136
Олександр Добрий *516, 570*
Олександр III (Лапушняну) 182, *539, 573*
Олександр Ягеллончик 9, *503*
Олексій Михайлович (цар) 343
Ольбрахт Ян 36, 51, 52, 137, 148, 422—424, *514—517, 531*
Ольгерд (Альгірдас) 404, 407, 415, *515, 569, 570*
Опара Степан 298, 300, *556*
Опат (Оптат) Бенеш 17, *511*

Оришевський 464
Орлів (Орлик) Пилип 288—290, 292, 299, *555—557, 579*
Осадчук Явдоха 80
Оссолінські 291, 292, 296
Осторог Судивой 408, 409
Острянин Яків (Остряниця) 75, 450, *520*
Охримович В. Ю. 14, *508*

П. 340, 348
П. К.— див.: Драгоманов М. П.
П. Ст. Б. 372, *567*
Павлик М. І. 105, 115, 127, 315, *500, 524, 526, 527, 554, 559, 560*
Павло 405
Павлюк (Бута) П. М. 75, *520*
Падура Томаш (Тимко) 438, *535, 539, 572*
Палій (Гурко) С. П. 188, 451, *540*
Папроцький Бартош 468, 469, 481, *577*
Паулі Ж. І. 94—96, 103, 105, 115, 122, 124, 126, 144, 161, 162, 164, 167, 172, 179, 180, 194—199, 201, 203, 204, 212—213, 215, 216, 302, 307, 311, 312, 315, 319, 355, 356, 360, 363, 390, 391, 435, *523, 527, 528, 531, 541—546, 557, 559*
Перебийніс 268
Перетц В. М. 14, 357, *497, 501, 509*
Пета 289, *555*
Петр.— див.: Петрушевич А. С.
Петрарка Т. *567*
Петрика 368, 370, 396, *567*
Петрило — див.: Петро VI Мірчич (Кривий)
Петро I *539*
Петро VI Мірчич (Кривий) 443, 480, 482—485, *573, 577, 579*
Петров М. І. 12, 13, 303, *505, 557*
Петроній 356, *565*
Петрушевич А. С. 280, 281, 339, 340, 348, 349, 353, 354, 356, 364, 391, *524, 551, 553, 554, 564, 565, 567*
Пипін О. М. 14, 72, 194, 199, 447, 450, 451, *509, 542, 574*
Південно-Західний відділ Російського географічного товариства *505*
Півторакожуха 450
Підберезький Михайло 411
Підкова Іван 434, 447—449, 475, 477—485, 488, 498, 499, *509, 577, 579, 580*
Піп Михайло 396, *568*
Плахта 7, 498, 499
Плямущак *526*
Подолинський Михайло 358, *565*
Подольська (Шидловська) К. Р. 488
Покотило 454
Полівка Їржі 11, 14, 18, 260, *500, 505, 510*
Полозович 472
«Поляриая Звезда» 486
Попов А. М. 209, 344
Попов М. І. *544*
Потебня О. О. 7, 13, 16, 21, 24—31, 54, 240, 496, *501, 513*
Потоцький 352
Потоцькі 352, 353
Премислав II 407
Прокоф'єв Василь 343
Пулавський (Пулаські) Йосиф 350—352, 354, *564*
Путілов Б. М. *519*
Пушкар Мартин 451, *574*
Пчілка Олена — див.: Косач О. П.
П'ясецький Ян 180, 181, 184

Р. Л. Н.— див.: Драгоманов М. П.
Равлюк 80, 94, 115, *521, 526*
Радзівілл Станіслав 475, *578*
Радзівілл Януш 339, 343, *562*
«Радянська Україна» *569*
Разін Степан 13
Ракушка-Романовський Р. О. 267—300, *552*
Раммал-Хаджа 126
Ревуцький Д. М. *504*
Рей Стогнєв 417
Решковський 444
Ржевуський Вацлав (Емір-Ходжа-Ель-Фегер, Отаман Ревуха, Ревуга) 438, 477, *572, 578*
Ржешовський Іван 223
Рильський М. Т. *543*
Рихлицький 355
Робінсон Т. А. Л. 389, *567*
Рогалевський Іларіон 453, *575*
Рожинський Б. М. (Богданко) 434, 448, 449, 461, 463, 469, 498, *499, 576, 577*
Роздольський Осип 162, 166, *533*
Розковшенко І. В. *574*
Розковшенкова Н. В. 445, *574*
Рокичана Ян 38, *514*

Роман Острозький 182
Романець О. С. *514, 517, 573*
Рошка Ол. 57, 94
Рубан В. *556*
Руданський С. В. 325, 467, *560*
Рудольф II *571*
Рудченко (Білик) І. Я. 163, 166—169, 171, 191, *522, 534*
Ружинський Богдан 175, 465
Руліковський Едвард 161, 163, 288—292, *533, 541, 555*
«Русалка дністровая» 26, 94—96, 115, 116, 121, 124, 126, 127, 130, 144, 194, 195, 197, 212, 213, 215, 311, 312, 315, 319, 320, 435, *512, 541, 551*
«Руслан» 297, *502, 555*
«Русская мысль» 13, *506, 509*
«Русская правда» *512*
«Русский филологический вестник» 65, 72, 225, 229, *547*
Ряшівський Ян 151

Сагайдак 477
Сагайдачний П. К. 75, 175, 183, 448—450, *520*
Сагіб-Гірей 406
Садахмат 415—418
Сазонович І. П. 225, 229, 230, *547*
Самійленко-Коломієць Дмитро 477
Самовидець — див.: Ракушка-Романовський Р. О.
Сарницький Станіслав 9, 456, 457, *503*
Сахаров І. П. 29, 54, 120, 121, 159, *513*
«Сборник Харьковского историко-филологического общества» *507*
Свидригайло Болеслав 409, 413, *570*
Свинка 421
Свідзинський 356, 359, *565*
Свірговський (Сверчовський, Свірчевський, Сварчевський, Сверчевський) Іван (Ян) 183, 434, 435, 440—445, 449, 452—455, *498, 499, 534, 535, 539, 571—575*
«Світ» *510*
Святослав Ярославич 260, *552*
Сеадат-Гірей 40, 170
Сеїд Ахмет 418
Селім 187, 443, *573*
Серединський (Средзінський) 163, 169
Серп'яга — див.: Підкова Іван
Симеон *515*
«Син Русі» *541*
Сигизмунд III 450, *554*
Сидорук Яцько *523, 529*
Сігізмунд *531*
Сігізмунд I (Зигмунд) 47, 224, *515*
Скальковський А. О. 435, *571*
Скибинський Францішек 364, *566*
Скіндер Іван 411
Сковорода Г. С. 451
Славинецький Є. *563*
Смаль-Стоцький С. О. 76, *520*
Смєльовський 469
Снегірьов 446, 449
Собєський Ян (Ян III) 216, *546*
Соболевський О. І. 28, 40, *514*
Соколовський 443, 444
Соліман (Сулейман I Кануні, Сулейман I Пишний) 183, 184, *539*
Сосенко 104, 105, 236, *524, 548*
Соха Аврам 408, 410
Срезневський І. І. 15, 435, 440, 441, 445, 446, 449—452, 454, 455, 461, 464, 465, 478—481, 488, *509, 520, 534, 571, 572, 575, 577—580*
Стадник Павло 385, *567*
Старицький М. П. 256, *502, 505, 522, 551*
Старовольський Шимон 180, 181, 184, 444, 445, *538*
Стенчинський 204
Стефан III (Великий) 27, 36, 48—56, 425, *513, 514, 516, 517, 570*
Стефан (син Олександра Доброго) 47, 48, 413, *516, 570*
Стефанчук Л. І. 57, 322, *518*
Стецький Г. Є. 477, 478, *579*
Стойков 227
Стрийковський Матвій (Мацей) 404, 406, 407, 410—418, 420, 422, 424—426, *569*
Струси 457, 458, *498, 499, 576*
Струсь Юрик 458
Струсь Щасний 458
Струсь Якуб 485
Студинський К. Й. 43, *515*
Стуженський 443
Ступницький Іполит 247, *550*
Суворов О. В. *565*
Сулейман *516*
Сулейман II *532*
Сулима І. М. 477, *579*

Сумцов М. Ф. 13, 14, 76, 274, *502, 506, 508, 554*
Суцінський 444
Сушіл Франтішек 87, 90, 157, 199, 380, 382—384, *522*
Сцівковський Павло 409

Тальві — див.: Робінсон Т. А. Л.
Тамерлан 408—412, *568*
Тарентський Леонід (Меонід) 205, 208, *543*
Тарновський Рафал 408
Темберський Станіслав 71, 161, 180, 186, 187, *519, 533, 540*
Тенчинський Ян 416
Терлецький М. О. *549*
Тершаковець Михайло 8, 73—79, *501*
Теслюк Михайло *530*
Тетеря (Моржковський) П. І. 447, 477, *556, 579*
Тишкевич Казимир 255
Тишкович 170
Томашівський С. 8, 35, 37, 38, 44—47, 497, *501, 515*
Томічек Я. С. 206, *544*
Томша (Томжа) Михай-Стефан IX 180, 181, *533, 538*
Тохтамиш 410—412
Трог Помпей 261, 262, *552*

Уздемир 170, 438
«Україна» *506*
Українка Леся (Косач Л. П.) *547*
«Украинский альманах» *580*
«Український етнографічний збірник» *504*
Устрицький Єронім 349
«Ученые записки Московского университета» 450

Фальчевський 163
Феликорнис — див.: Орлів (Орлик) Пилип
Феодосій Печерський 257, 261, *551*
Філіпович Іван 66, *518*
«Филологические записки» 13, 25, *501*
Філоматес Вацлав 17, *511*
Фірдоусі *543*
Флоринський Т. Д. 73, *520*
Франко А. І. *500, 531, 551, 553*
Франкобан 150, 219, 221, 222
Францішкевич К. 231, *561*
Француз — див.: Генріх Валуа
Фрідріх Август II 365, *565*

Халанський М. Г. 14, 65, 66, 71, *508*
Хельчицький Петро 38, *514*
Хмельницький Б. З. 75, 78, 145, 169, 176, 177, 268, 446, 447, 451, 452, 465, 467, 476, *520, 555, 556, 574*
Хмельницький Вешеслав (Вешжина) 439, 477
Хмельницький М. 145
Хмельницький Ю. Б. 294, 298, 299, *556*
Ходаковський З. 113, 140, 163, 167, 169, 191, 192, 230, 272, 285, 320, 337, 439, *553*

Цамблак Г. 27
Цар М. 275, 277, 278, 283, *554*
Ценова Флоріан 376
Цертелєв (Церетелі) М. А. 302 447, 487, *557*
Ціпурчацький Гаврило *556*

Чайка Петро 256
Чакі 484
Чалий Сава 447, 448, 450, 476, *578*
Чарторийський 422
Чезаріні Юліан 149—151, 219, *530, 546*
Челаковський Ф. Л. 86, 87, 158, 206, 210, 380, 381, *522*
«Чеські брати» («Моравські брати», «Богемські брати», «Єднота») 17, *510*
«Черниговские губернские ведомости» *578*
Чижевський Яков 416
Чижовський 444
Чінгісхан (Темучін) 405
Чолаков Васил 108, *525*
Чорнобог 475
Чуб.— див.: Чубинський П. П.
Чубинський П. П. 28, 103, 106, 107 115, 118, 120, 157, 236, 237, 275, 283, 289—293, 296, 303—308, 315—317, 322, 323, 325, 327, 328, 330, 334, 335, 361, 362, 390, 391, 428, *505, 513, 520, 525, 532, 557, 566*
Чупринка Григорій 186
Чурай 447, 448, 450, 477

Шамотульський Доброгост 408, 409
Шараневич С. *546*
Шафарик Павел Йозеф 216, *546*
Шах (Жах) Яків 480—485, *579*
Шахматов О. О. 497, *568*
Шашевський Н. 255
Шашкевич М. С. 94, 195, 197, 199, 215, *541, 542*
Швачка Микита 192, *541*
Шевченко Андрій 290, 293, 296
Шевченко Т. Г. 322, 329
Шейн П. В. 121, *526*
Шехович Ася 73, *519*
Шидловська К. Р. 488, *580*
Шидловський А. П. *580*
Шимои 260, 261
Шишацький-Ілліч О. В. 475—477, *578*
Шіллер Й.-Ф. 187
Шоен Ю. 206, 210
Шпигоцький О. Г. 487, *580*
Штангеєв 163
Шульга 246, 253, 254
Шумлянський Йосип (Ян) 216, *545, 546*
Шумляиський Онуфрій 349, *564*
Щурат В. Г. 232, *508, 548*
Юліан 219—223
Юра 414, 415
Юрій 421
Яблонський В. 235
Яблонський Каетан 203, *543*
Яв.— див.: Яворський Ю. А.
Яворський Ю. А. 212—217, *545*
Ягайло (Ягелло) Владислав 47, 404, 405, 407, 408, 415, *515, 516*
Ягич В. І. 11—13, 24, 488, *505, 578*
Ягольницький Леонтій 391
Ядвіга 408, 409, *570*
Якоб Л. Г. К. *567*
Якун (Гакон) 260
Якушкін П. І. 121, *526*
Ямунтович 411
Ян Благослав 38, *514*
Ян 408
Ян І Ольбрахт *570*
Янко Сабінянин — див. Гуніаді
Янча 443, 444
Янчук М. А. 258, 259, *552*
Ярослав Мудрий 260
Ярослав Осмомисл 174
Ярославський Рафал 421
Ясенський (Яснинський) Павло 50, 421
Ястребов В. М. 14, *507*
Яцимирський О. І. 27
Яців Теодор 322, 350, 354, *564*
Ящуржинський Хрисанф 13, 14, *506, 508*

«Archiv für slaviche Pilologie» 73, *501, 505, 506, 549, 557*
«Atheneum» *506, 524, 572*
«Biblioteka Warszawska» *572*
«Časopis Českého Museju» 24, 39, *511, 512*
«Česky Časopis Historyčny» *501*
«Chronica regni Poloniae» 411, 412
«Dodatek mies.» Rrzeglądu Tygodniowego» *550*
Duszan Sawa Rapkin — див.: Меднанський Марцін
«L' Antropologie» *508*
Marcin z Mednego — див.: Меднанський Марцін
«Narodopisný věstnik» *501*
«Rrzyjaciel ludu» *550, 551*
Puymaigre 160
Siennik M *543*
«Slovanský prehled» *510*
Stembec Kasper 180
Theresianum (Терезіанум, Академія терезіанська) 18, *511*
Tretiak Jozef 456
Tyskievicio Ioanni Eustachio 183
«Wczelà czeskà» 210
Winkler 180
Witantewicz Fr. 206
Władisław 249
Ż. P. — див.: Паулі Ж. І.
«Zeitschrieft des Vereins für Volkskunde» *501*
«Zentrablat für Antropologie» *501*
«Zeitschrift für osterrishe Volkskunde» 501, 510
W. z 01. — див.: Залеський Вацлав

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Автограф запису пісні про Стефана-воєводу в граматиці Я. Благослава . . . . . 22—23

Титульна сторінка видання «Студій над українськими народними піснями» 1913 р. 200

Владислав Ягайлович, король польський та угорський, вбитий під Варною 10 листопада 1444 р. Гравюра З. Зигмунтовського з хроніки Меховіти 220

ЗМІСТ

Від автора 7
Передмє слово 11
Стефан-воєвода 17
Стефан-воєвода 32
Пісня про Стефана, воєводу волоського 53
Іван і Мар'яна 57
Іван і Мар'яна 73
Батько продає дочку турчинові 80
Батько продає дочку турчинові 92
Брат продає сестру турчинові 93
Турчин купує сестру-полонянку 103
Турчин купує сестру-полонянку 113
Теща в полоні у зятя 115
Плач невільниць 124
Плач невільниць 129
Степова сторожа 130
Степова сторожа 134
Смерть козака в степу 138
Смерть козака в степу 140
Смерть королевича в битві з турками 142
Смерть королевича в битві з турками 144
Викуп із неволі 153
Пісня про Байду 161
Пісня про Байду (1563). 162
Уривки пісень про татар і турків 190
Уривки пісень про татар і турків 191
Здобуття козаками Варни 194
Пісня про здобуття Варни (нова реконструкція) 212
Пісня про битву під Варною (1444 р.) 218
Дівчина-воячка 225
Дівчина-воячка 229
Козак і Кулина 231
Колядка про св(яту) Софію в Києві 238
Колядка про св(яту) Софію в Києві 256
Пісня про Кочубая 268
Пісня про Кочубая 272
Пісня про ляшка 274
Пісня про ляшка 285

Лямент України 286
Ведмедівка 288
Ведмедівка 294
Проба систематики укр⟨аїнських⟩ пісень XVII в. 302
Брат брата вбив за дівчину 309
Брат брата вбив за дівчину 313
Два козаки б'ються за дівчину 315
Два козаки б'ються за дівчину 317
Тройзілля 322
Подолянка 330
Подолянка 335
Пісня київській Братській Богородиці 339
Пісня київській Братській богородиці 345
Битва під Хотином 1739 р. 347
Пісня про Варшаву 350
Бандурка 355
Пісні про комара 360
Пісні про комара 393
Пісня про битву в степу (1398 р.) 399
Пісня про Коваленка (1452) 404
Пісня про Остафія Дашковича (1528) 434
Пісня про Свірговського (1574) 440
⟨Пісня про Свірговського (уривок)⟩ 452
Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.) 456
Дума про дари короля Стефана Баторія і про смерть Богданка (1576) 461
⟨Пісня про Богдана Рожинського (уривок) 467
Уривок пісні про Ланцкорону (1516 р.) 471
Пісні й дума про Серп'ягу (Івана Підкову) (1578) 475
Postscriptum 490
Коментарі 493
Пояснення слів 581
Покажчик імен і назв 584
Список ілюстрацій 595

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 42

**Фольклористические
труды**
(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. І. Мазний

Художній редактор
С. П Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
М. А. Притикіна,
Г. М. Ковальова

Коректори
Ю. І. Бойко,
В. М. Семенюк,
А. М. Брушко

Інформ. бланк № 3155

Здано до набору 25.10.82. Підп. до друку 24.11.83. БФ 05444. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 18,75. Ум. друк. арк. 31,5. Ум. фарбо-відб. 31,5. Обл.-вид. арк. 35,74. Тираж 6750 пр. Зам. 2-362. Ціна 4 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310057 Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.